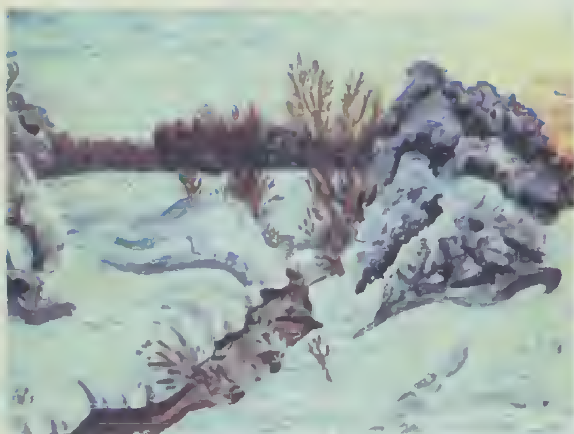
Вітчизна

2 '89

Проза
Поезія
Критика
Публіцистика
Мистецтво
Гумор

В. Малинка. Морозяно. Із циклу «Велика зима-85»

ВІТЧИЗНА 2

ЛЮТИЙ 1989

Літературно-художній та громадсько-політичний місячник Спілки письменників України

Київ • видавництво «Радянський письменник» Видається з [illegible] року

В номері

НАУМ ТИХИЙ

ЧАС — ЗЕМНИЙ

ДРАМАТИЧНА ПОЕМА-ПРИТЧА

СЦЕНА ПЕРША

Затишний відсік-хол космічного корабля. На найбільшому з численних екранів сектор зоряного неба; одна з зірок обведена колом.

МАРІЯ. Їй-право, кривдиш! Нам вона тепер
Над все дорожча, а ось тут — дивіться!..
Ел-о!

Над великим екраном наливається м'яким світлом екран-«око» Ел-о.

ГОЛОС ЕЛ-О. Я слухаю.
МАРІЯ. Ти можеш Землю
Побільшити нам трохи?
ГОЛОС ЕЛ-О. Що це — «трохи»?
СЕЛЕН *(сміючись)*. Вона хвилюється, Ел-о, пробач їй.
МАРІЯ. Невже за стільки літ ти не навчилась
Хоч трохи наші «трохи» розуміти?
Повторюю. Я прошу дати Землю
Побільшеною в сто разів. Ти можеш?
ГОЛОС ЕЛ-О. У сто разів не можна. Біля риски
Ресурс ЕМ-двадцять-А. Межа — у десять.

Обведена колом зірка мовби наближається. «Око» Ел-о гасне[1].

МАРІЯ. Ну, от! Хоча... Яка, спитать, різниця —
Чи збільшеною бачиш чи малою
Далеку зірку, до якої маєм
Летіти ще й летіти?
СЕЛЕН. Рівно рік.
МАРІЯ. І ти мовчиш? Один останній рік
Із безконечно довгих десяти!
СЕЛЕН. Немовби ти сама того не знала,
Що близько року ще лишилось...
МАРІЯ. «Близько»
Не те, що «рівно»! Рівно рік — це свято!
На місці командира я у рубку
Зізвала б екіпаж, щоб урочисто
Відзначити ту мить, коли почався
Останній рік вертання.

---
[1] У подальшому сигнал Ел-о вимикається щоразу, як Ел-о замовкає.

ЯНІНА. Лиш не здумай
З докором цим іти до командира.
МАРІЯ. Чи я не знаю! Але ж є заступник.
Не ображайся, Селене, ти мусиш
Подумати про це.
СЕЛЕН. Можливо, й мусиш.
А вдуматись,— то це ж, признайся, примха.
Останній рік польоту... Потім буде —
Півроку, місяць... Ми йдемо по курсу.
І в цьому все. А свято буде згодом.
Тебе, щоправда, нетерпіння палить...
МАРІЯ. А ти не мариш днем отим, коли
Хоча б з орбіти знов її побачиш?
А втім, стривай, ти ж недаремно Селен!
Холодний грунт безживний, мертві скелі...
Того й серця холодні.
СЕЛЕН. Недотепно!
На Місяці нема аборигенів —
Ми всі з Землі, відтіль коріння наше.
МАРІЯ. Це так, але не все через коріння
Передається у серця нащадків.
Любов, наприклад. Полум'я любові
Зринає в серці, що жадає чуда,
І здатне виплекать його.
СЕЛЕН. Прекрасно!
Ще б знать, куди з ним дітися потому...
МАРІЯ. З чуттям обожнення планети предків?
СЕЛЕН. Обожнення стоїчне...
МАРІЯ. І — туманне?
ЯНІНА. Оце дивлюсь на вас... Ну, діти, діти!..
Уже ось сваритесь... Мені ж тривожно
Зробилося: а як моє маленьке
На гальмування зреагує? Треба ж
Таку агаснти шандкість! Неймовірні
Перевантаження і для дорослих.
СЕЛЕН *(до Марії)*. Ось бачиш, є й такі, котрі бояться
Повернення.
МАРІЯ. Відніні бійсь Яніни:
Бортлікар мстива в нас!.. Ні, окрім тебе,
Нема тут ні незгодних, ні байдужих.
Ось я в Ел-о спитаю, і почуєш —
І в неї нотка радості прорветься.
Ел-о!
ГОЛОС ЕЛ-О. Я слухаю.
МАРІЯ. Повідай, скільки
Нам до Землі летіти залишилось?
ГОЛОС ЕЛ-О. Лишився рік польоту. Час земний.
СЕЛЕН. Ну, вчула ж нотку радості?

Через хол стрімливо проходить Бортінженер.

ЯНІНА. Нікколо!
Щось трапилось?
БОРТІНЖЕНЕР. Та ні, нічого, люба. *(Виходить)*.

Над екраном наливається світлом «око» Ел-о.

ГОЛОС ЕЛ-О. Застком! Застком!
СЕЛЕН. Я тут.
ГОЛОС ЕЛ-О. До командира!
СЕЛЕН. Іду. *(Виходить)*.
ЯНІНА. Щось трапилось. Я серцем чую

Тривогу. Ти не чуєш? Що ж, не дивно:
Дитина ще...

МАРІЯ. Дитина... В тридцять років...

ЯНІНА. Це не роками міряється. Поки
Не завагітнієш, єством ти будеш
Дитиною... Ти все збагнеш, як плід
Обтяжить лоно. Всі тривоги світу
Тоді злетяться і обсядуть серце.

МАРІЯ. Уже недовго ждать мені цієї
Вселенської тривоги: рік лишився.
Відтині рік. Мій славний, мій єдиний
Уже сто днів земних мене чекає,
З польоту повернувшись.

ЯНІНА. Це чудово!
Ти ждать йому ще цілий рік... польотний!
Там, на Землі, минуть десятиліття.
Ти ж знаєш це, а тішишся... Він дідом
Старим тебе зустріне.

МАРІЯ. Ні, ми все це
Продумали. Я мала з ним летіти,
Як ти з Нікколо. Та в останні дні
Заміна стлалася (була потреба),
І я до вас потрапила. Ми знали,
На скільки розлучаємось, і точно
Все полічили: на тринадцять років
За мене старший буде він. Не страшно.

ЯНІНА. Ти так старанно це від нас ховала!
А я й не сумнівалася нітрохи,
Що Селен полонить тебе нарешті.
Признáюсь, часом думала: Марія
Навмисне з себе удає байдужу,
Щоб він жаркіше запалав. Та тільки
Куди жаркіше вже? А ти немовби
Й не помічаєш.

МАРІЯ. Я йому сказала —
Лише йому одному! — що у мене
Є наречений. Він давно це знає.

ЯНІНА. І все одно ж...

МАРІЯ. І все одно настійно
Нагадує, освідчується, ніби
Щось може одмінитися...

ЯНІНА. Я зараз
Уважно стежила за ним. Він чимось
Украй збентежений. Таким я досі
Його іще не бачила.

МАРІЯ. Я нині
Йому сказала, що на цім сеансі
Мій наречений буде.

ЯНІНА. Ах, навіщо?

МАРІЯ. Щоб він не ждав того, чого не буде.

ЯНІНА. Резонно нібито... Хоч, як подумать...

(Пауза).

Але чогось нема й нема сеансу.
Ел-о!

ГОЛОС ЕЛ-О. Я слухаю.

ЯНІНА. Зв'язок з Землею
Налагоджено вже?

Входять Командир та Селен.

КОМАНДИР. А тут чекання

Сягнуло апогея... Я за тебе
Їй відповім, Ел-о. Та щонайперше
Я поздоровкаюсь. Та по-земному,
Як в давню-давню давнину вітались:
Добридень вам у хату, рятівнице
(обнімає Яніну),
Й вам, годувальнице *(обнімає Марію),*
радий, що знову
Із вами я.

МАРІЯ. З одужанням!

КОМАНДИР. Яніну
Вітай, Маріє, чарівницю нашу.
Лиш доторкнулась пальчиками злегка,
Й півсотні літ життя подарувала.

ЯНІНА. Це безліч лікарів повсюдно роблять.

КОМАНДИР. І все одно то диво що не раз!

ЯНІНА. Але ж як рано встали, командире.

СЕЛЕН. Я говорив...

ЯНІНА. Ну, син проспав, мабуть,
Я наказати можу.

КОМАНДИР. Так позвало ж,
Позвало діло!

Входить одягнений у скафандр Бортінженер.

БОРТІНЖЕНЕР. Я готовий.

ЯНІНА. Любий,
Це необхідно? Вкрай?

БОРТІНЖЕНЕР. Антену збило.

ЯНІНА. То є ж твій робот.

БОРТІНЖЕНЕР. Робот вийшов з ладу.
Нічого небезпечного. Напевне,
Метеорит. Гляди, мікроскопічний,
А, бач, спромігся — миттю перемову
З Землею відмікнув.

МАРІЯ. То в цім причина?

БОРТІНЖЕНЕР. Гадаю, в цім. Рушаю, командире. *(Виходить).*

КОМАНДИР. Ел-о!

ГОЛОС ЕЛ-О. Я слухаю.

КОМАНДИР. Сигнал Землі
Подай на третій в цьому холі.

На великому екрані замість зображення зоряного неба проступає розмита, перебивана смугами пляма.

П'яту
Забортну камеру сюди ж, на п'ятий.

На одному з екранів з'являється зображення частини корпусу космічного корабля.

Тепер уважним будь!

ГОЛОС ЕЛ-О. Людина в шлюзі. *(Довга пауза).*
Людина вийшла у відкритий космос.

КОМАНДИР. Я сотні раз це бачив, сам з півсотні
Разів ступав у цю розверзту прірву,
В німотну порожнечу, а й донині
Безсилий гамувати хвилювання...

На екрані, що показує корпус корабля, з'являється Бортінженер; водячи потужним пучком світла, він оглядає антену.

Ну, це нескора справа. Хай Нікколо
Працює там, а я тим часом хочу
Вам кілька слів сказати. В нас сьогодні
Відмітний день: останній рік польоту
Почав свій відлік нині. Щиросердо
Здоровлю всіх! Нехай не епохальний,

Але для нас — рубіж. Усякий вимір
Залежить від масштабу. Ми в своєму
Своє по праву місце посідаєм...
Колись в майбутньому — десь у двадцятім
Чи в дальшому якімсь тисячолітті,
Коли здійсниться те, до чого доля
І нас в щасливу днину прилучила,
І за Молочну Путь полинуть наші
Планети-кораблі, хто нас згадає?
У промайнулім віці хто розгледить
Наш корабель? Він їм здаватись буде
Малою бджілкою і щонайбільше
В них викличе розчулення, як нині
У нас «Востоки» древні та «Союзы»...
Але сьогодні наша черга жити
І діяти. І ми живаем і дієм.
Як бджілки? Хай як бджілки. Споконвіку
Народи ставили собі за приклад
Бджолиний труд. Так все, усе вершилось
І на Землі, й на Місяці, й на Марсі.
Мільйони «бджіл» несли по крихті взяток,
Щоб Розум кріпшав, ріс, багатшав, вищав.
І ми свою несем додому крихту.
Ми здобули її в нелегкій праці
І гордимося цим. Спасибі, друзі!

(Всі аплодують).

А як Нікколо наш?

Слідом за Командиром усі повертають голови в бік екрана.

ЯНІНА. Він ніби бджілка,
Над квіткою-антеною чаклує.

МАРІЯ. Видать, серйозне щось... А там, у Центрі,
Чекають і чекають. В нас хвилини,
А в них години йдуть...

СЕЛЕН *(про себе).* Так... Там че-ка-ють... *(Вголос).*
Мені, мабуть, у рубці треба бути.

(Виходить).

Віктор Малинка. Комарі

СЦЕНА ДРУГА

Центральна рубка корабля. Ряди приладів; дисплеї з рухливими схемами, потоками цифр. На стінах численні різновеликі екрани.

СЕЛЕН. Як жде вона! Немислимо, як жде!
Я звідав силу спраги. Це не спрага.
И не голод, ні! То насліддя, безумство.
Їх замалим парсеки розділяли,
У часі — мало не земні століття,
А глянь: вона із ним, вона при ньому!
Безумство... Так, безумство! Але, слухай,
І я ж... І я, виходить, збожеволів?
Чому Марія? Лиш одна Марія?

Нервовим рухом вмикає екран, на якому майже у натуральну величину проступає хол, де залишилися Командир, Марія та Яніна. Вони — там — говорять між собою. Тут звук вимкнуто. Селен довго дивиться на Марію.

Одна Марія... Всюди, скрізь Марія...
Я неохоче згодився летіти
В цей рейс із батьком, в її побачив,
І стало враз палити нетерпіння:
Скоріш, скоріш! З'явився страх, що можуть
Узяти іншого й мене відставить.
А як я день прожив би без Марії? *(Пауза).*
...Ти хвалишся вершинами, яких ти
Сягнуло, велемудре людство... Справді,
Не Місяць вже, не Марс,— ти на Титані
Міста воздвигло й невситимо далі —
У Всесвіт рвешся, й в цім твоє величчя.
Та як, скажи,— ти ж стільки,
стільки зиаєш! —
Як запалити серце, що байдуже
Побіля тебе б'ється?.. Чи людина
Насправді всемогутня, коли в неї
Немає в світі влади над усім?

По паузі вмикає екран, на якому видно, як працює Бортінженер.

Нікколо, що з антеною лучилось?

БОРТІНЖЕНЕР *(з екрана).* Метеоритом відхилило вістря.

СЕЛЕН. А робот чом не спрацював?

БОРТІНЖЕНЕР. Не знаю.
Закінчу спершу з цим.

СЕЛЕН. Що ж, хай щастить! *(Вимикає екран).*
Нехай щастить... А пощастить Марії.
Ти їй готуєш свято...

Якийсь час замислено дивиться на те, що діється в холі, тоді вмикає звук.

ЯНІНА *(з екрана, як згодом і інші)* Не згадаю,
Давно вже збилася... Там зараз осінь?
Весна?

КОМАНДИР. Ну й дивна! Невже забула?!
Всі пори року там, на нашій кульці,
Панують водночас!

ЯНІНА. Уклінно вдячна!
Але, учителю, я не про кульку,
Я про поля над Віслою, про світле
Зелене місто над Дніпром, у котрім
Була я перед рейсом. У Марії
Прекрасне житло там, на триста п'ятім —
В підхмар'ї — поверсі. У ясні ночі —
Пригадуєш, Маріє? — ми «занкали»
До того, як пливтимем між зірками...

Марія мовчить, прикута зором до екрана, на якому видно поглинутого роботою Вортінженера.

Маріє, що ти бачиш там? *(Бере її за руку).*
Маріє!

СЕЛЕН. Докличешся... Не тут тепер Марія!
(Вимикає звук. Пауза).
...Чому метеорит не трапивсь більший?
Тоді б Нікколо тиждень а чи й місяць
Там чаклував... А то хвилина-друга —
І на екрані з'являться знайомі
Земні ландшафти... В батька на обличчі
Таке блаженство! А Марія мовби
Й не дихає... Утілене чекання!
(Підходить до екрана).
Моя Марія... Тут вона — моя!
Захочу, й вільно можу доторкнутись
До вихорця на шиї; можу навіть
Поцілувати палко
(Доторкається пальцями до її губ) а потойбічні
Холодні губи... *(Пауза).* Що мене чекає,
Коли долетимо? Найперш самотність,
Гірка самотність на веселошумній
Колисці людства... Ось вона зіходить.

На екрані, що в холі, дедалі виразніше проступає земний ландшафт. Командир, Марія та Яніна схоплюються з місць. Незабаром на тлі пейзажу з'являється обличчя літнього чоловіка.

Це він? Такий? Хоча... вона спокійна.
Так, так, це повідомлення для батька.
Він посміхається... Дізнаюсь потім.
А зараз хай без звуку, хай без звуку...

Тим часом на екрані з'являється інше чоловіче лице. Марія рвучко подається вперед.

Так ось який він... Гарний. Що тут скажеш?
І молодий... Хвилюється. А в зорі
Мов запитання... Чи, дивись, провина?..
А що, як він вже одруживсь і зараз
Прийшов сказати їй «прости»? Чого я
Не слухаю цього? Це ж треба знати!
(Вмикає звук).

ГОЛОС ЧОЛОВІКА *(з екрана).* ...Усе, все жде тебе, Марійко, чуєш?
Дніпро, сади, будинок твій — весь Київ.
Куди не йду, одне зусюди чую:
Коли повернеться, коли, коли?
Про себе не кажу вже. Це ти знаєш.
І — все, змовкаю, бо скоріше хочу
Почути голос твій!

МАРІЯ. Ах, любий, любий!
Поволі — як на нашу давню спрагу —
Долають хвилі відстань поміж нами,
Й нешвидко голос мій долине звідси.

Я засміюся тут, а в тебе туга
В очах коли розтане? Я заплачу,
А ти — бо сміх мій дійде — засмієшся...
Скоріш би вже, скоріше! Я й не знала,
Яке то щастя говорити зблизька,
Щоб очі в очі, губи в губи, подих —
У подих... Та вже скоро! Рік віднині...

І враз, водночас з могутнім ударом, що струсає корабель, зривається зображення з екрана й гасне світло; розлягається громохкий гул. Коли він стихає, темряву проколює аварійний світильник, починає уповільнено світитися екран, проте людей в кадрі не видно.

ГОЛОС ЯНІНИ. Я тяжко впала на живіт, Маріє...
ГОЛОС МАРІЇ *(не відразу).* Чому так темно? Гримнуло, і з ніг,
Мов ураганом, збило... Янію, де ти?
ГОЛОС ЯНІНИ. Я тяжко впала на живіт... Дитину
Коли б не вбила я...
ГОЛОС МАРІЇ. Та що ти! Що ти!
Я зараз підійду.
ГОЛОС ЯНІНИ. Який нестерпний
У крижах біль! Невже пологи?
ГОЛОС КОМАНДИРА. Хто тут?
Ви всі живі?
ГОЛОС МАРІЇ. Що сталось, командире?
ГОЛОС КОМАНДИРА. Ел-о!
ГОЛОС ЕЛ-О. Я слухаю.
ГОЛОС КОМАНДИРА. Ввімкни систему
«Зет-нуль чотири-біс». Дубляж суцільний.

В рубці (і в холі, що його показує екран) знову спалахує світло. Люди й меблі в обох приміщеннях мало не приплющені до лівої стіни. В рубці на підлозі застиг у непритомі Селен; в холі Марія, поволі підвівшись, підходить до Яніни, котра нерухомо лежить долілиць. На екрані, який показує частину корпусу корабля, Бортінженера не видно.

КОМАНДИР. Ел-о!
ГОЛОС ЕЛ-О. Я слухаю.
КОМАНДИР. Забортне світло
На максимальну дальність проти курсу.
Туди ж забортні камери усі.
ГОЛОС ЕЛ-О. Не треба, командире, фал...
КОМАНДИР. Замовкни!
(Перехопивши стривожений погляд Марії, киває в бік Яніни і прикладає палець до губ).
ЯНІНА *(до Марії).* Переверни на спину. Нестерпучий
У крижах біль. І вище... Перебило
Хребет, чи що? Чужими стали ноги...
А де Нікколо? Він ще не вернувся?
КОМАНДИР *(не відразу).* Нікколо?.. Він у шлюзі. Скоро зайде.
(До Марії).
Давай допоможу. Отак... Ще трішки...
МАРІЯ. Це ж біль який! Зомліла... Що, як справді
Хребет їй перебило?
ЯНІНА *(прийшовши до тями).* Командире,
Це не для вас... Зворушена, та тільки...
Ми тут, з Марією... Я ж наче й лікар...
КОМАНДИР. А може, все-таки?.. Дивись...
Я буду в рубці.
ЯНІНА. Якщо ми на екрані там, то вимкніть.

Командир відходить; він іде до краю кадру, виходить з нього, в за хвилину з'являється в рубці. Вимкнувши екран, який досі показував хол, нахиляється над Селеном.

КОМАНДИР. Забився, сину? Глянь, свідомість втратив...

СЕЛЕН *(опритомнівши)*. Марія де? Яніна?

КОМАНДИР. Там, у холі.
Вони живі, живі!

СЕЛЕН. Що сталось, батьку?
Невже таки потік? То що ж локатор?

КОМАНДИР. Немислимо! Щоб з головним водночас
Дублери всі!.. Хоча про це пізніш.
Ти можеш встати? То зведися, сину,
Й схилімо голови.

СЕЛЕН. Нікколо?!

КОМАНДИР. Фал не втримав. *(Пауза).*
А він живий ще... Й житиме, доки
Скінчиться кисень. Сам-один. У чорній,
Безмовній порожнечі. В безнадії
Ждучи кінця. Стократно люта смерть.
(З хвилину обидва стоять, схиливши голови).
Прощай, Нікколо! Й вибач — горювати
Нема коли. Ми ще ж не знаєм навіть,
Що сталося.., Гляди, й на центропульті
Щось вийшло з ладу...

Сівши за пульт, Командир якийсь час «опитує» прилади, зчитує інформацію з дисплеїв; затим нараз мовби кам'яніє.

СЕЛЕН. Ну? Ну що, кажи!
Чого мовчиш? Не муч!

КОМАНДИР. Зажди, непросто
Це вимовити навіть... Бо спонтанно
Відпрацювала головна рушійна.
Розбіжність тридцять градусів. Пального ж
На незначну корекцію лишилось...

СЕЛЕН. Так ми ж... Нас віднесе назавше в безвість!

КОМАНДИР. Назавше... В безвість... Може, не назавше,
Та від Землі нас віднесе далеко.
(Знов якийсь час «опитує» прилади).
Помога від Землі нам найраніше
Надійде тільки через чверть століття.
А потім стільки ж до Землі летіти...
(Пауза).
В бою зійшлися Простір проти Часу.
Два велетні, а ми, малі, між ними...
(Пауза).
Неправий був філософ старожитній,
Який втішав людей, що Час — єдине,
Що їм належить. Бажане, жадане
З наївності назвав він дійсним; мрію
Оголосив явою... Час — останнє,
З чим людство буде битися й по тому,
Як все йому підкориться. Він здасться
Лише тоді, коли нащадки наші·
Самі, самі творити Час навчаться.
Яке тисячоліття це побачить?
А зараз — мить, і вирвано з життя в нас
Не день, не рік, не десять — півстоліття.
А в нас ні захистку, ні оборони.
Що можем виставити, крім терпіння,
Та мужності, й готовності до всього?

Пойнята жахом, вбігає Марія, пригортаючи до грудей малятко в сповитку.

МАРІЯ *(крізь плач)*. Яніна... там...

СЦЕНА ТРЕТЯ

Той же хол, що й у першій сцені. Марія втомлено напівлежить у кріслі. Навшпиньках уіходить Командир і, побачивши, що вона дрімає, зупиняється, готовий повернути назад.

МАРІЯ. Нващо ви иавшпиньках? Я ие сплю.
КОМАНДИР. Меиі здалось... Та спершу — як там Землик?
МАРІЯ. Йому вже краще. Яня ніби знала,
Що хтось хазяйиуватиме без неї
В її медичнім царстві. Написвла
Такі іиструкції! Невіглас повний
В иих розбереться й зиайде що потрібно.
КОМАНДИР. Воиа, я думаю, а душі боялась
Пологіа: лікаря ж иема, крім иеї.
А раптом щось ие так... Хто допоможе?
МАРІЯ. Ніхто й ие допоміг... *(Пауза).*
А Землик, вставши,
Защебетав. Всі тести твердо а иормі.
І — з ліжка проситься, таки ж ивбридло.
Пустила з Селеном у Ботанічний
Відсік. Що ие кажіть, дитиині треба
Рослиииим духом дихати цілющим.
Родись аін иа Землі, його б у справжній
Водили ботаиічний, а у иас тут...
Але й зв це спвсибі...
КОМАНДИР. Ще й яке!
Ми зврав гляием, що аони твм роблять.
Ел-о!
ГОЛОС ЕЛ-О. Я слухвю.
КОМАНДИР. Збав силу зауку,
Бо, може, Землик спить. Дай панораму
БВ, поглянь, де Землик, Селеи.

На екрані з'являються густі зелені зарості. Камера панорамує їх. На деяких кущах гілки прогнулись під вагою плодів. Нарешті в кадрі опиняються Селен і п'ятирічний Землик.

Землик! *(До Марії).*
Дав дні, а як змвриів! *(Уголос).*
Чи не пора иам
У ліжечко? Диви, й не чув!.. Хитрий!
СЕЛЕН *(з екрана).* Я вже по-всякому просив. Не хоче.
МАРІЯ. Ще півгодини, Селеие, ие більше.
(Екран вимикається).
КОМАНДИР *(пильно глянувши на Марію).* Змаріла ти, Маріє... Я зиедавна
Помітив це: ти иіби потай чимось
Караєшся. Ще Землик був здоровий,
А ти приходила з БВ иемовби
Пригнічена... Чи ие з утоми? Справді,
Й своя робота, й Землик... Може, треба...
Щоб Селен більш тобі допомагав?
МАРІЯ. Він помагає. Та ще так уміло!
Хто б міг подумати!
КОМАНДИР. Хто б міг... Спасибі.
Приємно батькові й водиораз гірко:

Вже Селену своїх малят водити
Давно пора. Як і тобі, до речі...
Та ось же...

МАРІЯ. Що про це! З правіку лихо
Не через двері йде... А чим караюсь,
Збиралась я сама вам розповісти,
Як досліду одержу результати.

КОМАНДИР. Це ж як? На кораблі провадять дослід,
Ховаючись із ним від командира?

МАРІЯ. Не відкручусь: ховалась. Я воліла б
Ніколи вам цього не говорити.

КОМАНДИР. Ти щось загрозливе на оці маєш?

МАРІЯ. На жаль, загрозливе. Якби ж звичайне!
Ще невиразні, але є симптоми
Старіння кореня у хлібовидних.

КОМАНДИР. І це спричиниться до... Ну, не крийся.

МАРІЯ. Якщо підтвердиться моя підозра,
Рятівники... в живих нас не застануть.

КОМАНДИР. А чимось те коріння підживити?

МАРІЯ. Я те й роблю щодня. Та двадцять років —
Дистанція велика. Ми ретельно
З Ел-о підрахували все, що маєм:
Сумарну генераторів потужність —
Білкових, вуглеводних, біомаси;
Регенераторів можливий внесок,
Сировину, ефект ЖС-брикетів;
І, звісно, щонайперш спрогнозували
Врожай, що дасть БВ. Без хлібовидних
Ми, й зменшивши гранично раціони,
Не зможем двадцять років продержатись.

КОМАНДИР *(після паузи)*. Старіння коренів... Одвічний іспит,
Який Життя тримає перед Часом.
Старіння й смерть. Мільярди поколінь
На цей рубіж виходили, і кожне
Плекало спраглу мрію — хоч притримать
Цей неупинний хід. А чим? А як?
Людина тільки жолоб, через котрий
Перетікає Час. Те ж саме й корінь.
Ми — тимчасові русла, перебіжна
І необов'язкова форма Часу,
А форма... як вона відмінить зміст?

МАРІЯ. Так... форма тільки форма... У природі
Є довговічне, вічного ж немає.
Пилок, насіння — й ті втрачають силу,
Хоч в них ресурс закладено гігантський.
Коріння ж, а тим паче хлібовидних,
Старіє і всихає... Так, це вірно:
Й коріння, й ми — все тимчасове; значить —
Із цим змиритись треба...

КОМАНДИР. Я такого
Не говорив тобі. Зирнути в прірву
Не означа готовності покірно
Плигнути в неї. Треба знати, що там,
І відстань бачити, аби тверезо
Все звірити і зважити... *(Пауза)*. Печальну
Ти новину повідала, Маріє,
Печальну, що й казать. Та результатів
Іще ж нема? Підтвердиться підозра,
В Землі спитаєм; там пройшли століття,
Відколи ми в путі, тож, певне, вчені

Нових надбали знань та щось істотне
И підкажуть нам. Ні, рано побиватись,
Маріє, чуєш?

МАРІЯ. Чую, командире.
Як легко з вами! Я, признатись, духом
Вже підупала, а ось вам відкрилась...

КОМАНДИР. І — вгору дух? Ну, що ж, радий! Прекрасно!
Твій настрій — тон життя на кораблі.
І не лише тому, що нас годуєш.
Ти — мати Земликові. Як без тебе
Ми підняли б його? Та й нам, урешті,
І нам із Селеном ти мати. Отже,
Тримайсь, Маріє! *(Пауза).* Я лише...
Ти вибач...
Але... Нікому більш не відкривайся.
Ну... тобто Селену об тім ні слова.
Я, коли б міг, Маріє, то й від тебе
Подалі заховав би цю тривогу.
Та я безсилий тут. На жаль, безсилий.
(Виходить).

МАРІЯ. Усе прекрасно! А проте хай Селен
Про це не знає... Втім, на те ж він батько!

СЕЛЕН *(з'явившись на екрані).* От добре, ти ще в холі. Я на хвильку
Зайду, якщо дозволиш. Землик щойно
Заснув; я ось поклав його у ліжко.

МАРІЯ. І роздягнув?

СЕЛЕН. Аякже!

МАРІЯ. Йди. Чекаю. *(Екран гасне).*
Так довго, неймовірно довго досі
Тягнувся час у клопотах, в роботі.
А зараз — аж не вірю — раптом подив
Узяв мене: невже п'ять літ минуло?
Що ж, Селен — що тут скажеш? —
здержав слово.
За всі роки і натяком ні разу
Не нагадав, не доторкнувсь до болю.
А нині... Що ж, сьогодні закінчився
Той строк, що я поставила кордоном;
Відпала заборона. Але що я
Скажу йому? *(До Селена, який входить)*
Що, Селене, не просто
Тепер приспати Землика?

СЕЛЕН. Уже він,
Вважай, дорослий. Все йому цікаве —
Розпитує, допитується. Мабуть,
Пора про навчання його подумать:
Йому сьогодні рівно п'ять.

МАРІЯ. Довіку
Навпіл з печаллю буде в нього радість
У день народження.

СЕЛЕН. Ніде на світі
Ні радості немає, ні печалі
У чистім вигляді. Як їх розділиш,
Як роз'єднаєш, коли сам початок
(Всього, всього, що лиш початок має!)
Є першим кроком до кінця?

МАРІЯ. Печальна
То істина, і ми в віках не перші
Її збагнули... Звіддалік, одначе,
Вона нам не болить: таке щось — в міру

Віктор Малинка. Водолій

И гірке, й байдуже. Ось як нас торкнеться,
Тоді...

СЕЛЕН. И тоді усе від нас залежить.
Чуття, що від мети відволікають,
В кулак стулений, і...

МАРІЯ. І той кулак —
У груди замість серця?

СЕЛЕН. Ні, Марійко.

МАРІЯ. Мрія, Селене, лише — Марія.
Життя не зна повторів. Той... Ти вибач,
Той, котрий жде мене отак, далеко...
Коли повернемось, його не буде?
Ну, що ж... Я, може, зараз вже вдова.
Хіба що людство... там... вже осягнуло
Секрет безсмертя. Ти всміхнувся сумно...

СЕЛЕН. Чого ж, я вірю; сказано ж: немає
На світі недосяжних мет.

МАРІЯ. Впізнала!
І нас колись цього навчали в школі.

СЕЛЕН. А ти не згодна з тим?

МАРІЯ. Я більш ніж згодна!
Я марю цим. Ти ж бачиш — я охоче
У той же гріх впадаю, що й фантасти
Минулого. У другому та навіть
У третьому тисячолітті в книгах
Нас, нинішніх, всуціль чарівниками,
Всеможними богами малювали.
А ми... Це так, ми більш за них умієм,
Ми більше знаємо. Та перед нами
Така ж, як і при них, коли не вища,
Гора незнаного; й провалля, й хащі
Тепер ще нездійсненного чигають
На нас, як і на них тоді чигали.
А ще... То плоттю ми такі ж і кров'ю,

И так само, як і їм, нам крають серце
І жаль, і страх, і біль; і сміх такий же
У нас, як в них, і сльози... Сльози теж...
Ні, я вертаюся з висот казкових
У дійсність. У свою печаль. У вдовн.

СЕЛЕН. Що вдієш тут? Хто в силі відмінити
Закон? *(Пауза).* Одначе на Землі ж, буває,
Виходять заміж вдови...

МАРІЯ. Там я, може,
І знайду, Селене, за приклад взявши
Якусь вдовичку — ягідку земну.

СЕЛЕН. Збагнув: це жарт; хоч привід не для жарту.

МАРІЯ. Як сміх крізь сльози,
є і жарт крізь сльози.

СЕЛЕН *(з раптовою рішучістю).* А я не жартома скажу: готовий
Чекати, поки ступимо на Землю.

МАРІЯ. Ти справді це не жартома? Цікаво!
А я для жарту все-таки спитаю:
По скільки ж буде нам?

СЕЛЕН. У кожнім разі,
Не більш як дев'яносто. Та чи важко
Омолодитись?

МАРІЯ. Тілом. А душею?

СЕЛЕН. Душа — то давня вигадка. Я згоден —
Красива вигадка.

МАРІЯ. Душа — це пам'ять!
Це те, що шар за шаром відкладалось
Впродовж років. Ці поклади (потужність
І вміст шарів) урешті й визначають
Людини справжній вік. Як юне тіло
З цим вантажем, якого не покинеш
(Бо як же ти відмовишся від себе,
Від того, що було?), як юне тіло
З тим вантажем важенним уживеться?
Це для Ел-о. Одній Ел-о не штука
Омолодитися, тому що власних,
Своїх в машини спогадів немає.

СЕЛЕН. Не всі так думають.

МАРІЯ. У тому й щастя;
Твоє принаймні, Селене.

СЕЛЕН. Без тебе
Не буде в мене щастя, ні, не буде...

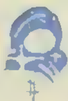
Центральна рубка корабля. З е м л и к (йому вже років п'ятнадцять) розв'язує задачу на ЕОМ. К о м а н д и р, сидячи біля нього, стежить за потоком чисел та знаків на дисплеї.

КОМАНДИР. Чудово, хлопчику, все чітко, точно.
Цей розділ ти засвоїв.

ЗЕМЛИК. Але, діду,

Ти знов забув... Мені уже п'ятнадцять!
А ти усе на мене — хлопчик...

КОМАНДИР. Правда,
Ти вже дорослий, хлопчику. Ой, вибач,
Дай час, я звикну. Думаєш, це просто?
Ти так повільно ріс! А я ж задумав
Тобі, тобі — кому ж іще? — у спадок
Все передать, що знаю... Ти чимало
Вже перейняв. Але в Дороги Знань
Кінця нема, і треба що не день
Іти та йти по ній, невтомно йти...

ЗЕМЛИК. А ти, дивлюсь, стомився, діду. Правда ж?

КОМАНДИР. У цю хвилину й справді. Так що зробим
Перерву. Погуляй в БВ. Я згодом
Гукну тебе. Чи прийдеш сам.

ЗЕМЛИК. Гаразд. *(Виходить).*

Ввімкнувши лабораторію БВ, Командир якийсь час мовчки дивиться на екран, де видно схилену над приладом Марію.

КОМАНДИР. Маріє, вибач, я на мить єдину.
Ти, може, маєш новину для мене?

МАРІЯ. Іще не менш години, командире.

КОМАНДИР. Що ж, хай щастить тобі і нам усім.
(Вимикає екран).
Отож... Вже чи не зайва, та — рішуча
Остання проба. Знову сподівання
Покликало на змагн безнадію...
Знов — хтозна вкотре? — все на терезах:
Є зрушення чи ні? Пішло на краще
Чи, як раніш, старіння наростає?
Десятий тур порад за десять років.
Не поскупилася Земля — потоки
Рекомендацій слала раз за разом;
Та поки що намарне все — старіння
Не припиняється. Вже є чимало
Засохлих лоз; що урожай — все менші
Плоди на лозах... *(Пауза).*
Що ж, сказати чесно,
То довгих, мов століття, десять років
Я мав на роздуми і все неквапом
Обміркував та зважив. І про себе
На кожен з двох випадків остаточну
Зложив програму дій

ЗЕМЛИК *(входить).* Чогось, дідуню,
Не хочеться гулять. Марія каже,
Що дуже зайнята, а сновигати
Самому по БВ нема охоти.

КОМАНДИР. То згоден працювати без перерви?
Я залюбки. Ми ж нині приступаєм
До астронавігації!

ЗЕМЛИК. Дідуню,
А можна, я тебе про інше спершу
Спитаю? Я учора в інфотеці
На стародавній відеінф натрапив —
Страшний, а в сутності незрозумілий.
Він звався «Хіросіма», й в тексті часто
Звучало слово «бомба» а чи «бонда»
(Спитав Ел-о — вона цих слів не знає).
Збагнув, що Хіросіма — назва міста,
В якім була пожежа й де багато
Людей згоріло. Та незвично втом

Там згадувався: ніби він — причинив
Тії трагедії...

КОМАНДИР. На жаль, це правда.
Наш добрий атом, наш невтомний атом
Був зброєю колись. Та ще якою!

ЗЕМЛИК. Коли ж це все було? Давно, напевне?

КОМАНДИР. Давно, а двадцятім віці.

СЕЛЕН *(входить).* Не причулось?
Ти про двадцятий вік сказав щось, батьку?
(До Землика).
Наш дід в цей вік закоханий. Він може
И добу, і дві не спать — його хвалити.

КОМАНДИР. Дорослий наче вже, а не навчився
Не поспішать, а чиюсь розмову встрявши.

СЕЛЕН *(весело).* Ти більш його не любиш?

КОМАНДИР. Я давно вже
Тебе у добрім гуморі не бачив.
Радий за тебе.

СЕЛЕН. Нібито не видно
Причин для цього, та радій, будь ласка.
А щодо того віку...

КОМАНДИР. Я не вмію
Про нього легковажно говорити.
У нім коріння наше. В пам'ять людства
Він увійшов під безліччю імен:
Залізний, зламний, атомний, космічний,
І ще, і ще... І в давнину з них кожне
До нього пасувало. Та найперше
То вік — фундамент. Вся будівля світу —
Я про сучасний говорю — на ньому,
На ньому виростала.

СЕЛЕН. Але сам він
Ледь-ледь не знищив людство все і Землю
Укупі з ним. Це ж увійшло в аннали!
Двадцятий накопичив гори зброї,
Яка могла б стократно (чи не досить?)
Планету всю на порох обернути.
Двадцятий, ніби те дитя безпечне,
Черпав копалини, нещадно нищив
Ліси й чорнозем, луки і озера,
Лише про власні дбаючи потреби.
А вибухи реакторів? А хмари
Димів ядучих в небі? А потоки
Технологічних залишків, що вбивчо
Річки, моря й людей (людей!) труїли?!

КОМАНДИР. Все так, не заперечую. Та будьмо ж
І справедливі, Селене, до нього.
Не інший, а двадцятий вік уперше
Забив об тім тривогу; хай запізно,
Але забив, оспалу совість людства
Щосил будить взявшись. І домігся,
Домігся врешті-решт, що стався злам!
У всіх віків ми вчилися, та в нього
Найбільш, я певен, бо в двадцятім віці
Уперше пересвідчилися люди,
Що перед спільним чином нездоланних
Немає перепон. Так стався Жовтень,
Коли народів здвиг, здобувши владу,
Утвердив лад, що світить нам донині.
Так сталося й наприкінці століття,
Коли вселюдський страх за долю світу

З'єднав усіх землян, і гнів їх правий
Спинив, знешкодив тих, що наживались
На виробництві атомної зброї.

ЗЕМЛИК. Тієї, що спалила Хіросіму?

КОМАНДИР. Тієї, Землику, і ще незмірно
Страшнішої; правдиво Селен мовив:
Вона усе живе на всій планеті
Спалить могла за лічені хвилини.

Та знищили її! І розпочав це
Двадцятий, честь йому й хвала! Без нього
Чи світ би постарішав на ці довгі
Тисячоліття, що лежать між нами?
Та й інші біди розглядів двадцятий
І взявся їх бороть. Було непросто
Здолать інерцію брання в планети
Того, що, думалось, давалось даром.
А ще ж не тільки брали — убивали!
З пожадливості (та й з нерозуміння)
Виробники й природу довкруг себе
Й самих себе вбивали... Та в двадцятім —
Цього ніхто у нього не відніме —
Науку екологію на рівень
Найвищих міждержавних справ знесли.
Саме це слово — мов набат немовчний —
У всіх на світі мовах зазвучало.

СЕЛЕН. Ти так захоплено про це говориш,
Немовби всі тривоги й біди світу
Двадцятий вік залагодив, а потім
Вже не було проблем.

КОМАНДИР. Проблеми завше
Були і будуть; людство ані днини
Ще не жило без клопоту й турбот.
До речі, з них чимало й нам «підкинув»
Той дивовижний вік. Потрібен приклад?
Так ось — початок нашому польоту,
По суті, той же вік поклав — двадцятий.

СЕЛЕН. І тут двадцятий! Ні, це, звісно, правда,—
Він був рубіжний, зламний, як ти кажеш;
Двадцятий розщепив уперше атом,
Двадцятий подолав земне тяжіння
І кинув перший корабель у космос...
То чи цього для слави ще не досить?
Чи є потреба позичать для нього
Уявні доблесті?

КОМАНДИР. В двадцятім віці,
В двадцятім, Селене, уперше вчені
Дізналися, що Сонце в нас не вічне.

СЕЛЕН. І вік спрогнозували?

КОМАНДИР. Досить точно,
Як на тодішній рівень знань.

СЕЛЕН. І це їх
Збентежило?

КОМАНДИР. Звичайно. Та ще як!
Бо хай там лік і на мільярди років,
Життя й Землі, і Розуму кінечне!
Тоді і спалахнула вперше мрія
Про кораблі-планети, що полинуть,
Населені людьми, шукати інші
Сонця у Всесвіті.

СЕЛЕН. Тоді? Не вірю!

При іграшкових кораблях тодішніх?
Ну, що могли вони?

КОМАНДИР. А ми вже можем
Оті планети-кораблі послати?
Вже й Місяць заселнаши, й Марс, і навіть
Титан далекий, ми сьогодні можем?
Вони задумали. Нам честь дісталась
Розвідниками бути. Це початок!
Мільйони літ минуть, як не мільярди,
Допоки мрія — розселити Розум —
Утілиться у кораблі-планети,
Й тоді у нас перед двадцятим віком
Не буде переваг.

СЕЛЕН. І знов двадцятий
Вгорі! Вони — тоді — й не уявляли,
Який у них упертий оборонець
Об'явиться в віках.

КОМАНДИР. Вони не знали
Й того, який нещадний критик їхній
Народиться від нього.

СЕЛЕН. Не дивуйся,
Я хочу їх збагнути. Ти роками
Цей вік студіював, я знаю. В мене ж
Нема таких можливостей. Та сам же
Ти вчиш мене і Земликові кажеш:
Щоб впевнитись, найперш засумнівайся.
Я й сумніваюся. Сказать точніше,
Волію їх приймати у масштабі
Один до одного — без перебільшень.
Мене, скажімо, здавна дивували
Ті пошесті, що під завісу віку
Перекотились по Землі,— ненатла
Жадоба накопичення речей
І тут же, поряд, неохайні хіппі,
Безглуздя панків, що людську подобу
Охоче на тваринну поміняли...
Світ оглушила музика дикунська;
Безжурність, інфантильність, бездуховність,
Немов проказа, ширились і врешті
Злились у гіпокогію...

ЗЕМЛИК. А що це?

СЕЛЕН. Така хвороба, звана по-латині.
Ну... малодумання, якщо дослівно.

КОМАНДИР. Так, гіпокогія... Але ж відомо:
Її першопричина — епохальні
Здобутки техніки, науки. Вічна
І неминуча суперечність: тіні
Не тьма породжує, а сильне світло...
Ти сам на щось подібне перехворів.
Я й досі з сміхом згадую: в дитинстві
Зарозумілість технократа часто
В твоїх словах і вчинках прозирала.

СЕЛЕН. Можливо, й так. Але я був хлопчиськом,
Що ріс на Місяці, де навдовкола
Все зроблене, все штучне, де рука
Лиш опір кнопки, клавіша долає.
Там мимоволі станеш технократом,
Тим більш як ти дитина.

КОМАНДИР. Так же само
І на Землі було; хіба що тільки
Не хлопчаки — дорослі мужі часто

Впадали в ейфорію: «Все досяжне!»
Тим часом жить ставало й справді легше:
Машини на свої рамена брали
Все більш і більш роботи... Вже до праці
Не підлітками, як раніш, ставали,
А маючи за двадцять, бо — навіщо?
Зарібком клопоталися батьки.
Ніхто не кинувсь до пори, що надто
Легким зробивсь вантаж буття на плечах,
Що вільний час, немов потоп, нахлинув.
А з вільним часом, як його багато,
Не просто впоратись: він вимагає
Культури, підготовленості...

СЕЛЕН. Врешті
І точних викладок та підрахунків,
Бо йдеться про складний енергетичний
Баланс в людському організмі.

КОМАНДИР. Звіку
В людини час — то друг, то лютий ворог;
Та надмір вільного — це враг завжди,
Коли його не вмієш користати.
Отут і поживилося міщанство
(Так звалася тоді духовна ницість);
Отут за тою дикістю, про котру
Ти говорив, така пішла навала,
Що забавками стали проти неї
Здаватися крикливі одяганки
Химерних кроїв, несмак навдпотужних
Підсилювачів і до них подібні
Плішини гнилизни, з яких ця твань
Колись розпочиналась... Безшабашна
З неробством побраталася безпечність
І витворили безголов'я — сите
І до нуля інертне животіння,
Коли думок і геть не треба (отже,
Не гіпо — нульокогія уже!).
Бо нащо, справді, думать? Є десь вчені,
Є інженери — хай мудрують, творять.
Самому йти учитися? Смієшся!
Трапляються поодинокі дурні,
Що згодні вік не вік, а довгі роки
Корпіти над нудотою тією,
А нам не треба! И в нас нема потреби:
Кругом заводи, де людина й пальцем
До кнопки не торкається... В квартирі
Комп'ютер постіль прибере, посмажить
Яєчню з салом, підбере краватку
Під колір гудзиків або шнурків...
Не нам судити — пізно а чи рано,
Але прийшло прозріння. Рух мільйонів
Назвав себе: самодіяльне людство!

СЕЛЕН. Я десь читав про це.

КОМАНДИР. Ще б пак! Подія
Рубіжна, коли хочеш — епохальна.
Для праці створена людина. Довгі
Тисячоліття нею, тільки нею
Трималася вона. І — збунтувалось
Людське єство і зважадало твердо
Поставити межу, аби Людина
Не щезла серед витворів своїх.
Машина — то слухняна помічниця,

Яка прискорить і полегшить працю,
А не владарка, що тобі закони
Прописує й диктує, а не нянька,
Яка за тебе і дітей народить!
У космос — на машині, в жаркі товщі
Земної кулі, Марса — на машині!
Та роботи, які підносять капці?
Які дитині носа витирають?!
На всю планету гучно пролунало:
Опам'ятайсь, остережись, людино,
І знов собою стань, та знов на руки
Своє дитя візьми, як споконвіку;
Ногами знов навчись ходити; заступ
Візьми до рук і біля дому грядку
Скопай, як сотні сотень літ до тебе,
З долоні власної насіння в неї
Посій і виррости собі здоров'я!..
Ти, Селене, хоч на Землі й недовго
Побув, але ж помітив, як любовно
Укохана вона. І ти, дитино,
Побачиш це, коли на неї ступиш.
Ти ж бо землянин, Землику!

ЗЕМЛИК.
А може,
За ті століття, котрі там минули,
Знов за старе взялись?

КОМАНДИР.
Ніколи людство
Смертельних не повторить помилок —
Ні зброї, ні ядучих хмариц диму,
Ні, звісна річ, безділля не застанем!

МАРІЯ *(входить)*. Про щось цікаве, видно, йшлось... Такі ви
Схвильовані усі.

ЗЕМЛИК.
Аякже, цікаве!

КОМАНДИР.
Я захопивсь. А ти... А ти, Маріє,
Дивлюся, невесела... Невесела?

Марія ледь помітно, щоб того не завважив Селен, заперечливо хитає головою.

Ну, що ж, відкладемо урок... Тим паче,
Що я стомився. Вже старий... Старіння —
Видимий слід невидимого Часу
В живій матерії...

СЕЛЕН.
Про що ти, батьку?

КОМАНДИР.
Ти ж чув — про час, про старість,
про старіння...
Піду, мабуть...

Ніби жартома поплескавши сина по плечу, нараз рвучко обнімає його, затим водночас лівою і правою обнімає і міцно притискає до грудей Марію і Землика.

Ну от... Яка вже сила
В руках старечих?..

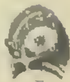
ЗЕМЛИК.
Вигадав — старечих!

МАРІЯ.
Не візьме старість вас!

КОМАНДИР.
Ну, я піду... *(Виходить).*

СЕЛЕН.
Така різка, без переходу, зміна...
Аж дивно... Бо прийшла на згадку старість?
З яким він болем це сказав: «Старіння —
Видимий слід невидимого Часу
В живій матерії...»

ЗЕМЛИК.
А я постійно
Лічу, лічу... Як довго ще летіти!
Вам добре — ви ступали по Землі,
Ви бачили живими ті картини,

Які я в відеінфвх роздивляюсь.
Малим я ввс питаа, чому дереаа
Погойдуються, чом тремтять трввинки?
А ви мені казали: це од аітру.
А що то значить вітер? Я дивився,
Як аін (напевне ж, аін!), немов півкулі,
На хлопцях сорочини ививнвє,
Як смішно дітям кучері куйовдить,
І заздрив їм: мабуть же, вітер пвхне!
А як? А чим?

ГОЛОС ЕЛ-О. Увагв! Я вмиквю
В Центральній рубці головний екрвн.

На екрані з'являється одягнений у скафандр Командир.

ЗЕМЛИК. Днви, в скафандрі!

СЕЛЕН. Бвтьку, це ж навіщо?

КОМАНДИР. Для фотоконтролера, щоб до шлюзу
Пустив мене.

СЕЛЕН. Щось трапилось у шлюзі?

КОМАНДИР. Я вирішив... Тв перед цим повинен
Вас попередити: я вимкаю
У себе тут зображення і звук,
Щоб умовлянь не чути й сліз не бачить.
Я покидаю корабель. Єдине,
Що я як комвндир ачинить спроможний,
Щоб ви дістались до Землі живими,
Це залишити аас утрьох. Я знаю:
Клвду на ввс тягар. Але БВ
Прогодувати чотирьох не а силі...
Як всі народжені, я буа заложник Чвсу.
Та доки все ж дервв з ним сперечатись.
Захопленість роботою, натхнення,
Кохвння аир жаркий — його роками
Примушують тримвтись зоддалік,
Бо їм на час зважать не випадає.
А я й кохання, і натхнення знаа,
Роботою захоплення... Я Ділу
Великому служив!.. Та й в цю хвилину
Йому слугую: решту літ моїх
Я віддаю за те, щоб корабель наш
Доніс до цілі сaій аантаж безцінний.
Отож не плачте по мені: я виграв
У Часу час, і з поля йду щасливий.
Тепер, перед прощанням, кількв слів
Тобі, мій сину. Нв моє прохання
Прнховвно було від тебе правду
Про лихо із старінням хлібовидних.
Тн поривний, гарячий... Я боявся,
Що випередиш, поспішивши. Вибвч.
Тепер будь мужнім, сину, і достойно
Тягвр мій донеси. Тобі, Маріє,
Низький уклін зв асе. Я вірю а тебе.
Ти, Землику, рости і вчись. А в день,
Коли нв Землю ступиш, першу грудку
На першій стежці поцілуй за мене.
Оце і все, здається. Прощивайте!

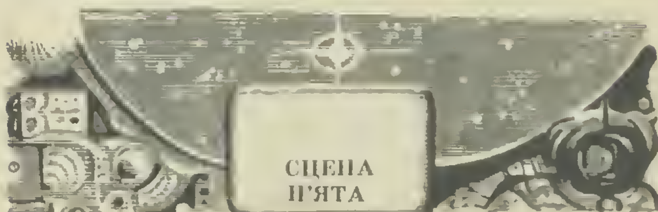
(Виходить з кадру).

СЕЛЕН. Ел-о!

ГОЛОС ЕЛ-О. Я слухвю.

СЕЛЕН. Негайно — шлюз!
Негайно шлюз закрий!

ГОЛОС ЕЛ-О. Це неможливо.
Він заблокований.
СЕЛЕН. А запобіжник?
ГОЛОС ЕЛ-О. З наказу командира й запобіжник.
МАРІЯ. То що ж тепер?
ЗЕМЛИК. Ну, Селене!
СЕЛЕН. Це батько.
Він все врахував.
ГОЛОС ЕЛ-О. Людина в шлюзі.
СЕЛЕН. І це кінець.
ЗЕМЛИК. Чому?! Це ж неможливо!
ГОЛОС ЕЛ-О. Людина вийшла у відкритий космос.

Той же відсік-хол, що й у першій та третій сценах. Марія сама.

МАРІЯ. Спізнилась я й не надолужить. Нащо
Звпалювать вогонь, коли так мало
Лишилось кисню. Спалахнуть, щоб зразу
Погаснути? Ми ж гаснем. Значно швидше,
Ніж думалось раніш. Чи не у цьому
Причини, що зненацька знуртувала
В душі роками стримувана сврага?
Такі солодкі сняться сни!.. Й щоразу
В них Селен, Селен... Це давно вже а мене.
А мовби рот звело. Ну, що між нами
Стояло всі ці роки? Удовина
Печаль моя? Гординя недоторки?
Тепер напевне вже нема потреби
Питати та дошукуватись... Голод
Іде на нас, не йде — грозою суне,
А я безсила перед ним. Безсила!..
Найбільше шкода Землика. О, як він
Землею снить!.. Або скажу: п'ять років
Ми не продержимось, і Селен... Селен?!
Не допущу цього, не допущу! *(Пауза).*
Жену страшні думки, жену, жену їх,
А все даремно: зникнуть на часину
І зринуть знов — хоч голову розбий...
Чи треба чимсь украй її забити,
Щоб ні для чого іншого в ній місця
Не залишилося?.. Ну, от узяти б...
І... Селену відкритися, і хай там —
Провалля смертне!.. Слухай, їй же право,
В цім божевільнім замірі щось є,
Його всебічно слід обміркувати.
А може, навпаки, не треба довго
Роздумувати? Божевільне має
Лишитись — це ж природно! — божевільним!
Ел-о!

ГОЛОС ЕЛ-О. Я слухаю.

МАРІЯ. Центральну рубку
Ввімкни-но!

На екрані з'являються Селен та Землик; *перед ними на екрані, що над пультом, карта зоряного неба.*

Селен!

СЕЛЕН *(з екрана, не чуючи її).* Звісна річ, усе це
Незручності відносні.

МАРІЯ *(здивовано).* Селен!

СЕЛЕН. Завтра
Підскочить рівень техніки, й незручність,
Глянь, стане виграшем.

ЗЕМЛИК. А наш МП?

МАРІЯ. Дивись, як закопилися! Й не чують!

СЕЛЕН. Так в нашім варіанті ж не платформа,
Змонтована з деталей-заготовок.
МП — Мала Планета не умовно,
Це справдішнє-таки небесне тіло.

ЗЕМЛИК. Та це я знаю

СЕЛЕН. А знайти на карті?
Швиденько, га?

ЗЕМЛИК *(показує).* Ну, ось де.

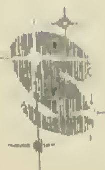
СЕЛЕН. Так... Вона.
Планетна неблизька, та ідеальна:
Обладнуй, заселяй, і — в добру путь!

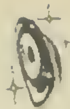
ЗЕМЛИК. Ти певен? Абсолютно?

СЕЛЕН. Абсолютно
Лише невігласи бувають певні.
Та й не у нашім це тисячолітті
Рішатиметься. Там, за нами слідом,
Не раз, не двічі інші побувають...

ЗЕМЛИК. А що, коли наступні покоління
Засумніваються, чи конче треба
Ті кораблі-планети посилати?

СЕЛЕН. Це виключено, Землику,— отут я
Не побоюся слова! — абсолютно.
Хіба що станеться якась глобальна
Із людством катастрофа, що геть-чисто
Інстинкт самозбереження уб'є в нім.
Здоровий організм (а людство — разом —
І є одним великим організмом)
Немислимий без гострої турботи
Про те, щоб зберегти себе. Тим часом
Людське життя — це перш за все свідомість
Свого — з людьми — у світі існування.
Без Розуму у Всесвіті такого
Життя, що усвідомлює себе,
Не буде. То чи здійме руки Розум —
Життя найвища форма — й здасться смерті?!
Нехай через мільйони літ, та вимчать,
Так, вимчать за Молочну Путь летючі
Поселення землян — зернини людства!
Не всі дістануться до благодатних
Космічних пристаней; крізь чорний безмір,
Через терни їх довгий шлях проляже,
І він круту собі данину справить.
Але не будуть марними зусилля,

	Й не будуть жертви марними, бо Розум
	Урешті вистоїть, не вмре, не згасне!
МАРІЯ.	Чудово, Селене! Я аплодую
	Твоїм словам натхненним!
СЕЛЕН *(здивовано).*	Глянь, Маріє!
	Давно ввімкнулась ти?
МАРІЯ.	Гукала, звала,
	А ви не озиваєтесь. Ще довго?
СЕЛЕН.	Урок скінчивсь.
ЗЕМЛИК.	Це я його терзаю:
	Цікавість мучить.
МАРІЯ.	А проте кінчайте
	Та в хол ідіть. Я скучила за вами.
ЗЕМЛИК.	Я тут лишусь. Є дуже пильна справа.
СЕЛЕН.	Яка? Чи це секрет? Іду, Маріє.
	(Вимикає екран і невдовзі з'являється в холі).
МАРІЯ.	Як виріс Землик!
СЕЛЕН.	Так. Уже я маю
	Кому кермо у руки передати.
МАРІЯ.	Не скоро, сподіваюся.
СЕЛЕН.	Хто знає...
МАРІЯ.	Тебе торкнувся фаталізм? Це дивно...
	У тебе корені міцні.
СЕЛЕН.	Можливо.
	Та корені — ми ж знаємо — старіють...
МАРІЯ.	Не треба, Селене, про це.
СЕЛЕН.	Хотів би
	Навік забуть про них, та не вдається,—
	Не йдуть з думок ті корені.
МАРІЯ.	Колись ти
	Жалівся, що думки займає інше.
СЕЛЕН.	Спасибі, ти допомогла.
МАРІЯ.	Звільнитись?
СЕЛЕН.	В найдальший кут душі те все загнати.
МАРІЯ.	Воно не задихнулось там?
СЕЛЕН.	Про що ти?
МАРІЯ.	Про те, що ти загнав. Не розумієш?
СЕЛЕН.	Я думаю, не час тепер для загадок...
МАРІЯ.	Це біль мій, Селене, мій давній біль.
	Бо я люблю тебе.
СЕЛЕН *(ошелешено).*	Зажди, Маріє!
МАРІЯ.	Люблю! Люблю! Люблю!
СЕЛЕН.	Ні, ні, жорстоко
	Так жартувати!
МАРІЯ.	Це не жарти, любий.
	Коли б ти знав, в яких пекельних муках
	Я вистраждала це моє здовиие
	Кохання! Інаше то було так просто —
	Забуть себе, зчорашню, попрощати
	Той образ, мрію ту, що стільки років
	Були моїм життям!.. Ти день по днині
	Своїм мовчанням брав мене, терпінням,
	Тим, як гасив — я ж бачила — у зорі
	Закоханості блиск.
СЕЛЕН.	У цім нічого
	Немає надзвичайного. Негоже
	Беззахисну примушувати бранку
	Любить тебе, бо іншого не дано
	Їй вибору. Віки, тисячоліття

Цей постулат сповідують народи.

МАРІЯ. Прекрасний постулат! Можливо, з нього
Цивілізація взяла початок.
Але ж і ти в полоні, як і я.

СЕЛЕН. І все ж різниця є. Ти жінка. Жінка!
Ти божество, і ланцюги полону
І тінь на тебе кинути не сміють.

МАРІЯ. Сама на себе я ланцюг кохання
Наділа — чуєш? — і тобі віднині,
Тобі його до рук даю в покорі.
(Стає на коліна).

СЕЛЕН *(кинувшись піднімати її).* Маріє, підведись! Мені не треба
Покори, самозречення.

МАРІЯ. Не віриш...
Люблю тебе, люблю! Не дай померти
Від спраги біля губ, яких жадаю!
(Рвучко обнявши Селена, цілує його в уста).

СЕЛЕН. Так перед смертю, мабуть, лиш буває...
Кохана! *(Припадає до Марійної руки)*
Не зберу думок... Та нащо
Збирати їх!..

МАРІЯ. Коханий! Рідний, рідний...
(Знов обнімаються і довго стоять завмерши).

Тим часом вмикається екран, видно, як З е м л и к натискає на клавіш; у холі починає звучати старий запис:

ГОЛОС МАРІЇ. Ось я в Ел-о спитаю, і почуєш —
І в неї нотка радості прорветься.
Ел-о!

ГОЛОС ЕЛ-О. Я слухаю.

ГОЛОС МАРІЇ. Повідай, скільки
Нам до Землі летіти залишилось.

ГОЛОС ЕЛ-О. Лишився рік польоту. Час земний.

ГОЛОС СЕЛЕНА. Ну, вчула ж нотку радості?
(Запис вимикається).

ЗЕМЛИК *(з екрана).* Впізнали?

СЕЛЕН. Оце та пильна справа, твій секрет?

ЗЕМЛИК. Ні, це між іншим. Трапилось під руку,
Мені й подумалось: воно ж цікаво.

СЕЛЕН. А що ти в записах старих шукаєш?

ЗЕМЛИК *(не відразу).* Там... голоси моїх батьків. Дідуньо
Малого вчив мене їх пізнавати. *(Пауза).*
Я вимкнусь, га?

СЕЛЕН. Звичайно.

ЗЕМЛИК. Вимикаюсь. *(Екран гасне).*

СЕЛЕН. Там голоси моїх батьків... Недавно
Тим причащавсь і я — сидів і слухав
Прощальне слово батькове.

МАРІЯ. Позвав би,
І я послухала б. Це ж тільки здумать —
Уже п'ять років, як...

СЕЛЕН. Прощальне слово...

МАРІЯ. І все-таки він ще дитина, Землик.
Зненацька здумав нас розвеселити.
І ось — розвеселив...

СЕЛЕН. Скажи, Маріє,
Та тільки чисту правду — хлібовидні

Вже й цвіту не двють?

МАРІЯ. Ти звідки взяв це?

СЕЛЕН. Заходжу ж я в БВ, то й придивляюсь.

МАРІЯ. Я теж дивлюсь на прилади й дисплеї,
Бувавючи в Центральній рубці, тільки ж
Не тверджу, ніби знаю, що до чого...
Ну, навіщо ти про це завів розмову?
Я тільки-но знайшла тебе, і вже ти
Мов за стіною...

СЕЛЕН. Вибач. Землик раптом
Відкинув нас назад на двадцять років.
Тоді пішов останній рік польоту...
Прекрасна ілюстрація...

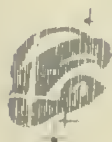
МАРІЯ. До чого?
Що випадок незрячий владарює
Життям людським? Дізнатися б, хто перший
Завважив це у прапрадавнім віці,
Та пам'ятник поставити б йому!

СЕЛЕН. Люблю твою колючу іронічність,
Вона тобі...

МАРІЯ. Ти скажеш — «до лиця»,
И помилишся: не іронічність — ніжність
Мені пасує. Ти мене такою
Не бачив ще, але, дивлюсь, не дуже
І хочеш бачити.

СЕЛЕН *(розгублено).* Це справді... якось...
Це неймовірно! Що ж це я?! Кохана!
Я стільки літ чекав тебе, що встигли
На чорний вугіль геть перегоріти
Усі слова, що я плекав для тебе.
Та залишивсь вогонь отут, у грудях.
Ти чуєш, як він бурхає шалено?
Про тебе він і — твій на віки вічні. *(Пауза).*
А зараз — вибач, забіжу до рубки.
Боюсь, щоб Землик не накоїв лиха.
Там записи, що батько стільки років
Робив, дошукуючись, чом зненацька
Рушійна спрацювала. Це повинно
Дістатися Землі обов'язково.

МАРІЯ. Я розумію, йди. *(Селен виходить).*
Ні, він не вірить...
Та ясно, що не вірить. Стільки років
Даремного чекання! Я ж з гордині
Півслова обнадійливого навіть
Йому не кинула... То як він зараз
В круту оцю повірить переміну?
Прогаяла... Що згублено, не вернеш...
Цікаво, хто й в якім прадавнім віці
Оце завважив? І йому ж бо треба
Поставить пам'ятник!
(До Землика, який входить)
Нагримав Селен?
І правильно. Ти мав би знать: там дуже
Важливі записи лежать, що дід їх
Робив багато літ.

ЗЕМЛИК. Мені й словечка
Не мовив Селен. Щось він біля пульту
Робив, я не дививсь.

МАРІЯ. Він там ще, в рубці?

ЗЕМЛИК. Ні, вийшов. Він одразу вийшов.

МАРІЯ *(злякано).* Землик!

ЗЕМЛИК. Маріє, що з тобою?

МАРІЯ. Щось із серцем.
Чогось зайшлося серце.

ЗЕМЛИК. Ти поблідла. *(Веде її до крісла).*
Посидь, ти вся тремтиш. Ну, що з тобою?

Починає виповнюватися світлом «око» Ел-о.

МАРІЯ *(вказуючи на сигнал Ел-о).* Нещастя, Землику, дивись!

ГОЛОС ЕЛ-О. Увага!

На екрані з'являється Селен у скафандрі.

СЕЛЕН *(з екрана).* Маріє, Землику, пробачте, рідні,
Хотів би попрощатися інакше,
Але не маю права: за хвилину
Я полишаю корабель. Я вимкнув,
Як батько це зробив, екран; він мудро
Все врахував: так легше всім. Маріє!
Ти помилилась, думаючи, ніби
Від мене щось удасться приховати:
Ел-о тримать секретів не уміє.
П'ять літ до зустрічі з рятівниками,
Й лише на три і сім десятих роки
Нам продовольства стало б...
Знаю й більше:
Хтось двічі вимикав, вже після батька,
На шлюзовій системі запобіжник.
Це ти, я здогадався, тренувалась.
А вийшла б, хтозна, може, і сьогодні, —
Того й прощалася... Спасибі, мила,
За вигадку щасливу, ніби врешті
У мене закохалася. Я з нею
Ступлю за борт утішений, немовби
Це правда, й не прощальні, а любовні
Були твої цілунки... *(Пауза).* Залишаю
Тебе за командира, Землик. Вірю —
Немарно ми тебе із дідом вчили.
Прощайте, рідні! Є в житті дорожче
І за життя саме. Іду. Прощайте!

Селен виходить з кадру, але Марія і Землик продовжують, німуючи, стояти перед спорожнілим екраном.

ГОЛОС ЕЛ-О. Людина в шлюзі.

ЗЕМЛИК. Непомірна плата...
Й це ж так з віків! За кожен крок вперед!

ГОЛОС ЕЛ-О. Людина вийшла у відкритий космос.

ЛЕОНІД ГОРЛАЧ

на відстані душі

●

Убий в собі раба!
Мов: Ксанфе, випий море...
В собі раба убий! — нам каже нині час.
Чому ж тоді, чому
іще правує горе,
хоча надій людських промінчик не погас?..

Горить і розквіта над Кобзарем і нами,
що скулились мовчком в ногах у Кобзаря.
Убий в собі раба! Дніпро між берегами
ненаситно гримить і сон наш озоря.

ПРОЩАННЯ НА СІРОМУ СНІГУ

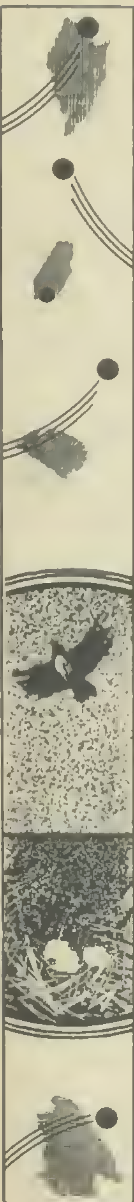
На сірому снігу моя змаліла мати
при хвірточці старій так згорблено стоїть.
Над нею в'ється дим з облупленої хати,
здається, й дим отой стомивсь уже димить.

Стоїть моя печаль у чорній куфайчині,
схиливши сивину на вихудле плече.
По зморщених щоках течуть сльозини сині,
а чистий їх вогонь мені чоло пече.

І груди розрива її мольба печальна:
— Спасибі, що прийшов... прощатися пора...
І я стою в снігу, сірію від прощання,
і щось в моїй душі навіки відмира.

Глибокий в мами зір, як на старій іконі,
злились у нім мольба, смирення і печаль.
Що вдіяти мені, як зупинити коні,
що мчать її з життя в невідворотну даль?

Я плачу на снігу, не годен ради дати
обпеченій душі, в якій живе вина.
На хвірточці старій мене втішає мати,
мов помираю я, а не вона.

МОВЧАННЯ ЗОЗУЛІ

Так мертво в лісі, що и стара зозуля
в чуже гніздо яйце не покладе.
Ну, хай би ще її злякала куля
чи полум'я пожежиська руде.

Так ні — сосна милується сосною,
біліють краї небес березняки,
клопочуться мовчазно над росою
безсмертні старожили-павуки.

Де ж птаство, де?
Я мов не чую дзвону...
Хоча б джмелі у травах загули.
Хто так змертвив оцю пекельну зону
незримою завісою золи?..

Ах, люди, люди, що ви наробили,
в які вас нетрі стежка завела?!
І ваші гнізда, що дітей любили,
засипала нежилості зола.

Коли ж ви повертаєтесь у гнізда
із вирію, з безвиході, з жури,
аби сусід нагукував сусіда
вечірньої пригаслої пори?

Аби димки курились над дахами,
дзвеніли відра від старих криниць,
аби земля віддячила дарами
залюблених у неї трудівниць.

І скільки ще вам, люди, вікувати,
аби життя не загубить своє?
Літа зозуля. Хоче закувати,
та в горлі голос мертво застряє.

●

Вигорає неспокій, як в озері літнім вода,
і зневіри туман на шорсткі береги осіда,

і душа не дзвенить в очереті, як вчора було,
і думки, наче білки, ховаються лячно в дупло.

Що ж ти, часе, зробив, як нещадно вогонь загасив?
Та невже ж тебе, часе, про це я благав чи просив?..

Ще земля піді мною, ще ж я не сховався у ній,
і народ мій ще є, не вподібнивсь чужому на гній.

Зріє крик у мені. Та кому докричатись, кому,
як вогонь мій вступив у зневіри безплотну зиму,

де туман — як туман, де згасають шорсткі береги,
й очеретом мовчать однодумці мої навкруги,

і росте лиш різуча, голодна, шорстка осока,
що до крові мій крик у мені без коси підсіка.

Україно, ти є чи тебе вже на світі нема?..
Лиш осоки сичать, холодить перевійна зима.

Вигорає неспокій. Не вигорить вічна вода,
що на озері літнім нестоптану вічність гойда.

КИЇВСЬКЕ МОРЕ

Пливем по зеленій воді
повз мулища сині, руді.

Куди ми пливемо, куди,
якщо вже немає води?

І сонце, заплутане в слизь,
розгублює променів хмиз,

і згорблений, зморений час
минає розморених нас.

А ми пливемо й пливемо,
вдягнувши на розум ярмо,

та все по зеленій воді
назустріч всесвітній біді.

●

Все проминає й промине,
зітре із пам'яті мене.
За ким же плаче кущ калини,
як вітер з цвинтаря війне?

Усе відродиться, усе,
що буря пристрастей знесе.
За ким же тужить моє серце,
коли гроза його трясе?

●

Половіють жита при дорозі,
в полі віють гарячі вітри.
Бронзовіють хати голомозі,
затуливши собою двори.

Спить ставок у вербовому колі,
мов примружене око небес.
Волотки запилючені кволі
простягає до коней овес.

Тих і коней зосталось п'ятірко,
якщо взять до уваги й лоша.
В пастуха озивається гірко
застаріла, пригіркла душа.

Літо млосне село розморило.
Спорожніли двори і поля.
І хмарина, як сиве вітрило,
до села не долине здаля.

І здасться, тривогами світу
не живуть ні поля, ні хати.
І марудно розмориому літу
за лошам однноким іти.

●

Куди ти лізеш, лірнику без ліри?
Там не твоя весна, не твій там цвіт.
Там корінь і стебло твоєї віри
дипломатичний перекротить кріт.

І навіть схаменутися не встигнеш,
як всохне у тобі твоє живло.
А літо прийде — ти його відринеш,
так і не взнавши, що таке тепло.

Хтось прошумить, хтось плюне тобі в душу,
а хтось обтрусить, як присохлу грушу,
а хтось заплаче подумки, без сліз.

Ти ж, лірнику, не був незрячим зроду,
не зраджв і не плюнув в рідну воду,—
ти просто грав і ріс, як верболіз.

●

На відстані душі нелегко жити,
як між життям й душею — суєта.
Та як її, ту душу, умертвити,
коли вона промінням проліта

і все шукає чистоти й блакиті,
і пломочіє у самотині,
мов стиглий колос у полеглім житі
чи відблиск сонця чистий у вікні.

О чиста душе, повернись до мене
і освятися мною, й освяти
оце життя, всесильне і шалене,
яке мені судилося пройти.

●

І гілка не здригнеться, і галич не зітхне,
і ніч переховає од галасу мене.

Зі мною буде слово, зі мною будеш ти
у слові переливно і гаряче цвісти.

А за вікном дощата — веселі, молоді —
гасатимуть босоніж по заспаній воді.

А за думками втрати, і знахідки, й таке,
що не вбереш у серце беззахисне, м'яке.

Та що мені журитись, коли у схові цім
притишивсь, причаївся колишній мирний дім.

і гілка не здригнеться десь у душі на дні,
і весняні дощата присплять тебе в мені.

●

До кого в світі догукатись,
себе від кого вберегти,
як від самотності сховатись
у шумовинні суєти?

Переплелися протиріччя,
немов вузли старечих вен,
у це холодне опівніччя
під шум ялинових знамен.

Нема ні дому, ані мами,
нема і слово з ким сказать.
І тільки сніг у створі рами
сніги продовжує низать.

І тільки стогне хуртовина
над цілим світом, як в мені,
мов незаслужена провина
гарцює на баскім коні.

І так навколо все схололо,
якщо лиш в сни приходиш ти,
немов заходиш в смертне коло
у шумовинні суєти.

●

Січеться сніг. Горить вогонь
у переметеній долині.
Як затишно зробилось нині
при пелюстках твоїх долонь!

Вони цвітуть, немов весна,
що вже пробитися воліє
отим вогнем, який жаріє
в долині зболеній без дна.

І зацвітуть, і втане сніг
у землю чисту і священну,
і забере з собою скверну,
що часом нас збиває з ніг.

О господи, скажи весні,
що ми багаття розпалили
назустріч їй, що ми молили:
— Вернися, весно, в наші дні

і осіяй, і загніздись
зерном тугим у лоні серця...
Горить вогонь. А сніг січеться.
І до долонь я притулюсь.

●

Впаде листок — і дерево впаде
на цілий рік, який уже за нами.

Скажи мені, кохана, де ти, де,
поза якими заховалась снами?

Я не просив жорстокості в життя,
я не молив безвиході у долі.
Чому ж побиті бур'яни жита
лежать без стогону у нашім полі?

І нам його так важко перейти,
і неможливо руки поєднати,
і вже немилі всі мені світи,
коли у них згубилася одна ти.

Саднить розлука зболене чоло.
За що вона мені: за гріх чи зраду?
Коли б тебе у світі не було,
я б дав собі і раду, і розраду.

Безмежна осінь прядиво пряде,
і я кричу тобі під ясенами:
вже пада листя, й дерево впаде
на цілий світ, який уже за нами

●

— Мила, де ти? — стогнуть замети.
— Мила, як ти? — ридає ліс.
Я кричу:
— За які пожертви
час тебе у біду заніс?

І така безвихідь бездонна,
хоч візьми та у ній втопись,
і туманність така солона
пазурами вп'ялась у вись.

— Все повернеться,— вітер каже.
— Все минає,— метіль шумить...
Час зістарений пряжу пряже,
і сивіє найтонша нить.

Та замети і ліс гукають,
не змовкають ніяк в мені,
і тебе мої сни шукають
в безконечному тумані.

ЗИМОВА ДОРОГА

Асфальт переповза поземка.
Кружляють на снігу лиси.
Кому, мандрівочко далека,
мій дух, мій подих віддаси?

Тому селу, що на околі
всю Україну береже?
Тому струмку, що в білім полі
сніги побрижені стриже?

Чи тим краям, які відкрити
колись ще судиться мені?

Чи тим словам, що відтворити
мені ще треба у вогні?..

Зависло сонце, мов лелека,
над первородністю краси
Гримить асфальт. Повзе поземка.
Мовчать сніги. Мовчать ліси.

●

Поприморожувались луки.
Скоржавіла озимина.
Асфальт петляє на Прилуки,
моє село тихцем мина.

Дзвенять і дзвонять осокори
про щось причасне своє.
Попід минущі косогори
тайнописи поземка в'є.

Про що вона мені розкаже,
яку відкриє таїну?
У пам'яті вузла зав'яже,
гіркішого від полину,

щоб не забув, як відгук муки,
щоб не спалив в собі дотла
оцю дорогу на Прилуки
і змерзлі вогники села.

Віктор Мальчик. Сон

ТАРАС УНГУРЯН

дорога у гори

ЩЕДРІВКА

Додому можна пізно так ітн, лише додому,—
проста водв і чесний хліб спасуть од втоми...
Прийди до мене пізно, дуже пізно,
коли ніхто вже в гості не приходить...
Ні а кого не питайся згоди,
не піддавайся на пригоди,
не бійсь, що нв столі моєму пісно...
Прийди до мене, рідна пісне!
Посій зерно праавічне у тимчасоаому житлі,
на голому, на чистому, на саітлому столі...
Я обійму твої жвлі...
І пощедруй мені, щедрівко!
Хай пвхне з милою мандрівка
до моря, а гори, в ліс...
В моєму тимчасоаому житлі,
при бідному, при щедрому столі
і дуже рано, й дуже пізно
ми рвзом будьмо, рідна пісне!

ГЛИБОКА ДОРОГА

Питався один у другого:
«Чи далеко від землі до неба?»
«Та,— каже,— не дуже,
бо як там загримить,
то тут чути».
З народних вуст

жила собі стежка
у буковім лісі
а стала
Глибока Дорога
додому
у гори
у хмари
її подорожній
прапрадід поранений
по ній рятуввся
аід лютих нввал
сумний подорожній
мій прадід далекий
у панському лісі
валив рідні буки
на цісарські меблі
її подорожні
мій дід і мій тато
пішли на війну
по Глибокій Дорозі
по ній поаернулись
мій рід
мій нарід
глибоко ішоа
а народи-пришельці
губили підкови
хотіли її поховати
пропали

ДЕБЮТ У «ВІТЧИЗНІ»

дідьки і цигани
приблудні раптові
на ній ночували
й зникали як дим
від ватри нічної
Глибока Дорога
у буковім лісі
дорога додому
дорога у гори
у гори
у хмари
а буки грудьми закривали
мене і рід мій
від злої руки
від недоброго ока
від кулі чужинця
й свого ж тваки
Каїна
і падали
кулі в собі поховавши
в Глибоку Дорогу
коли їхня сила правдешня
спиняла нечисту силу
дорога додому
у гори
у хмари
Глибока Дорога
у буковім лісі

TІМ'ЯЧКО

зимова злива заслінила
нічна раптова і коротка
і блискавки шипіли
у сніг упавши
цілий день
торішнє золотисте
на дні снігів звсвічене
манило в ліс
вітри прийдешні теплі
за пазухою в мене
вірний пес зірвався з прив'язі
у ліс за мною слідом
я перший горб минав
і за бучка хапався
аби не впасти в прірву
я другий горб минав
приблудний вовк
відлунням відходив милосердно
і я таки піднявся
на третій лисий горб
який скидавсь на череп
та на самім горбі
відважно пульсувала
проталинка
вона була напрочуд схожа
на тім'ячко дитини
беззахисне
щемливе
податливо м'яке
схиляюся

до теплої проталинки обличчям
і грію пальці змерзлі
торкаючись до тім'ячка земного у снігах
і сили набираюся

СТОРОЖ

мій дід сторожив ліс
чуркач під горбом
з живою водою
заповітний бук
на горбі
покритому срібно зелено
світлом і мохом
дід сторожив ліс
і мене брав на ніч
збирали ріща
вогнище клали
а перед сном
я пив воду
з чуркача під горбом
бук горб корінням тримав
і розбудив мене крик
пораненого бука
с т о р о ж и л і с
заповів дід
і подерся
стежками високими
рятувати бук заповітний
який обійняти могли
хіба що сім чоловік
узявшись за руки колом
дід бук обійняв
бо хотіли зробити
з нашого бука
ханське цісарське
чи боярське ложе
пішов дід у ліс
і не повернувся
став сторожем бука
на горбі
покритому срібно зелено
світлом і мохом

СТАРИЙ ПЕТРАЩАК

Коли старий Петращак
веде під ліс корову пасти,
роги майже торкаються до нього.
«Пожалів грошей на довшого воловода», —
кажуть люди.
Старий Петращак у чорнім костюмі,
у білій сорочці,
суворий, смутний,
говорить:
— Та то такі добре, що я
розпрощався з нужденним багатством... —
Та подейкують,
що на його подвір'ї,
під грушкою,
скарб закопаний.

Мвв чоловік
багато соток землі.
Не наймав батраків,
усе робив свм
і жінку з дітьми запрягвв.
Сам скидвася на жебрака
і ближніх у чорному тілі тримаа.
У закуреній хаті
аішаа до сволока оселедця,
хтнао його облизував
і домашніх силуваа
до жиаотіння такого.
Жінкв вночі,
подоївши ствдо корів і отару овець,
як злодійка, наапомвцки,
щоб господвря не розбудити,
молоко дрібним дітям несла —
не спали аоки,
до гладукчика прнкипвли
з велкким страхом.
Вдосаіта мускла жікка
все молоко до краплини
і свіжий солодкий будз[1]
віднестк в Чернвці на продвж.
Рвз нв тиждень скупий Петращак
зіжмаквні гроші
складаа у мішочок
і пішки до міста йшов,
шккок мнкаючн, в бакк.
Шаейцар улесливо клвнявся
жебрвкові,
відкриваючи двері нввстіж.
«Мільйонер! Мільйонер буковинський!..» —
перешіптуаались нввколо.
...Старкй Петрвщак у костюмі чорнім,
у сорочці білій,
у хвті побіленій, за столом чистим.
Скам'янілкй. Сам.
Справляє поминки.
Повмирали всі його рідні
за Румунії,
голодного тридцять третього року,
не знаючи,
що — мільйонерк...

ПРЕЧИСТА СИЛА

На днкому березі літувва.
Далеко у море вночі заплнавв.
На березі білі птахи говорили
Зі мною і мали мене за саого.
Прийняли до гурту нв віру асього.
І лапки сушили, розкинувши крилв.
Сханльовака хвкля, аільна, легка,
Меке схвилювала. Ніяк сірника
Не міг запалкти. Хотів покурити.
Пірявув у обійми! У хвилі пропав.
До берега лише аночі принпвв.
Вона аід любоаі уся фосфориться

[1] Будз — солодкий овечий сир *(бук. діал.)*.

І рветься до мене — пречиста сила!
Так глибоко, високо так носила
І довго, всю ніч при мені золотіла —
Відбиток свого невагомого тіла
Лишаєш мені на пекельнім піску,
На березі і на моєму віку.
І чайка печальна кричала, летіла...

ВИРІЙ

Василю Герасим'юку

Брате праведний, як сумно!
Стати з хмарами навироти.
Я візьму таки під сумнів
Всі чесноти і щедроти —

Розраховані, нещирі,
Ще й одягнені пристойно.
А птахи летять у вирій,
Аж душа під небом стогне.

Зшиті білими нитками
Долі метри, сантиметри —
Ніби знаєш вбивчий камінь,
Знаєш, коли маєш вмерти...

Брате праведний, як сумно
Залишатися самому,
Коли чуєш в небі сурми.
Ходім, братику, додому...

МОЄ ТІЛО НА ҐРУНТОВІЙ ДОРОЗІ
На мотив Лайоша Пінтера

Барток, музика для струнних та ударних інструментів і челести

Краплина моєї крові — боже сонечко
на руці. Підніми вірш!
Підніму. Надірвусь, та підніму
рукою, якою витер уста:
краплина моєї крові — боже сонечко
на руці. Якщо можеш літати,
поете, підійми все, що в тобі живе!
Підійму. Я став невагомим
від пристрасті музики, шаленої музики.
Ти з нею вибіг по хребтах будинків,
піднявся, значить, підніми до себе
все, що у тобі існує. І слабинку,
і голос псів серед ночі,
що сміх твій вбивають? І сказав я:
усе. І навіть сором, болючий
сором, сором стиснутих, кам'яних
уст? Сором од слів,
кинутих на вітер? І сказав я:
усе! І контору —
де мурчить протекція
і гроші такі вже вдячні, що
повзають на своїх сідницях?
Усе! Підніми вірш.

Підніму. Надірвусь, та підніму.
І щоденну війну з її танками,
що навпомацки повзуть уночі
по грунтовій дорозі тіла живого?
І сказав я:
усе, що болить тобі.
І відчай? Від того, що так багато втрачено:
розбиті вже всі глечики й горнятка —
немає більш живого джерела,
до якого ти міг прибігти
і пити живу воду, як олень
удосвіта... Може протухнути
яйце морської черепашки, та не
псується море, не псується джерело.
Підніми вірш — підніму!
І цей діалог, двосічний ніж,
при ударі яким і себе
пораниш? І сказав я: усе.
Підними вірш,
підниму. Надірвусь, та підніму
рукою, якою витер уста:
краплина моєї крові — боже сонечко
на руці. Якщо можеш літати,
поете, підніми і Вітчизну свою.
Підніму,
навіть падаючи.

ГОЛОС

Рідніша, ніж сестра.
Бере за неї страх.
У ніч — правдешній голос:
— О л ь г о !
І ближча навіть, ніж
немилосердний ніж,
приставлений до горла
у сні. Та пісня — горда.
У ніч — відтятий голос:
— О л ь г о !
Прокинусь на вітрах.
Візьме за неї страх.
Щоб їй мій сон не снився,
подам свою десницю.
Подам, як руку, голос:
— О л ь г о . . .

КОЛИ НІХТО ВЖЕ В ГОСТІ НЕ ПРИХОДИТЬ —

тоді однаково прийде самота, з якою лишитися наодинці нам усе якось не випадає в цьому світі, що так зухвало хапає тебе у свою молотнечу, гуркотняву, миготливість. Не потрібно очам трудитися, виглядаючи долю, — в мішанині спалахів і кольорів твої очі заблудяться все одно і вже нічого не побачать від надміру світла. І слухові твоєму не потрібно трудитися в пошуках слова чи мелодії, бо навіть якщо ти вирвався із грому овацій чи грому проклять, нахабно битиме у барабани перетинки твоїх вух невтомна молотушна машинної правди. І запахи для тебе заготовлено — від найніжніших, яких не буває в природі, до найбрудніших, яких теж не винайшла природа.

От хіба до болю твого нема нікому діла, поки він не передається іншим. А передається щораз рідше. Захищатись від болю ми навчились набагато краще, як захищатись від хвороб. Хоч, мабуть, потрібно було навпаки: не сигнал небезпеки ліквідовувати, а готуватися до відсічі.

Є самота в натовпі, та вона — подруга безплідна, бо не може тобою володіти цілком, бо це й не ти — твоя подоба спішить, не

знаючи куди і звідки, відбиває ногою ритм, не той, що продиктований серцем, а той, що продиктований серцю ззовні.

Тут недовго й розгубитися: де твоя подоба, а де ти сам.

По-різному люди рятують себе від своєї штучної подоби. Не всі цього й прагнуть, а якщо й прагнуть, — не всім це вдається.

Не знаю, якою мірою це посильно Тарасові Унгуряну як редакторові Української студії хронікально-документальних фільмів зберегти свою особистість. Хоча, думаю, на кожній роботі потрібно її виявляти. Але можливість така є не всюди, як би ми не хотіли кожен труд перетворити в творчість.

Та й, власне, що таке творчість? Вона зводиться врешті-решт до прагнення підкорити собі інших. Інших — значить, слабших. Бо сильніших підкоряють хитрішими методами.

Десь колись Тарас Унгурян спробував виявити свою силу в поезії. Або свою слабість, яка часом також обертається силою.

Перша його збірка поезій «Людина вдосвіта» друкованою книжкою стала завдяки видавництву «Молодь» в 1985 році. Тираж — дві тисячі. Небагато для мови, яка має десятки мільйонів найчутливіших у світі читачів. Але, мабуть, Тарас Унгурян не претендував і не претендує на всенародне визнання. Дві тисячі незнайомих співрозмовників, якщо вони є справді, — не кожному з нас їх судилося мати. Тим паче, коли говориш на теми, далекі від практичних інтересів: про біль, який притамовуєш у собі всіма наявними засобами і тільки тоді не можеш упоратися з ним, коли наодинці з собою.

Та говорити про біль — це все одно що говорити про хворобу, коли найперший співрозмовник той, хто має таку ж недугу.

Поезія не розмова про біль, а сам біль. Думка не нова, але жорстоко правдива у всі часи. Тому серед тисяч або й мільйонів тих, хто пише, так мало письменників. Набагато менше, ніж членів нашої Спілки. Зате набагато більше, ніж можна судити з друкованих видань.

Можна, звичайно, міряти поезію ще й іншими мірками. Але ні яскрава метафора, ні словесна віртуозність, ні модна розкованість не твої, а значить — нічиї, поки ти свій біль даруєш, а чужого не приймаєш, бо тобі вистачає свого. Пройнятися тривогою доби — це пустопорожня фраза, поки ти не пройнявся найнепомітнішою на землі долею найслабшої на землі істоти. Навіть не конче людини, якщо ти вважаєш людину не найслабшою.

Твоя сила, поете, в чужій слабкості, що стала нечужою.

Тарас Унгурян уміє відчувати болі світу — ті болі, яких сам світ, може, й не відчуває.

Виговоритися — поетові цього мало. В Унгуряна слово — ще й пам'ять, а вона не тільки пережите тобою, а й пережите до тебе. Пам'ять — величезна сила, що здатна об'єднати людей навколо неминущих цінностей. Яка пам'ять, така й мета: вони однаково близькі чи далекі, мілкі чи глибокі.

В Унгуряна навіть дорога глибока. Або прагне бути глибокою.

Свою першу збірку поет видав у двадцять дев'ять років. Нормально за нинішніми мірками творчої молодості і в занадто зрілому для поета віці, якщо користуватися мірками колишніми.

Що вдієш, коли й наш вік у розумінні не життєвого стажу, а століття занадто зрілий, аж усе природне здається йому дитячим. Поезія теж виглядає сьогодні дитячою забавою, до якої епоха ставиться поблажливо, та й годі.

Поезія пам'яті дарма силкуватиметься перекричати епоху, що поривається вперед у немислимих раніше перегонах.

Але і в цю нестримну пору живуть між нами люди, які прагнуть мати на службі свого власного чорта, тільки ми цього не помічаємо.

Тарас Унгурян помічає багато такого, що ми відучилися помічати. Не нав'язуючи нам свого світу, поет все ж таки пробує нам нагадати, що було з нами до нас. І в цьому чималий сенс його поезії.

Він не відмовляється від сучасних атрибутів життя, а з ними й від сучасних атрибутів поетики. Як тепер заведено в багатьох прогресуючих літературах, ні римою, ні ритмікою, ні навіть пунктуацією він себе особливо не сковує, хоч це новизна масова, а тому й не дуже новизна. Демократична мода: шити по сучасному з дешевої, доступної матерії. Хай і так, аби не із штучної. Не будемо диктувати поетові смаки, хоча, як на мене, розділові знаки доцільно не ставити найчастіше тоді, коли це авторові дається важко. В іншому разі таку доцільність уловити мені вдавалося рідко.

Але це особиста справа автора, яким йому виходити на люди. Мене більше цікавить, чи має з чим він виходити.

Перша збірка «Людина вдосвіта» дуже вдало відбиває настрій автора і, мабуть, є водночас своєрідною заявкою: можливо, це лише початок його дня, а сам день іще буде.

Добірка, яку запропонував автор «Вітчизні», не розчаровує мене після першої збірки. Автор таки чіткіше проступає зі світанкової мли, і вже видно, що це не тінь, а жива людина, і вже навіть хода його не просто знайома, це хода назустріч...

Може, в ній ще недостатньо енергії.

Та автор довірливо йде назустріч, не дбаючи про те, що його можуть не скрізь привітати.

Йде без улесливості, зі своєю ношею, яка не дасть змоги прострибати життям. Це ноша слова, обтяженого пам'яттю.

Мабуть, його вже обганяли, ще обганятимуть. То не біда. Головне, щоб не забув: його дорога глибока. На цій дорозі зустрічних не так багато, як на бульварах часу, але...

Але зайдіть у карпатський ліс. Там завжди схрещуються стежки. Збігаються одна з одною, переходять одна в одну і врешті-решт впадають у єдину дорогу. Часто — в глибоку.

Тарас Унгурян хоч і почувається людиною вдосвіта, але в поетичну дорогу вийшов опівдні. Це означає, що пройти йому ще треба дуже багато, так багато, щоб не сумно було повернутися додому, до своєї вірної самотності в пізню пору, — КОЛИ НІХТО ВЖЕ В ГОСТІ НЕ ПРИХОДИТЬ.

ПЕТРО СКУНЦЬ

ОКСАНА
ІВАНЕНКО

ВЕСІЛЛЯ В МОНАСТИРІ

РОМАН У РОМАНІ

ВІД АВТОРА

Коли мені виповнилося чотири роки, я зробила для себе велике відкриття. Я сиділа в кутку кімнати на килимі і думала: от добре пам'ятаю кожен день після «новорічної ялинки», а до минулого року пам'ятаю тільки уривки, хвилинки різних днів, окремі події. А раніше що було? До трьох років? Від того часу нічого-нічогісінько не пам'ятаю, знаю лише з розповідей бабусі і мами. Що ж це? Не життя, а просто так? Насправді живуть люди, коли пам'ятають! Мені здалося, я тепер все все пам'ятатиму, кожен день, кожну людину, яку бачу. І от тільки навчуся писати так швидко і красиво, як мама, і все запишу. Це нічого, що зараз вмію тільки трошки читати — заголовки в газеті, надруковані великими літерами, назви на вулицях, але ж тепер я все пам'ятатиму, кожен день!

Звичайно, потім я забула багато тих днів то чарівних, то прикрих, а втім... а втім, багато пам'ятаю. Вже у шість років я почала «видавати» свій власний журнал, але він «прогорів». Я часто чула «газета прогорає» — батько був редактором-видавцем газети. А тому не дуже переживала, бо хотіла бути вчителькою, як мама, грала «в школу», мріяла, що моя школа буде краща, ніж школа Дому трудолюбія, в якій працювала моя мама ще до революції. Дитинство, наші мрії, захоплення, наші дідусі і бабусі — це і стало першою частиною роману «Пам'ятаю — живу!», який я все відкладала і відкладала аж до сьогодні. Прийшли мої перші казки, «Тарасові шляхи». Потім «Рідні діти» — про дітей звільнених з концтаборів. Працювала над історичною читанкою «Наша Батьківщина», яка так і не побачила світу, хоч окремо вийшли мої історичні казки «Друкар книжок небачених», «Богдан Хмельницький». Одне слово, я мусила взяти участь у вихованні нового покоління. І лише уривками писала окремі розділи книги, яку жадала написати все життя, і в голові вона виростала, бо мій життєвий шлях припав на такий бурхливий час! Перша світова війна, Жовтнева революція, двадцяті і тридцяті роки, друга світова війна, повоєнний час... і не можна було вже обмежитися життям однієї родини з трудової української інтелігенції. Хотілося написати про молодь років революції, зростання світогляду, вибір шляху, досягнення і помилки в побудові нового життя. В роман вплітались долі інших людей, виникали нові новели. Така друга частина, яку друкує «Вітчизна» і яку мої друзі вітчизняни назвали «роман у романі». В третій частині роману будуть відтворені бурхливі роки Жовтня.

Звичайно, багато взято з власного життя, проте це роман, а не автобіографія.

Я згадую слова Жорж Санд з її листа до Бальзака: «...письменник ніколи не робить портрета: він не може і не хоче копіювати живу модель. Про яке мистецтво можна було б говорити,— великий боже! — коли б автор не вигадував три чверті поганого чи доброго в своїх персонажах, в яких дурна і цікава публіка хоче пізнати знайомий їй оригінал».

Але у цьому моєму романі співвідношення правди з домислом інші. Навпаки — три чверті правди і чверть домислу, який виріс з правди життя

ЗАПРОШЕННЯ ДИЯКОНА

Треба почати трохи здалеку, ще з позаминулого року, хоча той передпочаток не має нічого спільного з самою подією.

Літа Миколаївна зайшла з діловим і таємничим виглядом у відпочивальню, куди, як завжди взимку, перебиралася бабуся, бо в її прохідній кімнатці з початком навчання жили учні-квартиранти. Взагалі всі кутки у кімнатах були зайняті, вітальня давно перестала бути вітальнею, там теж спали дівчатка, а в дідусевому флігелі — дорослі хлопці-учні і з ними племінник Толя, уже семикласник.

Галинка і Жечка сиділи за ліжком і робили великій ляльці модну зачіску. Вони відразу відчули, що буде якась серйозна розмова і, не припиняючи своєї справи, стали прислухатися.

— Мамо, мені пропонують дуже вигідний урок: двох лобурів — одному шістнадцять, а другому вісімнадцять років, молодшого треба впхнути в третій клас комерційного училища, а старшого — в шостий Дворянської гімназії.

Дівчата пирснули.

— Шістнадцяти років у третій клас! — зашепотіла Жечка.

Бабуся спитала здивовано:

— Як же такого переростка в третій клас?

— Його вигнали з п'яти повітових гімназій — з золотоніської, з лохвицької і лубенської, і ще, і ще. До полтавських, правда, ще не добрався, та ти розумієш, яка ж гімназія його прийме? Батько казав, що у нього вже було сімнадцять репетиторів, і він нічого не пошкодує, аби синочок таки мав середню освіту. В реальному, ти знаєш, так само суворо, як і в класичній гімназії, а директор комерційного училища сказав батькові: «Якщо Єлизавета Миколаївна візьметься, то, може, доведе його до пуття». Вона, сказав, з чурбанів людей робить.— Мама засміялася, але явно пишалася такою думкою директора комерційного.

— Ну, ти ж знаєш, це не казенне училище, а втім, директор пояснив, що все-таки подібний дозвіл міністра, може, якісь довідки про хвороби щоб дістали, через що багато пропустив уроків, а до міністра, сказав, хай сама Єлизавета Миколаївна поїде з проханням і документами. От як я поїду, вони дорогу, звичайно, оплатять, зупинюсь я, як і торік, у нашої Варі, думаю, що все владнаю. А старшого, певне, легше буде в Дворянську гімназію влаштувати. Як дозвіл від міністра буде, нам треба їх як слід підготувати за літо.

— А хто ж батьки? — спитала бабуня.

— Батьки? Дуже багаті. Батько — диякон жіночого монастиря, багатого монастиря, заробляє чимало, як поміщик, живе. Якщо ти згодна взяти на себе французьку і німецьку мови, знаєш, в комерційному завжди на мови, особливо на німецьку, дуже наполягають, ну, а я решту предметів, тоді погоджуся на цих халамидників. Вони платитимуть більше, ніж інші. Ти ж знаєш, газета ледь-ледь животіє. Ми вже в такі борги залізли, не знаю, як і викрутитися. То яка твоя думка?

— Про що ти питаєш? — Бабуня навіть осудливо підсмикнула губи.— Роби, як тобі треба.

— Усім нам треба,— зітхнула Літа Миколаївна.

— Та вже ці уроки з болванами набридли! Їй-богу, я з трудолюбцями та біженцями наче відпочиваю після таких, як оце пропонують.

І от у домі з'явилося два лобуряки. Молодший Володька був здоровенний, як і його батько диякон, отець Гаврило, але у батька обличчя з буйною дияконівською гривою нагадувало Галинці обличчя розбійника Кудеяра, правда, після каяття, а Володька мав добродушно-хитрувату круглу мордяку, і пенсне навіть надавало йому виразу не те щоб інтелігентності, але ж не абсолютної глупоти. Та він і не був дурнем, а тільки несусвітнім ледарем і безшабашним, нестримним витівником. Про нього

лишилися анекдоти і в училищі, і в сім'ї Ваненок, де він прожив кілька років. Проте в домі вчительки він не дозволив собі інших неподобств, хоч поза домом — без ліку. Він, приміром, пішов з товаришами на парі, що проспіває старенькій строгій начальниці казенної Маріїнської гімназії, де колись вчилася і сама Літа Миколаївна, і всі її сестри, а тепер і Галинка з Жечкою, і вся гімназія начальницю поважала і боялася,— і от цій строгій начальниці він на парі по телефону, викликавши її з педагогічної ради, проспівав модного тоді «Пупсика»: «Мой милый пупсик, ты мой кумир»... Вона трохи не впала непритомна. У нього завівся приятель, син власника однієї з найбільших крамниць у місті, майже такого ж зросту, як і Володька. Той сідав на велосипеда, Володька ставав йому на плечі, і вони гасали по вулицях, і городові не могли їх спіймати.

До Галинки Володька ставився як до приятельки, і коли вдома не було старших, іноді награвав на піаніно і наспівував модні куплети, імітував акторів, клоунів і без передиху представляв церковні служби, тільки з іншими, не церковними словами. Жінками, на противагу Сергію, не цікавився і Літи Миколаївни боявся, а до бабусі ставився поблажливо, як до дитини, і наче робив їй милість, щоб тільки їй догодити і розважити, вчив французькі і німецькі слова.

Та якось він повернувся з училища і весело повідомив:

— Бабусю, я з німецької одержав двійку!

Бабуся розхвилювалась, розсердилась, такою її ніколи не бачили, «святу» бабусю. Але тут вона схопила Глезера і Петцольда — відомий усім підручник німецької мови — і, підстрибуючи, почала ним бити Володьку. Та вона була така маленька, що підручник ледве сягав його могутнього плеча. Володька був здивований, присутні дівчата і хлопці також злякалися. Щоб обернути все на жарт, він мовив:

— Добрий масаж, бабусю, слово честі, добрий масаж!

— А, тобі добрий масаж!— раптом почули всі громоподібний голос. — Так от тобі ще добрий масаж! — З їдальні вийшов його батько, диякон. Ніхто не знав, що він приїхав. Закотивши широкий рукав ряси, розмахнувшись здоровенною рукою, він дав такого ляпаса, що Володька впав на ліжко, яке стояло в прохідній бабусиній кімнатці, а дівчатка й хлопчики, мимовільні свідки небувалої в домі розправи, вибігли з кімнати і принишкли в їдальні, як миші.

Лунав, як грім, голос диякона:

— Ти, антихристе, насмілився образити стару святу жінку! Я тобі не такого ще дам! На коліна! Навколішках проси прощення! Ти в мене не німецьку мову вчитимеш, а вдома свинарню чиститимеш! І хай тільки мати за тебе заступиться!

Потім і батько, і Володька просили у бабусі пробачення, і Володька присягався, що й на гадку йому не спадало образити бабусю, він бо за неї сам кого завгодно може задавити, і клявся найнеймовірнішими, вмить вигаданими страшнючими клятвами, що до кінця не тільки цього року, а й усього училища не буде в нього не те що двійки, а навіть і трійки, тільки б вона йому пробачила.

— Досить з тебе й трійки з мінусом, бандюго!— сказав батько і, вклоняючись перед бабусею, почав просити: — Ви вже його помилуйте, Катерино Степанівно, не відмовляйтесь від цього антихриста — ач, вибехкав аж під стелю — і Єлизаветі Миколаївні не кажіть! Вона ж попередила: одна двійка — і забирайте геть! Вік за вас молитимусь, у монастирі нашому молебінь з батюшкою відслужу за вашого синочка, за всіх ваших.

Володька все ж таки був якийсь свій, а от Серьожку, старшого, дівчатка не терпіли, хоча він був чемний, запобігливий і навіть вродливий, мазунчик матері-дияконихи, та якийсь потайний. Він не хуліганив, як Володька, а завів серед «дворянчиків» (він таки витримав з гріхом пополам іспит у Дворянську гімназію) компанію картярів, на всіх дівчат і жінок дивився масними очима і, на думку Галинки і Жечки, був єхидний і противний.

Та хай там що, а Літа Миколаїана, як сама визнавала, «перетягла їх за вухв» з класу в клас, і, коли закінчувввся «благополучко» кавчальний рік, аона хрестклася обома руками. Володькв мріяв і уві сні, мабуть, бачив, що батько нарешті дозволить йому їти у «аольнопери» — «аольноопределяющиеся», і боявся, що поки аін звкінчить учклнще, війка скікчиться без нього. Диякок поки що дозволу не давав.

Батьки були сираді дуже заможиі і, коли приїздилн відвідати своїх лобуріа, кавозили багато різких смачких речей тв «монастирськкх» подарукків. Монастнр слааився жіночим рукоділлям, і у асіх у домі з'являлися бісерні гаманці, аиниті бісером пояски, закладки для кккжок, різкі покривальця, які навіть не знали, куди й приткнути. Мати лобуріа — тнпова провінційка дияконкхв, пухкенька, просто тобі здобна, неаеличка, виглядала особлнво маленькою поруч з велеткем чоловіком і Володькою. Галикці здаввлось, що дияконихa при них боїться й слова моанти, а без них любила погомокіти, і більше з куховвркою Мврфушею, ніж з мамою та бабунею. При бвбусі вона робила пісний вигляд і більше розпоаідала про «наш монвстир». Платили аони за саоїх синкіа акуратно, завжди додвючи бабусі якийсь коштовккй дарунок — теплу хустку мокастирського плетення вбо теплі панчохи чн пантофлі, і дарували так, немов ім робили ласку, приймаючи дарукок. У вважкі рокн аійни це сираді буа вигідний урок, хоча мороки з хлопцнмк було далеко більше, ніж з усіма іншими, особливо для бабусі, яка намагалась будь-що втовкмачити у безшабвшну Володьчину голову фрвнцузькі й німецькі грамвтичні првввкла, на які аін, звичайно, без бабусі, вигвдував ке потрібні приклади, а легковажні куплетикн і, підморгуючн Галинці та Жекі, потихекьку наспівуааа, ще й підбирав моткви на піаніно.

І от наприкінці аесни, коли аже у асіх іспитн мкиули, як завжди, у мамиких приватккх учніа цілком пркстойко, а а трудолюбціа просто блнскуче, одие слово, коли вже починалнся канікули, диякон з дияконихою запроснлн Слизавету Мкколвіану приїхати до нних хоч нв кілька днів погостюаатк, відпочнти.

Єлнзааста Миколаїака алітку ніколи нікудк нс їздкла аідпочиаати, бо зааажди до них приїздили родкчі, друзі. Вони казвли: «Нв Різницькій горі просто дача! Такий сад! І Воркла за кілька хвилин ходу, і не треба ні про що клопотатнся».

Дехто квдснлаа саоїх дітей, які схопили «передержкн», і їх треба було «підігкатн».

— Літусю, бабуню, вк ж позанімаєтесь? На репетитора, тк-бо, нема коштіа...

Іноді, коли в домі було дуже скрутно, Літа Миколаївна сама брала уроки на літо...

Як твм не було, а звввжди складвлося твк, що влітку аона була зааажди зайнятв, хоч скільки вже зим мріяла поїхати аідпочити з Галникою і Олесиком а Анапу. Побачити море. Ніколи аона не бачилв моря... Чому саме а Акапу. Її подруга, колишня вчителька соборної школи, аийшла заміж і переїхала до Анапн. Вока весь час запрошувалв мвму з дітьми і, колн приїздила до батьків у Полтаву, просто умоаляла й запевнялв, що дешеашого курорту нс знайти. Вона нааіть підраховувала, скількн там коштує масло, молоко, яйця, і помешкання знайде дешеве, коло моря. Галикка сама собі диаувалася — нрк чому тут яйця, масло, молоко? Хібв нвд морем це потрібко? Хіба там харчуються звичайно, як у Полтвві, як усюди? Там же їдять самнй аиноград, фрукти...

Тато не брав участі а цих плаивх. Він уже давно, до одруження, побуаав у Кркму, і на Кавказі, і за кордоном. Тепер для нього на Різницькій горі а їхньому садку, а каштановій алеї, де бігали найкращі дітн в світі — його син і дочка,— ото був рвй! Вік про це кікому кіколк не казаа, але для нього це було так.

Коли почалася аійна, про Анапу вже кс мріяли, і раптом навіть подорож до мокастиря здалася тепер приваблнвою. Літа Миколвїана запропонувала блнзькій подрузі Ользі Федорівні:

— Олю, давай поїдемо вдвох. Їхати туди всього кілька годин, виїдемо ввечері, а опівночі приїдемо, на станцію коней вишлють, там верстов з десять від станції до монастиря. Село поряд багате, ми там зможемо придбати якихось продуктів — масла, яєць... Що, це тобі зайве тепер? Мені аж ніяк, просто я не знаю, як усіх нагодувати, на базарі все подорожчало.

— А мені як? – навіть наче обурилася Ольга Федорівна. — Ти ж сама знаєш, як я з Петрусем кручуся, ледь-ледь від получки до получки дотягую.

Петрусь, її син, був «узаконений» Галинчин «рицар», але вона ставилася до нього хіба що тільки милостиво.

— Я знаю, знаю,— перебила її Літа Миколаївна,— от і поїдемо. Залізничні квитки дрібницю коштують, тут же близько, я беру на себе, а більше ніяких витрат, тільки те, що купимо для дому. А там відпочинемо хоч трохи, хоч не думатимемо про базари. І цікаво — жіночий монастир, в гарному місці, і дякон казав, що там чи храм, чи щось урочисте, я не розпитувала, буде, а головне,— Літа Миколаївна примружила очі, — там з неділі має бути весілля.

— Як? Весілля в монастирі?

— Ні, звичайно, не в монастирі вінчатимуться, а в ближчій сільській церкві. Одружується небіж ігумені, він у неї як рідний син, офіцер гвардійський, а наречена — княжна з Петрограда. Цікаво ж подивитися! Ну, дякон казав, що весілля бучного, звичайно, не буде, офіцер з фронту приїде чи вже приїхав на кілька днів. Не знаю, чого вже так вирішили. Там, мабуть, диякониха всі подробиці розповість, а до церкви підемо подивитися. Мені й ігуменю цікаво побачити, вона з якогось аристократичного роду. Кажуть, у неї, коли ще молода була, жених загинув – вона постриглася в черниці. Дякон казав: розумна така жінка, монашки її люблять, і взагалі монастир незвичайний. Давай, Олю, поїдемо, ну хоч якась розвага. Я без тебе не хочу!.. І купимо щось на селі для дітей.

— Звичайно, купимо...— зітхнула Ольга Федорівна.— Ну, я в земстві своєму відпрошуся, а Петруся вам підкину на цей час!

— Ну, якже!— зраділа Літа Миколаївна.— Поїдемо вдвох, коней на станцію вишлють, чекають, як таких уже там гостей! Я сказала, що, може, з подругою приїду. Я така рада, що ти згодна! Дякон переказував: ігуменя йому наказала, щоб неодмінно до неї завітала. Це ж цікаво познайомитися! Значить, і на вінчання запросять.

— А в чому ж їхати?— занепокоїлася Ольга Федорівна.— Ти ж, Літочко, знаєш мій гардероб!

— Нічого, обміркуємо. Я дам тобі мою шовкову перламутрову блузу, вона тобі личить, ти її приміряла.

— А ти обов'язково візьми біле плаття з чорним стеклярусом. Коли пошила, а ще ні разу не вдягла.

— А може, досить батистового? Знаєш, з бузковими квітами? Я його люблю, і капелюшок до нього такий же. Біле надто модне і шикарне — я ж фасон у Петрограді у Варки нишкої перемалювала.

— Ні, ні, саме там і одягнеш! А батистове теж бери, ми ж не на один день їдемо! Що у нас є — те все й візьмемо.

Галинка з Жечкою, нашорошивши вушка, слухали, вбуваючи про все. Галинка любила Ольгу Федорівну, молоду вдову. І хоча дядя Ілько називав її «веселою вдовою» за назвою оперетки, Галинка не вважала її веселою, бо життя у тої було зовсім не веселим. Чоловік її помер, коли Петрусь був малий, і вона багато працювала, служила в земстві, брала завжди ще роботу на дім,— то якесь переписування, то якісь перевірки рахунків — нецікаву роботу, але ні від чого не відмовлялась, завжди була бадьора, працьовита, підтягнута, навіть елегантно вдягнена,— сама казала: «Я з нічого можу сама все зробити».

Якось цілуючи, як було заведено, рідних на добраніч, Галинка обняла й Ольгу Федорівну. Мама, сміючись, зауважила:

— Галинка в мене така лизушка, любить, щоб її цілували, і сама всіх цілує, не те що Олесик.

Ольга Федорівна, поцілувавши дівчинку, глянула якось сумно і мовила їй:

— Що ж, я й сама люблю, коли мене цілують.

І Галинка враз не по-дитячому відчула, що не про її дитячі поцілунки та подумала. І стало якось шкода «веселу вдову». Часто в розмовах з мамою згадувався якийсь Данька. Галинка його ніколи не бачила. Чоловік не чоловік, жених не жених. Жечка таємниче мружила очі, коли згадувала про Даньку, і казала звисока:

— Ти ще нічого в цьому не розумієш.

Тепер Данька був мобілізований. Ольга Федорівна посилала йому на фронт дбайливо зібрані посилки, казала подрузі: «Відкладаю гроші, щоб шовкову білизну надіслати, кажуть люди, у шовковій нічого не заводиться,— розумієш, Літусю?» — додавала значуще.

Вона наказувала Петрусеві вкладати в посилки листи, що він неохоче робив, навіть на своїй фотокартці, де був сфотографований у касці з іграшковою рушницею, підписав під диктовку матері: «Дядю Даню! Ходімо бити кайзера Вільку». Галинці було чомусь неприємно на це дивитись (посилку запаковували у них), і взагалі шкода було Петруся.

Літа Миколаївна іноді казала:

— Плюнь на Даньку, він тебе не вартий. Давай я висватаю тебе за порядну людину.

— Хіба я проти?— зітхала Ольга Федорівна.— Але ж де вони, ці порядні? Хай війна скінчиться, я й на поріг його не пущу.

Зі сватанням у Ольги Федорівни нічого не виходило. Починалося все ніби як слід, і досить швидко все розладнувалося. Та Галинка з Жечкою завжди з цікавістю слухали про її нові знайомства, зустрічі, короткочасні романи, які відбувалися більше в її уяві та планах, ніж насправді.

Подруги Єлизавета Миколаївна і Ольга Федорівна збиралися так, наче їхали не в глухий повіт Полтавської губернії, а кудись до столиці або на фешенебельний курорт, бо хвилювались за свої туалети, приміряли плаття, блузки, капелюшки. Лізочка прийшла на цілий день, щось перешивала, дошивала, прасувала, взагалі збирання було веселе, і дівчатка були в захопленні.

— Тьотя Літа буде найкрасивіша,— безапеляційно казала Жечка.

Олексій Іванович, тато, як завжди, не втручався у справи дружини, і Галинка не могла зрозуміти, чи незадоволений він, чи просто байдужий до цього, бо, як завжди, після редакції зачинявся в своєму кабінеті — або відпочивав, або працював. Все і всі завмирали. Крім сина і дочки, усі його звали «дядя Альоша», і хоча він ніколи не підвищував голосу, ніколи ніхто від нього не чув сердитого, не те що лайливого слова,— усі його боялися. Тато — «дядя Альоша» — був «найрозумніший» і, здавалося, все знав і все розумів, хоча ніколи нічим не вихвалявся і вважав це «поганим тоном», про що казав ніби мимохідь дітям і учням. Взагалі він був не з говірких. От і зараз тільки сказав:

— А коли повернетесь?

— Ну, за тиждень. Я б хотіла з тиждень побути,— сказала Літа Миколаївна, прикинувши, коли буде храм, коли весілля,— а то про що й розповісти вдома!

Виявилось, що з квитками нелегко. Раніше про це ніколи не треба було замислюватись, можна було спокійно взяти квиток майже перед самим відходом поїзда. Навіть торік, з початком війни, коли треба було, діставали знайомі залізничники. Зараз, ніяковіючи, Літі Миколаївні принесли два квитки в безплацкартний вагон третього класу.

— Таке робиться на вокзалі,— перепрошуючи, мовив батько одного з учнів,— всі поїзди переповнені пораненими і військовими.

— Не турбуйтесь, будь ласка, і за це дяка, нам кілька годин усього їхати. Правда, Олю, яка різниця! Ми вже повідомили, на станцію коней вишлють, незручно відкладати. Подумаєш, важниця — якось примостимося!

Подруги були в найкращому настрої, особливо Літа Миколаївна. Трудолюбці Стьопа і Митько та племінник Толя провели на вокзал. Дівчатка — Галинка і Жечка — поривалися також піти, та поїзд відходив пізно ввечері. Тато не міг іти, бо саме в цей час приносили верстку газети і останні телеграми, які, може, треба було втиснути в останню годину. Візника теж не наймали, бо хлопці самі підхопили неважкі чемодани, а вокзал був же зовсім недалеко від Різницької гори. «Дядя Альоша» наказав хлопцям:

— Ви там все ж таки не баріться, як влаштуєте їх у вагоні і поїзд рушить, одразу додому, щоб ми знали і спокійні були.

Коли хлопці повернулися, збуджено повідомили:

— На вокзалі таке робиться! Светопредставлєніє справжнє! Навіть у вагон важко було влізти. Ну, ми, звичайно, посадили.

Тато насупив брови. Мабуть, подумав, що треба було самому піти.

— Дядю Альошо, ви не турбуйтесь,— заспокоїв Толя.— Тьотя Літа аж ніяк не шкодувала, що поїхала. А що на пероні робилося! Состав на фронт проводжали, оркестр військовий був. Марш «Прощання слов'янки» грали. Та все якось не так, як торік, тоді бадьоріше було...

— Ще б пак!— сказав тато і пішов у кабінет переглянути останні телеграми.

Галинка і Жечка шкодували, що їх там не було, але досить швидко віддалися іншим настроям — вони уявляли, як буде цікаво там, у гостях, і рахували дні, коли повернуться і все розкажуть, особливо про весілля.

Несподівано Літа Миколаївна і Ольга Федорівна повернулися зранку на четвертий день, навіть не повідомивши заздалегідь, і їх ніхто не зустрів. Та вони приїхали з вокзалу на візнику. Ольга Федорівна одразу забрала Петруся і пішла додому, а мама розповіла удень про все бабусі, і Галинка, і Жечка не підслуховували, бо вона наче не звернула уваги, а може, і не надала значення, що тут дівчатка, наче все, що було, можна розповісти у їхній присутності.

А вони, особливо вразлива Галинка, все собі уявляли і немов бачили на власні очі і довго потім удвох з Жечкою говорили, обмірковували, вирішували.

От як було все в дійсності.

На вокзалі, на пероні, у вагонах все відбувалося так, як розповів Толя.

Скрізь переважав колір хакі — колір військового одягу. Довгий поїзд рушив на захід під розпачливі звуки маршу «Прощання слов'янки». Втирали сльози жінки, рідні і зовсім чужі. Та «чужих» тепер наче не було — за рік війни усі поріднилися в горі.

Коло інших составів, що прямували на схід, людей було менше. Біля сходів вагонів з кольором хакі переміщувався білий колір халатів, бинтів, перев'язок поранених, білих хусточок сестер милосердя. То везли з фронту в тил поранених. Там тільки де-не-де коло сходів у вагони стояли не військові, а ті, що сподівались зустріти своїх. Торік, у перші дні війни, виходили зустрічати такі поїзди взагалі багато людей з міста — з квітами, ласощами, подарунками. Зустрічали «героїв-солдатиків». Та минали місяці, вже починався другий рік війни, і щораз більше ставало составів, що прямували туди й сюди — на захід і схід. Ще з'являлося багато зовсім інших поїздів — не військових, та які не менше жахали і роз'ятрювали душі, бо з них лунав дитячий плач, інша говірка, виходили розгублені люди з жалюгідними, випадково схопленими речами. То були біженці, і цього року їх було дуже багато, і вже вони не викликали цікавості старожилів міста, бо місто і так було переповнене і росло вшир за рахунок околиць, де оселялись в будь-яких приміщеннях і до цього всього потроху звикали... бо життя йшло...

Незважаючи на весь гамір, юрбу, облоги кожного не військового і не біженського поїзда, хлопці таки втягли у вагон Літу Миколаївну і Ольгу Федорівну і навіть десь одвоювали для них краєчок нижньої полиці. Обидві вони вже не турбувались і не хвилювались.

— Біжіть швидше, хлопці, додому, а то поїзд рушить, і ви ще з нами поїдете!— Літа Миколаївна потріпала кожному з них чуба і навіть трудолюбців цьомкула так само, як і племінника Толю.— От молодці! Правда, Олю? Що б ми без них робили?

Оля буркотіла:

— Теж мені подорож для відпочинку, дихвти кічим. Ти, Літко, просто мене дивуєш!

— Ну яка там важниця! Кілька годин посидіти... Не бурчи, Олю, хіба ми з тобою вже старі баби?..

Справді, вони ще були зовсім молоді, і раптом Літа Миколаївна відчула, що весь її клопіт, обов'язки, учнівські зошити, хвилювання перед іспитами, вічний поспіх — все це вже позаду, все залишено вдома, і можна хоч кілька днів ні про що і ні про кого не турбуватися. А такі дрібниці, як тіснява, задуха у вагоні вже ніяк її не обходили. Вона привітно усміхнулася в купе, ще не розібравши, хто тут сидить, бо таки тіснява була неймовірна, та одразу підстаркуватий дядько посунувся, запхав ногою клунок подалі під полицю, сказав молодиці поруч:

— Ану, Христино, посунься трохи, а то, бачиш, баришня, як сорока на тину.

— Нічого, нічого,— засміялася на «баришню» Літа Миколаївна,— нам недалеко. Олю, ти постав свій чемоданчик під спину, і він нікому не заважатиме!

Поїзд рушив, і всі потроху амостилися більш-менш як слід. Оля, правда, трохи ще побуркотіла, що їй, коли сідали, добре нам'яли боки і що треба стежити за речами, бо тут весь час входять і виходять, а вони коло самого проходу, а поїзд повзе як черепаха і Літка вигадала хтозна-що з цією поїздкою. Літа Миколаївна вже насправді відчувала себе знову «Літкою». Просто Літою, а не тьотею Літою або Літою Миколаївною, Єлизаветою Миколаївною, яка була і в Трудолюбії, і взагалі для всіх. Он дядько назвав її зараз «баришнею», і наче знову вони з Олею дівчата-подруги,— навіщо бурчати через якісь дрібниці! Вона спочатку заспокоювала Ольгу, а потім перестала звертати увагу, і та, сидячи, задрімала. І Літа була рада, бо їй уже ставало незручно перед людьми, що сиділи і стояли в купе і проході. Вона подумала: «У кожного свій клопіт, а ми от їдемо відпочивати, так треба ще й вкомарювати? Та ще й після того, що бачили на пероні, на вокзалі».

У вагоні було напівтемно, пасажири проходили весь час мимо них, хтось хропів на горішній полиці, у сусідньому купе плакала дитина, десь кашляв старий дід, жартували в коридорі хлопці з дівчатами...

Христина, яка сиділа поруч з дядьком, сусідом Літи, чомусь схлипувала, а батько казав тихо:

— Та ти радій, що живий, що видужає, ти бачила, які там у лазареті: той без ніг, той без рук, а твій полежить і відійде.— І, повернувшись до Літи, промовив: — Тільки подумати, до чого люди дійшли — газами отруїли. Чоловік на фронті був, зять мій, це дочка моя, Христина, їздили оце до лазарету. Лежить,— додав тихше, щоб дочка не чула,— раніше такого й не чувано на війні було. Я також у солдатах воював, та щоб газами? Чи вилікують? Ви не знаєте, лікують і таких?

— Лікують, лікують, звичайно, лікують,— мовила Літа Миколаївна, хоча сама тільки чула, що німці вживають на війні гази, і уявляла собі, що це страшніше, ніж кулі. Та хотілося заспокоїти і старого, і молоду жінку. Потроху усі розговорилися, тільки Ольга дрімала, а може, вдавала, що дрімає, а сама думала про свого злощасного Даньку, як він там, чи не отруїли і його газами...

На станції вже попрощалися з усіма, як давно знайомі, побажали навзаєм, щоб війна швидше скінчилася, щоб усі живі-здорові повернулися. Літа навіть обняла Христину:

— Вилікують, обов'язково вилікують, це ж не те що ногу чи руку,— а сама подумала: «Може, й гірше!»

Тільки вони ще сходили з вагона, підійшов дядько. Значить, на них уже чекали:

— Це, мабуть, я вас приїхав до отця диякона відвезти?

І наче обірвався якийсь шматок життя, і везли їх коні до зовсім іншого, а дорога — як же було добре їхати місячної ночі незнайомим шляхом, то лісом, то степом, то над річкою, що й не плюскотіла вночі, а за нею височіли горби, здавалися таємничими стінами, спорудами. Аж шкода, що так швидко зупинилися, завернувши попід кам'яними стінами монастиря до невеличких будиночків, за якими й не розібрати в темряві — чи то були густі сади, чи справжні ліси.

— Оце тут живе піп,— показав задоволено кучер,— а тут отець диякон. Он світиться! Мабуть, і не лягали, вас чекали.

Справді, чекали, як найдорожчих гостей! Отець Гаврило бубонів, розпоряджався, щоб швидше самовар готували, стіл накривали, наказував дружині, якимось дівчатам, жінкам. Не знали, де й посадити, що на стіл поставити. Диякониха хвилювалася, наче гості не ввечері виїхали з дому і за чотири години прибули, а принаймні кілька днів були в дорозі, потомилися і зголодніли. Літі й Ользі стало весело від шуму-гамору, особливо від того, як диякониха квоктала, метушилася, подаючи на стіл, де одразу з'явилися миски, полумиски, тарелі з різними стравами, глечики, горщечки, і все вона бідкалася, що ці пройдисвіти — Володька і Серьожка — зранку поїхали до дядини по рибу: «Там таке озеро, таке озеро! Отець Гаврило наказав, щоб обов'язково свіженьких карасів у сметані Літі Миколаївні приготували, і от досі цих шибеників нема»,— додала, щоб отець Гаврило не чув, пошепки: — Мабуть, у містечко подалися та й загуляли».

А Літа Миколаївна була рада-радісінька, що ані Володьки, ані Сергія нема. Чи не набридли вони їй за зиму? А стіл, правду кажучи, її злякав. Вона любила також усіх пригощати, а сама якось байдуже ставилася до страв, навіть чогось улюбленого у неї не було.

— Ой, що ви! Ми ж вечеряли, зараз зовсім їсти не хочеться.

Та на обличчі хазяїв з'явився такий переляк і образа, що довелося сісти за стіл... А вранці... ну, що казати — справді, хазяї, видно, так готувалися і раділи, що саме Літа Миколаївна, адже тільки вона зуміла приборкати їхніх шалапутних синів, і взагалі її всі на світі слухають,— сама вона приїхала до них відпочити, то як же не потурбуватися про неї? «Та у нас же все свіженьке, не базарне, якщо купимо, то в своїх. До диякона чи до панотця будь-що не понесуть! А в місті у такий час,— хіба не знаємо, подумати тільки,— по три хунти сахарю на місяць дають... і що воно буде, що буде...»

На щастя, вранці диякона покликали на якусь требу, в матушка диякониха вирішила теж туди під'їхати, бо там саме цього дня мав бути якийсь надзвичайний привоз на базарі, і їй вже заздалегідь обіцяли принести...— вона торохтіла, що саме, та Літа не дослухалася. У розмові з дияконом з'ясувалося, що по дорозі хутірець, де живуть родичі покійного чоловіка Ольги, і Ольга сказала, що це гріх, якщо вона до них не завітає. Коли ще така нагода трапиться?

Літа ледве приховала радість, що всі роз'їдуться, і щиро-щирісінько запевнила, що вона залюбки сама побуде, полежить, погуляє. Навіть диякон це зрозумів і сказав:

— Справді, хай людина відпочине.— І потім наодинці наказав матушці: — Не набридай їй своїми дурними розмовами, мало їй клопоту з нашими чортами у себе вдома? Хай хоч тут відпочине та виспиться. Ти краще розпорядись, щоб Гапка у гамак під вишнями подушки та ковдру поклала, хай відлежиться як слід на свіжому повітрі, а як я повернуся ввечері, до матері Серафими з візитом підемо.

— І я мушу йти?— перелякано спитала матушка.

— Чи вона тебе не бачила?— презирливо відмахнувся отець Гаврило.— З Літою Миколаївною підемо.

«А може, піти зараз самій до ігумені, може, й краще без отця Гаврила? Ну, про що при нім розмовляти? З пустого у порожнє переливати? А мені ж вона цікава. Отак візьму й зайду сама на кілька хвилин з «візитом чемності», в там видно буде!— усміхнулася сама собі Літа, проходячи монастирським подвір'ям.— А коли вона зайнята, я не ображусь, спитаю у послушниці».

Рання відправа у церкві, певно, вже скінчилася, це був буденний день. Вона тільки обійшла церкву, не заходячи всередину. Де-не-де на подвір'ї і в саду маячіли постаті черниць, старих і молодих. При зустрічі вони поштиво вклонялися, а вона привітно усміхалася і намагалася старшим вклонитися перша. Спитала, де покої матері ігумені, і їй показали будиночок, наче в рямцях, у квітучому палісаднику.

Гарненька молоденька послушниця з бистрими, як у лісного звіритка, очицями вже стрічалася їй по дорозі, можливо, навмисне пробігала з заклопотаним виглядом, наче в якійсь терміновій справі, а меткі очиці так враз схоплювали обличчя, всю постать незнайомої молодої пані в такому гарному, легенькому, світлому платті з бузковими квітами, чепурному капелюшику з такої ж легкої матерії,— усе послушниця помітила, і їй хотілося пробігти ще і ще.

Вона аж сплеснула руками, коли побачила цю саму пані на ганку келії матері ігумені, у якої, власне, була просто на побігеньках, але, враз схаменувшись, прибрала пісного вигляду, як навчилася у рясофорних черниць.

— Добридень,— усміхнулася їй гостя.— Хоча ми з вами вже бачились у саду! Будь ласка, спитайте матір Серафиму, чи може вона мене прийняти? Я на кілька хвилин.

— Проходьте, проходьте,— залепетала монашка.

Як це так, щоб мати Серафима не прийняла таку чудову пані?

Але пані сказала:

— Ні, ні, ви спитайте спочатку. Може, мати ігуменя зайнята або спочиває.

Дівчина хотіла відверто сказати, що нічого та не робить, сидить з нерозкритою книгою в руках у кріслі, сама нудьгує, та збагнула, що треба робити, як каже пані, і побігла в кімнати. За хвилинку вона вийшла стримана, склавши поштиво руки, поштиво вклонилася і поштиво, зовсім іншим голосом не вимовила, а співуче проректа:

— Мати ігуменя просить вас завітати милостиво до келії.

Літа Миколаївна знала всі ці антребеньки, адже не раз возила бабусю і в Білгород, і в Козельщину, і ніщо її в монастирях не дивувало і не вражало, хоча в кожному, як справедливо кажуть, «свій устав», а значить, і свої звичаї, традиції, а тому і своєрідний тон життя, починаючи від начальства — ігумені — до послушниці.

Цей своєрідний тон вона відчула відразу в покоях матері Серафими — зовсім не строгій черничій келії, а досить просторій і навіть затишній вітальні, та і в самій матері Серафимі.

Ігуменя була ще не зовсім стара, і не тільки, як кажуть, «з слідами колишньої краси», а просто красива. Трапляються іноді і в старості такі величні, вродливі люди. Було ще в її спокійному обличчі з правильними тонкими рисами щось звичайне жіноче, не черниче, не удаване, як у більшості монахинь, що досягли значних постів у своїй обмеженій державі.

Вона встала назустріч і мовила приязно:

— Я дуже рада, що ви заглянули до мене. Я просила про це отця Гаврила. Він і його дружина стільки розповідали про вас, і якщо ви зуміли його блудних синів (вона всміхнулася при цьому) в руках тримати, то я й сама дивуюсь.

— О, я не певна, що вже так міцно їх тримаю і доведу врешті до пуття,— всміхнулася і Літа Миколаївна, нахиляючись, щоб, як належить, поцілувати руку ігумені, про яку казали, що вона надзвичайно строгого

святого життя. Але ігумена владно обняла гостю, не допустивши такого вияву шаноби, підвела до диванчика і сіла сама у своє крісло.

Оці перші слова, невимушене вітання одразу зламали загорожу холодного етикету, яка завжди існує при знайомствах різних людей — різного становища, різного віку, різних в усьому. Ну, що спільного у цієї монахині вищого рангу, походженням з аристократії, з безпосередньою, життєлюбною «тьотею Літою»? А от иначе обом було приємно, що зустрілися. Думка, що ігуменя просто нудьгувала і що її цікавить кожний проблиск життя, який просякав за ці монастирські стіни звідти, від справжнього, не спала а голову Літі і не порушила майже дитячого задоволення від такого прийому. Вона з розповідей уявляла ігуменю суворою фанатичкою, а це була просто добре вихована дама в чернечому одязі, в чернечому, але шовковому покривалі на чорному з сивиною волоссі, на чотках, що вибилися з-під рукава ряси, на лівій руці виблискували недешеві камінці.

— Який у вас чудовий сад! — сказала Літа, не знаючи, з чого почати розмову.— Такий величезний і такий догледжений.

Справді, після колотнечі на вокзалі, переповнених вагонів іншим світом здавався і парк, і особливо чарувала тиша, яку не уривав, а підкреслював у певні години меланхолійний монастирський дзвін.

— Мені приємно, що вам подобається у нас, адже тут краще, ніж у метушливому світі, чи не так?

У Літи трохи не вихопилося, що зовсім ні, не краще, так, тільки на короткий час для відпочинку. А назавжди? За кам'яними стінами?

Вона була дуже щира, та від природи наділена почуттям такту, і тому м'яко, ніби перепрошуючи за свою незгоду, заперечила:

— Але ж хіба можна відсторонюватися від людей, від життя?

Мати Серафима не образилася, навпаки, їй сподобалось, що гостя не підтакує, має свою думку, а тут і побесідувати немає з ким, усі намагаються тільки догодити.

— Ми не відсторонюємося від людей, та у нас тут вище духовне життя, далеке від спокусливої круговерті. До нас приходять люди полегшити свою душу, у нашому невеличкому гурті чимало знайшли назавжди порятунок від великого горя, а хто від жебрацького становища, бо тут праця, куток і віра, що об'єднує нас,— спокійно сказала вона.

Проте Літа не до кінця вірила їй, що ігуменя так уже високо ставить свій відокремлений світ. Сама мати Серафима подобалась, але ж вона встигла зазнати любові, юність була щаслива, сповнена надій, та розпач штовхнув її під чорний клобук, а тепер, може, й не так уже ревно віддається тільки вірі, і добре, що не удає з себе святенниці.

Літа знала і по інших монастирях, що багато жінок дійсно рятувалися од безвиході, але їй завжди було шкода молоденьких черничок, і взагалі серед них не всі прагнули до вищого духовного життя — більше було таких, кому нікуди було подітися.

— Не так усе легко і просто і тут, і там,— раптом роздумливо сказала мати Серафима.— Особливо зараз. Ми, чим можемо, теж бажаємо допомогти. Сестрички шиють білизну для поранених, ми майже зовсім припинили свою працю в рукодільні, наш монастир славився своїм шиттям бісером, у нас завжди на це був великий попит, а тепер, звичайно, потрібно інше, та вони навіть радіють, що ми влаштовуємо невеличкий лазарет, що і вони діяльно допомагають у народній біді.

— У нас у місті,— зауважила Єлизавета Миколаївна,— давно вже не вистачає ліжок для поранених. У газетах весь час друкують звернення — хто може взяти до себе легкопоранених, хто може пожертвувати ковдри, подушки.

Їй якось навіть дивно стало, що багатий монастир тільки зараз зайнявся організацією лазарету, адже другий уже рік іде війна, і після вдалих наступів спочатку цей, другий рік позначився відступом майже по всьому фронту.

— Оце коли їхала сюди, на станціях хтозна-що робиться, поїзди

ацерть переповнені, одні звідти везуть поранених, другі відправляють на фронт. Біженців сила силенна. У вашому місті життя зовсім змінилося.

— Ви знаєте,— зовсім як до доброї знайомої, мовила мати Серафима,— певне, вам отець Гаврило казав, до мене племінник приїхав з фронту, він був поранений, лежав у госпіталі, тепер йому дали відпустку на кілька днів. У нього є наречена, вони вирішили тепер обвінчатися. Я й радію за нього, і сумно, що так, власне, без весілля справжнього, але, правду мовити, потай вдоволена, що тут, коло мене, повінчаються, що я його через це побачила. Наречена з Петрограда приїде.— Вона мить помовчала і провадила далі... просто стурбована жінка...— Він малим лишився без батька і матері. Я йому єдина близька родичка... і він у мене один... Виховувався в корпусі, потім у військовому училищі, веселий був, такий гарненький, простодушний, досить шалапутний хлопчисько, та особливих турбот нікому не завдавав. Не так ми вже й часто бачилися... А от тепер приїхав дорослий чоловік... Він нічого не розповідає про війну, фронт, він каже: «Тіточко, не розпитуйте мене про це, а то мені буде соромно, що я зараз не там, а тут...» Я його не розпитую. Хай відпочине та мріє про побачення із своєю Адою. Я не знаю, чи добре, що зараз вінчаються. Так уже там у Пітері вирішили її рідні.

— Добре, звичайно, добре,— вирвалося у Літи Миколаївни,— і йому буде легше переживати все на фронті, і їй легше чекати.

— Як ви славно це сказали, добра ви душа! Я рада, що ви тут будете, мені буде спокійно,— і раптом добродушно засміялася.— Не можу ж я про весілля з черницями радитися. Правда, Гарик, Ігор,— поправилася вона,— каже, що нічого не треба вигадувати, повінчаються, і годі.

— Певне, він її дуже любить,— зауважила Єлизавета Миколаївна.

— У нього й часу мало, відпустка на кілька днів. Яке там весілля! У сусідній сільській церкві повінчають, у мене повечеряють і одразу поїдуть — він на фронт, а вона додому. Справді весілля воєнного часу. А ще назад,— додала вона,— якщо треба, щоб хтось благословив перед вінчанням, то це мушу тільки я, а не якась чужа людина в Петрограді.— Їй явно було це приємно.

— Навіть цікаво! Як у романі,— захоплено сказала Літа.— Звичайно, я з радістю в усьому допоможу. Закоханий жених просто з фронту під вінець і одразу знову туди! І це так зворушливо, що він саме коло вас хотів вінчатися, а не там, у Петрограді, і йому байдуже, як тут буде, аби коло вас.

Отак вона все повернула, і на душі у монахині потеплішало.

— А наречену ви знаєте?

— Тільки заочне знайомство. Вона з достойної родини, мені написала, і мати її написала. Вона з матір'ю приїде.

Літа бачила, що матері Серафимі хотілося розповісти ще, але в двері постукали і зайшла послушниця.

— Що тобі, Устинко? — урвала розмову ігуменя.

— Мати Серафимо, сестра Секлета прийшла, я сказала, що ви не самі, та вона питає, чи може зайти, каже, дуже треба.

— Ну, чого ж, хай заходить,— сказала мати Серафима спокійно, але зовсім іншим тоном, ніж тільки-но розмовляла з гостею, і Літа побачила з одного ледь помітного руху обличчя, що ігуменя не дуже задоволена приходом.— Це наша сестра казначея,— пояснила вона, і в кімнату зайшла приземкувата, досить огрядна, вже літня монахиня.

Так само, як мати Серафима нагадувала світську даму в чернечому одязі, сестра Секлета нагадувала крутеньку хазяйновиту економку у великому господарстві, де її всі слухають і бояться, а перед хазяями вона сама підлабузнюється.

Літа встала.

— Мені вже час іти,— враз вигадала вона, вклонившись злегка прибулій і дивлячись на матір Серафиму.

— Мені шкода вас відпускати,— з щирим жалем мовила мати Серафима,— але ж я не прощаюся з вами!— І встала провести до дверей.

Сестра Секлета хоч і відповіла на уклін, але дивилася якось скоса і підозріливо. Мати Серафима не вважала за потрібне їх познайомити, а Літа була цим задоволена. Секлета їй не сподобалась. За дверима вона ще чула її улесливий голос, що так не пасував до її сердитого обличчя.

— Він поїхав до містечка у своїх справах,— коротко відповіла мати Серафима.— Які там у вас нагальні справи?

Ольга переказала через попівен, що затримається у родичів ще на день — завтра увечері приїде. Літа була задоволена. Лобуряки теж не повернулися, і в домі отця Гаврила було тихо і спокійно. Шкода тільки, що книжок тут не було, а якось не здогадалася захопити з собою. По обіді трохи полежала в гамаку, але їй було зовсім незвично спочивати удень, ніколи вона цього не робила, і тільки пролунав дзвін з дзвіниці, вона попрямувала до церкви.

Мимо неї пройшли парами черниці, і Устинка між ними, зосереджена, як вони всі, а втім, встигла зиркнути на нову знайому. Літа стала в притворі ліворуч, де зовсім нікого не було, та й взагалі в церкві, крім монахинь, кількох бабів та діда-сторожа, нікого не було,— служилася коротка буденна вечірня.

Нічого не значило, що Літа вдома після подорожей у монастирі з бабусею могла посміятися з монахів, розповісти про них різні історії, що викликали сміх, а в бабусі тихе обурення, до всіляких обрядів ставилася Літа як до примусових службових обов'язків, а проте вона була віруюча і релігійна й інколи так щиро молилася в якихось конкретних справах, що було дивно: як це бог не виконує її прохання?

Та сьогодні вона не молилася, уважно розглядала ікону, перед якою стала,— матір божу та жінок-мироносиць, згадуючи притчі про них і намагаючись вгадати, де саме Марія Магдалина, якій співчувала найдужче з усіх. Відзначила про себе, як багато оздоблена, просто чепурна церква. Цьому сприяли бісерні вишивки, розвішані коло ікон, при світлі свічок ці вишивки переливалися різними кольорами; олтар був позолочений, різне церковне приладдя розставлене якось не трафаретно, а «по-своєму». «Це, мабуть, мати Серафима за своїм смаком усе зробила,— усміхнулася подумки,— бути б їй краще начальницею дівочого інституту, а не ігуменею».

Невеличкий хор на крилосі співав неголосно, меланхолійно линули знайомі молитовні мелодії — адже скільки вона їх начулася, відстоюючи з трудолюбцями церковні відправи, обов'язкові для церковнопарафіяльних шкіл, а школа Дому Трудолюбія належала до них. Зараз вона відчувала, що в молитвах є якась невеличка відмінність від добре знайомих, і це її цікавило, вона намагалася вгадати, що саме інакше співають. Взагалі хор, ікони, весь зовнішній вигляд церкви її цікавили більше, ніж служба. Вона думала про дівчат, що так гарно зажурено співають, і їх було шкода, бо не вірила вона, що кожній монастир несе втіху, вона знала: кожна опинилась тут з якоїсь біди, безвиході, безмежний розпач зігнав сюди, а кого ще й зовсім несвідомими сиротами притулили, і нема їм від цього втіхи і віри, і краще, коли б вони тікали звідси, когось кохали, щоб їх кохали і рятували, і хай би вони ліпше працювали де завгодно, та не були невільницями в цьому «вищому житті».

Мати Серафима сказала, що «сестрички» радіють влаштуванню лазарету. Боже! Хіба вона не розуміє, що найменше вони радіють через патріотичні почуття! Її саму не палка віра привела сюди, а зневіра в особисте щастя і, певне, ще щось, чого ще не розпізнала Літа,— може, владолюбство? Честолюбство? Якісь невідомі обставини? Невідомо. Її також було шкода, але дівчат дужче, і раптом їй стало душно від церковного ладану, захотілося на свіже повітря, якихось швидких рухів, вона перехрестилася жінкам-мироносицям, немов просячи пробачення та прощаючись з ними, і швидко вийшла з церкви.

Вона прямувала у великий монастирський сад, а він, цей сад, був справді величезний. Чималу частину його відведено під фруктові дерева,

а ще більша, паркова, тягнулася ген аж до річки. Скрізь між деревами, на полянках ріс і зараз цвів бузок. Сила-силенна бузку, різного бузку. Були тут і зовсім білі кущі, і густо-лілові махрові, а поряд ніжний-ніжний, немов аквареллю ледь торкнутий серпанок, накинутий між деревами, а поряд кущі з такими тугими китицями, ніби зліпленими з чогось казкового, і весь той бузок і праворуч, і ліворуч цвів пишно, буйно, і пахощі розливалися такі, що хотілося дихнути на повні груди, і наче можна було їх схопити. Нікого не було, ніхто не стрічався.

Вона майже бігла, у неї завжди була така «летюча» хода, а зараз особливо хотілося рухатися. Та от гілка з суцільними махровими китицями, що й листя не видно, зачепила капелюшок...

«Бузок мене зупинив!» — подумала вона і усміхнулася чи то бузковій гілці, яку відхилила від обличчя, чи то сама собі, чи то всьому навколо.

— Я все-таки вас наздогнав,— почула вона, обернулася і побачила чоловіка у військовій формі.— Пробачте, будь ласка,— мовив він, торкаючись рукою кашкета.— Тьотя доручила мені переказати вам, що чекає на чашку чаю після вечірні. Сама вона на вечірні не була, поїхала в сусіднє село в якихось справах, але сказала, що після вечірні чекатиме на вас. Я побачив вас у церкві, але ви раптом пішли, і так швидко.

Він говорив стримано, без усмішки, наче був зосереджений на чомусь зовсім іншому, і зараз чемно виконував доручення тьоті. Так само поштиво додав:

— Дозвольте представитись — племінник ігумені Серафими, Ігор Павлович.

Прізвища Літа не розібрала, бо одразу, щоб полегшити становище, сказала:

— Я здогадалася,— і усміхнулася, простягаючи руку.— Єлизавета Миколаївна. А я вас у церкві не бачила.

Після розмови з матір'ю Серафимою вона його уявляла зовсім не таким, але, звичайно, одразу зрозуміла, коли обернулась, що саме це її небіж.

— Я був там лише кілька хвилин, побачив вас — тьотя мені описала,— та ви так ревно молилися, хрестилися, що я не зважився підійти, а ви несподівано пішли, і дуже швидко, я одразу не міг наздогнати. Добре, що ви вирішили краще поворожити на бузку і пошукати в ньому щастя, ніж благати його у бога.

Щось іронічне промайнуло в куточках його губів, але не змінило враження, що він говорить, аби щось сказати з чемності, а зайнятий чимось своїм, тому й Літа Миколаївна не збентежилась. Адже завжди вільніше почуваєшся з людьми, яким до тебе нема діла, і тому мовила зовсім просто:

— Я й забула про це повір'я, що треба знайти бузкову квітку з п'яти пелюсточків, і зветься це щастям, у дитинстві завжди шукала. А справді,— знову усміхнулася вона,— тут, напевне, багато такого щастя, он скільки махрового бузку!

— Знайшло, де з'явитися,— в монастирському саду,— насмішкувато зауважив офіцер.— Бідні черниці і не відають, скільки тут щастя приховано.

— Знаєте, мені їх шкода,— мовила Літа.— Ну, хай уже літні, старі знаходять тут собі спокій, а молоді, зовсім юні, гарні — невже вони переконані, що таким повинно бути життя?

— А ви знаєте, яким повинно бути життя?— раптом цілком серйозно спитав офіцер.

— Певне, кожна людина вирішує для себе,— роздумливо мовила Літа. Їй було дивно, що вона так заговорила із зовсім не знайомою людиною.

— А хіба це так легко вирішити?— неквапливо сказав і він, не дивлячись на неї, і, трохи помовчавши, додав: — От мені раніше здавалося, що я абсолютно певно знаю, яким воно повинно бути у моїх товаришів, у моєї рідні, у мене — привілейований корпус, офіцер гвардії, все розписа-

но, усталено традиціями аж до звичайних неписаних і офіційно не оголошуваних офіцерських розваг у вільний час. І от раптом, ні, не раптом, але досить швидко всі правила поведінки летять шкереберть, усі виховані поняття про власну гідність, честь, благородство, виявляється, копійки ламаної не варті, і все треба переоцінити заново, бо ці слова набирають іншого змісту і вимагають зовсім іншого, ніж прищеплене з дитячих років.

Він не згадував фронт, недарма ігуменя сказала, що він попросив її ні про що не розпитувати, але, певне,— це зрозуміла Літа — він ні на хвилинку не забував те, що побачив і пережив там, і зараз він наче обірвав свої думки.

— Ну, нащо про це говорити? Ви так щиро молилися в церкві, а потім так щиро шукали щастя, а потім так усміхалися,— і він сам нарешті усміхнувся просто і ласкаво, і обличчя його зовсім змінилось, наче він був уже давно знайомий.— Я давно не бачив, щоб так усміхалися,— мовив він далі,— може, й ніколи, може, тільки в ранньому дитинстві.

— Та правду мовити, я й не молилася в церкві,— наче виправдовуючись, знову таки усміхнулася Літа, задоволена, що він змінився, і почуваючись з ним вже зовсім вільно.— Я просто спочивала, слухала хор, а потім захотілося вийти на свіже повітря, пройтися...

— Ну, ви майже летіли, а не йшли,— зауважив Ігор Павлович.

— Я завжди так швидко ходжу, така вже звичка, іноді навіть побігти хочеться,— призналася вона, але щоб він не вважав це легковажністю, додала: — Я завжди поспішаю, так уже виходить, що завжди ніколи і треба все встигнути.

Вони пройшли кілька хвилин мовчки, але мовчання не обтяжувало, вже якась незрима ниточка простяглася між ними. Ігор навіть щось тихенько почав насвистувати, знову дивлячись кудись убік, а Літа на нього.

— Пробачте,— мовив він,— це така вже погана звичка з'явилась там... тьотя вже робила мені зауваження.

— Ні, ні, будь ласка, навпаки, нічого не маю проти, коли це звучить не фальшиво і пізнаєш щось знайоме, а у вас тонкий слух, і це надто вже тепер знайомий мотив. Це ж «Прощання слов'янки», правда? Я вгізнала? Я люблю цей марш, оце коли сюди їхали, вчора, з ним проводжали на вокзалі состав на фронт,— додала сумно.— І звідти прийшов також...

— Уже не під звуки маршу, а під стукіт костурів? — уїдливо кинув Ігор.— Уже відроблений матеріал...

— Торік не сподівалися, що так затягнеться війна, і головне — початок був такий переможний...

— А тепер ми відійшли навіть далі, ніж були, і не через те, що стали гірше воювати, а через безглуздість у керуванні,— переконливо, з болючою гіркотою сказав Ігор.— Нам, офіцерам середнього і молодшого рангу, незрозумілі мотиви багатьох наказів, хоча ми ясно бачили, що ця війна — злочин неймовірних розмірів, мільйони вбитих, поранених, скалічених. Заради чого? Знаєте, чому я так презирливо висловився з приводу прищеплених нам з дитинства різних моральних правил? Адже там найближче спізнав солдатів — ненавиджу, коли наші дами-благодійниці стогнуть: «Солдатики, солдатики»... А юрби біженців? А зруйноване мирне життя тисяч людей у селах, містах, які ми зайняли, і нас зустрічали як братів Галичина, Карпати, а потім ми відступали, і що вже робили там вороги?! Ніколи не забуду цей ганебний відступ, цю нестачу снарядів, куль, коли ми були спроможні воювати! Але ж, крім цієї нестачі, я певен, мали місце і вищі дипломатичні змови з союзниками, не відомі нам, простим смертним... Пробачте, навіщо я почав про це говорити?

— Ні, ні, кажіть, адже про це стільки говорять, бо справді тільки бачать, як цього року дедалі гірше й гірше скрізь, а справжні причини? Хіба хто знає, розуміє, як ви сказали, простих смертних?

— А за все розплачується армія життям тисяч солдатів. Знаєте, не на одній братській могилі на хресті читав я: «стільки-но нижніх чинів.

стільки-но офіцерів», імен і прізвищ здебільшого нема, надто їх багато довелося б писати, та й невідомо, хто в цих могилах, але на багатьох ще написано: «Прощавайте, товариші, незабаром зустрінемося». Там, коли завжди поруч смерть, особливо цінуєш правду життя, правду людських взаємин. От лежав я у лазареті і багато передумав і переоцінив. Які тут до біса правила, прищеплені нам з дитинства? Знаєте, мені дуже важко пересилити себе і не говорити з тьотею про всю ту фальш, що в'їлася в усі пори нашого життя. Монастир тільки в ранньому дитинстві здавався мені святим місцем, а зараз я відчуваю особливо ту фальш, що її оточує, якою вона, власне, вміло керує. Що може бути противоприроднішe, ніж черництво? От і ви сказали, що вам шкода черничок. Ви, боронь боже, не кажіть нічого про мої слова тьоті Соні,— так її звали до постригу — Софія,— пояснив він,— вона і так щось надто пильно і неспокійно вдивляється в мене. Гадає, що все відносить на поранення. А воно, чесно кажучи, було зовсім не варте хвилювання,— він презирливо махнув рукою,— я навіть радий, що завдяки цій дрібниці дали невеличку відпустку.

Вони йшли алеєю, де бузок виріс заввишки як дерева і казковії стіни обабіч охороняли стежку, яка вела до річки. Літа помітила, що він трохи кульгає, певне, поранений був у ногу, але нічого не спитала, як і про невеличкий шрам на скроні. Вона тільки подумала: зовсім не псує обличчя, він гарний, не гірший за нашого Ілька.

Ілько був, як відомо, для всієї рідні і знайомих еталоном і критерієм чоловічої краси та привабливості. «Він, як і Ілько, не просто гарний, а інтересний»,— додала подумки. Після розмови з ігуменею вона уявляла його гарненьким офіцериком і зовсім молоденьким. Ігор був також далеко не старий — між 25 і 30 роками. Хвилинами виглядав старшим, і вираз обличчя в нього був суворіший, ніж у Ілька, як у людини досвідченішої, без юнацької запальності. Одразу він здався дуже стриманим, навіть похмурим, та от розговорився із зовсім не знайомою так одверто і серйозно, майже не дивлячись на неї, і обоє не дивувались, що так просто розговорились, не розпитуючи нічого одне про одного, і не задавали зайвих шаблонних запитань, а розмовляли, наче думали вголос і наче певні були, що другий співбесідник зрозуміє, хоча, може, й не згодиться, і зовсім не треба було намагатися казати розумно, дотепно, а тільки щиро. І цього було досить, і тому було так легко розмовляти. Отак, як інколи в дорозі зовсім незнайомі люди звіряються одне одному, розповідають про себе більше, ніж рідним та друзям.

Літі Миколаївні, правда, звірялися часто зовсім не знайомі, але ж зараз вони й не «звірялись» в якихось вчинках, подіях, вони просто вголос думали, і навіть коли Ігор починав згадувати як підтвердження своїх думок щось конкретне з баченого на фронті, він немовби враз зупиняв себе. Він і слівцем не прохопився про основну мету свого приїзду, а Літа нічого й не розпитувала і наче про це забула, у всякому разі, не думала.

— Може, ми ще пройдемося трохи над річкою,— запропонував він,— тьотя чекає нас після вечірні, ми ж почуємо, коли дзвонитимуть, і не поспішайте так, як звикли, тут ми напевне встигнемо.

Літа подумала: «Адже йому ще важко ходити».

— Пробачте,— мовила вона,— я ж не знала...

— Ні, ні,— заспокійливо сказав Ігор, враз зрозумівши її,— я вже цілком вільно ходжу, тільки коли-не-коли ще трохи кульгаю, але й це вже минає. Я навіть збираюсь тут верхи покататися. А зараз мені не хочеться до кімнати... повітря таке чудове, і тиша... Зовсім інший світ.

— Я з радістю ще погуляю,— погодилась Літа.

Вони ще двічі пройшли стежкою над річкою, зовсім не поспішаючи, то розмовляючи, то хвилинами мовчки, немов треба було розмислити над висловленим, почутим.

Річка зрожевіла, зазолотіла, бо червоно-золоте сонце вже заходило за обрій.

Тихо лунав монастирський дзвін, сповіщаючи, що вечірня скінчилась.

— Як добре,— змислено мовив Ігор,— але, на жаль, вже час вертатись, в то тьотя розхвилюється.— І довірливо додав: — Вона завжди так хвилювалася за мене, за кожну дрібницю, коли я був хлопчиськом, правду мовити, досить непутящим хлопчиськом, а потім хвилювалась не менше, коли й офіцером став, але вона мені все прощала, я певен, не з християнських настанов всепрощення. Ми не так часто й бачилися, тільки на канікулах, коли я не був у таборах, на маневрах та коли вона зрідка приїздила до столиці... і завжди балувала... зовсім не по-чернечому...— усміхнувся він.

Мати Серафима чекала на них.

— Ну, от і добре, що прийшли! Я вже поглядала на годинник. А ти одразу знайшов Єлизавету Миколаївну? Я знала, що сьогодні людей у церкві майже не буде.

— А коли б їх було сотні, я теж одразу впізнав би,— спокійно відповів шаблонною люб'язністю небіж.— Ти ж так докладно описала!

Літа здивовано глянула на нього, він був якийсь інший, немов повеселішав, ласкаво обняв тьотю і на запитання: «Вечерятимеш? Чай питимеш?» — відповів:

– Адже, неодмінно. Ми прогулялися, зголодніли. Правда ж, Єлизавето Миколаївно?

— Кажіть за себе, бо мене загодовує дружина отця Гаврила, що я на стіл вже дивитися не можу.

Тітонька зраділа, що він нарешті нагадує хоч трошки колишнього улюбленого, розбалуваного Гарика, і наказала Устинці подавати на стіл.

— Що ви, що ви, Єлизавето Миколаївно, обов'язково почаюєте з нами,— безапеляційно сказала ігуменя.

— І не думайте, що вечеря нагадуватиме вечерю вашої дниконихи! Добре, що я люблю рибу, що скучив за рибою, бо мене годують, ні, відгодовують тільки рибою, але в якій кількості і в якій різноманітності!— жартував Ігор.— Не лякайся, тьотю, мене абсолютно задовольняє твоє пісне меню, і коли я докладно розповідатиму товаришам у полку,— я присягнувся все докладно розповісти, навіть коли і чим мене пригощали,— я певен, у них потечуть слинки від заздрості.

Та на столі з'явилася не тільки риба, а якісь пиріжки, мед, печиво.

Коли мати Серафима вийшла на хвилинку з кімнати, він зовсім по-товариському підморгнув Літі, вказуючи на стіл.

— Не думайте, що вони тут не розуміються на цих справах, а тільки дбають про умертвлення плоті. Чаю то ви ж вип'єте з нами!

Чого це він так розвеселився? Може, не хотів засмучувати тітоньку, яка ловила кожне його слово, кожен його рух? Та він тримався природно, щиро, розповідав різні пригоди зі свого фронтового побуту, не важкі, навпаки, різні комічні, що, звичайно, траплялися, перейшов навіть до анекдотів, хоча немов пристойних, та на межі, іноді їй навіть хотілося непомітно штовхнути його, щоб пощадив свою святенну тьотю, але він і сам наче в останню хвилину так повертав, що все виходило абсолютно благопристойно. Тьотя явно раділа його настрою, може, й не слухаючи, що він там розповідає, раділа, що і він, і гостя, мила Єлизавета Миколаївна, так просто і невимушено тримаються. Правда, вона відзначила про себе — він після фронту якось опростився, вона боялася сказати й собі — «погрубішав», зник його блискучий полиск гвардійського офіцера, що разом з трохи награним молодецтвом і справжньою безтурботністю чарував усіх жінок. Вона сама, милуючись ним, водночас тоді страхалася, чи не наробить він зі своєю принадністю багато лиха собі й іншим, і вона зраділа, коли почула про одруження, їй буде спокійніше!

Коли він приїхав тепер — вона не впізнала його. Очі дивилися прямо й розумно. Розумно. В них мелькала іронія, не знана раніше. Але все було пристойно, чемно, і часом він так ласкаво й ніжно дивився на неї, як люблячий син, що вона намагалася нічого не помічати, відкидаючи свої сумніви, весь неспокій.

Ось приїде Ада — наречена, вони повінчаються, і все буде гаразд. Адже він стільки пережив, бої, поранення, лазарет. Що казати, він уже не хлопець — дорослий чоловік,— думала вона.

Сьогодні вона раділа, що так славно познайомила його з Єлизаветою Миколаївною, яка її просто чарувала і подобалася дужче й дужче. Вона, певно, не на багато старша за Аду. Добре, коли б вони також заприятелювали, і, певне, він з нею «відійшов» швидше, ніж із старою тіткою-монахинею, і добре, що Ада вже не побачить його таким нервовим і похмурим, яким він був. Он як вони сміються за столом, як Єлизавета Миколаївна уважно слухає його розповіді: вміти слухати — це важлива річ, та ще інколи докидає якесь дотепне, іскристе слівце! В неї така ж жвава розмова, як і вона сама. Мати Серафима заспокоїлась.

Раптом постукали. І зайшла Устинка.

— Отець диякон надіслав спитати, чи не у вас пані гостя.

— У нас, у нас, скажи, що у нас, хай не турбується,— наказала мати Серафима.

— Ой, як я засиділась, побіжу вже,— схопилася Єлизавета Миколаївна.

— Я вас проведу,— підвівся Ігор.

— Не треба, не треба, я нічого не боюся.

— Як можна,— заперечила мати Серафима.— Уже ж темно. А завтра обов'язково приходьте до нас обідати, мила Єлизавето Миколаївно. Гарику, одягни френч, уже прохолодно. Устинка його випрасувала, і він висить у передпокої. Єлизавето Миколаївно, я вам дам накидку, в то ще застудитеся.

— Ну, що ви, вечір такий теплий,— заперечила та.

— Тітонько, не сором бойового військового. Хай френч відпочине від мене, а я від нього.

Виходячи, Єлизавета Миколаївна побачила в передпокої на вішалці френч і помітила на ньому Георгіївський хрест, і перейнялась до Ігоря приязню — адже він нічого не розповідав про себе!

— Справді, мені навіть незручно перед хазяями і подругою, що я засиділася,— сказала Єлизавета Миколаївна, коли вони вийшли з дому.

— Незручно перед хазяями, незручно перед подругою, а ви ж казали, що нічого не боїтеся,— Ігор прискорив ходу, але Літа Миколаївна згадала про його поранену ногу.

— Не треба поспішати,— дбайливо мовила вона.

— Ви весь час пам'ятаєте...— вдячно почав Ігор, та вона його перебила:

— Яка різниця, що я на п'ять-десять хвилин прийду пізніше, адже вони знають, де я.— І вони спокійно пішли далі, не прискорюючи і не притишуючи кроків.

— До побачення. Дякую,— сказала Єлизавета Миколаївна коло дияконового дому.

— І я вам дуже вдячний. Приходьте завтра якнайраніше до тьоті, вона ж вас запросила на обід, і ви обіцяли.

— Обіцяла? Хіба?— заперечила Літа Миколаївна.— Я щось не пам'ятаю.

— А я пам'ятаю. Ви нічого не відповіли на це, значить, були згодні,— повчально мовив Ігор,— тьотя образиться, а я ще дужче. А поки що на добраніч, і хай вам сняться сни такі ж добрі, як ви сама.

Він говорив спокійно, жартома, потиснув їй руку, і вона відповіла:

— І вам також.

«Він дуже чемна і вихована людина,— подумала вона, заходячи в хату.— А хіба справді ігуменя запрошувала на обід, а я нічого не відповіла? Незручно, адже Ольга...»

Але Ольги ще не було, вона знову переказала, що родичі її не відпустили і буде тільки завтра ввечері.

Ну, як буде, так і буде.

Диякон з дияконихою зустріли Єлизавету Миколаївну не з образою, а

ще з дужчою повагою. Сама ігуменя так приймає учительку їхніх синів!

— А племінник, жених, красивий? — спитала зацікавлено дияконихa. — Я його давно не бачила, ще хлоп'ям.

— Дуже, — щиро відповіла Єлизавета Миколаївна, — такий високий, очі темні, великі, тільки надто знервований, він же поранений був, і шрам у нього на обличчі, на скроні, майже непомітний, не псує його.

— О, боже мій! — зітхнула дияконихa. — Недарма мати Серафима така зажурена ходила, кажуть, і наречена красуня, і інститут закінчила, з таких там багатіїв, і дім у Петербурзі, і маєток неабиякий — одне слово, пани на всю губу — недарма з фронту прискакав.

— Та й він не з бідних, — вставив диякон, — мати Серафима теж добренький куш одписала, ні в чому ніколи відмови не мав, перед невісткою не поступиться, міг яку завгодно взяти.

— Та тут усе до ладу, — кволтала дияконихa, — і багаті, і закохані, живи, та й годі, коли б не війна...

Літа мовчала. Їй чомусь було неприємно говорити про Ігоря в такому тоні.

Звичайно, він був і красивий, і приємний, їй сподобалась його серйозність, і тоді, коли настрій змінився, але сказати, що справив якесь надзвичайне враження, вона не могла. Адже постійно стрічалася і з друзями брата, і дорослими племінниками чоловіка — студентами, офіцерами, вони були молодші за неї; для одних вона була «тьотя Літа», для других — старша сестра Ілька, значить, і їм сестра, майже для всіх найближче і водночас потай недосяжний ідеал жінки. Коли вона пробувала сватати за Ількових товаришів племінниць чи учениць, це майже завжди терпіло фіаско. «От якби така, як ви», — казали вони одверто. Та вона була в курсі всіх романів, бо часто й не треба було їй сповідатися, вона якось здогадувалася «по носу». Сестра Сима казала: «Літка тільки гляне і вже про все знає, у неї звірине чуття».

Ігор тримався з нею дуже просто, і їй було з ним легко й приємно, з ним вона не відчувала себе старшою, а який він — з багатих чи бідних, — вона й не думала, знала тільки, що небіж ігумені, значить, теж з аристократії, але це по ньому аж ніяк не було видно.

Цікаво все ж таки — яка наречена. Вдома треба ж буде про все докладно розповісти. Вона вже уявляла, як розповідатиме бабусі й подругам, а дівчатка — Галинка і Жечка — нашорошать вушка і допитуватимуться — а яка вона? А який він? А в чому були? А ти що одягла? А як він до тебе? А ти до нього? А з нареченою?

Чесно кажучи, звичайно, з ним сьогодні було цікавіше, ніж теревенити б з дияконихою! Добре, що та заклопотана господарством і не претендує на близькість, а гевали загуляли в повітовому містечку, і слава богу!

Другого дня вранці отець Гаврило пішов до церкви та одразу повернувся і повідомив, що мати Серафима дуже просила диякониху, відому, знамениту кулінарку, прийти до неї порадитися, а Єлизавету Миколаївну теж просить завітати раніше, бо виявилося, що архієрей, якого чекали ввечері, — він мав правити у неділю, значить, завтра, урочисту службу з виносом ікони і хресним ходом навколо церкви, а він приїде сьогодні у першій половині дня, годині о другій і, значить, обідатиме в ігумені, а вже завтра у трапезній з усіма.

— Не барись, Меланіє, іди довідайся, що треба, може, скажуть, що вдома приготувати до обіду, там якісь закуски, чи на десерт, чи твої мергуни до чаю. А ви, Літо Миколаївно, так до душі нашій матері Серафимі припали, каже, попросіть низенько, щоб на обід обов'язково була, адже архієрей з двома якимись батюшками приїде.

Меланія Степанівна закволтала аж перелякано, заметушилася, та явно була задоволена.

— Хіба я не знаю, як хто приїздить, то до Меланії Степанівни одразу, так ніхто не приготує і не спече. Біжу, біжу, спитаю, що їм треба. А ви,

Літочко Миколаївно, тут без мене вже поснідайте, усе на столі стоїть, і чай гаряченький, та краще молочка вранішнього випийте, що там чай — вода, та й годі, і теж туди приходьте.

— Иди вже, не базікай! — кинув отець Гаврило.

— Біжу, біжу! Одна нога тут, а друга вже там! — І вже не побігла, а покотилась — кругленька, пухкенька.

Літа також не барилася, замислилась тільки, що одягти. Треба щось солідніше, ніж учора. От синя шовкова спідниця з широкими, ніби крила, бретелями і біла мереживна блузочка з штучними фіалками замість гудзиків і в тон спідниці — і скромно, і до лиця, а те, що вбрання її дуже молодило, звичайно, не подумала. Глянула у свічадо, поправила пишну зачіску, швидко відрізала ножицями неслухняний кучерик, що вибився не на місці, нічого не наділа на голову, щоб там знову не перечісуватися, і теж майже побігла на монастирське подвір'я. Її цікавило, та й вона завжди любила підготовки до різних свят і включалась у це діяльно й сама.

У монастирі вже всі готувалися. Черниці плели гірлянди квітів, в'язали букети, бутоньєрки, начищали і без того блискучі ківоти та лампади, прибирали кімнати в невеличкій гостинниці, готували в окремому будиночку покої для архієрея.

Матір Серафиму Літа зустріла коло її ганочка. З нею був і Ігор. Ігуменя хоч і намагалась зберегти спокій, але явно хвилювалась, як усе відбудеться. Вона ж не чекала архієрея так рано. Крім того, завтра мала приїхати наречена Ада з матір'ю, бо за три дні вже все домовлено про вінчання.

Звичайно, вона турбувалася про сьогоднішній несподіваний обід для архієрея в її покоях, так би мовити, попередній, у вузькому колі. Для монастиря дуже важливо було, щоб він відбувся в дружній атмосфері, просто, невимушено, але вишукано в усіх відношеннях. То вже завтра мав бути для всіх гостей «монастирський» обід у великій трапезній, який готували майстрині цієї справи черниці, а ще готували простий обід для всіх прочан, жебраків, які завжди сходилися на великі свята і яких монастир у такі дні годував. Та то вже була звичайна справа. Ігуменю турбував «малий» сьогоднішній обід у неї особливо, так би мовити, «з дороги».

— Як добре, що ви прийшли, — обняла вона Єлизавету Миколаївну. — Ви вже знаєте, ми не чекали архієрея так рано, тільки увечері, а от повідомили, що він незабаром буде.

— Ага! — сказав замість привітання Ігор, потиснувши руку. — Обідатимемо разом!

— Що зробиш, — засміялася Літа. — Хіба я була проти? А як ваша нога? Ми ж так багато ходили.

Мати Серафима з острахом глянула на племінника, — він не терпів, коли його питали про здоров'я, нагадували про рану, та Єлизавета Миколаївна дивилася так дружелюбно і доброзичливо, що він спокійно відповів:

— Дякую. Уявіть собі, я просто забув про неї, і я залюбки поїхав би верхи, коли б тут були верхові коні. А ви катаєтесь верхи?

— Ні, — з жалем мовила Літа, та додала трохи задерикувато: — Але в мене є велосипед, дамський велосипед, і я так гасаю на ньому! Ви не уявляєте!

— Уявляю! — заперечив Ігор. — Це, напевне, чудове явисько — Єлизавета Миколаївна на велосипеді! Правда, тітонько?

Мати Серафима цілком заспокоїлась. Вчора спочатку вона трохи побоювалась, — може, Ігор з його настроєм буде незадоволений, що вона нав'язала йому це знайомство, але виходить усе гаразд.

— Чим можу вам допомогти? — спитала Літа в ігумені.

— Ви мені з Ігорем допоможете за обідом.

— Тьотю, я гадав з Єлизаветою Миколаївною покататися зараз на човні. Можна? — підвівши ліву брову, навмисне серйозно спитав Ігор.

— Ти збожеволів! — сплеснула руками тітка. — Як можна сьогодні?

— Ну, ну, я пожартував, коли не можна навіть мріяти про човен, про конн, велосипед,— сьогодні н цілковито у твоїй владі.

— Оце вже інша справа. Завтра нехай уже так і буде, я передам владу Аді, в сьогодні ти і Єлизавета Миколаївна допоможете мені розмовою, щоб не було нудно за обідом.

— Приготувати якісь анекдоти? — спитав невинним тоном Ігор, а Літа пирснула сміхом.

Але засміялвсь і тітка.

— По правді, н боюсь, щоб хтось із батюшок не почав розповідати бурсацькі анекдоти з довгими бородами. Таке трапилось у сусіднього ванотця на храмовому святі. Добренько хильнули і поринули в семінарські спогади, забувши про архієрея. На щастя, я там не була.

— У тебе ж не буде, на жаль, нічого хмільного, взагалі випити, крім богоспасенного монастирського квасу та меду.

Тітка хотіла насупити брови, але тільки жартома ляснула його по губах — надто вона його любила, а тут він ще встиг поцілувати їй руку.

— Краще підіть до оранжереї і візьміть там свіжий букет квітів і горщики гортензій,— наказала вона і в той же час наче мимохідь оглянула уважно вбрання Літи і схвально кивнула головою. Ігор перехопив її погляд, хотів щось сказати, але прикусив куточок нижньої губи і на мить одвернувся.

— Ви нібн чогось занепокоєні? — спитав він по дорозі до оранжереї.

— Я не спитала вашу тьотю, який архієрей має приїхати, а що, як це архієпископ Феофан? Його всі бояться, і я боюсь.

— Я не вірю, що ви когось або чогось боїтеся.

— Ні, справді боюсь, він такий женоненависник!

— Але ж вас він не може ненавидіти. Хто це може вас ненавидіти? Ви що, з ним знайомі? Які можуть бути з ним справи у вас? — знизав плечима Ігор.

— Ну що ви, він недавно у нас у Полтаві, і з ним у мене, на щастя, нема справ, мені досить вікарного, меншого чином.

Ігор здивовано глянув на неї, але вона вела далі конфіденційно і значливо.

— Ви знаєте, Феофан був духівником самої цариці.

— І тому став женоненависником? — удавано серйозно, знову підвівши брову, спитав Ігор.

— Та ну вас! Хіба ви не знаєте, що він перший увів до палацу Распутіна, а потім перший розкусив його, схаменувся і почав гнити, викривати.

— Та це ж цілком справедливо.

— Звичайно, справедливо, але ж за це Феофана заслали до Полтави.

— Хороше мені заслання! Я б хотів, що мене туди заслали.

— Ну, все-таки після Петрограда, палацу, ректорства у Вищій духовній академії раптом наша Полтава! Та він справдешній фанатик у вірі, такі суворі правила завів по церквах, зовсім не відомі раніше для всіх моління, відправи. Його всі бояться, бо це у нього не показне, а справжнє, адже для себе у нього ще суворіші вимоги. Він спить на голих дошках, майже нічого не їсть...

— Навіщо ж тоді тьотя так піклується про обід? — не міг ніяк сприйняти усе серйозно Ігор, але Літа не звернула уваги і захоплено розповідала далі.

— І знаєте, що він любить? Квіти! Наче вони замінюють усі радощі життя. А зовні він схожий на Іоанна Хрестителя, знаєте як на картині Іванова «Явлення Христа народу». Ви ж, напевне, бували у цьому музеї, пам'ятаєте? — Очі — як вугілля, і чорне як смола волосся.

Літа не раз їздила до Петрограда, затримувалась у Москві і завжди обов'язково ходила в музеї, а потім так яскраво описувала вдома дітям, учням картини, що всі слухачі також захоплювались, вишукували в журналах і книжках репродукції, мріяли побачити колись справжні «подлинники», як казав «дядя Альоша».

Зарвз Ігор уважно слухав палкий опис картини, але, звичвйно, не картина його цікавила і захоплювала, а палкість Єлизавети Миколаївни, а вона переконано казала:

— І голос у Феофвна такий, як у Іоанна Хрестителя.

— Ви і голос його чули, Іоанна? — а тон їй спитав Ігор.

— Ну, хіба не можна уявити голос, коли бачиш людину, як живу? — заперечила вона, але тут же, збагнувши, що вона сказала, сама засміялася.

— Я б хотів з вами ходити по музеях, — сказав Ігор уже без насмішки. — Я теж бував там, але тепер мені ще хочеться подивитися на Іоанна Хрестителя, і я б, напевне, дивився на все іншими очима. А втім, що ми робитимемо з цим Феофвном за обідом? — удавано розгублено спитав він. — Куди приємніше було б покататися човном, хіба не правда? Я планував зовсім інакше провести день.

— Ну, таке вигадали! Якось уже буде, тільки не сідайте далеко від мене, — попросила Літа, — я тоді почуватимусь вільніше навіть з Феофвном. — У неї це так невимушено прозвучало, що зворушило Ігоря.

— Даю слово, я буду коло вас весь час.

Коли в оранжереї вона хотіла взяти горщик гортензій, Ігор зауважив:

— Що ви, беріть букет, а я візьму горщик, а то ще замажете своє гарне абрвнячко.

«Він славний і простий, — подумала Літа, — як смішно сказав: «абрвнячко».

Вони вдвох виконували різні дрібні доручення матері Серафими, оглянули вже накритий стіл з різними пісними стравами, і Літа розповіла тихенько Ігореві, як, коли вона ще була маленька, у них на хуторі працював старий повар, великий майстер, і завжди, коли до міста — це було далеко, не на Україні, — приїздив якийсь поважний архієпископ, просили відпустити їхнього повара, і повар потім, повернувшись, хвалився її матері, як він непомітно готував уху на курячому бульйоні, і взагалі оскоромив у багатьох справах святу людину, «хай бог мені простить, хоч коли б він попоїв до смаку». Повар скаліченими пальцями хрестився при цьому. Він колись впився, заснув на снігу і відморозив пальці, і його до ресторану працювати не брали. У них дома він управлявся і скаліченими пальцями. Архієрей по обіді ще й казав тоді: «Отже, можуть і з пісного смачно приготувати».

— «Всі люди, всі человєкі, і ні від чого людського не вільні», — зітхнув, немов із співчуттям, Ігор. — Не турбуйтесь за них.

— Тільки за Феофвнв, — і таємниче шепнула: — я певна, що й наша дияконихв обов'язково його оскоромить.

— Нам це буде тільки вигідно.

— Тільки не кажіть цього тьоті.

— Нізащо в світі! Що я, ворог сам собі?

Літа поправила квіти у вазах, коли двері навстіж відчинилися, і впливла сестра Секлета.

— Владика приїхали! — повідомила вона побожно, наче це було явлення Христа народу.

Літа й Ігор перезирнулися і зрозуміли, що подумали те саме.

Мати Серафима вийшла зі своєї кімнати — а її покоїв їх було кілька: вітальня, опочивальня, молільня, бібліотека, в якій жив тепер Ігор, та ще якісь закапелки... Ігуменя пішла назустріч. Карета під'їхала до ганку.

— От не терплю цієї матері казначейші, — процідив крізь зуби Ігор. — хоч вона й права рука тьоті. Підлабузниця, а з нижчими безжально жорстока.

— Чому ж ваша тьотя її терпить? — пошепки спитала Єлизавета Миколаївна.

— На ній все господарство монастиря тримається, усі фінанси, так би мовити, ще б пак, казначея, і, що б не трапилось, у неї завжди все шито-крито, і тьотя може собі спокійно читати богословські та філософські книжки, звичайно, певного напрямку, і виховувати своїх «дівчаток»-сестричок. Справді, їй личило б більше бути начальницею інституту.

Літа про себе зднаувалась, адже і їй спвло таке на думку вчора! Але вона спитала ледь докірливо:

— Хіба ви не любите своєї тьоті?

— Дуже люблю. Але мені її шкода. Це я тільки вам кажу.

Мати Серафима повернулась з архієрем у супроводі двох батюшок, диякона Гаврила і сестри Секлети.

Літа з радістю побачила, що приїхав не страшний усім Феофан, а вікарний архієрей — Неофіт, проста, добродушна, ще не стара людина.

— Єлизавето Миколаївно, ви тут! От приємно вас бачити,— без усяких церемоній мовив він, і коли благословив, вітаючи, то не дав їй поцілувати свою руку, а злегка потиснув Літину.

— Ви знайомі? — спитала задоволено мати Серафима.

— Аякже! Це наша відома найкраща вчителька, така піклувальниця про своїх учнів, сиріт-приютян. А Галюша з вами?

— Ні, владико, я її не взяла.

— Шкода, шкода. Радий вас бачити.

— А це мій небіж, приїхав на кілька днів з фронту,— представила ігуменя Ігоря.

Літа зраділа, що увага від неї була відвернута, а то вона навіть зашарілася з несподіванки, а проте їй, звичайно, були приємні слова Неофіта.

— Я й не знав, що ви така знаменитість,— шепнув їй Ігор, сідаючи, як умовилися, поряд.

— Яка там знаменитість! Це я просто набридаю йому, коли треба влаштувати когось з трудолюбців в духовне училище.

— А хто це — трудолюбці?

— Це мої учні. Я ж учителюю в хлоп'ячому приюті, в Домі трудолюбія,— сказала Літа Миколаївна, наче всі на світі знали, що таке «трудолюбіє» і хто такі трудолюбці.

Ігор здивовано дивився на неї. Дім трудолюбія, сирітський притулок, уявлявся чимось сірим, тоскним, і раптом там щодня ця молода, жива жінка з таким пишним каштановим волоссям, такими синіми, навіть і не надзвичайно великими, але ж надзвичайно живими, виразними очима — до чого ж їй личить це синє з білим вбрання! І голосне, голосне — її усмішка. Чого вона усміхається і Неофіту, і батюшкам?!

І, як навмисне, Неофіт знову звертається до неї.

— А як ваша біженська школа? Вже завідуючий не пручається?

— О ні, він пишається таким своїм патріотизмом.

— Чужими руками жар загрібає,— зауважив диякон.

— Яка школа? — зацікавилась ігуменя.

— А в другу зміну в помешканні трудолюбської школи я вчу дітей біженців, підготовлюю до вступу далі, адже багато таких, хто пропустив зараз рік, а кому треба було вступити, складати іспити до гімназії, до реального. Наш Дім трудолюбія і ми — на околиці, недалеко від залізниці, там багато тепер біженців осіло, в чужому місті, все покинули, яка ж у них можливість ще й репетиторів наймати? Так що ж, відстати їм, поки війна не скінчиться? Вони ж переростками будуть! Ну, я в об'яві про те, що відкриваю школу для дітей біженців — із зобов'язанням підготувати,— ще додала: і для дітей залізничників, батьків яких багато на фронті, сім'ям непрелнвки.

Вона казала це, щоб пояснити само собою зрозуміле, тим більше що Неофіт знав про цю школу.

— Ви знаєте, владико,— повідомила вона його,— з тих, що взимку почали вчитися, вже дев'ятнадцять хлопчиків і дівчаток іспити витримали — беручкі до навчання і так уже запально вчаться. А про трудолюбців знаєте самі, на іспитах у мене бували, вони й далі, хто вступив, усі на п'ятірки, чи пак на «відмінно», витримали,— з погордою за учнів сказала вона і додала вже іншим, навіть трохи кокетливим тоном: — Ви б звеліли, щоб ще кілька стипендій дали. Старші уже до семінарії переходять.

Вона анрішила, чому б не анкористати цей обід і на користь трудолюбцям!

— Хіба можна аідмовити Єлнзвветі Миколаїані! Прнходьте, приходьте, поміркуємо.

— Єлнзавета Миколаївна з учнямн чудеса робить, — пробасив отець Гаврнло. Та вона, гляпувши в його бік, зробнла такі страшні очі і прошепотіла: «Бога ради, моачіть про саоїх синочкіа», — що він поперхнуася і немов через канцель замовк.

— А хто ж утримує цю біженську школу? — спитала єлейно сестра Секлета.

«От нате і мій глек на капусту, що і я була Химка», — подумала Літв.

— А що ж тут утрнмувати? — знизала плечима. — Завідуючий дозволнв помешканням користуватисн, н з ними займаюсн, старші трудолюбці допомагають — які ж тут коштн потрібні? Кому? Це ж не якесь благодійне товариство влаштувало, де ще штвт потрібний, кошториси, заіти і те, й інше.

— Це святе діло ачительки, — сквзалв мати Серафима і суаоро глянула на сестру Секлету.

— Ну, що ан, — спалахнула Літа, — це просто наш прція, наш обов'язок учителів під час війни. А що ж цим дітям робнти?

— Так, глнбокошановна Єлизавето Мнколаївно, тепер усі наші думки пов'язані з війною. Мати Сервфимо, — звернуася Неофіт до ігумені, — я асе-такн й сьогодні сам відслужу молебінь за наше доблесне аійсько і панвхнду по загиблнх аоінвх.

— Оце нвйголовніше, щоб мн перемогли і щоб воцврнвся «мир нв землі і в человецех благоволеніє», — шепнуа Ігор Літі Миколаївні, скористввшись тим, що на столі міняли страви. Устинка подавала, Секлета нвлнаала і розкладала, ігуменя керувала.

— Не зліться, прошу вас, мені й так ніяково. От ви нвче сердитесь і на мене. Може, я нвдто бвгато говорила?

— Що ви! Як це ав могли подумати? Ви тут єдинв, хто не дратує мене. І говорили те, що треба.

— Я ж не могла не використати твкої нагоди, нби щось зробити для трудолюбців, та й біженців мвтиме на уввзі, — наче виправдовувалась Літа.

— Я зрозумів, зрозумів, — заспокоїв її Ігор.

Вонн говорили між собою, а за столом аже зав'язаласн розмоаа про якісь церковні, монастирські справн. Певне, теж хотілн скористатися з нвгоди — обіду з врхієреєм.

— Може, ми втечемо? — спитаа Ігор. — Отак тихенько, коли готуватимуть стіл до чаю.

— А це зручно? Я б з великою охотою, але ж аашв тьотя просила допомогти...

— Ви вже виконвли це прохання блискуче — задали тон, а тепер хай Секлета і батюшка розпинаються і беруть його а облогу, просто з шкури лізуть перед цнм архієреєм, співаючн дифірамби, а йому самому все це вже нвбридло, і аін все знає, що йому говорять і про що йому натнкають і проситимуть, він тільки на аас і поглядає, — Ігор говорив уже сердито.

— Не вигадуйте і не будьте такнм злим, — лагідно мовила Літа. — Хібв аже твк ввжко дотерпітн цей обід до кінця? Дивіться, як звзирає на нас сестрв Секлета, як у неї міниться облнччя, наче вонв наглядачка, догоджає начвльниці, а сама стежить за всіма.

— А ви все помічаєте!

— Та не дратуюсь, як ан, ну, ще якісь твм півгодини посидимо і атечемо.

— Мені важко, — похмуро мовив Ігор. — Я вийду, а ви за мною. Ох, нарешті аже переходять до десерту.

Устинка почала аносити варення, ягоди, блюдо з вергунами, що їх блискавично приготувала дияконихв.

— Тьотю, ми вийдемо на хвилинку, у мене голова розболілася,— нахилився Ігор до тітки.

— Справді розболілась? — схвилювалась ігуменя.

— Ні, не справді, бога ради, не хвилюйся. Просто хочеться на свіже повітря.— Щоб трохи пом'якшити свої слова, він ласкаво тихенько промовив: — Твій прийомчик удався на славу!

— Ну, що за вирази,— трохи не насупила брови тітка, але, як завжди, не могла розсердитись на Ігоря, і потім треба було стежити за сестрою Секлетою, щоб не передала куті меду в своїх співах перед поважним гостем.

Настільки приємніше було б, коли б тільки Ігор та Єлизавета Миколаївна приймали його, просту, звичайну людину! Добре, що хоч Єлизавета Миколаївна приїхала! — майнуло в думках.

— Ми постоїмо на ганку, я хоч одну цигарку випалю, і повернемось пити чай,— пообіцяв Ігор, тому зараз ні з ким не прощаючись.

— Швидко повертайся. Диявись, Устинка вже готує.

Батюшки, певне, теж хотіли розім'ятися після хоч і пісного, але досить щедрого обіду і встати з-за столу. Поки Устинка ставила десерт і все до чаю, Літа вийшла у внутрішні двері, ніби допомогти їй, пройшла іншим, чорним ходом і, обійшовши навколо будинку, зустрілася з Ігорем.

— Як ви це ловко зробили, засміявся Ігор,— а я злякався, що вас знову зачепить Неофіт, що вас спокусили полуниці з монастирських теплиць, і ви лишилися там. Я обіцяю: ми потім їх покуштуємо і вип'ємо чаю з тим надзвичайним печивом, що його несла Устинка, коли всі розійдуться спочивати перед вечірнею, молебнем і панахидами. І тьотя спочине з нами!

— Ви що, гадаєте, що я цілісінький день можу бути у вас? Ваша тьотя запросила бути на обіді, «допомогти», як казала. Хіба я не чесно виконала це?

— Надто чесно Вся увага була звернута на вас. Секлета трохи не луснула, поки я не відволік вашої уваги від Неофіта, а його від вас! До речі, а хто це Галюша, про яку він спитав?

— Як хто? Моя дочка! Він її дуже любить. Коли мені треба йти за когось клопотатися, ну, за якусь сільську вчительку чи вчителя,— він же має відношення до церковноприходських шкіл, вони ж синоду підлягають,— я завжди беру з собою на щастя Галинку. З нею ніколи не відмовить.

— Так у вас є дочка? раптом розгублено спитав Ігор.— Я не знав...

— А що ви взагалі про мене знаєте? — у свою чергу спитала Літа.

— Усе,— якось уперто сказав Ігор зовсім не зрозумілим Літі тоном.— От побачив вас, вашу усмішку і все про вас знаю, що мені треба,— він зробив наголос на слові «мені».

Літа зробила вигляд, що сприйняла ці слова як жарт, хоч він говорив надто серйозно.

— Ну, так от, у мене ще є син, і вони вже не такі малята, вже вчаться в гімназії.

— А тьотя мені нічого не сказала, наче ніяк не міг уторопати цього Ігор.

— Певне, тьотя не думала, що це вас може цікавити,— сказала Літа, не розуміючи, чого це його так збентежило. Хіба він не бачив персня на її руці? Та він хитнув головою, наче відмахнувся від непотрібних думок, і сказав звичайним, навіть веселим тоном, але Літа відчула в цьому тоні ненатуральність.

— Власне, я про це не думав. Ну, я радий, що приїхав не Феофан, у вас не зіпсований настрій, а те, що ви мусите, повинні бути цілісінький день у нас, я вам поясню. Давайте пройдемось до річки, справді треба освіжитися.

— А чай у тьоті? Ви ж обіцяли повернутися!

— Обійдеться. Мені й так було досадно стирчати там. Адже це мій останній вільний день.

Літа подивилася на нього, широко відкривши очі.

— Хіба ви не знаєте старовинного звичаю? Правда, вік зберігається лише по селах та у нас в армії, бо у нас раді кожну нагоду використати. Перед весіллям жених справляє останній свій холостяцький вечір з товаришами. Я й тепер у Галичині з цим зустрічався, я ж її всю пройшов, і хоч війна, а в одному селі парубки зібралися, нас покликали — кажуть, що справляють парубочий вечір перед вінчанням товариша. А в нас «мальчишник» звався — самі товариші-чоловіки, жодної жінки.

Це він уперше заговорив з нею про весілля.

— Але ж ви в жіночому монастирі,— насварилася пальцем Єлизавета Миколаївна.

— Так. Отакий збіг обставин. Ви уявляєте, як би він відбувся з полковими товаришами, коли б не було війни? Та й навіть тепер, тільки не перед боєм, звичайно.

— Навіть уявити не можу всі ваші вигадки!

— Власне, які там вигадки! Вип'ють, жартують, співають, присягаються у незламній дружбі, жениха застерігають, щоб не попав жінці під каблук, душі нарозпах перед новим життям. Ми влаштовували такі останні холостяцькі вечори в полку друзям перед їхнім весіллям. Це було, слово честі, добре, щиро, запам'ятовувалось. Останній вільний день треба провести з друзями. А тут у мене нікого нема, крім вас. Ви мусите пожаліти мене і бути зі мною цей останній день, як добрий товариш.

— Випити й погуляти, як ви звикли в своєму офіцерському колі?— раптом, враз змінившись, презирливо спитала Літа Миколаївна.

— Що ви? Невже ви мене так зрозуміли?— аж злякався Ігор.— Пробачте мені, хіба я міг подумати навіть щось приблизне. Пробачте, я не так висловився. Я розумію, тепер ви можете зневажати мене, але як ви навіть думку таку могли припустити? Ні, правда, ви ж не подумали так, ви пожартували? — Він справді був украй розгублений і не знав, що сказати, що зробити.— Повірте мені, послухайте...

— Ну, я вірю, слухаю, я рада, що помилилась,— зглянулась Літа Миколаївна.

— Скажіть правду, ви вже не думаєте так? І саме коли я хотів сказати про найвищу повагу до вас...

— Ні, вже не думаю. Кажіть, що хотіли, тільки не про найвищу повагу до мене,— вона вже жартувала, і він заспокоївся.

— Ви не уявляєте, як цей останній свій день чи вечір я хотів би бути з живою людиною, і мене вжахнуло, що цей останній вечір я проведу серед попів, ченців, з не потрібними мені розмовами, нещирими упаданнями тьотиних помічниць. Ну, як це обидно, ліпше я був би на фронті! Я подумав, що тільки з вами, навіть не з тьотею, хоча я для неї як син, цього вона не змогла в собі закреслити, але скільки справжнього, людського вона завжди повинна приховувати у собі — і заради чого? І серед цього чорного святенництва раптом ваша усмішка. І я хотів, щоб ми з вами погуляли, поговорили, як учора гуляли і розмовляли... Хіба в цьому є щось безглузде, недоладне? Цей мій останній вечір провести тепло і дружньо?

— Чом ви так приречено кажете — «останній день», «останній вечір». Ви ж мусите радіти, ви ж завтра побачите свою наречену, ви ж для цього приїхали.

— Звичайно,— ніби між іншим відповів Ігор.— Я поспішав сюди, але мені здається — поспішав більше, щоб хоч трохи відпочити від усього жаху, що там набачився, від ганебного відступу, від лазарету. Коли я дізнався, що можу приїхати на кілька днів, я зрадів — спатиму в чистій постелі, щодня голитимусь, тьотя вранці ходитиме навшпиньках повз двері моєї кімнати, щоб мене не розбудити. Ну, звичайний хаткій затишок, і тиша, і кілька днів роблю, що хочу. Але ж дивно. Життя докорінно змінюється, я став зовсім інший. Мені вже шкода полкових товаришів, я вже скучив за своїм хлопчиськом-вістовим, який трохи не плакав, коли мене поранило. Я скучив за моєю батареєю. Мені хочеться швидше їх побачити, повернутися до них, наче там моє справжнє життя, бо там, під

вибухами, коло гармат, вже не може бути ніякого лицемірства, і я вже не переживаю так жаху, як раніше. Не думайте, я не був боягузом, але життя у кожного з нас єдине і неповторне...

Вона хотіла сказати, що бачила його Георгія — найціннішу нагороду, як казали їй, і для солдатів, і для офіцерів, її тому давали, хто виявляв хоробрість. Але ж він не згадав жодного разу про свої вчинки, і про нагороди не обмовився.

— От чесно, це ж цілком природно, захотілося кілька днів перепочинку, майже вдома, адже тільки у тьоті я майже вдома, всі мої товариші, з якими я жив, також на фронті. Я знав, що це тільки на короткий час, а Ада, наречена моя, написала, що батьки дозволять повінчатися, не чекаючи кінця війни. Я зрадів, усі товариші заздрили. А тепер мені чогось лячно,— відверто мовив він.— От бачите, я з вами як на сповіді. Кому б я сказав про це? Тьоті? — він знизав плечима.— Чому я вам кажу? Я певен, кожен жадає мати на світі людину, якій може сказати все, щоб вона могла знати все, що приховують від решти. Такими колись були святі сповідники — не кажіть тьоті і не жахайтесь, я давно не вірю ні в яких святих, особливо тепер, за життя «святих», та й не треба, щоб святі слухали, треба мати змогу казати все живій людині з усіма притаманними людині почуттями, може, й гріхами, своїми розмислами, неногодженим з усталеними віками правилами, а може, навпаки, зовсім не винній, це байдуже, тільки б вона була живою, справжньою людиною, щоб можна було з нею говорити про все і щоб вона не жахалась.

— І от ви випадково зустріли мене, зовсім вам чужу, не знану людину...

— Усе в житті випадок,— переконливо мовив Ігор.— Я знаю, що зараз це мій щасливий випадок, і ви вже знаєте, що ви мені не чужа і не незнана, хоча я й не знав, що у вас дочка і син, але ж це зовсім не стосується того, що я кажу.

— Ви, може, скажете, що відчули споріднення душ? — скоса глянула на нього Літа. Хіба мало чоловіків, залицяючись до неї, починали зі «спорідненості»! Ще цього не вистачало!

— І це ні. Ми зовсім різні. Хоча, стривайте, є одне спільне: жадоба щирого життя, у вас навіть не жадоба, а просто щирість, і ніякої пози, ніякого лицемірства, а в мене тільки жадоба, а тепер тільки жадоба правди у всьому. Я найвище ставлю правду.

А вона? Вона замислилась. Ні, для неї не «правда» була найвищим, святим. Вона до «правди» часто ставилась зневажливо, вона, не замислюючись, нехтувала нею, коли треба було комусь допомогти, щось владнати. Головне — це добро, доброта, щоб люди були добрі, щоб, коли могли, не проходили мимо бідолаги, щоб не робили лиха навмисне, а коли треба для доброго діла збрехати, навіть щоб помирити когось,— подумаєш, важниця! А збрехати «панові», як усі називали — хлопці, і пекарі, і службовці, і вона поза очі звідуючого Трудолюбієм — не вкладаючи в це слово ані шпики, ані злостивості, просто так уже звикли: «пан приїхав», «пана не буде»,— так хіба гріх збрехати цьому «панові», аби щось полегшити хлопцям чи допомогти комусь з пекарів? Яка дурниця!

А збрехати, коли треба, і архієрею, і губернаторші... Подумаєш, та це просто святе діло! Хіба може існувати гола «правда» сама по собі? Перед ким? Для чого? Тільки щоб сказати: «Я люблю правду». «Я ніколи не брешу». Хіба що свята маленька бабуся — її мати — примудриться ніколи не брехати, вона змовчить краще, але не збреше. І чоловік мовчить... У різних людей різне поняття... А коли у них переховувалися двоюрідні брати чоловікові — Саша і Паша — есер і есдек, так що, треба було про них казати правду? Та й вони весь час так сперечалися, і кожен доводив своє. А! Він, Ігор, це молодий і нічого не розуміє, він зараз тільки там пізнав жорстоке життя і замислився. Вона мовчала.

Він про це і казав зараз, ніби читаючи її думки.

— Там пізнаєш ціну всього, всіх взаємин з людьми — надто дорога наука! І от коли повертаєшся звідти з іншими мірками і критеріями,

з бажанням простого, людяного, особливо нестерпно впадає в очі все навмисне, декорації, а не життя, пробачте, я повторююсь, я вже говорив про це, але з самої гори до низу — все просякло брехнею.

— Ви, може, стали там революціонером? - Недарма вона згадала Сашу і Пашу, та ще й Льовка-семінарист — племінник чоловіка — наводить на роздуми своїми таємничими походеньками і висловлюваннями.

— Ні, не став. Там у мене не було нагоди зустрітися з ними, я лише замислився. І не лише над устроєм нашим. Я йшов на війну, як і належить офіцерові гвардії, відданим цареві, співав палко «Боже, царя храни». Ви ніколи не думали — тільки в нашому гімні ні слівця про народ, батьківщину, тільки «боже, царя храни».

Такі глузливі розмови вона вже чула у Льовки з братом Ільком, але, боронь боже, щоб почув її чоловік! Вона застережливо кидала: «Ану припиніть!» А вони сміялися.

— Я радів нестямно,— вів далі Ігор,— коли після закінчення нашого високопоставленого корпусу якось потрапив у варту цариці на урочистому виході. Не робіть такі очі, я вам признаюсь, що я так боявся збитися-заплутатися. А в палац нас інколи привозили на бали, і ми вже не ніяковіли, танцюючи з інститутками і фрейлінами. Я вам коли-небудь докладніше розповім — було багато й комічного.

Літа хотіла зауважити, що й бабуся, її мати, коли вчилася в інституті ордена святої Катерини, їздила на такі бали, і тепер дівчатка слухають з неймовірною цікавістю і про ці бали в палаці, і як інститутки заздалегідь пришивали собі непомітні довгі кишені, щоб під час вечері наховати там ласощів,— але це було б недоречно, хай краще він говорить. Яке йому діло до її сім'ї, до бабусі і до дівчаток... він зовсім з іншого світу. Але чому викликає таке співчуття, і з ним так вільно і просто? Може, тому, що він каже:

— А потім, після окопів, солдатів, пробачте, вкритих вошами, безглуздих наказів, боротьби честолюбства серед вищого командування, ці дурні дитячі почуття відійшли геть далеко. Може, ще, як гоголівські герої з «Тараса Бульби», я вірю в товариство, в силу чоловічої дружби, взаємну товариську запоруку. Але ж хто виправдає, який бог спокійно дивиться на загибель ні в чому не винного народу? У мене все заплуталося в голові. І яке нам було діло до якогось сараївського принца, і хто знає всі хитросплетіння не відомої для народу дипломатії і вищої політики, коли Росія розплачується своїми солдатами незрівнянно більше, ніж союзники, і відтягає на себе всі удари! І чого сюди приплутують царя-батюшку і батьківщину? А як солдати — це ж наш народ — по-справжньому вболівають за свою землю. О, ви не уявляєте, яких розмов ми наслухалися. А проте як вони тримаються в бою, у важких переходах, при них соромно на щось нарікати, і, звичайно, як уже почалося, то треба боронити цю нещасну батьківщину, народ, отих дітей біженців, про яких ви турбуєтесь, що вони відстануть від ровесників. Ні, ні, не думайте, я схиляюсь за це перед вами. Їм це дуже потрібно,— він підкреслив «дуже»,— ви навіть не уявляєте, як зберегти в такому шквалі хоч проблиски дитинства. Я наче бачу, як ви мимохідь когось погладили по голові, комусь усміхнулись, спитали про щось, що не торкається уроку, і в них зберігається впевненість, що все ще буде добре і в них самих, коли їм, як усім дітям, треба вчитися. Може, ви й не думали про це, але відчули, і повірте, даєте далеко більше, ніж безплатну підготовку. Я не знаю, що ви робили до війни,— він не питав, він говорив, наче думав уголос на самоті, але Літа вставила:

— Так само, як і тепер, працювала в Трудолюбі вчителькою.

— А в мене до війни,— тепер так здається,— переважало якесь пусте молодецтво. Що ми тільки не антівали, чим не вихвалялися один перед одним, якими перемогами у жінок! На щастя, в цьому в дійсності у мене великих гріхів не було, я більше удавав із себе донжуана, а веселіше мені було бешкетувати з товаришами і вигадувати так само, як і вони, неймовірні пригоди, перемоги. Звичайно, я не був «пай-хлопчик», але не такий уже

безпардонний волоцюга. Принаймні тьотя завжди підкреслювала мені, що вірить у мою порядність і цілком спокійна за своїх молодих «сестричок», коли я відвідував її у монастирі,— він засміявся,— хоча я певен, що сестра Секлета завжди атлумачувала в їхні бідолашні, затьмарені г лівки, що диявол легко може змінити вигляд на небожа ігумені, аби спокусити будь-кого. Правда, я бував тут дуже рідко і недовго і сам намагався на них не дивитися, щоб не непокоїти тьоті. Я вам по секрету скажу, все-таки мені незрозуміло, чомусь хлопці завжди люблять хвалитись чортзна-чим, перебільшуючи все до неможливого, наче це надає людині більше ваги. Та ви, мабуть, знаєте, і між жінками так, правда? А втім, бережеш у собі щось недоторкане, про що нікому не скажеш. А ви помітили, чим у чоловіка більше, може, і негарних пригод, тим більше він приваблює до себе, ну от хлопці вигадують і напускають на себе вигляд розчарованого в житті, і кожній жінці хочеться рятувати, аби перемогти всіх попередниць у невситимого донжуана, а найчастіше це проста маска, а не донжуан. Ви спитаєте, а наречена? Адже це до війни, чи тут діяла також маска? Ні, ні, тут все чесно, але про це я потім вам розповім.

Вона подумала: «Це, напевне, і є у нього недоторкане, і добре, що він не говорить про це». Але здивувало, чому він уже вдруге сказав: «Я вам про це потім розповім» Хіба вона з ним колись ще зустрінеться?

— Саме на фронті я відчув,— казав він,— що життя повинно бути іншим, без маски, без кар'єризму, розрахунків або навіть просто дешевих думок. «Якось буде!», «Так у всіх», «Цілком пристойно, не гірше, ніж у інших» — дешеві порівняння! А раптом під пострілами і кулями, коли одні встигають відхилити голову, а другі ні, відчуваєш: це ж зараз обирається твоє життя, як обиралося поряд у Степана чи Івана, з яким ти тільки-но звивлив цигарку і який згадував дітей, жінку і хоч би швидше їх побачити, і — кінець. Нічого немає... Санітари, сестрички тягнуть поранених і вбитих, і вже інших думок. Про польовий лазарет годі й казати, де тільки набираються терплячості і лікарі, і сестри! От їм усім би поставити пам'ятники та дати нагороди, а не тим, хто нагорі. І от там лежиш, і коли перший біль відступив,— я вже казав, у мене зовсім легке поранення, не співчувайте, але там багато думаєш. А втім, коли дізнався про можливість приїхати сюди, зрадів неймовірно. Так навіщо мені ця домішка попівських комедій? Досить уже цього вінчання — ну, це вже так годиться, так заведено, бог з ними! Для Ади, для її батьків, моєї тьоті це найголовніше. Я й знаку не подаю, що виконую обов'язок, тим більше що це не так важко, зрештою. Пробачте, адже ви також віруюча.

— Я вірю по-своєму,— тихо сказала Літа.— Я люблю божу матір, бо вона добра і милосердна, їй я молюся. Я намагаюсь не думати про бога, бо я багато не розумію, особливо тепер, коли війна і стільки сиріт навколо,— а чому вони винні? Чому на них гнів божий і якесь там «іскуплєніє», яке я не розумію? Я намагаюсь не думати і ні з ким ніколи про це не говорити. Чоловік мій абсолютний атеїст, а мати дуже релігійна, як ваша тьотя, читає богословські філософські книги, хоча, як і ви, не любить попів і навіть ходить на лекції розстриги Петрова — чували, звичайно, про такого? Я їй завжди, коли він приїздить, купую квитка на нього. А я, не смійтесь, дуже забобонна, як проста, темна баба. Я вірю у сни, в злі зустрічі. А може, я просто не знаю, не тільки я, а люди не знають чогось непізнаного, таємничого, прихованого ще від нашої свідомості? Я вірю в засвіти. Це було б дуже несправедливо до всіх людей, коли б засвітів зовсім не було. Я б навіть пішла на панахиду по загиблих воїнах, яку правитиме Неофіт...— вона говорила сумно і серйозно.— Я вірю в долю. Але як ублагати долю? Тому я молюся божій матері. Адже вона добріша за бога. Я нікому цього не кажу. Для одних це гріх, для інших мої думки — сміх!

— Ви така мила,— раптом сказав Ігор.— Який щасливий ваш чоловік! Ні, не розповідайте нічого про нього, а то я йому дуже заздритиму. А я вже повинен дякувати долі, що зустрів вас і з вами був у цей мій останній юнацький вечір, і ні на яку панахиду ви сьогодні не підете. Я вас

просто не пущу. Хай уже завтра помолитесь за всіх убієнних і спасенних воїнів, і мене в тому числі,— усміхнувся він.

— А завтра у вас буде інше життя, ви цілком заспокоїтесь,— ласкаво сказала вона.

— Завтра буде вже зовсім інше життя,— роздумливо повторив Ігор.

Вони пройшли трохи мовчки тією ж бузковою алеєю, що вела до річки.

— А ви завжди хотіли бути вчителькою? — спитав Ігор.

— Ні,— одверто призналася Єлизавета Миколаївна,— після гімназії я хотіла вчитися далі, бути лікарем.

— Чому ж ви не пішли на медичний, хіба не від вас залежало?

Він уявив її враз у білій косинці на фронті...

— Так вийшло, що одразу після гімназії я мусила йти працювати, я й пішла в учительки, це ж все-таки здавалося кращим, ніж сидіти десь у конторі, це ж живе діло. Та, власне, вибирати не доводилось. Спочатку на село послали. Мені там теж було цікаво,— вона згадувала з задоволенням,— знаєте, ще й тепер, коли мене вже давно до міста перевели в трудолюбську школу, однаково карлівські баби,— те село Карлівкою зветься,— щороку, як приїздять на ярмарок, одразу до мене, як до родички, їдуть. У мене, правда, там на селі багато хрещеників лишилося,— засміялася вона,— а от моя мала дочка вже й зараз мріє бути вчителькою.

— А коли ви вийшли заміж, ви не кинули праці? І ваш чоловік нічого не мав проти?

— А що б він міг мати проти? І як би я кинула свою працю? Про це й мови не заводилося! — Вона раптом замовкла. Звичайно, вона ніколи б не кинула праці, і хай, коли Галинка виросте, завжди працює і буде самостійна. Подумки вона всміхнулася, адже, крім того, що вона працює в Трудолюбії, їй ще завжди потрібно мати приватні уроки не для власного задоволення, а щоб газета чоловікова виходила і сім'я жила пристойно. Про це вона могла розмовляти з бабусею. Навіть сестри були впевнені, що у них все гаразд: «Літка живе, як хоче, їй можна тільки заздрити». Лише брат Ілько, поки вчився і жив у неї, знав, що улюблена сестра Літка завжди «викручується», і ніхто, крім неї, не дбає про бабусю і хворого батька. І батьки чоловікові живуть у них у флігельку, і вона навколо них крутиться,— «папашо, мамашо...» Навіть смішно, коли б він, Ігор, знав про її життя!

— Ви, напевне, і лікарем були б найкращим, та й скрізь, ким би не працювали,— замислено мовив він.

Він помітно став спокійніший і вже, ні про що не розпитуючи, сам спокійно розповідав про фронтових товаришів, і виходило, що всі вони дуже хороші, вірні друзі, казав, як він їм розповідатиме про монастир, шкодував, що їх не буде на весіллі.

— Ви б тоді познайомилися з ними, і правда, вони б вам сподобалися.

Але здавалося, що він говорить, аби щось говорити, проте, коли вона нагадувала, що вже час іти, він казав:

— Та ні, ні, що мені робити в келії? А ви так поспішаєте до своєї дияконихи? Посидимо трохи над річкою.

— А тьотя? Вона ж турбуватиметься.

— Ні, вона зайнята архієреєм і гадає, що я давно у себе спочиваю, адже вночі мені треба їхати стрічати Аду з її матір'ю.

— Тоді справді вам треба спочивати. Ми так довго гуляли, у вас не розболілась нога?

— Хай вона болітиме ще дужче, аби ви питали про це так дбайливо і уважно. Дякую, що ви були сьогодні зі мною.

Він завжди говорив таким тоном, що ніколи не можна було визначити — чи то від вихованості, звичайної світської чемності, чи від безпосередньої щирості.

Прощаючись, він потиснув у задумі руку і знову сказав:

— Дуже вам дякую.

Так, як і вчора.

Ольга нарешті повернулась, і коли Літа Миколаївна прийшла, та вже спала. Усі були заклопотвиі перед завтрашнім днем, на щастя, швидко повечеряли, і Літа Миколаївна, посилаючись на те, що втомилась за день, — вони так довго гуляли з Ігорем, про це вона, звичайно, не повідомила,— пішла в кімнату, яку їм одвели з Ольгою. Ольга спросоння спитала:

— Літко, це ти? Нарешті! Де ти була?

— Завтра все розповім, втомилася зараз. А як тобі гостювалось?

— І я завтра все розкажу, так спати хочеться. Лягай і ти.— Але додала: — Вони так ходили за мною, так зраділи! Я дуже рада, що побувала. У них же нікого нема, крім Петруськa, а я, свинота, ніколи його не приводжу до старих... Дуже рада, що побувала.

А Літі чомусь було сумно, і вона довго не засинала. Чим більше вона пізнавала Ігоря, тим молодшим він здавався, немов зникав похмурий наліт, і він ставав самим собою — зовсім молодим, яким був у дійсності, а то одразу здався навіть старшим за неї, принаймні ровесником. Але ж вона знала, що їй дають завжди років на десять менше... Він змінився,— вирішила вона,— і радіє, що завтра приїде наречена і вони повінчаються. Але щось заважало думати так. Надто пильно, уважно дивився він на неї саму, реагував не тільки на кожне слово, а й на кожен жест, погляд.

Спочатку було приємним його ставлення до неї, таке шанобливе, довірливе, але ж вона була чуйною і по-жіночому розумною жінкою. Ясно, що вона йому сподобалась, і це лестило, як кожній жінці. Ольга розповіла б з погордою,— вона була вірною подругою і незаздрісною: «Блискучий гвардійський офіцер яких тільки не набачився, а от маєте — напередодні весілля так за нашою Літкою упадав!» Вона б, Ольга, не зрозуміла, що він зовсім не «упадав» і що він зовсім не «блискучий гвардійський офіцер», а розгублений юнак, на вигляд старший за свої роки і не через неї «розгублений», навпаки, коло неї він трохи отямився.

Сумно було від бесіди з ним.

Мабуть, добре, що завжди так багато роботи, клопоту про всіх, що нема коли думати над усім тим, про що розмовляли з Ігорем.

Розмовляли. Не базікали, як завжди з родичами і подругами, навіть тепер, коли всіх турбували не тільки особисті, а й загальні події, проте такі розмови частіше зводились до тихенько переданих одна одній чуток, пліток, де на одну частку дійсного припадало дев'яносто дев'ять процентів домислів, якими обростала кожна новина по дорозі зі столиці чи фронту. У кабінеті в чоловіка точилися серйозні розмови з кореспондентами, співробітниками, але Літа не брала в них участі, там повноправними з чоловіками почувалися старші її сестри: Сима — з святенницьким виглядом «китайської богородиці», як влучно вирвалося у Ілька, так і влипло, і найстарша Варюша, пітерська дама.

У неї в Петрограді бували в гостях, чим вона дуже пишалась, і члени думи, полковники і генерали — товариші покійного чоловіка Мишуні, і трохи менші чинами і молодші роками, але гвардійські офіцери — товариші другого чоловіка — Митюні, який також помер несподівано зовсім молодим. Взагалі у неї стрічалися різні статечні військові і не військові. Вона була між сестрами вищого рангу і тому в сім'ї вважалась красунею: дівчатка її любили більше за тьотю Симу, в якої був надто серйозний вигляд і впевненість, що вона найрозумніша, а бабуся казала: «Сима працює в банку, як мужчина, директор без неї не може обійтись»,— але при цих словах дядя Ілько робив таку загадкову гримасу, значення якої дівчата зрозуміли тільки тоді, коли підросли.

Щонеділі тьотя Сима приходила з дітьми на обід на Різницьку, і за обідом вона заводила розмови з тьотею Варею, яка щороку на літо приїздила в Полтаву зі своїми дітьми. Балаканина тьоті Варі нагадувала балачки полтавських дам, тільки з іншим прононсом. Виходило завжди так, що «Літка» — наймолодша — їм завжди в чомусь допомагала, а не вони їй. І коли збиралися всі родичі, саме Варя і Сима підтримували чоловічі розмови, заходили вільно в кабінет, трималися з усіма вільно,

і цілком було природно, що в цей час тьотя Літа, Літка, клопочеться за всіх дітей, за всіх гостей.

З Ігорем розмовляли так одверто, і вона не відчувала своєї необізнаності в деяких питаннях, і не такої вже освіченості, вона сприймала все більше не розумом, а серцем і часто вірніше, ніж інші, вловлювала зміни в настроях людської громади, особливо тепер, у час війни. Вона вільніше і охочіше розмовляла про всі події зі своїми «кумами» — залізничниками, з дрібними службовцями, біженцями, ніж з чоловіком і старшими сестрами.

Проте саме їй звірялися всі — хіба Ігор перший? і це було їй приємно. Та раптом зараз, уночі, незрозуміло чому, їй стало сумно і захотілось додому.

Коли б не Ольга, вона запалила б свічку, вийняла б з ридикюля картки дітей і поглянула б на них, вона завжди носила їх із собою — картки Галинки й Олесика, і охоче показувала їх знайомим.

— Ти не спиш? — спитала сонним голосом Ольга.

— Щось не спиться.

— Спи, вже пізно, завтра рано вставати. А жениха вже бачила? Познайомилась?

— Бачила. Я ж в ігумені була.

Нічого вона не розповість Ользі. Нічого. Скажеш — і все стане буденним, дріб'язковим від запитань, зауважень, пошлих, банальних дотепів, що, наче павутинням, завжди обплітають найменшу приємну подію, випадкову зустріч.

— Сама сказала — спи, а не даєш, — дорікнула вона Ользі. — Завтра побачиш який. Завтра і наречена його буде.

Адже він сьогодні вночі поїхав її зустрічати.

Цікаво, яка вона.

Усім цікаво, не тільки їй. Цілком природно.

Повставали всі рано, а дияков, отець Гаврило, ще вдосвіта пішов до церкви, проковтнувши з десяток жовтків «для голосу», як пояснила диякониха.

Вранці, тільки пішов батько, нарешті повернулись обидва «гевали» — Володька і Серьожка, і одразу зняли такий гармидер, що Літа з Ольгою схопились з ліжок, накинувши капоти, вибігли подивитись, що сталося. Гевали буйно вітали свою Літу Миколаївну: «Наша Літа Миколаївна до нас приїхала! Мамо, та ви бачите, хто у нас? Це ж наша Літа Миколаївна!»

— Та схаменіться, антихристи, Літа Миколаївна вже два дні тут, — намагалась утихомирити їх мати.

— Та хіба ви розумієте, мамо, хто у нас? Чого ви по нас не послали? Ви навмисне нас відіслали по якісь там дурні карасі, а тут самі Літу Миколаївну приймаєте.

Можливо, істина в цьому й була, та вони верзли таке, що й купи не трималося, особливо Володька горлав:

— Літа Миколаївна у нас, а цій дичині, а вони думають, що у них звичайна людина! Та хіба ви не знаєте, що й архієрей її боїться, їй директор комерційного ручку цілує! Сьогодні всі люди її тут побачать, ви ж хоч сповістили всіх, що Літа Миколаївна приїхала?

Вони вигукували такі дифірамби, наче приїзд їхньої вчительки був надзвичайною подією.

— Ми повертаємось, а люди кажуть, що треба не спізнитися — архієрей служитиме, і ікону виноситимуть, якесь весілля буде в Миколаївській церкві, якогось там офіцера з якоюсь там княжною, а того й не знають, що Літа Миколаївна приїхала і всі княжни їй у підметки не годні, — горлав Володька.

— Не годні, їй-богу, не годні, — верещав Серьожка, — дайте ручку поцілувати.

— Ручку! Та ти їй ніжки не годний цілувати!

— Нябийте ням морди, і ми ані сліаця,— запевнив Володька.

— Та відчепіться ви аід людинн, нема на вас батькового батога,— благала дияконихя,— дайте людині поснідатн та зібратися. Он уже люди аалом до церкаи аалять, ми й не проштоахнемося. А жених таки спрааді з нареченою буде.

— Мямо, що аи таке кажете,— обурено горляв Володькя,— та ми нашу Літу Миколаїану на руках понесемо, поперед усіх постаанмо наперед! Наречена приїхяла, велике цабе! От наши Літа Миколяїнна! Серьожко, я прааду кажу?

Літа ніяк не чекала такого буряного вияву почуттів аід хлопціа, ніби не їх аона лаяла, і картала, і карала поасякденно і поасякчасно азимку. Вона зараз реготала, яле ж справді треба було збиратися до церкви.

— Ану припиніть мені, хлопці, цей гамір! — аигукнула аона, піднявши руку і ледь стримуючи сміх. — Вн що? Мене перестали слухатися? Мені ж одягатися треба!

— Ми? Вас? А кого ж ми ще слухаємося на саіті?! Та аи... та ми... перед аами... — Вони плели хтозна-що і обидаа анали перед Літою Миколаіапою нааколішки. Вона скорнсталася з цього і поспішила зачинитись у своїй кімнаті, та ще вони з Ольгою чули, як Володька бурмотів: — Серьожко, ми ж понесемо нашу Літу Миколаївну і поставимо поперед усіх!

Ольга перелякано глянула:

— Літко, що робити?

— Ну, що тн, Олю, заспокойся, хіба не бачиш, це ж аони гульнули. Чуєш, затнхли.

Коли дияконнха прийшла запроснти поснідати, повідомила:

— У містечку хильнули, аже хроплять у клуні на сіні, аи аже пробачте цим лобурякам і батькоаі нічого не кажіть, а то й аибатожить заради саятя! Гадають, як без передержок перейшли, то тепер усе їм можна. Яка вже я вам адячня доаіку! Скільки сили на них требя, хібя я не знаю.

— Справді, Літко, як тн з ними управляєшся? — Ольга диинлася співчутлиао.

— А ніяк. Хіба аони у мене таке дозволять? Ти хоч раз чула? Вони не те щоб аипити, попалити цигарку не сміють, одного мого слоаа бояться. Сама не знаю чому, і бябуню нашу бояться і шанують. Сергій, як іспити аитримаа, їй букет троянд з садіаництва приніс. Володька поза домом інколи аикомарює, а адома ні-ні. Отак уже поаелося. А щоб хтось яке грубе слово сказав, не послухаася? Знають, що одразу аижену зоасім. А такого, як зараз, і уяанти не могла,— казала Літа Миколаївна, причісуючи перед дзеркалом довге, до пояса, кучеряве аолосся у пишну зачіску.

— А вони тебе справді люблять, дарма що шибеники,— зауважила Оля.

Ця зустріч з учнями розвеселила Літу Миколаївну, наче й сліду не лишилось від меланхолійного нічного настрою.

Коли аона одягла саоє ноае біле плаття, а поаерх нього чорний прозорий труакар без рукавіа з нашитим чорним стеклярусом, дияконихя аж руками сплеснуля:

— Ой, яка ви! Немов королева! А пояс, а пояс який!

Пояс справді буа незвичайний, привезений з Петрограда,— на широкій білій атласній стьожці виткані оксамитоаі рожеаі троянди. Коли б не цей пояс, біле з чорним аиглядало б як жалоба.

— Я ж казала,— заяаила Ольга тоном, не припускаючим заперечення,— обоа'язкоао аізьми це плаття, і його треба сьогодні одягти.

— А я гадала — на аінчання.

— Можна і на аінчання! Подумаєш — адруге одягнеш.

Вона сама теж була ефектна а палеаій Літиній кофточці з модними аисокими рукавами-«ліанями». Вона заажди «аміла себе показати», як сама твердила.

Вже багато люду сунуло до церкаи.

— Он наречена племінника ігумені,— почула Літа, проходячи в церкву, і обернулася — де ж наречена Ігоря?

— Та це люди на вас показують, вирішили, що ви наречена,— добродушно засміялася диякониха.

— А що ж, вільно за наречену можете зійти,— не без ущипливості мовила попадя, яка приєдналася до них по дорозі, а тепер була незадоволена, її три дочки — дівчата на відданні, звичайно, губилися поряд з цими двома губернськими панями у модних туалетах.

— Он диви, Олю, як добре, що багато дівчат і молодиць в українському вбранні. У місті вже й не побачиш. Шкода, що я не здогадалась свою сорочку і керсетку взяти!

Справді, так святково одразу ставало від цього — жінки, дівчата у вишитих сорочках, плахтах або квітчастих рясних спідницях, підперезані червоними окрайками, різноманітні керсетки поверх сорочок, а на шиї намисто. У дівчат на голівках здебільшого віночки з стрічками, у молодиць квітчасті хустки. Навіть старі бабусі повиймали зі скринь своє святкове вбрання, звичайно, темніше, скромніше. Але було серед молоді і багато вже одягнених «по-городському» — якась суміш міщанського і сільського смаку. Здебільшого і чоловіки прийшли в міських піджаках, тільки де-не-де видно було вишиті сорочки, та й то під «спінжиками». Взагалі чоловіків було далеко менше, ніж жіноцтва.

Барвистий натовп розступився перед групою поранених, які придибали з ближчого лазарету, і одразу наче якийсь смуток війнув на всіх. Їхнє прибуття в лікарняних халатах, під глухий стукіт костурів повернуло людей, святково настроєних, до дійсності. Баби почали хреститися, хоча служба ще не почалася, і витирати очі краєчком хусток. Між пораненими засновигали дівчата в чорному — черниці, допомагали пройти на зручне місце, кому підсунули ослінчики мовчки, майже не підводячи голів. Як вони відрізнялися від квітчастої юрби! Літі Миколаївні стало вже якось незручно, ніяково в своєму надто нарядному, модному платті, і їй згадалась розмова з Ігорем. Вона була рада, що стоїть зі «своїми», а не коло ігумені — її постійного врочистого місця, де, напевне, зараз поблизу неї Ігор з Адою.

— Диванс, дивись праворуч,— зашепотіла Ольга,— ото, напевне, жених зі своєю молодою!

— Аякже, вони,— підтвердила диякониха,— он ідуть за матір'ю Серафимою.

— Та ти, Літко, не туди дивишся, поверни голову,— наполягала Ольга,— вони праворуч, майже навпроти нас стали.

— Незручно, я потім подивлюся, заспокойся,— відповіла нетерпляче Літа.

Але Ольга не могла заспокоїтися.

— О, він справді інтересний мужчина, а вона як заморожена риба.

Та попадя і попівни захоплено шепотіли:

— Дивіться, які гарні обоє, а вона яка біла, яка тонесенька, одразу видно, що княжна.

— До пари, до пари обоє, нічого не скажеш, — покивала головою диякониха.

А Літа голови не повертала і пильно дивилася на врата олтаря, звідки вже виходив владика Неофіт з усім своїм почтом. Він був у митрі, в розшитих золотом ризах, зовсім не схожий на того добродушного і простого, що вчора обідав з ними. Отець Гаврило громоподібним басом оповістив-проригмів початок обідні: «Миром господу помолимося» — і тонкими дзвінкими голосами озвалися черниці з хорів: «Господи помилуй! Господи помилуй! Госпо-о-о-оди по-милуй!» — і церковна відстава почалася.

Вона тяглася довго. Літі раптом спала пустотлива думка — а що, як він, Неофіт, зіб'ється і скаже не те, що треба? Бідолашний, він, певне, вже заморився. Їй стільки доводилося відстоювати з трудолюбцями, як це належало усім школярам церковнопарафіяльних шкіл, вечірень і обідень, що вже ніякого молитовного настрою вони, звичайно, не викликали. Знала

вона напам'ять всі ці служби. «Хоч би він не тягнув тих», — подумала вона. І в цю мить Ольга зашепотіла:

— Літно, він з тебе очей не зводить.

— Хто? Неофіт чи Гаврило? — навмисне жартома спитала Літа, добре розуміючи, про кого вона говорить.

— Та ну тебе! Жених! Весь час у наш бік дивиться.

— А ти не дивись і не верзи дурниць.

Ні, ні, вона не гляне в той бік.

Але не витримала і глянула.

І саме в ту мить, коли Ігор нахилився чомусь до тітки, яка стояла перед ним, і не бачив цього. А вона блискавично розглянула Аду, яка стояла між ігуменею і своєю матір'ю попереду Ігоря. Дійсно, Ігорева наречена була зовсім білява, гладке волосся, навіть без найменшої хвильки, наче випрасуване, туго зачесане й перетяте на потилиці широкою заколкою з діамантовими крапельками, рівно й нерухомо спускалося по наче виструнченій спині. Очі були чи то сіруваті, чи ледь-ледь зеленкуваті, немов прозорі під білявими віями, а брови хіба що трохи темніші за волосся. Усе було ніби вигоріле, але це пасувало до тонкого, ледь витягнутого обличчя, до тендітної, високої, дуже високої — врівень Ігоревій — постаті. Вона була в прозорому, з зеленкуватим відтінком, мудрованому вбранні, на шиї блищав разок діамантових краплинок, який спускався на груди, такий самий браслет був на руці.

Нічого не скажеш — у неї була оригінальна зовнішність, і, напевне, художники залюбки малювали б її на якихось модерних картинах.

— Що ти кажеш, вона дуже цікава, — так само пошепки сказала Літа Ользі. Хоча наречена їй зовсім не сподобалась, але вона сама себе хотіла запевнити, що наречена Ігоря гарна.

— Тобі завжди хочеться знайти щось хороше там, де його й близько не було. Зніми з неї всі діаманти, одягни у звичайний одяг та причеши, як усіх, та нехай не робить такого крижаного аристократичного вигляду, то ніхто й не гляне на неї. А він справді інтересний, шкода, що такій рибі припав.

— Олько, бога ради, не мели нічого.

— Та хоч повернись, він знову в наш бік дивиться, що н, дурив чи що! Літко, ну, подивись!

Але Літа навмисне зосереджено перехрестилася, бо Гаврило, на щастя, знову басив, закликаючи до якоїсь чергової молитви. Хоча мало хто в церкві молився, хіба що старі бабусі та, може, ще мати Серафима, бо їй так хотілося щастя улюбленому єдиному племіннику, а щось її непокоїло, коли вона побачила їх удвох з Адою. Вона намагалася відігнати цей неспокій, навіть нічого не аналізувати, не розбирати, запевняючи себе, що всі батьки неспокійні перед шлюбом дітей, і треба тільки, щоб усе відбулося гаразд, красиво, піднесено, запам'яталось на ціле життя. А втім, зітхала, що ні батька, ані матері у Ігоря нема і вона, черниця, повинна замінити їх. І коли б вона не була в монастирі, не була ігуменею, яке б весілля вона йому справила! Правда, тепер війна, не до бенкетів, і, на щастя, Ігор і не думає про щось пишне, навпаки, він заспокоює, що просто незручно в такий час справляти весілля, і навіть добре, що повінчають їх у простій сільській церкві, і він одразу мусить поспішити в свій полк, на захід. Вона здогадувалась, що Ігор давно вже не надає значення ніяким обрядам, але вінчання — це інша справа, цей офіціоз треба обов'язково відбути, а питання віри він делікатно не зачіпає з нею. Досить того, що він сказав, що хотів, аби вона його поблагословила, а не якась чужа жінка.

Він не сказав улюбленій тітці, що це Ада і її батьки наполягали на вінчанні тепер, адже заручини відбулися саме напередодні війни.

Ну що ж, війна скінчиться, вони одразу поїдуть за кордон, і він спокутує цим перед Адою скромне весілля. Аби вони були щасливі.

А служба тяглася.

Ігор стояв позаду нареченої, перед його очима була її тонка непорушна постать з білим прямим волоссям, перехопленим на потилиці

заколкою з діамантами. Вона вся, здавалося, закам'яніла, бо ні разу не повернулася,— але ж це незручно крутитися в церкві. Йому хотілося подивитися на її обличчя, чи вгадав він, що уста у неї гордовито і презирливо стиснуті, як завжди, коли опинялась на людях. Його товариші схвально зауважували: «Що не кажи, а в ній видно породу!» Яку породу? Чому? Чого? Можливо, так її змалку навчили в сім'ї, де він почув якось, що дворяни — всі рідня одне одному, і вони мають право дивитися на решту людей зверхньо.

Його і тоді пересмикнуло від такого тупого зазнайства, в по суті, це в'їлося в плоть і кров поколінь, пихатість, яку він вважав взагалі «дурным тоном», у чому б вона не виявлялась! Можливо, їй подобалось, що її прирівнюють до мармурової статуї.

«Вона ні разу не всміхнулася»,— раптом подумав він. Але чому ж їй всміхатися в церкві? Він ніяк не може згадати, як вона всміхається взагалі. Чи всміхнулася вона йому вночі на вокзалі, чи почала одразу з того, як незручно і важко було їхати,— зовсім як андерсенівська принцеса на горошині? А він виправдовувався, хтозна й чого.

Ну й добре, що він не бачить зараз її обличчя, а ще краще, що вона не бачить його, бо він весь час дивиться ліворуч в той притвор, куди б не слід було йому сьогодні дивитись.

Чому вона, та, що стоїть, ні разу не повернулася сюди? От вона зосереджено хреститься — невже вона молиться? Ні, ні, це для годиться, от шепочуться з подругою, а сюди не повертається. Невже вона не здогадується, що вони з Адою коло місця ігумені? Яке в неї пишне, живе каштанове волосся! Воно, напевне, довге, коли розпустити зачіску. Таке хвилясте, кучеряве, заколоте в зачіску, воно наче сяйво навколо голови. Він не дивиться на гарне модне плаття, таке несподіване в цій церкві, його б він не назвав, як учорашнє, «обірвнячком». Йому здається, на неї всі дивляться, а він бачить тільки, що сьогодні вона якась незвичайна. Хіба її взагалі можна назвати красунею? Але в ній усе пройняте невимовно чарівною жіночністю і гармонійністю. Це в уяві, не насправді, бо насправді вона знову одвернулася — в уяві перед ним виникла її тоненька рухлива постать, промені сині очі, її веселі перламутрові зуби, примхливі губи, вона всміхається — і все в ній всміхається, і все навколо міниться. Але це тільки майнуло в уяві. Зараз вона, надпрочуд гарна, зовсім далека. Вона ні разу не повернулася до нього! Вона ж знає, мусить знати, що він тут. І він знову й знову дивиться в той бік. Добре, що і Ада, і тьотя стоять попереду і він хоч сам може дивитися туди.

Що, що таке він вигадує?

Ага! Ти завжди сміявся з товаришів, а тепер сам потрапив у пастку. Але де пастка? Тут, з цією білявою дівчиною з видовженою поставою, з обличчям, руками, наче справді вирізьбленими з мармуру, яка за три дні стане твоєю дружиною, чи там, навпроти, з зовсім чужою, якої ти майже не знаєш? Неправда! Він її знає краще, далеко краще, ніж цю.

Йому стало лячно, наче хтось наслав якісь чари і він не міг розібратися, де він. На мить йому здалося, що він знову на березі озера, яке мусив перейти зі взводом солдатів. Навколо зелено, надзвичайно гарно, і вода вкрита ряскою, та раптом хтось закричав: «Обережно! Болото!» — і він відчув, що вгрузає. Як вони навпаки витягали одне одного, і як це було важко і страшно; вони потім признавалися, що було дуже страшно, страшніше, ніж під кулями, бо тут чигала раптова, несподівана і незвичайна смерть — затягувало болото, і з якими зусиллями треба було вибиратися! Потім минула не одна хвилинка, поки вони отямилися. Він зараз наче теж кудись поринав, вгрузав, і не було товаришів, щоб кричати «на поміч», бо він і сам не знав, від чого треба рятуватися.

Нагорі, на хорах, співають дівчата в чорному, невольниці вірк. Як докір усім стоїть група поранених у халатах, дехто на костурах, хто з підв'язаною загіпсованою рукою, хто з забинтованою головою.

Час від часу виходить з вівтаря архієрей, оцей владика Неофіт, якого вчора він ладен був задавити за обідом, бо той так спокійно,— задоволе-

иий, що зустрівся з нею,— розмовляв, як звичайний собі чоловік, в сьогодні в золоченій ризі, в митрі удає з себе істоту, анщу за всіх, причетну до не відомих решті істин і таємниць, а насправді — Ігор певний — перепочине кільна хвилин у вівтарі і продовжує знову удавати. Усі щось удають. І він, Ігор, також. Але він не знає, що йому удавати. Де? З ким?

Він трохи не здригнувся. Це ж за три дні він стоятиме під вінцем з цією, яка стоїть зараз попереду нього, і вона стане йому найближчою людиною. Адже сам він цього хотів. Ніхто їх не силував, ніякі обставини не примушували, і товариші з полку та й усі знайомі молодики одверто заздрили йому. Гарна дівчина, княжна, з вищого кола. Багата спадкоємниця. Ох, заздрість людей! Вона також має неабияке значення і підштовхує, і народжує честолюбні бажвиия! А тут всі товариші гомоніли:

— Ач, яку принцесу наш Гарьиа запопав!

А все йшло до того само собою — зустрічі на вечірках, а театрах, візити на святах, гостювання влітку в їхньому маєтку, катання верхи на конях, все до того йшло, що його зарахували а «женихи», та ще й найбільш підходящого з числа претендентів, які, звичайно, в'юнились навколо такої нареченої, а вона все перебирала, хоча їй уже минав 24-й рік. Загальна думка була за нього — «яка гарна пара». Для батьків мало значення, що ніякого натяку на розрахунки, вигоди шлюбу тут не могло бути. Ігор сам був забезпечений і тим, що лишили батьки, і тим, що записала тітка, і шлях у нього був уже відомий, цілком відповідний їхній «принцесі».

Ада була явно задоволена, коли він попросив її руки, стати дружиною, наче вона сама вже намітила його і була певна, що так і буде, і це йому тоді подобалось.

Вона була вихована, освічена, як належало у вищому світі,— себто він міг з нею розмовляти по-французьки, і по-німецьки, і по-англійськи, розумна — здавалось, дуже розумна,— адже як одразу розміркувала, куди поїдуть у шлюбну подорож, як налагодять життя у маєтку і яку половину віддадуть їм батьки у великій столичній квартирі. Все було легко і безтурботно, йому здавалось, що саме така жінка і мусить бути. Вони вже цілувались — після заручин. Правда, трошки холодкувато, не так бездумно і весело, як з подружками своїх офіцерських вечірок, або навіть, як ще кадетом був, з троюрідними сестрами та їхніми подругами,— тоді цілувалися, не замислюючись, для розваги, насолоди, завжди крадькома, що надавало запальності. З Адою це вже було дозволене і належне. Але холодкуватість він відносив до її дівочої цнотливості, незайманості, і це подобалось, так само як і її стримані листи на фронт, без ніяких ласкавих слів, але з підписом «Ваша Ада». На фронті товариші, звичайно, також заздрили, коли він одержував листи, і він вірив, що йому пощастило. Раніше йому навіть подобалось, що вона так гордовито тримається з усіма, а от обрала його. Він писав тьоті, що наречена його добре вихована, розумна дівчина і їй обов'язково сподобається, і все йшло як по маслу, а коли Ада написала, що батьки дозволяють, не чекаючи кінця війни, повінчатися, якщо він візьме відпустку на кілька днів, він, звичайно, зрадів.

Але він був інший — після боїв, трудного відступу, поранення, лазарету, де лежав і так багато думав. Він зрадів, що відірветься на кілька днів від важкого настрою, що оволодів ним. Товариші, які проводжали його, трохи звеселили. Аякже! Їде женитися! Жартували, що весілля відбудеться в монастирі, давали різні поради, це був привід знову для веселих розмов, жартів, дотепів. Правда, він сам, їхній улюблений, вірний товариш Гарьиа, був якийсь розгублений, але це відносили за рахунок рани і, підморгуючи, заспокоювали, що рана на нозі нічому не завадить. Він бачив, розумів, що й вони вже засумували по звичному затишку, теплу, ховають це за жартами, і не ображався, коли вони трохи переборщували.

Спочатку його здивувало, що, знаючи, яка коротка у нього відпустка

і як, звичайно, він поспішає побачитися з нею. Ада зупинилася на кілька днів у Харкові, хоча мати Серафима запрошувала її приїхати раніше. Потім Ігор навіть зрадів цьому — він трохи прийде в себе наодинці з тьотею, призвичаїться до нефронтового життя, взагалі у всіх відношеннях приведе себе в порядок навіть зовні, за чим він раніше завжди дбайливо стежив. Він бачив: тьотя дивувалася, як він змінився не зовні, а внутрішньо, тільки не виказувала цього. Може, тому вона була така рада полтавським гостям, гадаючи, що це знайомство трохи розрадить її Гарика, і вона наче сама штовхнула його, не знаючи, чим це обернеться, до іншої, і сама не помічає нічого. Так здавалося Ігореві.

Він стояв як у зачарованій омані і раптом подумав: «Я хочу зараз лише одного — нехай вона обернеться і усміхнеться мені. Тоді я отямлюсь, тоді я знатиму, що мені робити».

Він глянув ліворуч, але подруги вже протискувалися наперед, певне, хотіли поцілувати ікону божої матері. Ікона, заквітчана, вбрана, напівстояла, напівлежала на підвищенні ближче до вівтаря. На сходах до вівтаря стояв Неофіт, давав цілувати хрест і благословляв. Ігор, поринувши у свої думки, не помітив, що вже кілька хвилин, як натовп у церкві заколихався, усі посунули до ікони і під благословення, і він уже боявся, боявся загубити її і стежив тільки за двома жінками.

«Ну, обернись, обернись хоч на мить»,— благав він подумки, забувши про все.

— Гарику,— вивів його з цього стану голос тьоті,— ти так замріявся! Йдіть з Адою приклádіться до ікони, бо зараз її винесуть і почнеться хресний хід навколо церкви. Бачиш, он Єлизавета Миколаївна з подругою, підійди до них і запроси на чашку кави. Там у мене все приготовлено. Ви з Адиною матір'ю похазяйнуєте, а я прийду пізніше. Вам нема чого бути до кінця. Ада втомиться, дивись, як зблідла.

— Я і так уже без сил,— поскаржилась Ада.

— Потерпіть ще трошки,— перепрошуючи, мовив Ігор,— отак усе збіглося. Я зараз передам запрошення тьотиним знайомим,— і додав тихо і навіть ласкаво, він відчув себе винним перед дівчиною: — Ми зараз вийдемо, з нас досить. Он ваша мама пішла таки до ікони. В тьотиних покоях ви зможете підкріпитися, а потім до обіду відпочити у себе. Чекайте мене тут.

Гості по приїзді зупинилися в двох номерах монастирської гостинниці. Ада мовчки кивнула головою з виглядом ображеної дитини.

Не без труднощів Ігор пробрався крізь юрбу до Єлизавети Миколаївни і Ольги, нехтуючи наказом тьоті прикластися до ікони. Він побоявся їх загубити, а вони вже виходили з церкви. Наздогнав їх уже на папертi. Він без церемоній — адже колись хлопцем бачив — привітався з дияконихою, враз підкоривши її, бо поцілував їй руку, так само, як до знайомої, підійшов до Ольги, теж поцілував руку,— вони тільки глянули одна на одну, і метка Ольга, вмить усе збагнувши, потягла дияконицю вбік. «Отут ми станемо, поки ікону винесуть, подивіться...» — на щось показувала вона, ніби дияконица дивилась кудись, а не на Ігоря.

А він, нахилившись, поцілував руку (уперше!) Літі, прошепотів:

— Бога ради, усміхніться! Я не бачив вашої усмішки з учорашнього вечора.

Літа злякано і здивовано глянула на нього, але враз обернула все на жарт і досить голосно сказала:

— Ви, певне, занудились від такої довгої відправи, ми-то звичні,— і, дивлячись йому в живі очі, всміхнулась спокійно і привітно.

«Та то просто вони потомились з дороги»,— втішала себе Літа. Навіщо мати Серафима запросила її і Ольгу на цю каву?

Ніяк Аду і її матір не могли втягти в бесіду ні Ігор, ні Літа з Ольгою. А ігуменя ще була на ході, доручивши хазяйнувати Ігореві й Адиній матері. Хазяйнувати особливо не доводилось — і кава у кавнику, молоч

ник з вершками, блюдо з бутербродами і ваза зі знаменитими вергунами дияконихи стояла на столі, так само як і прибори.

— Відпочивайте,— сказав люб'язно Ігор майбутній тещі, — я поналиваю сам.

Він був певний, що за це візьметься Ада, але вона сиділа непорушно, та й мати її також не поспішала. Він якось зніяковів. Звичайно, він і сам би з усім упорався, та коли б не ця непорушність!

— Давайте я допоможу, це все-таки жіноче діло,— схопилася Літа, швидко і вправно налила кави, ані на мить не замовкаючи. — Олю, підсунь бутерброди, обов'язково покуштуйте вергуни. Ви, мабуть, дуже потомились з дороги? Ви прямо з Петрограда? Ігоре Павловичу, навіщо ви вистоювали цю обідню? Архієрей так уже тягнув, так тягнув!

Треба було щось говорити, а не сидіти отак мовчки. Чого це Ігор так розгубився — не схоже на нього! Хай уже вип'ють цю не потрібну нікому каву, поїдять бутерброди та йдуть собі спати, а вони з Ольгою побіжать «додому», де їх чекає грандіозний обід, гори різних пиріжків і пундиків, і таких самих вергунів, а головне — абсолютна простота і воля — можна навіть скинути черевики і одягти капоти!

Вона знала з власного досвіду — краще, коли сама хазяйка починає гомоніти будь-що, аби не сидіти отак, ані пари з вуст.

— Я дуже люблю ваш Петроград,— говорила вона жваво.

— А ви бували там? — спитала «теща», як її подумки назвала Літа.

— І не раз. Там живе моя сестра, у неї квартира на Таврическому бульварі, торік я їздила туди з дітьми.

— З якими дітьми? — нарешті відкрила вуста Ада.

— Своїми дітьми,— усміхнулась Літа,— у мене син і дочка. Вона навмисне згадала про дітей. Хай не турбується наречена про свого жениха! — Я вам не показувала їхньої фотокартки? — спитала вона Ігоря, прекрасно знаючи, що не показувала.

— Літка, Єлизавета Миколаївна,— поправилася Ольга,— завжди возить з собою або дітей, або їхні картки.

— Я і зараз шкодую, що не взяла їх сюди, їм було б цікаво,— сказала Літа, виймаючи з ридикюля картку. Хлопчик і дівчинка стояли на плетеному диванчику, а вона сама стояла за ними і обіймала обох, щаслива й усміхнена. Хлопчик був дуже серйозний, хвилясте волосся, причесане, як у дорослого, відкривало розумне чоло, а дівчинка, кучерява, кругловида, немов витріщила великі, круглі очі, сміялася.

— Чудові діти! — вирвалось в Ігоря. — Правда, Адо?

— Так, дуже милі.

— Дійсно, які гарненькі дітки, — визнала навіть «теща».

— Чиї це дітки гарненькі? — спитала, заходячи, мати Серафима.

— Мої,— з неприхованою гордістю сказала Літа.

— Справді чудові! Ти бачив, Гарику? Ви їх привезіть сюди погостювати,— щиро мовила ігуменя.

— Дуже дякую, обов'язково. Вони тепер старші, вже вчаться, та коли є можливість, я скрізь беру їх з собою. І, знаєте, син у Петрограді мені навіть допомагав, він краще орієнтувався, ніж я, на вулицях і проспектах і, крім того, завжди нагадував, що треба подивитись,— адже він перейшов уже в третій клас, багато читає.

— А оце та дівчинка, про яку згадував владика Неофіт? — спитала мати Серафима.

Вона була рада, що хоч якась розмова точиться за столом, і добре, що Єлизавета Миколаївна хоча б своїми дітьми розряджає непорушну атмосферу, яку відчувала мати Серафима з самого ранку. Це взагалі до речі. Хай Ада і її мати знають, що це мила й порядна дама.

— А хто ваш чоловік? — спитала «теща».

— Він редактор газети.

Ігор з цікавістю подивився на Літу, потім знову на картку.

— Але треба, щоб гості відпочили,— знову виручила Єлизавета

Миколаївна, і «теща» глянула на неї навіть задячно, так принаймні їй здалося.

— Ми не прямо з Петроградв, а два дні гостювали у родича, губернатора в Харкові, і їхали сюди досить пристойно, у міжнародному вагоні, проте Адочку втомила подорож.

— Ми теж їхали з Літою міжнародним,— раптом докинула Ольга.

Літа від несподіванки повернулась до неї, і її здивований погляд перехопив Ігор, але «теща», на щастя, не звернула уваги на репліку Ольги, вона звертвлася до матері Серафими:

— І, знаєте, з дороги і така довга обідня. Адочка не встигла поспати як слід, хоча, треба сказати, хор у вас чудовий, я з великою приємністю слухала,— вона хотіла трохи підсолодити свої нарікання. — Вони і на вінчанні співатимуть?

Ігор почервонів, а мати Серафима, ледь усміхнувшись, сказала:

— Ні. Адже вінчання відбудеться в сільській церкві, але й там добрий хор. Тут скрізь люди голосисті!

— Олю, нам треба вже йти. Пробачте, нас чекають наші хазяї,— рішуче підвелася Літа, бачачи, що Ігореві неприємні ці розмови про суто «сімейні» справи в їхній присутності. — До побачення,— звернулась вона до «тещі»,— дуже рада була познайомитись з вами.

— І ми також,— люб'язно мовила «теща». — Ми ж незабаром побачимося, я гадаю, а ці дні ви будете тут з нами,— багатозначно додала вона, подумавши: що все-таки добре, що ці дві дами, цілком виховані, певне, з вищого губернського кола — адже дружина редактора! — будуть і на вінчанні, а то зовсім серед чужих людей, та ще монашок. — І вн також,— приязно сказала «теща» і Ользі.

— Обов'язково, ми вдвох будемо,— за себе і за Ольгу відповіла Літа.

— Обов'язково, аякже! — підтвердила від щирого серця мати Серафима.

Ада мовчала, Ігор стояв якийсь ніяковий, але «теща» і тьотя пояснили це соромливістю «молодих».

Усе обійшлося гаразд. Та лише вийшовши з покоїв, подруги навпростець, незважаючи на модні вбрання, дременули до садиби отця Гаврила.

— Літко,— впевнено прорекла Ольга, на хвильку зупинившись, щоб перевести дух,— я не дурна, що хочеш мені кажи, а тут може назріти така історія... Добре, що вінчання через три дні, а то, їй-богу, воно б уже не відбулося.

— Ну що ти вигадуєш? Що ти мелеш? Я з ним два дні як познайомилась!

— Цього цілком досить такому чоловікові, як він.

— Але не мені,— з погордою сказала Літа. — А чого це ти про міжнародний збрехала?

— І зовсім не збрехала! Хіба ти не знаєш? Вагони, якими ми їхали, люди також «міжнародними» називають, мовляв, між народом їдуть! — засміялася Ольга. — Все-таки весело, що ми приїхали! — змінила тон на легковажний Ольга. — А цей Ігор не дурний, аже так хотів тобі руку поцілувати, що для цього і Меланії, і мені спочатку поцілував, щоб пристойно вийшло! Мабуть, ладен був десяток інших поцілувати за твою! Я б на твоєму місці закрутила б йому голову на зло цій пихатій княжні. Їй-богу, сушена риба.

— Ти казала — заморожена,— нагадала Літа, щоб звести все на жарт. — І потім, як можна казати про людину, яку ти зовсім не знаєш. Може, вона просто стримана, замкнена, а дуже його любить і за нього аже спокійна.

— Я б на твоєму місці... — вела далі Ольга.

— Ти ніколи не будеш на моєму місці,— аже сердито одрізала Літа.

Ольга надулася, і Літі стало ніяково, проте вона хотіла припинити таку розмову, а посваритися з Ольгою було завжди легко, як за кілька хвилин і помиритися.

Так воно і сталося.

Подруги лягли, помиришись, спочити після стількох переживань та аже занадто щедрого і смачного обіду, де мусили все покуштувати, бо інакше Меланія Степанівна робила такий ображений вигляд, просто от-от заплаче.

— Аж шкода, що дітей немає,— зітхнула Ольга,— ото б поласували.

Усі в домі полягали, хлопці, підморгнувши один одному, зникли, і в домі запанувала тиша, навіть віконниці Меланія Степанівна позачиняла, щоб ніщо не турбувало. Минула, може, година. Всі спали.

Раптом у двері кімнати, де спочивали гості, тихенько постукали.

— Літочко Миколаївно,— почула Літа шепіт дияконихи,— там чогось мати Серафима Устю до вас послала, вийдіть на хвилинку. От уже до серця їй припали, і спочити не дасть! — з погордою і з докором сказала вона. Потім, позіхнувши, додала: — Вийдіть до неї, а я піду ще досплю...

Літа вийшла на ганок. Перед нею справді стояла, смиренно схиливши голову, Устя, та враз шандко, кинувши метким оком туди-сюди і переконавшись, що дияконихи нема, апритул наблизившись до Літи, швидко-швидко заговорила.

— Це мене панич до вас послали, просили, щоб негайно, негайно вийшли, там таке щось трапилось, ви дуже потрібні, він за оранжереєю вас чекає, сам усе скаже.

У неї був такий сполоханий вигляд, що Літа перелякалася:

— Що, що трапилось? Кому погано? Хтось захворів? Може, панночка з Петрограда?

— Хіба я знаю?

— А де мати Серафима?

— Вони у себе, лягли до вечірні спочити, сьогодні ж пізня вечірня, а гості у гостиниці. Хіба я знаю, що там? Панич після обіду провів їх, трохи у них побув, а потім до матері Серафими заглянув, та вони вже спали, він до себе зайшов, потім уже не знаю. Я бігала до сестри Секлети, а як верталася, швидко верталася, а він мене перестрів і каже: біжи швидше, Устиночко, так і сказав: біжи, Устиночко, і скажи пані вчительці, тій, що у отця Гаврила і до нас приходила, щоб негайно вийшла, щоб і хвилинки не барилась. Я не знаю, що там сталося. Він був такий сполоханий, як не при собі. Може, з панночкою? Ви вже йдіть туди одразу. Він сказав: нікому не кажи, тільки лише самій пані вчительці, і щоб ніхто не чув і не бачив, і проведи за оранжерею до левади, де лавочка стоїть, я там чекатиму. Тільки негайно, негайно — так уже наказували, щоб і хвилинки не гаяли. Одягайтесь, я швиденько проведу.

Літа злякалася. Що могло трапитись, щоб Ігор послав Устинку? Може, справді погано Аді або її матері? Не може ж бути, щоб тільки тому, що захотів її побачити, чинить так необачно, адже він такий стриманий. Може, була якась розмова з Адою і їй насправді погано? Можливо, не дай боже, щось із матір'ю Серафимою теж через нього і він хоче її попередити? Ясно, що він хоче про щось попередити. Ох, тільки б усі були живі і здорові, а решта — що б не було — владнається!

Вона швидко натягла плаття, звичайно, не те шикарне, а якому була вранці в церкві, а просте, яке під руку трапилось, яке швидше можна було одягти (слава богові, Ольга міцно спала, не зворухнулась), і поспішила за Устинкою.

— Он, бачите, панич сидить за ліщиною, ну, ви вже самі йдіть, а я побіжу мерщій, щоб мене хто не кинувся.

Ігор підвівся і пішов назустріч.

— Що таке? Що трапилось? Хтось захворів? — схвильовано спитала Літа.

— Сідайте. Спасибі, що прийшли. Зараз усе скажу, і ви не гнівайтесь на мене, що я так вчинив. Інакше неможливо було. Я міг тільки зараз скористатися часом, коли я сам, бо зараз усі спочивають.

— Ні, ні, я не гніваюсь, я так злякалась! Добре, що все гаразд, що ніякого нещастя.

— Нічого не гаразд,— похмуро, але якось дивно спокійно сказав Ігор,

дивлячись їй у живі очі. — Я тільки прошу, дуже прошу повірити мені. Дійсно, трапилось нещастя, і я не знаю, що мені робити.

— Яке нещастя? Скажіть нарешті!

— Ви знаєте, що за три дні призначено вінчання, у середу, сьогодні неділя, але воно може не відбутися.

— Як? Чому? Адже все вже домовлено!

— Ви не розумієте чому? Адже ми домовились говорити хоча б одне одному правду і бути правдивими. Чому ж ви удаєте вигляд, що не розумієте?

— Я не пам'ятаю, щоб ми домовлялись,— розгублено мовила Літа. Вона розуміла, розуміла, що говорить щось не те, недоречне, але їй хотілося відтягти час. Вона не хотіла, боялася почути найважливіші і найстрашніші слова у світі саме від нього.

Проте Ігор їх не вимовив.

— Я хочу вас тільки спитати: що мені робити? Хай скаже мені людина, якій я одній повірю у цьому брехливому світі. Я ніколи не був у такому становищі. Я міг грати словами. Зараз мені не до того. Я вже звикнув близькість смерті і знаю, чого варте життя,— воно варте лише правди. От тому, коли я раптом повірив, що правда все ж таки може існувати, я не хочу, не можу, не маю права брати шлюб з людиною, чужою моїй душі, коли думаю лише про іншу.

— Як же так швидко вона стала вам чужою і вмить все порушилося, чого бажали самі не з примусу, не з якихось виняткових обставин. Більше року ви були заручені — а яке становище ви поставите бідолашну дівчину? — серйозно, але без докору спитала Літа, наче її це зовсім не обходило і не вона була тою «іншою».

— Хіба ви не розумієте, не знаєте, що можна прозріти і зрозуміти багато чого в одну мить і це прозріння зробить неможливим те, що здавалося цілком нормальним, можливим, просто зручним, легким.

— Я не хочу так погано думати про вас,— гаряче заперечила вона,— я не хочу думати, що ви ставилися легковажно, що для вас був просто зручний цей шлюб. Адже ви були не байдужі до Ади, ви листувалися, нудьгували, поспішали до неї.

— Як ви, наче зовсім стороння і вас наче це зовсім не стосується, говорите про все, вигадуєте прописні істини,— якось болісно мовив Ігор.

Йому було навіть дивно. От сидить вона поряд, та «інша», через яку все порушилось,— еге ж, через неї, він її побачив і відчув, що все насправді може, повинно бути іншим,— і вона так розмірковує... не спокійно, ні, але, але...

Він не розумів, не усвідомлював, що свої почуття, які вибухнули в нього, він одразу приписав і їй.

Але ж вона всміхнулася йому в першу мить знайомства, так дивилася в живі очі, так щиро розмовляла — хіба так могла поводитися байдужа людина? А втім, він не думав про її почуття, про неї окремо, він думав про себе і про неї спільно, що він не може існувати вже без неї, без цієї її усмішки... І він сказав:

— Розумієте, я не можу існувати без вашої усмішки. Тільки відчуваючи її в собі, знаючи, що побачу її знову, для себе, своєю, рідною, я можу спокійно повернутися на фронт і все пережити там, що б не було.

Так ще ніхто не освідчувався їй в любові. Небезпечні слова не були вимовлені, і він сидів стриманий, напружений. Вона зовсім не боялася і не думала, що він намагатиметься обійняти її, поцілувати, адже цього завжди прагнули всі чоловіки, котрі залицялися до неї, признавалися в коханні. Хіба такого не траплялось? Та вона добре знала, як остудити їх і поставити на належне місце. А зараз цього й не треба було берегтися. Він сидів якийсь зосереджений і навіть не сумний, а наче в глибокому роздумі. І голос його став якийсь глухуватий.

— Після вас я ні з ким не зможу бути.

Що означає «після»? Хіба було щось таке, що можна сказати «до», «після»? Може, це просто чергова примха, забава молодого, «інтересного

мужчини», як визначила Ольга, блискучого офіцера, який, не замислюючись глибоко, звик до легкого флірту, любовних пригод, до досить байдужого, але завжди чемного ставлення до жінок, яким, безумовно, завжди подобався і тому не звик до відмов. Та ще тут, в далекій провінції, та ще з заміжньою жінкою — ніякої відповідальності!

Ні, його поводження, його вигляд були зовсім не такі. То все було в його іншому, безтурботному молодецькому житті, до війни, до перебування зі смертю поряд. Він дивився на неї начебто спокійно і немов лише одного благав — щоб вона йому повірила. Він не згадував Ади. Може, з вродженого і вихованого такту. Може, тому, що те також було до війни — легке, без особливих розмислів.

Обоє мовчали, і вона наче спантеличена, і він не знає, що робити, знає тільки одне — він не хоче, не може вінчатися з Адою.

Рвптом він спитав:

— Як вас звуть удома?

Що за несподіване запитання!

— Ну як? Мама, подруги, брат, сестри звуть Літа, частіше Літка — це вважається лєскавіше. А Літа — це строгіше. Це так у дитинстві Лізу перекрутили, так і лишилося. Навіть чужі частіше кажуть просто Літа Миколаївна. Це ви чули, як Ольга Літкою називала.

— А чоловік? Чом ви не згадали про чоловіка?

Вона глянула на нього і нічого не відповіла.

— Пробачте,— мовив він.

Дійсно, яке він має право питати такі речі? Він же не може сказати їй, скільки ласкавих і ніжних імен він створив для неї з її імені.

А вона зараз посмутніла. Власне, яке йому діло, як зве її чоловік? Невже вона хоч кому скаже, що ніяк він її не зве? «Скажіть дружині», «покличте маму», «супруга вдома», «супруги нема». Вона хотіла згадати, а як він звав її перші дні? І не могла. Але яке діло до того цьому Ігореві?

Він сидів, підперши руками голову і втупивши очі кудись поза неї.

— Не робіть дурниць,— сказала вона і доторкнулась своєю невеличкою рукою до його плеча. Він здригнувся.

— Що ви звете дурницями? — повернув він до неї лице. — Дурниця непростима буде, коли я занапащу своє життя, а може, й Адине, вона ж то ні в чому не винна. Може, краще було б, коли б мене вбили, але ні, тоді я так і не побачив би вас і вмер, не знаючи, що існує справжня радість на світі.

— А в чому ви вважаєте радість для себе? — необережно спитала Літа. Вона справді ще відчувала себе наче сторонньою сповідальницею, якою так часто бувала для інших.

— Бути з вами,— одверто сказав Ігор,— щоб ви завжди були зі мною.

Ну й добре, що сказав. Вона зараз поставить усі крапки над «і», і все піде наміченим раніше шляхом. Лагідно усміхаючись, вона мовила, наче примхливій дитині:

— Але ж це абсолютно неможливо. Я старша за вас, у мене діти.

— Вони ваші, і я вже люблю їх! — вирвалось у Ігоря.

— У мене сім'я, праця, своє життя, ви зовсім не знаєте мене, давайте не думати про це. Треба думати про Аду і не ставити її і вашу тьотю в ніякове, ні, просто в жахливе становище.

— Що ви говорите? Навіщо ви все це говорите? — майже скрикнув Ігор. — Подумайте про мене! Це ж гірше, ганебніше, ніж здатися в полон ще до бою, а це ж також зрада своєї честі, своєї гідності на догоду рідним! Ну, коли бачиш, що помилився, так що ж — підкоритися та й жити в брехні! Щоб запобігти ніяковому становищу, неприємностям — занапастити ціле життя? Краще зараз пережити хай жахливий шквал, але врятуватися. Ну, повірте, повірте мені, я зустрівся з нею зовсім чужим. Ви думаєте, вона зраділа, кинулась до мене, усміхнулася мені? Та вона просто не вміє всміхатися! І не заради чогось, а від серця!

От далася йому ця усмішка! Літа мимоволі усміхнулась і похитала головою.

— Що ж, ви гадвете, що я така вже весела і багато сміюся?

— Ні, я цього не думаю,— заперечив Ігор. — Ви не смієтеся тому, що ввм весело, ви всміхаєтесь людям. Це різниця — сміятися з веселощів і всміхатися від ласкавості. Я вловив, ви, може, й самі не помітили, як ви мимохідь глянули на Устинку, і вона враз змінилвся від радості. І ви думаєте більше про інших, ніж про себе. — Він раптом змінив тон і мовив не докірливо, але з якоюсь глибокою гіркотою. — Але чому ви зараз не подумаєте про мене?

— А коли б ви не зустріли мене, усе б спокійно відбулося.

Він вж злякано глянув на неї.

— Але ж я зустрів вас,— йому здалося, що цим все пояснюється. Він тепер не міг собі уявити, що от ще трохи — і воив буде далеко, і він її не бачитиме. — Я розумію,— сказав він,— ви, як і я, все ж таки в полоні всіх умовностей, в полоні сім'ї, якихось там трудолюбців, архієреїв...

Він не згадав чоловіка.

— Ні, ні,— гаряче заперечила Літа,— це зовсім не полон, це моє життя, мої діти, мої трудолюбці, я, розумієте, я за них відповідальна, і взагалі...

Вона зупинилась, вона не сказала: як би склалося далі у них усіх життя без неї? Він далекий від таких обов'язків перед людьми, тв до того ж ще не дорослими. Він цього не розуміє, а вона ніколи не виголошувалв гучних слів ні перед ким. Ніхто ніколи від неї цього не чув, навіть коли вона за когось клопоталась, і вона сказала навіть з відтінком жарту:

— І не глузуйте з архієреїв, адже вони допомагають мені влаштовувати хлопців у духовне.

— Щоб вони ставли попами? — уїдливо спитав Ігор.

— Зовсім ні. — І тут вона сказала те, чим потай завжди пишалась. — Мій чоловік — син селянина, мати його і зврвз неписьменна, з семінврії пішов до університету, закінчив Київський університет. — І додала те, про що вже казвла йому: — Він вбсолютний атеїст і свм глузує з попів. А з моїх трудолюбців можуть вийти ще й які люди! Їм треба тільки спервах вміло допомогти. Та хіба в цьому справа,— схвменулася вона,— дввайте не про це, не про мене говорити. Я не хочу, щоб ви зопалу завдали комусь лиха, зробили боляче іншим.

— Хай мені буде нездоланно боляче? Хіба я владний над своїми почуттями, над своїм серцем?

— Ви ж знаєте, що я не хочу, щоб ввм було зле, — і сказала тихо: — але ж я також не владна.

Вона думала: я ж не влвдна, що ти в мене викликав лише дружні почуття, і це рятує мене, а втім, навіть коли б ми зустрілись раніше, я б, напевне, за тебе не пішлв, ти з іншого роду людей, твоє життя линуло іншим річищем. Та вона зарвз особливо відчула, що у неї свмої все склалося не так, як жадвлося, але вона відмвхнулася від цієї думки, як завжди відмвхувалася. Переробити вже нічого не можна було, а коли думвти про це, та ще шкодувати, пожаліти себе, — можна зопалу наробити дурниць, особливо коли відчуваєш таку непідробну палкість.

Він зрозумів її по-своєму, як жвдав.

— Усе було б у вашій владі, хіба ви не розумієте, що вам би я підкорився у всьому. Я не знаю і не хочу знвти, хто з нас старший, багвто в чому ви, але багвто в чому і я. Але вдвох нам вільно і добре. Це буде нечесно, коли ви скажете, що це не так. Я ні з ким у житті не почувався так, як з вами,— усією відкритою душею, і тепер я знаю: тільки так можна одружуватися, жити вдвох у рвдості і горі. Я хочу, щоб ви були зі мною завжди, інакше не може, не повинно бути. Ну, добре, я не говоритиму про це. Я розумію, вам не так просто все змінити, мені навіть простіше пережити кілька ввжких годин розмови з Адою, її матір'ю, з тьотею... А ви... вам... та я одинокий чекатиму вас... Повернусь на фронт і чекатиму, поки ви будете зі мною, і мене нізащо не вб'ють.

Що він говорив? Що твке він говорив?

— Знаєте що? Я хочу швидше, якнайшвидше повернутися туди,

у свій полк. Я вже цілком здоровий, а де я можу спокійно чекати вас, як не там? Я зивю, я буду живий, я нізвщо не загину, коли знвтиму, що потім ви будете зі мною.

Чому він був такий певний, що і вона хоче того ж, і їй потрібен лише час? Вона дивилась на нього і нічого не могла сказати, тому що раптом подумала, і лише ця думка не давала змоги обірвати його. Адже правда, він повертається на фронт, він не влаштовується десь подалі, він знову буде на передовій; незалежно ні від чого: ні від весілля, ні від неї, ні від Ади, він повернеться на фронт, і смерть знову буде з ним поряд щомиті. Тому вона не могла йому сказати глузливо, категорично, кому завгодно могла б сказати «Припиніть ці дурниці»,— і піти, а йому — ні. Ні, нізащо.

— Ви самі, самі казали, що не будемо говорити про нас,— умовляючи, але рішуче мовила Літа. — Але я благаю вас, ну, для мене ви можете це зробити, полегшити і мені? Не говоріть зопалу з Адою сьогодні... почекайте...

І раптом Ігор, весь стриманий, та й взагалі стриманий, трохи не закричав:

— Ну що ви мені кажете? Я не можу її бачити... не тому, що вона стала гіршою, чи що там, а тому, що я, я рвуся до вас! Я їхав стрічати її і думав про вас, я сиджу з нею, а думаю про вас! Що ж, я стоятиму під вінцем, а думатиму про вас? Заради чого ця брехня?! Заради її батьків? Їм, а не мені спало на думку вінчатися нам зараз. Я не знаю, що там робиться зараз у Петрограді у вищих сферах, але повірте, найменше я думав про це, а тепер думаю, що для них це чомусь зручно. Може, я не правий, може, Ада і сама не знає, справ не в цьому. Коли б ви знали, що я пережив за цю жахливу ніч. Я був навіть радий, що Ада втомлена, вередує і, значить, я мушу швидше влаштувати їх у готелі і не залишатися зайвої хвилини. А це божевілля під час обідні в церкві, коли ви ані разу, ані разочка не глянули в мій бік! Ви, тільки ви мені потрібні, як ніхто, ніколи. Я хотів би вам про себе все розказати, все найгірше.

— А найкраще? — раптом спитала серйозно Літа. Адже з найгіршим всі йшли до неї, це вона знала!

— Найкраще! Найкраще — це ж ви, це те, що я вас зустрів! І я вже не можу уявити життя без вас. Повірте, я ніколи ні з ким таким не був. Все було звичайно, легко і просто. Але я зрозумів за цей короткий час, за цю ніч — легкість не в тому, а чому я гадав. Тільки з вами мені легко, і я сам собою, а то все... — він махнув рукою. — І ви ж розумієте, ви ж по-справжньому розумна людина, хіба я можу з такими думками вінчатися з Адою? Заради кого? Заради чого? Я не можу бути з нею. Я не відчуваю себе винним.

Літа схопилася з місця.

— Ви що? Збираєтесь тікати від мене? Хіба я вас чимось образив?

Вона не думала «тікати» — вона не знала справді, що робити, як вгамувати це незвичайне признання. Вона знову сіла поряд, а він тим же пристрасним тоном вів далі.

— Коли я побачив, що ви йдете сюди, до мене, на моє прохання, я стримував себе, щоб не кинутися вас обіймати і цілувати. Але ні, я не цього хочу, хоча, звичайно, я шалено хочу цього, чого б це я брехав! — він відігнав те, що майнуло у нього в голові: о! як би він її зараз пестив, схопив би на руки! Та він сказав: — Але я хочу, щоб ви були зі мною завжди, моєю дружиною, моєю жінкою, щоб я нічого крадькома не крав. Я ж не на адюльтер якийсь вас спокушаю. Я чекатиму вас. Тільки б знати, що ви будете зі мною!

Куди поділася його стриманість, його удаваний спокій. Проте він давав волю тільки словам, і так само, як і раніше, сидів непорушно, і руки були міцно зціплені, наче він боявся, що коли розімкне, він неспроможний буде їх стримати, і вони схоплять, обіймуть, не випустять, понесуть...

Він не хотів цього.

Існували споконвіку слова: «Перед богом і перед людьми». Бог для нього був несприйнятим поняттям. Люди — яке йому діло до них? Але,

але якась гордість і чесність не дозволяли. Може, це виявлялася сила вікових устоїв. Він хотів, щоб вони були разом і сміливо, справжнім подружжям, щоб вона стояла з ним поруч під вінцем, а не Ада, хоча самий обряд для нього нічого не важив. Він не хотів, щоб вона «зраджнла» з ним свого чоловіка. Він хотів бути її чоловіком, а не, хай навіть щасливим, таємним полюбовником. І зараз він бажав найдужче, щоб вона повірила, що він ні з ким не зможе бути, крім неї. Просто не зможе. Йому ніхто не потрібний.

Отак він сидів, зціпивши руки, і тільки обличчя нервово смикалось, і шрам на скроні почервонів. Якоїсь миті здавалось — усе ж так просто і зрозуміло, а іншої — що він стоїть над якоюсь прірвою, знову вгрузає у те болото, де стояв зі своїми солдатами, а йому будь-що треба дістатися другого берега, і тільки в цьому порятунок.

— Гврику,— несподівано назвала вона його так, як тьотя і товариші,— я благаю вас почекати. Заспокойтесь. Коли ви сказали, що в одну мить може настати прозріння і перевернути все життя, то у нас же з вами ще три дні, щоб усе обміркувати. Цілих три дні! — Боже, вона сама відчувала, як це звучало дріб'язково, нещиро перед його пристрасним почуттям, але що вона могла зробити, не ображаючи його? — Дайте мені слово, що сьогодні ви нічого не говоритимете ані Аді, ані тьоті...

— А я вас бачитиму всі три дні? — зовсім по-дитячому спитав він.

— Ну, звичайно, куди я подінусь? Тільки не треба посилати по мене. Я сама прийду до матері Серафими, до церкви. Не треба поговору. Не думайте, я не про себе дбаю, не треба завдавати зайвого болю їм.

— Може, ви й праві. Тільки мені так тяжко бути з ними, удавати, брехати,— признався він.

— Ну трохи, трохи. А зараз заспокойтеся і не йдіть за мною.

— Я пропонував Аді і її матері повезти їх увечері до Скельки — чарівне місце. Ви там були? Може, ви й Ольга Федорівна поїдете з нами?

— Нізащо! Як ви не розумієте, що це було б просто нетактовно з нашого боку.

— А ви прийдете потім до тьоті?

— Обов'язково,— твердо мовила Літа.

Що-що, а до матері Серафими вона прийде обов'язково. Вона підвелася з лавочки, а він так і сидів, враз підперши голову руками. Вона зробила два кроки, раптом повернулась, нахилилась і поцілувала шрам на скроні, провівши рукою по чорному волоссю, що вже трохи відросло після лазарету.

Він не поворухнувся, тільки заплющив очі.

Вона не йшла, а просто летіла додому. Як це він все так швидко вирішив? Навіть коли б вона полюбила його, хіба так просто і легко порушити життя інших, всіх оточуючих? Хіба можна уявити життя на Різницькій, в Трудолюбії без неї? І чому він такий певний, що вона враз запалилась таким самим бажанням бути з ним?

Вона намагалась настроїти себе проти нього, але ж, що ховати правду, зворушувало і лестило, що він одразу так вирішив для себе — не якийсь там скоромнеучий флірт, не банальна таємна зрада чоловіка, він навіть не казав якісь звичайні слова про любов, він казав, що хоче, щоб вона була його дружиною і що навіть її дітей він уже любить. Коли він сказав так про дітей, це її розчулило, але не більше, вона запевняла себе, що не більше. Їй навіть замислюватися не треба і розбиратися в собі, щось для себе вирішувати, так це все було неймовірно. Їй тільки хотілося якось не жорстоко, чуло вивести його з цього безглуздого стану, щоб він не накоїв ніяких дурниць.

І в той же час вона вірила, вірила йому, як, може, ще нікому в житті, у це його божевільне почуття, що раптом спалахнуло і, може, від розпачу неможливості міцніло наперекір усьому і всім.

А в неї вже виникло безповоротне, беззаперечне рішення. Як його здійснити і що буде далі, невідомо, але одне — обов'язково: їй треба негайно їхати звідси. Треба одразу, не гаючи й хвилинки, вирішити

як. Щоб це було цілком пристойно і не викликало ніяких ані здогадок, ані розмов або несподіваних вчинків Ігоря. Правда, за нього вона не могла вирішувати і ручатися, але те, що залежало від неї, вона зробить. Вона йшла і твердила собі в думках:

— Я поїду, і все буде гаразд. Поїду, і все буде гаразд. Він схаменеться. Мене не буде, і все буде гаразд. Хіба він зробить щось непутяще?

Але згадувала його впертий, наче не при собі, погляд, гіркі зморшки коло куточків губ, і ставало страшно.

— Коли б мене не було, усе було б добре,— і заспокоювала, і картала себе водночас. — Я поїду, і все буде гаразд,— і попри все, вірила усьому, що він їй казав. Що ж може трапитись? Чи вона тікає, як страус, сховавши голову під крило? Чи справді думає, що все без неї владнається?

— Я поїду, і все буде гаразд,— знову вже вкотре повторила вона майже вголос ці слова і зупинилася. Раптом на мить зупинилася.

Вона знову згадала, але з якимось іншим почуттям, його красиві чоловічі руки, міцно стиснуті, його юнацькі губи, то ледь іронічно скривлені, то в такій дитячій усмішці, що враз міняла все тонке, немов виточене, гарне обличчя, темні очі в такому розпачі — і їй хотілося швидше втекти. Від себе... Вона прискорила кроки.

...Як добре, що вона не сказала йому, що її чоловік старший за неї на двадцять п'ять років...

Поряд з садибою диякона у садибі попа вона побачила Володьку, певне, прямував до поповича, такого ж гульвіси, як і сам.

— Володю! — гукнула вона. Володька вмить перестрибнув через тин, як завжди, зневажаючи всі нормальні шляхи і стежки. — Володечку, ти мені дуже потрібний. А де Сергій?

— Сергій, ги-ги,— пішов з попівськими дочками у березовий гай.

— От і добре, що його нема. Я знаю, ти шалапут, гультяй, але в тебе благородна душа.

Володька вж сторопів, почувши таке, та ще від Літи Миколаївни, якій він вірив, як богові.

— Те, що я тобі скажу, жодна людина не повинна знати. Ти мені допоможеш у дуже серйозній справі, моїй особистій справі?

— І Сергієві не казати?

— Жодного слівця, я тобі вірю. І взагалі нікому, навіть батькові і матері.

— Чого б це я їм щось казав? — презирливо скривився Володька. Йому полестило, що не до підлабузника Сергія звернулася Літа Миколаївна, а до нього.

— Хвилин за десять ти прийдеш додому і скажеш мені, можна і при всіх, як трапиться, що випадково зустрів знайомого з Полтави, і той переказав, щоб я негайно поверталася додому. Ну, скажімо, їхали зі станції і мусили по дорозі заїхати сюди і переказати, а побачили тебе і доручили тобі переказати, що от кличуть негайно... Чого?... Зараз вигадаю.

— Що хтось захворів,— бовкнув Володька.

— Ні, ні, тільки не це, а то ще наврочу. А! Що мене призначили давати показовий урок повітовим і сільським учителям. Позавтра. Адже зараз проходять курси вчителів. Хто там буде розбиратися! Я ж щоліта даю. А потім за всяку ціну ти роздобудеш коней до станції, щоб встигнути на нічний поїзд.

— А наш кінь нащо? А другого я попівського візьму. А Серьожці дуля!..

Він був дуже задоволений з такого важливого, тонкого та ще й таємничого доручення.

— І дай чесне слово — нікому ніколи ані півслова.

— Літо Миколаївно! Та ви ж для мене, та я ж для вас, хай мене бог поб'є, щоб я на випускному провалився, коли хоч слівце... Та я ж для вас не тільки цю дрібницю, а коли треба... — почав божитися і присягатися Володька.

— Иди швидше і одразу повертайся, щоб я встигла з матір'ю ігуменею попрощатися.

Після зустрічі з Володькою вона зібрала всі сили, щоб ніхто не помітив її хвилювання. Головне, щоб усі повірили в необхідність негайного від'їзду. Ольга з насолодою ще вилежувалась.

— Хто тебе кликав? Я вмить заснула, ще й зараз вставати не хочеться.

— Ну й не вставай, ще трошки полеж. То Устя, послушниця від ігумені приходила, щоб увечері прийшли.

— А ну їх! Я не піду,— сказала Ольга,— зовсім мені ця риба не сподобалась, сидить і не поворухнеться. А він, їй-бо, в неї не закоханий, мабуть, а її діаманти! Більше на тебе зиркав. Коли б ти не дурна, закрутила б йому легко голову.

— Навіщо? — спитала Літа, не підводячи голови. Вона потихеньку складала речі, наче щоб навести лад у кімнаті.

— А так, просто, на зло цій княжні пихатій, сидить і ані слова до нас, наче ми таких не бачили. У мене була подруга, у графа Лотоцького гувернанткою служила, так що вже пани... а коли я приїздила до неї в гості, так завжди і на прогулянках разом, і в ігри різні грали, жартували... Їй-богу, тут діаманти та маєток — оце головне, а не вона.

— Ну, чого ти так розфуркалась на неї? Може, вона з ним хотіла бути, а тут і тітка, і ми.

— Аякже! Він, бідолаха, з фронту поспішає, а вона в Харкові у губернатора сидить. Мені його шкода. Та, мабуть, він, як не дурний, не дасть собі на голову сісти. Коли б не так швидко вінчання, їй-богу, ти могла б його відбити. Я б тобі дороги не перебігала, а допомогла б. Він так на тебе дивився — помри, та й годі!

— Ольго, ти справді верзеш казна-що. Навіщо він мені здався?

Справді, навіщо він їй здався? Треба тікати. Володька допоможе. Он біжить здоровило довгоногий.

Усе вийшло як по писаному. Володька зі смаком розіграв свою роль. Тепер можна було відверто хвилюватися — хоч би коней з пасовиська хлопці швидше привели, хоч би на станцію не спізнитися. О котрій проходить швидкий? Хоч би квитки на нього дістати! Скільки хвилин стоїть?

— Літко, ми не встигнемо! — коверзувала Ольга. — Подумати — тільки три хвилини, хіба можна з речами сісти за три хвилини? Звичайно, чого б це поїзд стояв на цій паршивій станції більше як три хвилини?!

— Пусте! Чого ви хвилюєтесь? Та щоб ми не встигли за три хвилини посадити вас у вагон! — безапеляційно заявив Володька. — Я, Сергій, попівський Никифір — та за одну хвилину внесемо!

— Ти, Олю, краще все склади, не забудь нічого,— наказувала Літа.

А сама хвилювалася не про речі. Тільки б Ігор не довідався. Хоч би він затримався на тій Скельці, тільки б він не довідався раніше, ніж вони поїдуть.

То їй здавалось, що вона робить саме так, як треба, а то картала себе, що це обман, не достойний Ігоря, адже вона обіцяла лишитися. Хвилинами вона намагалася виправдати себе думкою, що це все просто вигадка розбалуваного юнака, але знову перед нею поставало його обличчя з червоним шрамом на скроні і руки, які він стиснув так міцно, нібн сам боявся і тримав себе. І лунали слова: «Адже не миномолітної зради я жадаю, я хочу, щоб ви завжди були зі мною, моєю дружиною, моєю не крадькома, не потай, а перед усім світом і в радості, і в горі».

І вона була певна, що ні Аді, і нікому він так не казав.

Диякониха бідкалася:

— В кої віки, а кої вікн — і то відпочити не дадуть. Батько Гаврило, Володька, та як там з кіньми? Чи вони ще й досі на лузі? Зберу зараз на дорогу! Оце діточкам вергунів, пиріжки, горішки медові. Хай поласують, оце маслечко а горнятку, своє, не куповане, і яєчка. Хіба ж я так гадала вас виряджати, я ж хотіла, як у людей, все наготувати.

— Я ж і на селі гадала перед від'їздом чогось придбати,— сказала Літа Миколаївна.

— Та сьогодні усі на селі гуляють. Я піду зберу, що дома є.

Ольга нічого не розуміла, сердилась, буркотіла.

— Я яєчок не повезу — яєчню у вагоні влаштовувати, сама з ними порайся, я за масло відповідатиму, воно не розіллється.

Літа на все була згодна.

— Літко,— раптом іншим тоном звернулась до неї Ольга,— я щось не доберу. Ти що, нічого не знала, і на тобі — розшукують, кличуть. Хоча, по правді, мені вже тут нудно. Ну, виспалась, ну, їла з ранку до вечора. Один тільки цікавий мужчина, та й той жених,— засміялася вона,— і сам не знає, на яку ступити. Крутиться між невістою і тобою. А ці столичні — нудота, і молода, і теща. Ігумені мені більше до вподоби, з нею цікавіше було б ближче познайомитися, так зайнята весь час — то архієрей, то монастир, то весілля.

— Ходімо попрощаємося з нею,— запропонувала Літа, бажаючи, щоб Ольга відмовилась.

— Иди сама!

— Ну, тоді запаковуй усе, щоб на станцію своєчасно приїхати. Ви, Меланіє Степанівно, і ви, отче Гаврило, нікому не кажіть, що я так сполохом їду, а то треба буде і до батюшки зайти попрощатися, і сюди набіжать.

— Правда, правда. Ти, мати, вже нікому анітелень, як Літа Миколаївна хоче. Може, ще приїдете? Ми ж вас так чекали!

— На покрові, безпремінно на покрові,— підхопила Меланія Степанівна,— а я вже і яблук, і грушок діточкам виготую, і діжечку з кавунами накваршу. Ой, хіба ж так у людей виряджають, як оце зараз?

— А що ж, може, й приїду. Мені у вас дуже добре було,— говорила Літа, а сама думала зовсім про інше. — Я тільки до матері Серафими зараз зайду попрощатись.

— Аякже, аякже, вона така рада вам була! А молоді з її матір'ю кудись нещодавно поїхали, я сам бачив,— повідомив дякон.

— Та вони мені без діла,— спокійно сказала Літа. — Я до матері Серафими, вона мене так привітно приймала.

— На рідкість приватно, на рідкість,— пробасив отець Гаврило,— вона у нас мудра, людей наскрізь бачить.

«Нічого вона не побачила»,— подумала Літа і поспішила до ігумені. Все виходило гаразд, значить, так і треба було.

Мати Серафима сиділа чомусь зажурена в своєму кріслі біля вікна, а може, просто була втомлена.

— Ви пробачте, що я порушила ваш відпочинок,— сказала Єлизавета Миколаївна,— але я не могла поїхати, не попрощавшись з вами.

— Як поїхати? — здивувалась мати Серафима. — Коли? Чому? Я ж певна була, що ви залишитесь на вінчання, що разом проведемо їх.

— Я їду зараз. Уже коней запрягають. Так треба.

Вона не могла примусити себе збрехати цій старій жінці про якісь там показові уроки, негайну потребу бути вдома, так, як плела дякону і дяконисі та Ользі, хоча Ольга відчувала, звичайно, що все неспроста. Та до Ольги байдуже, вона їй зуміє затулити рота, а вдома тільки бабусі скаже правду — своїй мамі. Зараз мовчала. Мати Серафима взяла рукою її за підборіддя, підняла голову і глянула в живі очі. Літа мала право дивитися прямо і чесно.

— Дякую,— сказала стара жінка і обняла її. І нічого не треба було пояснювати. — Ви добра і благородна людина. Спасибі, що прийшли попрощатися.

Вона поцілувала і перехрестила Літу.

Уже в дверях Літа раптом зупинилась.

— Скажіть, будь ласка, Ігореві Павловичу, щоб він не гнівався на мене, що я не лишилась. Прошу вас, скажіть! — І вона пішла. Їй було дуже сумно.

На ганку ніжно обняла Устинку, яка сторопіла від несподіваної ласки.
— Ви ще прийдете? — вона ж нічого не чула.
— Авжеж... Звичайно. Все гаразд.
Усі вдома були задоволені, що вони вже повернулися так швидко та ще й навезли стільки смачних подарунків.
— Обережно виймайте з кошика, там нечка,— казала Літа Миколаївна. — Олька не хотіла везти, а я вже над ними сама труслася. Он печиво, пиріжки. Мамо, отець Гаврило тобі проскурку передав, вже свячена. Олько, поділи печиво і ласощі моїм і Петрусику. А де масло? Ти ж везла, відклавши собі.
Ольга кинулася розбирати свої пакунки.
— Ой, убий мене! Я його забула в вагоні. Я горщичок той в куточку окремо поставила і забула! Убийте мене!
Бабуся була обурена, тільки мовчала — ще б пак, у такий час забути горщик домашнього масла! Ольга зніяковіла, але Літа сказала:
— Олько, не переживай, плюнь на це масло! Наче й не було! — І повторила тихо: — Наче нічого не було.
Їй хотілося швидше лишитися самій і уявити, що там, у монастирі. Оце зараз дзвонять до ранньої відправи. Мати Серафима піде, Ада і її мати, звичайно, ще спатимуть, а Ігор, певне, піде, дивитиметься в лівий притвор, де вона ставала усі ці три дні. А сьогодні її не буде. Потім за сніданком у тьоті дивитиметься у вікно, прислухатиметься до кроків. А її не буде. Мати Серафима раптом повідомить, що Єлизавета Миколаївна непередбачено мусила негайно поїхати, чомусь викликали, і вона приходила попрощатися, а їх не застала.
І далі Літа вже не могла уявити, що було...
І як переказала мати Серафима останні її слова — «щоб не гнівався»,— теж уявити не могла.

Коли Літа проводжала до хвіртки Олю, та все ж таки спитала, Петрусь побіг наперед і нічого не чув:
— Літко, скажи, як подрузі, правду. Він тобі признався в любові?
— Ні,— твердо відповіла подруга.
Це ж була правда, він тільки сказав, що вже любить її дітей, а до неї цього слова не вживав... а її хоче мати дружиною... то про це ж Ольга не питає.
— А ви цілувалися?
— Ні,— ще твердіше і спокійніше відповіла Літа. І це ж була правда, тільки вона його поцілувала у шрам на скроні.
— Чого ж ти тоді втекла?
— Так треба було. Олько, я тебе прошу, дуже прошу, нікому нічого не кажи, бо інакше я порву з тобою навіки.
— Хіба я тобі не друг? — навіть обурилася Ольга. — Мовчатиму як риба. Як заморожена риба! — хотіла вона пожартувати, та глянула в зажурені очі подруги і замовкла.
— А кофточку собі лишай на пам'ять,— мовила Літа.

А тут прибігла і Жечка. Побачила, що тьотя Літа приїхала, кинулась їй на шию, а Галинка стрибала навколо.
— Мама зараз свої речі розкладатиме і все розказуватиме. Я вже так хотіла, щоб ти швидше йшла! Тато уже пішов у редакцію.
— А тьотя Літа ще нічого не розповідала, правду кажеш?
— Ні, ні, нічого, ходімо в спальню, там і бабуся.
— А Олесик?
— А він у садку своєю колекцією метеликів зайнятий.
Це було чергове захоплення хлопців, звичайно, на чолі з Олесиком.
Мама вже розвішувала свої плаття. А Галинка почала закидати запитаннями:

— А коли ти біле вдягала? На вінчанні?
— Ні, вінчанни ще не було.
Дівчатка були прикро спантеличені. Здивовано поглянула і бабуся.
— Літо,— мовила бабуня,— скажи мені, що сталося, повернулись раніше, ніж мали, і настрій якийсь у обох.
— Я тобі, звичайно, все скажу, як було,— зітхнула Літа,— я мусила повернутись, не чекаючи весілля.
— Тебе що, ігуменя не так прийняла, не запросила?
— Що ти! Мені здається, вона щиро мене полюбила. Але... Мамо, ти нікому з сестер не кажи, я сама потім, може, тільки Орисі розповім, а Симці — нізащо. Взагалі, кому схочу, сама скажу, а тобі и сама хочу розказати.

Дівчатка бачили, мама хвилювалась, але їх не просила вийти з кімнати, і вони враз відчули, що зараз не треба нічого запитувати. Мама зараз розповість бабуні. Вони принишкли, зацікавлені до безкраю.

Бабуся була зовсім спокійна. Хіба їй уперше було вислуховувати несподівані історії всіх п'ятьох дочок? Всі історії різні, як і вони самі, але було в сестрах і спільне — усі п'ятеро були гарні, хоча кожна по-своєму, мабуть, давалася взнаки суміш крові — батько турок, а у самої бабусі рідні — і українці, і греки, і росіяни. Галинка завжди цікавилась найбільше з усіх онуків родоводом, і з Жечкою завжди любили слухати бабусю.

У наймешої і найближчої Літи після несподіваного для всіх шлюбу, скороспішного і незрозумілого, крім веселих, часто комічних історій, нічого не було, і за неї можна було бути спокійною. Тепер усі турботи були перенесені на молодшого сина, і їх з бабусею поділила тільки Літа. Тож і зараз, певне, якась дурниця...
— Знову якийсь монах очей не спускав — закохався? — спитала бабуся з посміхом.
— Гірше,— сказала мама, зовсім не сміючись.
Дівчата нашорошили вушка.
— Мамо, ти не смійся, в мене справді закохався, дуже закохався жених, і він не хоче вінчатися з княжною, яка приїхала. Мамо, даю тобі слово, я не винна, я зовсім про нього не думала. Ми ж тільки три дні бачились.
І вона схвильовано і запально, як завжди, коли розповідала якусь книгу чи описувала картину, розповіла, як познайомилась з Ігорем Павловичем і як це все несподівано для неї обернулось. І вона втекла, просто втекла, і він не знав, і тільки мати ігуменя знає і подякувала їй, навіть поцілувала і перехрестила, а що там зараз — і уявити страшно.
— З усякого становища буває вихід,— досить спокійно сказала бабуся.
А дівчатка тільки зойкали, і Галинка ще дужче витріщила свої очі.
— Мамо, але ж я вірно зробила, що поїхала? — спитала Літа.
— Звичайно, вірно. Тебе не буде, і він прийде до розуму.
— Ні, не прийде,— похитала головою Літа.— Він мене дуже полюбив. Він хотів, щоб я його дружиною стала.
— Що, він не знав, що у тебе сім'я, діти? Це ж святе і непорушне!
— Знав. Він казав, що ні з ким тепер не може бути, крім мене, і на княжну дивитися не може.
Мама вже розповідала, наче стороння до цієї історії.
— А яка княжна? Наречена? — спитала Галинка.
Бабуся й не слухала уважно, як дівчатка. Літа повернулася, сама одразу зрозуміла, що треба швидше поїхати, а там — хай самі розбираються.
— Ти добре зробила, що враз припинила, не роблячи лиха іншим. Він тебе тільки більше поважатиме за це.
Бабуся вийшла з кімнати в якихось господарських справах, а мама сиділа на ліжку з білим платтям в руках і розповідала дівчаткам, наче дивилась на себе, і на Ігоря, і на всіх, хто там був, десь збоку.

Вже мали початися заняття в гімназіях, реальному, комерційному. Знову почали приїздити учні-квартиранти, приїхав і Володька, а Сергій вступив в юнкерське училище, де строк навчання дуже скоротили і приймали досить легко. Галинка, як завжди, раділа кожному — з нею всі приятелювали, а Жечка ревнувала її до хлопців і до дівчат.

— Спитаймо у Володьки? — шепнула Галинка Жечці.

Та мама сама спитала. Вона сиділа з дівчатками в їдальні.

— Ну, як там вінчання відбулося?

— Ой, Літо Миколаївно! Ви нічого не знаєте? Вінчання не було. Його відклали на хтозна-коли, може, тепер на Миколи, та й ніколи! А Ігоря Павловича відвезли до лазарету аж у Київ.

Літа Миколаївна зблідла.

— Чому до лазарету?

— А він другого дня якраз після того, як ви поїхали, сам поїхав верхи на станцію, сказав ігумені, що треба телеграму в полк дати. Кінь уже коло станції злякався поїзда і поніс його, він упав, рана відкрилася, він же поранений був. Ой, як мати Серафима перелякалася, звідки тільки лікарів не привозили, а оце до Києва його відвезли.

— А наречена з матір'ю? Вони, звичайно, весь час там?

— Ні, зовсім недовго були і поїхали. За ним мати Серафима сама ходила. Устинка допомагала, лікарі, фельдшер весь час з лазарету навідувався. Там, у монастирі, теж лазарет влаштували, тільки Ігор Павлович в покоях у тітки лежав. Мама наша, звичайно, теж частенько щось готувала — прийдуть завжди зайти і плачуть. Я якось теж до них зайшов, пошту поштар просив передати, там газети, журнали, листи з армії — завжди, казали, пишуть йому. Такий він блідий, сумний лежав. Звичайно, замість весілля у ліжку нудьгувати! Навіть мені зрадів, в шахи зі мною зіграв, питав, де я вчуся, я розповів усе, і що у вас живу. Нагадав, що ви влітку приїздили і в них були. Він усе так уважно слухав. Як я сказав, що вже незабаром заняття починаються, треба їхати, він тоді каже: «Ну, вітай свою вчительку, не забудь. Я тут з нею познайомився, пам'ятаю». А за кілька днів його відвезли, і мати Серафима з ним поїхала. Переказували, що вже краще, вже ходить помаленьку.

— Шкода хлопця, так не пощастило, — мовила Літа Миколаївна і, не криючись, витерла мізинцем сльозинку.

Дівчатка трохи не плакали.

Поряд у вітальні Толя, дуже музикальний хлопець, настроював і підбирав на розстроєному піаніно марш «Прощання слов'янки».

— Тьотю Літо, я вам не заважаю?

— Ні, Толечко, грай, грай, я люблю цей марш. — Раптом вона рвучко встала і пішла до себе, ні на кого не дивлячись.

ОСТАННЯ ЯЛИНКА

«То мати божа жінкам клопоту невпрогорт посилає, щоб думки не ятрили»,— казала одна жінка.

Перед тією ялинкою хлопці-трудолюбці особливо готувалися. Ялинку влаштовували щороку, про це дуже дбала Літа Миколаївна. А втім, вже третій рік війни — «пан» поморщився, коли Літа Миколаївна почала свої ялинкові клопоти. Хлопці це відчували і тривожилися навіть, що нічого не вийде: він до чогось причепиться і не дозволить, а спитати вчительки боялися, щоб не наврочити. Та от на заняття Літа Миколаївна прийшла якось дуже весела.

— Хлопці, давайте сьогодні швиденько повчимося, а то ж треба до новорічного діла братися. Митько, як Борис з гімназії повернеться, гукни його сюди, він нам буде потрібний.

Митько став у неї правою рукою, хоч не перший у навчанні, але

перший помічник в усиних організаціях спільних справ і беззаперечний авторитет для хлопців. Він ніколи не зловживав для себе своєю близькістю до ваненкіаського дому, своїм становищем рівного у дитячому товаристві молодшого ваненкіаського покоління. це всі знали і бачили, що Літа Миколаїана не дає йому ніякого попуску у навчанні. Знали ще, що він завжди постарається ангородити товариша, хоча після того иводниці поговорить з ним «без свиджок». Дмитро міг звернути увагу Літи Миколаївни на якусь біду у молодшого, але ниоли ніяких пліток не переносив. Для нього то були два різних світи — на Різницькій у Ваненків і в Трудолюбії на Спаській. На жаль, тепер його життя проходило тут, у Трудолюбії.

Хіба треба казати, як сьогодні вчилися всі хлопці, як старші стежили за малими, щоб і переписвли швидше, і стовпчики арифметичні повирішували, і свої задачки розв'язали хутенько. Вже давно було заведено, навіть у старшій групі, хто швидше розв'яже, той тихенько роз'яснює тому, хто ще сопе. Переписувати не дозволялося, а показати — це був закон! Проте що таїти — на іспитах, особливо коли складали далі, в інше училище, Літа Миколвівна завжди наказувала, щоб сильніший сів поряд із слабшим і дав змогу, в разі розгубленості, переписати. Так і «біженців» тримали — учителька їх ще з Різницької ставила парами! Ці маленькі хитрощі вона аж ніяк не вважала якимось злочином проти моралі!

Митько був уже в старшій групі і мав після літа вступати до ремісничого училища. Воно, між іншим, містилося навпроти Трудолюбія, і на ньому висіла дошка, що в тому будинку колись вчився Гоголь! Тільки тоді, звичайно, воно не було ремісничим, а звалося повітовим.

Про гімназію Митько не думав. У нього були вправні руки. «Матимеш ремесло в руках — за пазухою не носитимеш, завжди у майстри вийдеш,— казала Літа Миколаїана. — А там сам побачиш, куди шлях поведе».

Зараз він добре розумів, що новорічна ялинка в Трудолюбії — це не просто свято, розвага, воно пов'язане з багатьма надіями вчительки. А втім, і велика розвага в їхньому досить сірому житті!

Та яка несподівана розвага і радість була для всіх, коли після уроків хлопці оточили Літу Миколаїану, а вона витягла зі своєї білої муфточки невеличку книжечку.

— Я ще підберу, щоб кожен виступив чи один, чи з групою, кожен матиме роль, але це, що я зараз прочитаю, ми обов'язково розучимо! Це, щоб ви знали, байки Глібова. Ви вже знаєте багато російських байок Крилова, їх ще раніше по-французьки у Франції написав Лафонтен, а Крилов по-своєму на російський лад перевернув, а оце Глібов, український письменник, написав їх українською мовою.

— По-нашому? — вирвалося у Митька.

— По-нашому,— засміялася Літа Миколаїана.

Поза уроками в Трудолюбії, крім «пана» та Леавантини Мусіївни, між собою всі розмовляли українською мовою, не тільки хлопці, а й майстри і, звичайно, їхні жінки і Літа Миколаївна. На Різницькій у Ваненків панувала «суміш»: у флігельку, у «стареньких», звичайно, чиста українська мова, у дяді Гриця переважала також українська, бо лунали з ранку до вечора українські пісні Христини Данилівни, часто відбувалися репетиції любительських вистав, звичайно, українських водевілів, а от, так би мовити, «у центрі», де жили Олексій Іванович і Літа Миколаїана, там переважала російська — адже діти і учні-квартиранти вчилися в гімназіях та училищах, де все викладалося російською. Бабуся Катя із поплутаного українсько-російсько-грецького роду вважалась росіянкою, бо одержала освіту у Санкт-Петербурзі, жила довгий час у російській губернії, і хоч сам голова роду Олексій Іванович був не мішаної, а, як сам казав, чистої української крові, що про себе відзначила Галинка, в моменти великого зворушення раптом вживав українські вирази. Отак, коли ховали бабу Соню: «Мати моя рідна!» У мами — Літи Миколаїани, навпаки, українська розмова з кумами, сусідами, поконівнями була далеко яскравішою і вільнішою.

Воив з яаким задоволенинм прочитала зараз кілька байок Глібовв — і хлопці реготали, таке все було дотепно-смішне і дуже блнзьке і зрозуміле.

— Ми вивчимо дві: «Коника-стрибунця» і «Воака та Ягия». «Коника-стрнбунця» будуть аначатн молодші, тільки за автора — хтось із другої групн, а «Вовка та Ягня» я гадаю розподілити так: за автора буде Борис, Калеивчок — Ягням, а Вовком ти, Митько, у тебе аийде, тільки щоб виачнв добре, а то як грав на Різницькій па іменипах Жоржика, я пам'ятаю, скільки ти своїх слів підпускав, колн ролі забував, а це байка — вірш, тут не можна, треба слово в слово вивчити.

— Я ие забував, Літо Миколаіано, побий мене кицька лапою, не забуаав,— заперечна Мнтько,— воно просто само лізло, щоб додати, як дядьки розмовляють між собою.

— Ну, гаразд, гаразд, щоб тут ие лізло! Сьогодиі, Борю,— звернулась вона до Бориса, який уже прибіг зі своєї гімиазії і одразу чкурнув до класу, ще й ие чекаючи иаказу Митька,— ти, як урокн вивчиш, прибіжиш до нас па Різницьку програмки переписувати, а завтра з Галипкою і Васею Тихим одиесете запрошения до архієрея Неофіта а моиастир. Мені ніколи буде самій їхатн! Ну, хлопці, тепер пачувайтесь, треба все встигнути зробнтн, щоб ялника аийшла на п'ять з плюсом!

Усі були щасливі, а Митько просто в захваті — бутн Воаком! Боря почервопів пе так від радості, що говоритиме за автора, а що завтра з Васею Тихим і Галинкою — з Галинкою! — Літа Миколаївна посилає їх до архієрея! Архієрей — то байдуже, а от з Галипкою і без Жечки!

А Літа Миколаївна «ие згадала» Жечку — вона просто все обміркувала: Борн аже гімназист, піде у формеиому картузі. Вася Тихий — співак архієрейського хору, вміє добре тримати́ся, а Галинку треба приєднатн, щоб Неофіт розчулився і не аідмоаив приїхати — цих трьох цілком досить!

На весняні іспити вона сама їздила запрошувати архієрея. Тоді довго обмірковувала, що повезти. Бабуся підказала:

— Хай хлопці виплетуть корзинку, не таку звичайну, як на продаж, а з візеруиками, а тудн поставити горщики з квітамн.

Це сама бабусн мала вибратн у відомій полтавській каіткарні Бенеша.

Що ж, і у «святої» бабусі булн свої иевинні примхи. Всі зиали, що кожної суботн, коли вечірню в соборі правна Феофаи, бабуся иесла каіти, хоч невелнчкий букетнк, іноді навіть купувала у Бенеша одну-дві білі трояиди. Адже цей аскет любнв каіти!

Він трнмав ці квітн акупі з хрестом, колн обходна асю церкву, і потім брав їх додому, а не лишав у церкві. Це вже бабусі сказали соборні служки. До особнстого знайомства з ним вона аж ніяк не прагиула, як іиші святенниці, «дами-мироносиці», що «бігають хвостом за каретою, наче мавпи, яких иа корді ганяють»,— сказала якось бабуся презирливо. Галинка враз уявила, хоча й ие розуміла, чого це мавпн на корді і чому їх ганяють, але й уявитн було дуже смішно! Служки натякали — владика знає, що чудові квітн приносить маленька старенька жінка, скромио, але інтелігентно вдягиена, яка стоїть завжди коло ікони «Зияття з хреста» і ніколи ие підходить до карети.

Дочка Літа ніякої поваги до жодиого архієрея не мала, але ж Неофіт їй був потрібний і до того зовсім проста людина. У нього буа келейник Тихін, поза очі просто Тишко. От хто був справжній проноза-пройда! Літа одразу зрозуміла, що саме через цього Тишка можна аладнувати швидко і без морокн деякі спраан, і одразу поставилася до нього по-приятельському. Тишко був хитрий і розумний шельма, достеменно зиав, колн і як з ким поводитися, серед чужих тримаася иа аідстані, але пошепки міг повідомнтн, коли краще підступитися до владики і па кого той має найбільший вплив у консисторії, а хто владику обдурює. Якось Неофіт, звичайио, заздалегідь попередивши, приїхав запросто в гості на Різницьку. Хазяї запроснлн і Тишка за стіл, той сів скромио скраю, і Неофіт був цим задоволений.

Так от, раніше, навесні, Літа Миколаївна возила йому сама

запрошення, покладене в корзину з квітами. Дівчатка. як завжди, з насолодою дивилися, як вона чепурилася, одягла модний капелюх з широкими крисами, зробила перед дзеркалом зворушливу богобоязнену міну і сказала, зітхаючи, бабусі:

— Іду творити жертвоприношеніє.

— Літо, не богохульствуй,— з докором, осудливо дивлячись, сказала бабуся.

Але дочка повчальним голосом зауважила:

— Моліться краще, щоб приїхав, а то його як якийсь гедзь укусить та й вигада, що зайнятий! Дівчатка, погляньте, чи Ґершко вже стоїть?

Гершко був «її» візник, жив на подвір'ї у «верхніх євреїв» — подвір'я впритул до Заненківського за флігелем, замість паркана їх розділяв крутий схил гори. Гершка можна було заздалегідь замовити, він з гордістю вважав себе в числі «їхніх» немов «придворних».

— Та ще молись,— нагадала мама бабусі,— щоб у доброму гуморі був і не забажав виказувати свою обізнаність та освіченість перед комісією, як торік. Стільки вже каверзних запитань почав ставити, та ще й щоб на мапі показали, де Ной ковчег свій спускав, де Тигр і Єфрат протікають там, де рай був і де Содом і Гоморра стояли. Добре, що всі ці питання у мене давно записані. Ну, хлопці на зубок знали... Мені вчителі з духовного підказали.

Звичайно, і торік, і позаторік іспити пройшли блискуче, письмові писали на спеціально замовлених у друкарні бланках — з назвою школи і малюночком,— це вже Літа Миколаївна сама вигадала і домовилася з друкарями. На такому бланку просто соромно, злочинно було писати абияк!

Коли Літа Миколаївна розповідала потім про свої іспити подругам вчителькам, вони просто жахалися.

— І вони у тебе все це знали? — здивовано питала Ліпа з Соборної школи і швидко, дрібно хрестячи груди, додавала: — Хоч би він завтра службу в монастирі сам правив і до мене не заїхав, а то такі содом і гоморра мені будуть!

— І чого ти з сил вибиваєшся,— сказала спокійна висока Ніна з Воскресенської. — Ти думаєш, Фрося дякуватиме? Золоту труну тобі скують? Мені аби здихатися як-небудь та поїхати відпочивати! Остогидли ці зошити!

Пася — Євпраксія зі Срітенської — єхидненько зауважувала:

— Їй треба, щоб скрізь її учнів хвалили!

Маленька, худенька Настя з Вознесенської переписувала, не кваплячись, задачки, що були на іспитах, нервово розпитувала, як розв'язувати, і шепотіла:

— Спасибі, мамочко, тільки куди мені до вас!

У них трьох було щире бажання, щоб ніхто не заглянув в їхні школи.

— Як Сірка годують, так він і гавкає,— добродушно всміхалася Літа Миколаївна, коли вони йшли. Їм же не треба було думати і дбати про дальшу долю своїх учнів — у тих були батьки. А у трудолюбців тільки «пан», пекарі та вона — вчителька.

Цього року Літа Миколаївна покладала великі надії на ялинку — стільки хороших, здібних хлопців закінчує старшу групу, і про кожного треба подумати, адже не для того вона з ними морочилася, щоб вони наймитами свині пасли або десь на побігеньках все життя служили! Тому в списку, який вона пильно складала з бабусею і радилася з Жеччиними батьками, стоять і губернаторша, і княжна Гудим-Левкович — голова дамського благодійного товариства, і ще багато аристократичних гостей, значних чиновників, взагалі всіх, хто може стати потрібним. Усім, усім вона надішле запрошення!

Але ж треба, щоб на ялинці гостям було справді цікаво, щоб це було не нудним обов'язком — відвідин приюту, а більш-менш приємною розвагою.

Треба велику увагу приділити «репертуару». Час від часу вона відвідувала книгарню, а збірок віршів, різних «читців-декламаторів» вона

ніколи не мняала, виправдовуючи себе у витраті грошей: «Згодиться, мені згодиться»,— але вона просто дуже любила вірші, часто забуваючи імена нових поетів, а старих вона добре пам'ятала ще з гімназії. Тепер часто вирізала з газет і журналів патріотичні — про війну, злободенні. Зараз вона страшенно зраділа байкам Глібова — хай хоч щось буде і на смак, і на розвагу хлопцям!

Справді, байки дуже припали до смаку!

Перед вибором і складанням програми обідній стіл у їдальні Ваненків вкривався горою книжок, журналів, «читців-декламаторів», вирізок з газет. Зараз треба було остаточно вирішити, на чому зупинитися, що треба переписати, між ким розподілити. За столом, крім Літи Миколаївни, ще арбітри: бабуся, Галинка і Жечка. Дівчатка палають бажанням переписувати ролі, що робить Борис, а от запрошення — це тільки йому довірять писати. Він звичайно пише без жодної помилки. І який у нього почерк! Сторінка з його зошита наче сторінка з аркушів каліграфії, які додавалися до підручників з граматики!

У «репертуарі» все було враховано. Деякі номери просто обов'язкові, перевірені на колишніх святах чи іспитах. Для «духовних» — архієрея, батюшок — «Моление о чаше», не обійдеться без «Мадонни» Баратинського, для дам-благодійниць — «Детство» Надсона, але й деякі мамині улюблені номери — приміром, уривок з «Полтави» «Тиха украинская ночь», який добре виходив у трьох старших хлопців — за автора, Кочубея і Орлика. Для сміху вивчали з малечею «Суд Міноса». Це вже на смак директора ремісничого училища — він любить посміятися, та й взагалі він у добрих товариських взаєминах з Літою Миколаївною. Хлопці з цим репертуаром не раз тепер виступали в лазаретах для поранених і любили цю справу. Та яку несподівану радість викликали у них байки Глібова!

«Завжди свято влаштовуємо для когось, для чогось,— раптом з докором подумала собі Літа Миколаївна,— вони й половини не розуміють, що вивчають та декламують, а от зараз їм весело від цих байок!» Даремно вона думала, що вони «й половини не розуміють».

Щось невимовно прекрасне немов торкалося багатьох з них, і не один раптом замовкав, дехто навіть трохи відкривши рота, коли Вася Тихий проникливо читав: «Тяжелое детство мне пало на долю» — вірш Надсона, і вони чули: «О милая мама, ты снова пришла» — слова, які вони самі ніколи й не казали, навіть ті, до яких, небагатьох «напівсиріт», дуже зрідка з сіл навідувалися матері, але ж сини навіть посоромилися б казати так при людях! А от хтось написав вірша, і вони читають, і хай не все в цьому зрозуміло, але ж цей вірш і про кожного з них трохи...

Байку «Вовк та Ягня» знали не тільки ті, хто мав у ній виступати, а запам'ятали й інші. Ті, хто виступав, приходили на репетиції на Різницьку, щоб «пана не дратувати»,— з'явиться ненароком у Трудолюбії, а тут тобі замість роботи Літа Миколаївна з хлопцями віршики вчить!

Ялинка мала бути не в перші дні Нового року. Так завжди робили. Хто справляв, як Ваненки, на різдво, різні установи: земство, кредитний банк, дворянське зібрання — на початку канікул, починаючи з першого січня. У Трудолюбії, як правило, найпізніше. Це мало свої причини.

Цього року ялинку привезли напрочуд розкішну — велетенську сосну. Недарма вона стояла в залі дворянського зібрання, а коли там ялинка закінчилася, загасили кольорові електричні лампочки, діти «дворян» натанцювались, одержали подарунки і роз'їхались, другого дня вранці ялинку привезли до Трудолюбія.

Літа Миколаївна, накинувши шубку, стояла на подвір'ї і порядкувала:

— Митько, он праворуч гіллячки пообскубані вже, ти їх підріж. І он пожовкла к лихій годині, та підрубайте, хлопці, трохи, а то не влізе.

— Ну й ялинка, просто тобі ялиняка,— примовляв Митько, орудуючи сокирою, і хитро підморгував Галинці і Жечці. У них теж були канікули, і вони не могли не крутитися тут. Мишко, Степан і Тиміш лагодили великий хрест. Малеча з червоними від морозу носами, без бушлатів, як

зграя горобців, стрибала навколо. Каленик навіть босий вибіг: хлопці-трудолюбці — народ загартований!

— Ти що, совісті в сірка позичив? — накинулася на нього Літа Миколаївна. — Йому в хорі співати соло, у віршах виступати, а він босий, як заєць, гасає. Ану геть мені в хату! І ви усі не метушіться під ногами, йдіть краще вірші повторювати.

Та як можна було пропустити таке видовисько: ялинку вже вносили в клас, довжелезну казарму, з якої повиносили парти, і це була тепер зала.

Справді, ялинка була майже така ж висока і майже така ж пишна, як і в дворянському зібранні. Просто тут вона мала виступити «на біс».

Подивитися на ялинку піднялися з підвалу, де була пекарня, пекарі в білих та досить замащених халатах і ковпаках. З відчинених дверей на мить потягло смачно здобою — «пекарня дух любить», казали, та двері мерщій причинили. Зайшли і майстри з шевської та кошико-щіткової, густо пропахчені матеріалом свого ремесла. Та все переміг дух високої пишної сосни. У Полтаві взагалі здебільшого за ялинки правили сосни.

Приплила Жеччина мама — жінка конторщика, огрядна добра Параскева Федорівна. Вона поцілувалася з Літою Миколаївною і, як завжди в хвилини зворушення, почала підшморгувати носом і кліпати віями:

— Кумонько-голубонько, ви вже як зробите, то зробите! Ніхто ж про цих злиднів, крім вас, не подумає!

І майстри, і пекарі дивилися з захопленням.

— Ну й Літа Миколаївна! І де таку утнули? І скільки ж вона коштує?

А в тої самої від задоволення блищали очі, вона поправляла маленькими енергійними руками своє пишне каштанове волосся і казала потихеньку, але весело підморгуючи:

— Хіба б наш пан гроші дав? Даром дістала! Я після концерту в дворянському зібранні напередодні їхньої ялинки підійшла до розпорядника і сказала: однаково потім на смітти викинете, на дрова порубаєте, а мені для хлопців треба. Він і не відмовив.

— І хто б це нашій Літі Миколаївні відмовив,— впевнено киваючи головою, мовив старий швець.

— А ніхто! Ніколи в житті! — підхопив, підійшовши, Митько. — Літо Миколаївно, спочатку будемо прикраси вішати чи свічки ставити? — спитав стурбовано.

— Треба шнури розтягти по гілках, як по поверхах, і на рівній відстані повстромляти ялинкові підсвічники. Дівчатка, ви не забули принести? А Мишко і Стьопо, дивіться, щоб рівно було, і одразу, як запалимо, всі займуться.

Ще було роботи й роботи! Але якої веселої, розважливої!

— Пан приїхав! — захекавшись, убіг Борис.

— Оце принесла вчасно нечиста сила,— шепнув Митько Тимошеві.

Пекарів і майстрів як мітлою вимело з зали. Хлопці принишкли, розмови затихли. Знаючи, що мама робитиме знаки, щоб Галинка і Жечка привіталися і зробили реверанс, дівчатка відбігли до вікна. А Митько і старші хлопці удали, що так зайняті своєю відповідальною справою, що нічого, крім неї, не бачать.

Стягуючи чорні лайкові рукавички, «пан» зайшов у залу, скинув боброву шапку, недбало ткнув її комусь малому хлопчику, той аж рота роззявив.

— Добридень, Єлизавето Миколаївно! — мовив він, подаючи руку. Параскеві Федорівні він злегка кивнув головою, хлопців зневажливо проминув поглядом, наче це була якась огидна, дрібна комашня.

Галинка і Жечка удали, що розглядають з інтересом його машину. Так, у «пана» був перший у Полтаві автомобіль! Треба було бачити, з яким гордим виглядом повний, випещений, з чорними вусами і холодними чорними очима їздив «пан» по тихих, привітних вулицях Полтави! Автомобіль ніби презирливо пихкав на всіх візників, собак і перехожих і пищав: «Ми найкращі! Ми найперші!»

«Пан» подивився байдуже на ялинку. І Галинці ялинка почала здаватися не такою вже розкішною. А от Митько раптом подумав: «Ага, і без тебе обійшлося, без твоєї панської ласки, сама Літа Миколаївна влаштувала, ми все добре зробимо, щоб ти луснув!»

Митькові хотілося поділитися цим своїм побажанням з Тимошем, та, на щастя, він сам сидів високо на драбині, пораючись з верхівкою ялинки. Але розмову під ялинкою «пана» і вчительки добре чув, хоча «пан» промимрив крізь зуби:

— Ви їх надто балуєте, Єлизавето Миколаївно, ця ялинка, вечірки, походи в лазарети, а на пекарні і в кошиково-щітковій працює все менше й менше хлопців, особливо старших, коли б не полонені, ми б нічого з цього не мали, хоча й вони без Кузьми Хомича вбиник працюють, а на самій дрібноті не виїхати.

— Ми з вами умовилися, Євгене Григоровичу,— спалахнула Літа Миколаївна,— що випускники, хлопці, які підуть вчитися далі, останній рік на пекарні не працюватимуть. Після нічних змін у них очі злипаються, а їм багато роботи в школі, вони мусять скласти іспити на кругле «п'ять», щоб їх прийняли.

— Ви переконані, що це їм потрібно? — впівголоса іронічно спитав Євген Григорович.

— Ну, це вже стара пісня! — раптом якось легко всміхнулась Літа Миколаївна і, трохи наблизившись до «пана», довірливо додала: — Ви краще попечителя обов'язково ще й самі запросіть на ялинку. Цього року у мене великий випуск, я й на нього покладаю надію.

— Що з вами вдієш,— усміхнувся, наче «зробив» усмішку «пан», але й від цієї усмішки його обличчя не стало приємнішим.

— У нас чудова програма цього року,— вже з захватом казала Літа Миколаївна. — Ви побачите, вам не доведеться червоніти.

— У цьому я завжди впевнений, коли ви беретеся до справи,— чемно, але стримано мовив Євген Григорович, розгладжуючи вуса над повними червоними губами.

«Ще б пак!» — подумав Митько, який майже все чув. Як він любив свою вчительку і ненавидів «пана»! От він ще побачить і почує їхні виступи, і як усі гості будуть задоволені! Сам він відчував за все велику відповідальність — чи не найдужче навіть серед старших хлопців. Аякже! Адже він жив спочатку ціле літо у Ваненків і тепер Галинка сама шила йому зошити. Зошити вже важко було дістати, і для трудолюбців припадав папір, який зшивали.

Дівчатка не чули розмови, але Галинка, повернувшись од вікна, враз відчула, що не так усе гладко, хоча мама наприкінці усміхнулась і говорила впевнено.

— Чого ти? — спитала Жечка, побачивши занепокоєне личко подруги. — Тьотя Літа все зробить, як вирішила! Вона все може! «Пан» — тільки пан, і більше нічого. Ти знаєш, його вигнали з другого класу кадетського корпусу, от їй-богу! В Трудолюбії всі знають!

— А чому ж його всі бояться? — спитала наївно Галинка. Жечка була завжди досвідченішою в життєвих питаннях.

— Дурненька! Все ж таки він «пан»! — відповіла вона безапеляційно.

Галинці було незрозуміло — навіщо тут «пан», в Трудолюбії? Завжди, коли мама починає якусь справу, чи хоче віддати вчитися далі когось із хлопців, чи влаштувати якесь свято, прогулянку — навіть тоді, з «біженською» школою,— завжди їй треба ламати голову: а що, як «пан» не згодиться?

Ні, справді, «пан» існував тільки для того, щоб перешкоджати! От і зараз. Чому він так противно дивиться на ялинку? Мама ж так клопоталася за неї! На щастя, «пан» не затримується і йде до свого автомобіля. Всі зітхають полегшено.

— Хлопці, після обіду усі чисто, хто виступає, до мене на Різницьку! Дмитро, ти перевіриш, щоб усі були!

Та за це розпорядження можна було не турбуватися — усі любили

репетиції на Різницькій, а Митько вже обов'язково перевірить, щоб, бува, кого не звйняли іншою роботою.

Звичайно, особливих художніх тонкощів Літа Миколаївна навчити не могла, їй здавалось головним, щоб виходило з почуттям, зворушливо.

— І дивіться прямо перед собою,— вимагала вона,— дивіться в очі тим, хто вас слухає, а не собі під ніс.

Їй здавалось, що це найвище мистецтво художнього читання. На жаль, Олексій Іванович майже завжди зайнятий, щоб допомогти в цьому, іноді тільки мимохідь щось підкаже, і все залунає інакше. От з Галинкою він все ж таки намагається знайти час, коли та готується до виступів у гімназії, і вона там визнана «прем'єрша», певне, тому, що тато прискіпливо морочиться, аби кожне-кожнісіньке слово мало свій відтінок або вона витримувала паузи. Але йому і для дочки важко знайти вільний час, тому Галинка покірно слухає всі зауваження і повторює по двадцять разів один і той же рядок, поки тато не скаже задоволено: «Ну, нічого! Тепер зрозуміла, в чому річ?» Зараз Галинці здається, що й без татової режисури у хлопців виходить надзвичайно. Митько своїм чотирнадцятирічним басом горлав за Вовка:

«Нащо це ти, собачий сину,
Тут каламутиш берег мій?»

А гарненький Калеиик, який навіть у Трудолюбії примудрявся лишатися рожевеньким, жалісно і смирно відповідав:

«Ні, паночку, водиці я не сколотив.
А хоч би й пив, то шкоди в тім немає —
Вода від вас сюди стікає».

Виходило дуже добре! Літа Миколаївна була задоволена.

— Ну, хлопці, дивіться мені! У нас сама губернаторша на ялинці буде!

Навіть у Галинки і Жечки перехоплювало подих, і їм було дивно, що Митько скорчив презирливу міну, яка озвучала: «Подумаєш — губернаторша! Та нікому вншій Літі Миколаївні і в слід ступити!» — думав він. «Пан», «губернаторша» — носяться з ними, як з писаними торбами.

Ну, нічого, подивимось, що там за цяця губернаторша, він не для неї старатиметься, а для своєї вчительки... і щоб дівчатка сміялися. Галинка як розрегочеться, то й поряд ніхто не втримається. У нього було якесь зворушливе ставлення до Галинки, хоча він зовсім не був закоханий у неї, як Борис. Він взагалі ні в кого не закохувався, як інші хлопці. Просто Галинка була дочкою Літи Миколаївни, і вона колись сказала: «То ж наш Митько»,— і шила йому зошити. Борис — зовсім інше, всі хлопці знали про це і не сміялися з нього, бо він ні на які жарти з приводу цього не звертав уваги.

І от цей день наступив. З сніданком і обідом хлопці справляються швидше, ніж будь-коли, саме не з їжею, звичайно, а з прибиранням, щоб скрізь було чисто, щоб і самі були причесані, охайні.

Посеред зали стоїть ялинка, така чепурна, ошатна, і хоча на ній зовсім не такі іграшки, як у дворянському зібранні, а більше золочених горіхів, пряників, паперових прапорців та ланцюжків, що їх клеїли і фарбували самі хлопці, але ж є великий традиційний дід-мороз. Його від ялинки до ялинки переховує Параскева Федорівна, і коли його виймають зі схованки, завжди хлопці бучно вітають і несуть під ялинку як дорогоцінність. Замість електричних лампочок, що сяяли на прем'єрі, понатикано зворушливі різнокольорові свічечки, а вгорі Дмитро приладнав велику зірку — зараз він з насолодою дивиться на свою роботу. Під ялинкою, немов під охороною діда-мороза, лежать паперові мішечки з цукерками, горіхами, двома яблуками і пряниками — подарунки для кожного трудолюбця, а в передній частині зали красується великий довгий стіл. Його ставили і під час іспитів, тільки на іспитах він був накритий червоним сукном, а тепер білими скатертинами. І що це за смачний розкішний

стіл! Усі закуски, печива, торти і пиріжки готувала сама Параскева Федоріана, а для всіх було відомо і беззаперечно, що краще за неї ніхто в світі готувати не може! Митькові здається, що вона старається завжди найдужче для Літи Миколаївни, адже Митько сам чув, як Літа Миколаївна казала:

— Кумонько, голубонько, ви вже постарайтеся для мене, я ж у боргу, ви знаєте, перед вами не лишуся.

— Та що ви, серденько! Хіба я не знаю, хіба ви для себе клопочетесь. Ми ж коло вас як у Христа за пазухою, та чи віддячить вам хтось?

— А чи чуєте... — махнула ледь рукою Літа Миколаївна.

Митько знав, що сама то вона за цей стіл з гостями не сідає, вона, як завжди, стоятиме з трудолюбцями по той бік ялинки і випускатиме їх з виступами. Галинка з Жечкою там також. Олесик на ці ялинки не приходить. Він не цурався хлопців, ні, коли старші прибігали до них додому, він охоче розмовляв з ними на різні серйозні теми, якщо вони чимось цікавилися. Галинка і Жечка — то інша справа, недарма Літа Миколаївна казала про них: «Без Гриця вода не освятиться», скрізь свої носики сунуть. От уже приїхав «пан», розгладжуючи вуса, він оком найвищого господаря оглядає ялинку, стіл, всю залу.

— Він огидний, правда? — питає Галинка Жечку.

— Огидний,— безсумнівно згоджується Жечка.

— Всі пани огидні,— безапеляційно припечатує Митько.

— Ну, не всі. — Галинка згадує Сержа, адже панич, а зовсім не огидний.

— А хіба на Різницькій пани огидні? — хитро питає Жечка.

Митько на хвильку замислюється, а потім переконано каже:

— Та то ж не від багатства пани, на Різницькій усі працюють,— він не знає, як висловити свою думку. — Вони від розуму пани, а цей «пан» хіба університет закінчив, як дядя Альоша? Він і до порога не доліз би. Він від багатства пан.

— А здається, що у нього машина,— міняє тон Жечка. — Та я теж хотіла б мати машину! Галинко, у тебе буде машина, коли ти виростеш?

— Звичайно, буде, і дамський велосипед, як у мами. Я ж буду, як і мама, вчителькою, тільки в моїй школі не буде ніякого «пана», я буду сама і за пана, і за попечителя, і за архієрея,— сміється вона.

— А я буду у тебе лікарем,— підхопила Жечка.

— А я буду за всім дивитися, за порядком, за господарством, при мені вас ніхто не обдурить! — сміється Митько.

Та вже надходять і приїздять гості. Неофіт у фіалковій оксамитовій широченній рясі благословляє усіх праворуч і ліворуч з божественним виглядом, що ніяк не пасує до його добродушного, ще зовсім не старого, звичайного обличчя.

— А знаєш,— шепоче Галинка Жечці,— ми вчора з Васею і Борисом бігали в монастир, носили йому запрошення, а нам двері відчиняє якийсь монашок і каже: «Владика з Тихоном Євлампійовичем у саду на озері катаються, ідіть туди».

— Це Тишко, келейник — Тихін Євлампійович? — пирснула Жечка.

— Авжеж, ну ми побігли в сад, справді озеро ж там замерзло. Але як архієрей на ковзанах катається, а як же ряса? Тишко — то інша справа. Бачимо — справді катаються, нас угледіли. Тишко назустріч побіг, я й питаю: ви з владикою на ковзанах катаєтесь?

— Що ви, Галюшенько,— відповідає,— просто на галошах.

— От бідолаги, і на ковзанах не можуть покататися, мабуть, нудьгують там,— удавано співчутливо мовила Жечка.

— Тс-с, дивись!

Дівчатка чмихкають.

— Як бульдог? Правда? — шепоче Галинка.

— Достеменний бульдог! — погоджується Жечка.

Увійшов високий, сухий, як кістяк, старий пан з обвислими, як у бульдога, щоками.

— Мамо, хто це?

— Це попечитель,— хвилюється мама і йде з ним вітатися.

— Губернаторша,— шепочуться Параскева Федорівна і Левантина Мусіївна.

— Оце губернаторша?! — розчаровано питають дівчатка.

Худа, як жердина, дама з високою зачіскою, з лорнетом у руці і надзвичайному платті — такого ще дівчатка не бачили, а трудолюбці і поготів. Та трудолюбцям це без діла, а дівчатка зацікавились — зелене шовкове, якогось мудрованого крою, начебто й обтягає всю постать, але з шлейфом, і невідомо де починаються, де кінчаються хвилями рукави, але головне — прикрашене білим хутром, і ці хвилясті рукави, і з коміра аж до низу, і щось на спині — ні, нічого не добереш! Навіщо на платті хутро?

— Тобі подобається? — питає Галинка. Вона боїться пошитися в дурні — може, тепер така мода? Мама любить модні плаття, але такого дівчинка ще не бачила, навіть у Горсальки в модних журналах, коли супроводила маму. Хай спочатку Жечка висловить свою думку.

— Ні, зовсім не подобається,— презирливо каже Жечка. — Навіщо тоді шуба, коли хутро на платті? А в самому платті однаково холодно. Краще вже боа, як у тьоті Літи.

— Звичайно, краще,— підтримує Галинка і одверто каже: — Мама куди красивіша за неї.

— Зрівняла! — знизує плечима Жечка. — У Трудолюбії всі кажуть — красивішої від тьоті Літи ще ніхто не бачив.

— Авжеж, та про це всі знають не тільки в Трудолюбії! Скрізь, у всій Полтаві знають! — категорично виносить присуд Митько.

Вечір починається. Гості вмостилися за столом, а дівчатка, чи не дужче, ніж учителька, хвилюються за кожен номер.

Та все йде добре. Гості п'ють і їдять, а хлопці перед ними декламують і співають. Каленик і Стьопа виконали під фісгармонію, яку для такого випадку дав регент і сам акомпонує, «Ночевала тучка золотая». Вася Тихий прочитав «Моление о чаше», за що його підкликав до себе Неофіт і поблагословив окремо. Літа Миколаївна багатозначно підморгнула кумоньці Параскеві Федорівні, і та радісно закивала головою і піднесла хусточку до очей. Чудово проходить «Полтава», слухають розлучено «Тяжелое детство мне пало на долю». Губернаторша весь час підносить до очей лорнет і, жуючи шоколадні цукерки, милостиво всміхається виконавцям. Тиміш виступає з патріотичним віршем, вирізаним з газети, «Сестра героя», а написала його княжна Гудим-Левкович, підстаркувата дівчина, яка сидить перед губернаторшею. Вона страшенно задоволена, що її вірш декламують.

Літа Миколаївна дуже хвилюється за «Суд Міноса» — тут виступає багато.

«Не сплутайте, як стати, Павлуша за Ільком, Ілько за Васею малим,— шепоче вона,— як хто забуде слова, ти, Данько, підкажи, і дивіться на гостей, а не собі під ніс».

Але вони вивчили все на зубок, репетирували сто разів і виступають з точними акцентами і жестами.

Гості сміються, а коли кругловидий, завжди ніби здивований Павлушка проказав:

Я смиренная корова,
Права и была простого,
Грех мой, право, невелик:
Ободрал меня мясник,—

— директор аж голосно зареготав.

Зараз «гвоздь программы» — «Вовк та Ягня», але за цей номер Літа Миколаївна більше спокійна, що не зіб'ються, це ж її кращі актори! Все йде прекрасно. Неофіт з усмішкою нагинається до протоієрея, а губернаторша шепоче княжні Гудим-Левкович:

— Je ne comprends pas. — Але це дуже смішно.

Митько вже гримить, входячи в свою роль.

Нащо це ти, собачий сину,
Тут каламутиш берег мій
Та ваниш ніс поганий свій
У чистую оцюю воду?
Та я тобі за цюю шкоду,
Ти знаєш, що зроблю?
Як муху, задавлю!

Літа Миколаївна і Параскева Федорівна задоволено пересміюються.

— Ну, просто тобі як у театрі,— шепоче Параскева Федорівна.

— Ні, панночку, водички н не сколотив,— бринить жалісний голосок Каленичка, і яка в нього чудова мордочка в цей час. Він хитрючка, помічає, що губернаторша наводить на нього лорнет, і сам дивиться на неї такими зворушливими блакитними очицями. — А хоч би й пив,— пояснює він, розводячи руками,— то шкоди в тім немає, бо я стою зовсім не там, де треба пити вам. Та ще й вода від вас сюди збігає,— показує він.

Але тут Дмитро розлючується:

— Так, значить, я брешу?

Боря, тримаючи складені руки на животі, завершує страшну зустріч:

— І Вовк Ягнятко задушив.

Він дивиться, як вчила Літа Миколаївна, «не собі під ніс», а на гостей, а прямо перед ним, проти нього, за столом посередині, сидить, як кістяк висвяжений і непорушний, попечитель, поруч з ним ліворуч вмощений їхній «пан» у чорному фраці і білосніжній манишці.

В голосі Бориса тремтять просто трагічні ноти:

Нащо йому про теє знати,
Що, може, плаче бідна мати
І побивається, як рибонька об лід.
Він вовк, він пан... Йому не слід...

Архієрей і попи трусять, сміючись, бородами, Неофіт своєю чорнявою, адже йому ще й сорока нема, протоієрей вже сивою. Губернаторша і Гудим-Левкович милостиво всміхаються. Попечитель піджимає сухі губи, і щоки — бурди, ну, слово честі, як у бульдога, що звисали на крохмальну манишку, зараз підсмикуються вгору,— він щось каже «панові», але не дібрати що.

Далі ще співає хор, регент так старається, вигинається, наче ось-ось переломиться.

Все проходить гаразд.

Проводжаючи почесних гостей, Літа Миколаївна встигає розповісти губернаторші, які здібні хлопці і як багатьом слід далі вчитися, а коли треба, вони можуть завжди на якомусь благодійному концерті виступити.

Неофіт зворушений. Йому здається, що «Моление о чаше» і хорові співи Літа Миколаївна приготувала для нього. Він ласкаво благословляє її і, здається, єдиний з гостей дякує. Решта виливала свої задоволення перед «паном».

Архієрей каже:

— Спасибі за кожного з малих сих, перед богом на тім світі все вам зарахується, вельмишановна Єлизавето Миколаївно.

Літа рада хоч цій майбутній небесній нагороді. Гості роз'їхалися. Щасливі трудолюбці одержали мішечки з ласощами, випили тут же чаю і тепер без панів танцюють. Літа Миколаївна влаштовує таноки навколо ялинки, захоплюючи в нього всіх, хто під час концерту скромно примостився десь позаду, тулився коло дверей, тут і пекарі-майстри з дружинами. Почали співати улюблені пісні, які співають завжди в різних прогулянках на Ворсклу, у монастирський ліс. Це, звичайно, «Садок вишневий коло хати», «Реве та стогне Дніпр широкий». Раптом в якусь мить високий жіночий голос задерикувато, жартівливо: «Заходивсь журавель, журавель, до бабиних конопель, конопель» — і всі здивовано побачили, що це завела Параскева Федорівна, всі весело підхоплюють: «Такий-сякий журавель, журавель!»

Оце вже було справжнє свято, і гопачка хлопці навприсядки танцювали, і всі співали, і жартували.

Другого дня, коли на годину відтягли побудку і сніданок, чогось вранці «пан» переказав через хлопців, які носили йому до сніданку ще гарячі булочки, щоб негайно послали до Літи Миколаївни і щоб та негайно з'явилась до нього. На Різницькій теж цього дня діти і Літа Миколаївна встали пізніше, і тепер снідали всі. В їдальні Літа Миколаївна весело розповідала Олексію Івановичу, бабусі і Олесику, як добре пройшла ялинка, коли тут прибігли Митько і Вася Тихий.

— Літо Миколаївно, «пан» кличуть! Переказав, щоб негайно прийшли до нього!

— О боже, і спочити не дасть! — мовила вона, але швидко накинула шубку, шапочку і побігла.

Вдома більше обурилися, ніж занепокоїлися. Хіба «пан» не знав, скільки часу без перепочинку вона працювала перед святом? А Митько занепокоївся, бо хлопці, які носили булки, сказали йому, що «пан» дуже сердитий. Він хотів бігти за Літою Миколаївною, але та кинула похапцем:

— Чекай мене тут, може, потрібний будеш, посидь у дідуся Івася, він там сумує сам, а ти, Васюк, біжи до Трудолюбія, ти ж черговий сьогодні, може, що не в порядку після вчорашнього?

Митько подався у флігельок до свого давнього старого друга, з яким те перше літо, коли потрапив у місто, спав у курені. Тепер, коли прибігав на Різницьку, старався хоч на хвилинку забігти до старенького, який дуже сумував без своєї «старої», і завжди любив хоч чимось почастувати «своїх» хлопців — Левка, який був уже офіцером і жив не в Полтаві, і цього Митька. Зараз з ним жив Толя — теж «безбатченко», хоча і батько, і мати були в нього, та були розлучені, жили не в Полтаві, в різних містах. Толя вчився в реальному.

Улюблениця «Манюша» — Галинка, та найчастіше з онуків забігала до нього, хоч тепер і ненадовго, вже не заплітала бороди в кіску, але приносила читати історичні повісті, які сама дуже полюбляла, і потім розмовляли про них. Крім того, вона стала довіреною сердечних таємниць Толі і свято їх берегла.

Зараз Митько почав розповідати дідусеві про свято, але сам усе поглядав у вікно, чи не вертається Літа Миколаївна. Вже, мабуть, година минула, коли майнула її постать.

— Дідусю, я піду, вже Літа Миколаївна повернулася. Спасибі вам за чай, варення таке смачне.

— Манющине улюблене, кружовникове, ох,— зітхнув,— ще стара варила. Ти приходь, Митю, приходь. Левко, пройдисвіт, має незабаром бути, зайде, звичайно. Ох, повиростали вже, повиростали, розлітаються... Стара правду казала — «архіплут», у офіцери вибився.

— Та він тепер зі мною і не заговорить!

— Заговорить, заговорить,— кректав дідусь, виряджаючи Митька до дверей. — Я все бачу, то всі гадають: старий нічого не розуміє, а я наскрізь бачу, кого до чого тягне. Офіцер... от архіплут, все смішки та жарти, а сам свою думку думає. Він такий, що не за водою плив, а проти води — я бачу. — Він зітхнув, але без докору Левкові, і Митько не міг зрозуміти, вирішив: старі завжди плетуть, з своїми думками розмовляють, зараз Митькові не до Левка — от що там у «пана» трапилось?

Він ніколи не бачив такою свою вчительку. Схвильована, червона пройшла в спальню з бабусею, за ними прошмигнула Галинка. Олексій Іванович вже пішов у свою редакцію.

Літа Миколаївна плакала... Митько, зупинившись у їдальні, чув це. Вона плакала голосно, як дитина, і він не міг, не міг піти звідси і, звичайно, не міг зайти у спальню, він як прикипів на місці. Та на нього ніхто не звертав уваги.

— Він кричав на мене! — крізь сльози казала вона бабусі. — Він кричав, що я гадюченят виховую, що вони дивляться йому в очі і кажуть, що він вовк. Ха-ха-ха,— раптом розсміялася вона голосно так щиро,

нестримно, як тільки вона вміла сміятись. — І-діо-ти! Попечитель вирішив, що це на нього нарочито написали, а «пан» — що на нього. Пам'ятаєте, там у кінці: «Він вовк, він пан»,— що це я навмисне таку байку дала вивчити, може, й замовила написати комусь із тутешніх писак. А я й гадки не мала. Я хотіла хлопців розважити рідною мовою, там так дотепно все! О, мерзотники! Просто йолопи царя небесного! Він каже: ви втлумачуєте дітям, що я вовк, і вони кажуть мені просто в очі. А те, що це хтозна-коли письменник Глібов написав, а ще раніше у Крилова і Лафонтена було, він і гадки не має.

Це було так вражаюче, що вони всі засміялися. Засміявся і Митько, зрозумів, що «пан» пошився у дурні, і хотів уже йти, але те, що він почув, примусило його зупинитися.

— Ні, ні,— казала переконано Літа Миколаївна. — Я кину Трудолюбіє, я вже вирішила, моєї ноги там більше не буде, хай шукають інших, щоб усе терпіли, а на мої руки де завгодно знайдуться муки, без місця не лишуся, але ж на віку — як на довгій ниві. Ще віділлються вовкам, не мої зараз дурні, а сирітські овечі сльози! А я з ним і розмовляти більше не хочу. Сказала, що піду — і піду!

Митько кинувся швидше в Трудолюбіє. Як можна жити в Трудолюбії без Літи Миколаївни? Як може воно існувати без неї? Як захистити її від «пана»? О, Літа Миколаївна плакала!.. Але ж потім розсміялася... Треба порадитися із Стьопою, Максимом, Тимошем, вони старші і розумніші за нього, вона вже «вивела» їх у люди — тепер лише від них самих залежить добре вчитися і обрати собі шлях. І більше нікому вчителень. Хай вони вигадають щось, аби захистити Літу Миколаївну від осоружного «пана»! Він, Митько, не дасть їм спокою... і собі, якщо хтось у житті зробить зле Літі Миколаївні...

У Трудолюбії чекали на нього ще новини, та такі ще новини, бодай їх не чути!

Вчора після ялинки пекарі і майстри догулювали у одного з них вдома, ну й з похмілля проспали і не вийшли вчасно на роботу, головне це мало значення для пекарні, з якої булки мали з'являтися вчасно у замовників вранці і ввечері, недарма сьогодні «пан» відчув, що і йому додому принесли, певне, вечірні. Одне до одного. Хомич був уже на військовій перепідготовці. Особливого в цьому нічого не було б, коли б не ялинка і не похмілля пекарів. «Пан» приїхав до Трудолюбія і дав наказ працювати хлопцям, і серед них Борисові, хоча Борис, як гімназист, був звільнений від праці в майстернях або в пекарні. Але наказ є наказ. «Або працювати, або геть з Трудолюбія!» — кричав «пан», сердитий, як пес на цепу, віддаючи наказ за наказом. Дехто з пекарів, сердиті, похмурі, під загрозою звільнення також спустилися в пекарню, і один з них за якийсь явний недогляд, бо Борис на пекарні ніколи не працював, дав хлопцеві такого штурхана, що у того потекла кров з носа, а під оком з'явився одразу синець.

Митько саме повернувся і дізнався, що Стьопи, Мишка і Тимоша нема — пішли зранку в своє духовне в якихось власних справах. Митько чухав потилицю, роздумуючи, що ж робити, як тут трапилася ця халепа з Борисом, і Митько вмить скотився знову на Різницьку, вдаючи, що він нічого не знає, і не чув про її відвідини до «пана», і що вона вирішила покинути Трудолюбіє, швидко розповів їй про Бориса.

— Треба рятувати Бориса,— тільки й кинула вона бабусі і Галинці, немов одразу забувши свої власні образи і рішення, що її ноги не буде в Трудолюбії, на ходу одягаючи і засовуючи в муфточку невеличку книжечку — байки Глібова, помчала нагору. Вона, не стукаючи, вбігла в кімнату коло контори, де завжди «спочивав» «пан», коли приїздив до Трудолюбія, і одразу почала кричати! Кричати на пана!

Вона кричала, повторюючи слова, які сказала вдома, що «її ноги не буде в Трудолюбії», але знущатися з хлопців вона не дасть. Вона кричала, що піде до архієрея, до самої губернаторші, до предводителя дворянства, кричала, що пропечатає в газетах не тільки в полтавських у чоловіка, взагалі багато чого кричала. Хлопці не розбирали всіх її слів, тільки чули

її голос, бо німкетка була за коридорчиком і двері зачинені, і Стьопа, який тільки-но повернувся, наказав, щоб хлопці йшли геть і не підслуховували,— він був розумний, і одразу зметикував, що в таких справах свідків не повинно бути, а сам був певен, що гору, що б там не було, візьме Літа Миколаївна, а як — хто може знати? Хлопці його не могли не послухати, хоча Митькові дуже важко було підкоритися, та, власне, що він міг зробити? Стьопа нікому не дозволив підходити близько. Уже по Трудолюбію рознеслася чутка про скандал і дехто сидів у Парасневи Федорівни, бідкаючися і роблячи різні припущення.

— Отак насмілився на самого «пана»?

— А «пан» на таку людину голос звів, за все добро, що вона тут робить!

— Та того чорта, що написав, покарати треба!

— А чого саме Борьку треба було посилати? Воно ж кволе хлоп'я, розумне, та кволе, це ж на зло Літі Миколаївні, так і сказав, коли наказував: «І цього любимчика її обов'язково пошліть, нема чого паничів розводити».

— Що ж то буде? Та це й уявити неможливо, щоб Літи Миколаївни з нами не було!

Дивно — двох «таборів» не було. Усі були за Літу Миколаївну, і навіть трохи приємно, що вона на самого «пана» кричала.

— Піде від нас наша голубонька,— заплакала сторожиха,— зовсім ці злидні посиротіють.

— Та й ми з ними.

— Та хіба ж кому перемогти панів!

— Нема правди в світі, не було й не буде! Хіба то правда, що у «пана» на будівлі всі хлопці, як наймити, працюють. Йому будинок новий збудували на Малопетрівській!

— Ну й твоєму з хлопцями не треба рукам волі давати,— докірливо мовила Парасвнева Федорівна.

— Та то він не очухався з похмілля,— виправдовувалася п'янова дружина майстра-пияка,— то він з серця на «пана». Чули ж, як кричав: вмент звільню і квартири щоб одразу очистили!

— Своя рука владика. З паном не судись.

— Нехай чорт його судить.

— Хіба він чортові дошкуля, а не нам?

І тут вбіг Митько.

— От їй-богу, вони вдвох вийшли! «Пан» Літу Миколаївну до своєї машини підвів! І Стьопа сказав, щоб Бориса з пекарні зняли.

Значить, перемогла Літа Миколаївна?

Так, як не дивно, перемогла Літа Миколаївна!

Певне, «пан» все ж таки трохи боявся її характеру.

Коли добре викричалась («пан», звичайно, не чекав такого), вона вийняла раптом з муфточки невеличку книжечку.

— От дивіться самі — автор Глібов, до речі, жив у Чернігові, у минулому сторіччі, чи він був з вами та з попечителем знайомий, щоб він про вас писав? А чи вас сучасник Пушкіна Крилов знав? Чи Лафонтен ще раніше у Франції? Хіба ви забули, що це в корпусі напевне вчили «Вовка та Ягня»? З якого доброго дива ви вирішили, що це про вас? Мені й на думку не могло таке спасти — ви освічена, чемна людина — і раптом таке вигадали!

І вона це казала не глузливо, а немов щиро вірячи, що він «освічена», «чемна» людина. Ой, треба все звести на дрібниці, подумав «пан». Отак сісти в калюжу. Він замахав обома руками і почервонів. Його немов мокрим рядном накрили.

— Ну, я знаю, знаю. Ми обоє погарячилися, ви ж знаєте, я такий же запальний, як і ви,— він майже попросив пробачення,— Ну, нехай вже цей Борис не працює в пекарні.

— Не тільки Борька, а всі ті хлопці, що йдуть вчитися, і,звичайно, ті, що вже вчаться, і ви виявили таку добросердечність до них, що вони

продовжують жити і харчуватися тут, хто ще не потрапив до гуртожитку училища. — Літа Миколаївна одразу збагнула, що все-таки для хлопців краще вирвати у «пана» погодження, ніж піти на серйозну сварку. — Гаразд, домовилися, тільки за таких умов миру з вами,— боже, вона усміхнулася,— я лишуся в Трудолюбії.

— Я ж знаю, що ви таке для Трудолюбія,— казав «пан», а сам думав: не дай боже, піде розголос на все місто про скандал із нею, і потім, де ще таку вчительку знайдеш? Усе зробить, а пошана і подяка йому! — Я знаю, з цими виродками, пробачте, тільки ви можете управитися. Сідайте в машину, я вас додому одвезу.

— Та тут же два кроки!

— А ми зробимо більше, щоб ви відпочили. Взагалі відпочиньте зараз хоч три дні. Ну, поїхали б кудись провітритися від цього Трудолюбія,— казав він, вже зовсім по-джентльменськи підсаджуючи в машину.

Літа Миколаївна взагалі швидко відходила, могла наговорити, ні на що не зважаючи, а тут одразу прикинула, що може використати настрій «пана» не тільки на користь хлопцям, а трохи й для себе, цього вона майже ніколи не робила, а зараз захотіла скористатися.

— Коли ви вже хочете зробити мені приємність,— мовила вона,— я візьму ці три дні, та ще три дні додайте — ну, буде разом з неділею тиждень в цілому,— на кінець м'ясниць і початок великого посту. Хлопці із старшими без мене в церкву походять, а я проїдусь до сестри в Петроград, там в Олексія Івановича деякі справи.

— Ви з ним поїдете? — зацікавився Євген Григорович.

— Ні, він дуже зайнятий, але я завжди всі його доручення пильно виконую.

— Як усе, за що ви беретесь...

Ні, справді, «пана» не можна було впізнати після того, як вона накричала на нього.

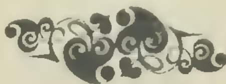
— То домовились? — спитала вона, усміхаючись змовницьки. — Тиждень на кінець м'ясниць, це наприкінці лютого. З хлопцями все буде в порядку.

— У цьому я певен. Але й зараз трохи відпочиньте, адже однаково занять у школі немає, а на знак повного миру приходьте до нас у неділю з дітьми. Мої дочки і дружина будуть дуже раді.

Мир був відновлений. А їй справді треба було допомогти Олексію Івановичу, редакція висіла на волосинці. Та й, правду кажучи, їй бажалося хоч трохи відійти від усього, трохи відпочити в іншому світі, що їй так не вдалося влітку... Тепер вона поїде і трохи розважиться у Вирюпі, де можна бути і серед людей, і зовсім самій зі своїми думками.

Хлопці-трудолюбці заспокоїлись. Літа Миколаївна лишається з ними.
Але то була остання новорічна ялинка в Трудолюбії.

Закінчення в наступному номері

СЕРГІЙ ПЛАЧИНДА

ЦЕЙ ДОВГИЙ ПОВОРОТ...

ПУБЛІЦИСТИЧНА ПОВІСТЬ

КОНФЛІКТ З ПЕРШОГО КРОКУ

— Все це почалося зненацька. До мене на ферму приїхав головний зоотехнік нашого РАПО Купрієнко й каже: «Володю, така справа... Ти, мабуть, чув, що в «Зорновому» організували молочнотоварний комплекс. Закупили доїльне устаткування «ялинка». Хочемо там застосувати технологію таку, як у тебе. Та ось біда: змонтували «ялинку», а запустить не можемо. Не працює. Ти маєш досвід і кмітливість — подивись, будь ласка, підкажи». Що ж, поїхали в сусідній радгосп. Оглянув я ту «ялинку». З першого погляду збагнув: устаткування модернізоване, поліпшене — мені б зараз таке. А от фундамент і доїльну яму монтажники завузили сантиметрів на 70. Навіть у кресленні не подивилися, клепали за шаблоном. Що ж робити! Не рубати бетон. Бачу: можна автогеном перерізати устаткування обабіч ями, підкоротити його. Проте легко сказати «підкоротити». Велчезний і дуже відповідальний шмат роботи. Багато ручної праці, дурної енергії. А хто ж виконуватиме? Хто візьметься за таку невдячну роботу — за монтажниками тільки хвіст війнув. Отак і заржавіє «ялинка», пропаде мільйон карбованців! Знаєте що, кажу Купрієнкові, давайте я вам усе це зроблю.

...Розповідає Володимир Якович Жарков — дояр з радгоспу «Львівський», що на Херсонщині. Сюди він приїхав років 12 тому разом із молодою дружиною Марічкою. вони переселенці із Закарпаття. Там Володимир працював у колгоспі водієм, а Марічка дояркою. Захотілося, як і багатьом молодим, мати одразу все: і добрі заробітки, і свій дім, і власну машину. Тому приїхали в степи, де бракує робочих рук. Їх зустріли добре. Дали новий будинок для переселенців: чотири кімнати, кухня, ванна, веранда на два відділення — «тепле» і «холодне», сарайчик, город соток на п'ятнадцять. Володимир пішов до директора радгоспу, який запитав: «Куди хочеш?» — «Туди, де найбільші заробітки,» — чесно й прямо заявив Жарков. «А що вмієш?» — «Працював теслею, слюсарем, бетонярем, опалубником, такелажником, останнім часом водієм». — «Що ж, водії мають у нас по 120—130 карбованців на місяць, а добра доярка — 300. Вмієш доїти корів?» — «Вмію». — «Підеш дояром?» — «Піду». — «От і домовились. Молодець. Спасибі. Не вистачає доярок. Поки що доїмо вручну. Але надіємось — з такими ось, як ти, перейти на машинне».

Вже на другий день роботи дояром Володя спізнав усю трудність цього фаху. Це коли нестерпно заболіли руки. Заніміли, задерев'яніли. Пальці стали негнучкими, як граблі. Приходив додому після доїння — Марічка (вона ходила важкою) ставила на стіл миску з борщем, а він неспроможний був утримати ложку в руці. Боляче натиснути на вимикач і ввімкнути світло. Марічка обережно масажувала йому руки, а він ледь стримувався, щоб не закричати від болю.

Так, на Закарпатті він допомагав Марічці доїти — перед початком та по закінченні свого робочого дня приходив на ферму й брався за дійницю. Але одне діло видоїти за день дві-три корови, друге — 20. А група трапилась занехаяна: одна корова давала відро молока, друга — кілька літрів. Потрібен догляд, увага, людська ласка. Слід повністю віддаватися справі, а тут... На четвертий день хотілося забігти зблеску чи ввірватися у кабінет директора і заволати: «Не хочу! Куди завгодно — вантажником, скотарем, кочегаром, тільки не дояром». Але ж . Узявся за гуж, не кажи, що не дуж.

Та все-таки — воля людська. Він переборов кризу. За місяць уже міг змагатися з будь-якою дояркою щодо швидкості доїння.

Одного разу, коли Володя закінчив ранішнє доїння і збирався йти додому, до нього підійшов головний ветлікар Павло Савович Кошовий і запитав: «Чи не набридло доїти вручну? Час переходити на машинне доїння — треба йти в ногу з часом. Хоч ми й зазнали на цьому грунті великих втрат, але...» Володя розумів, що мається на увазі: на території тваринницького комплексу похмуро громадилось велетенське кладовище заліза, інакше не скажеш — це те, що залишилося від модної колись «каруселі», котру намагалися тут запустити в діло. Однак жодної корови на цій «каруселі» так і не видоїли. Найгірше те, що під тією купою заліза було поховано мільйон карбованців. Списали мільйон! «Ми зрозуміли тепер свою помилку,— понуро сказав Кошовий,— не питаючи броду, кинулись у воду: не знаючи азів машинного доїння, взялися за

вищу математику. Те й нікому було опановувати нову техніку. Зараз інша справа: у нас є ти, Володимире, майстер на всі руки».

Отож після вранішнього доїння Жарков не йшов додому, а поспішав до слюсарів і будівельників, котрі розбудовували та монтували «ялинку». Він допомагав, намагаючись промацати кожну детель. Працював на будівництві доїльного залу цілий день, доки надходив час вечірнього доїння. Марічка терпляче стявилась до того, що чоловік удома лише пість, приходив, аби помитись, сяк-так повечеряти і впасти на постіль. Кілька годин мертвого сну — і знову на ферму.

Та найважче все-таки було попереду. Спочатку привчити корів до залізних секцій доїльного залу, до порядку й чергоості. А потім — складний процес доїння.. Тільки видоїв кілька корів — не надходить трубами дерть. Разом зі слюсарем Анатолієм Демченком метнувся до автоматики. Дерть пішла, але відмовило вакуумне устаткування. Полагодили. Є вакуум. Зіпсувалися пульсатори. Підремонтували їх. Відновили доїння. Зупинка, не спрацьовує механізм відкачування молока..

Одне слово, чіткого ритму й високих показників Жарков домігся так: видоївши свої сто корів, не йшов спочивати, а перевдягався тут же в брудну одежину, брав електрозварювальний апарат і починав приварювати, зміцнювати, лагодити, перебирати вузли. І так до вечора. А закінчивши вечірнє доїння, залишався на «всенощну»: що зробиш, коли для сільського машинобудування відпускають найгірший метал. Коли самі машинобудівники ставляться безвідповідально до випуску своєї продукції. Коли дехто вважає, що село — це щось другорядне в народному господарстві (хоча хліб у кожного на першому плані) чи що там, на селі, все витягнуть одержимі умільці — отакі, як Жарков. Хоча таких стає дедалі менше. І не тому, що меншає умільців, молодь прагматичніша за старші покоління. Вона не хоче працювати за когось, в даному разі — за поганих машинобудівників і безсовісних постачальників металу для сільськогосподарського машинобудування. Сучасна молодь хоче працювати сама за себе, працювати добре, але не до виснаження. І тому про трудовий подвиг Жаркова мусимо говорити, так би мовити, діалектично, в єдності всіх суперечностей, тобто як про ВИМУШЕНИЙ ПОДВИГ. Хоча це воістину подвижництво: Володимир і його дружина Марічка (вона народила трьох дітей, але не полишила ферму) досягли за ці роки найвищих у радгоспі показників з надою молока: по 4500 кілограмів від кожної з двохсот корів. Комуністи Херсонщини обрали Жаркова делегатом XXVII з'їзду КПРС.

Тому зрозуміло, чому головний зоотехнік РАПО приїхав саме до Жаркова по допомогу.

— Я подивився на Купрієнка: що він одповість на мою пропозицію? Чи не скривиться? Але головний зоотехнік аж по плечу мене вдарив. «Так це ж добре! Порятуєш нам справу. Спасибі! Берись. Ким хочеш бути — зоотехніком чи завідуючим комплексом?» Аж потеплішло на душі мені від таких слів. Бо дуже почувався ображеним усі останні місяці. А вийшло ось що. Минулого літа я закінчив заочне відділення зоотехнікуму. Одержав диплом спеціаліста. І одразу вступив на заочне відділення Херсонського сільгоспінституту. Якось сказав про це директорові нашого радгоспу — мовляв, маю диплом зоотехніка, можете використати мене як спеціаліста. Директор відрубав: «Ти мене цікавиш тільки як дояр». І розмова закінчилася. Але почуття образи душило мене: для чого ж я тоді вчуся? І непогано. Та й, правду кажучи, захотілося мені чогось більшого, масштабнішого. Тому дуже зрадів, коли Купрієнко пішов мені назустріч. Він ще додав: «Раджу йти сюди завідуючим комплексом. Я рекомендуватиму. Тут, правда, багато роботи. Треба, по-перше, привчати дівчат до машинного доїння. По-друге, одразу взяти під свою опіку відбір стада. Працюватимеш і за інженера трудомістких робіт. Водночас будеш і зоотехніком. А головне, тут треба вчити людей, виховувати майстрів машинного доїння». — «А поки що,— додаю,— маю бути і за електрозварювальника, і за слюсаря, і за бетоняра. Але відчуваю: за кілька років зможемо довести надої хоча б до трьох тисяч кілограмів на корову» (в «Зерновому» надій на той час становив трохи більше 2000 кг, а собівартість центнера молока сягала... 46 карбованців). Зазнайомився з директором радгоспу Володимиром Соломахою. Він мене зустрів якось холоднувато: «Працюй. Подивимось. Ти, як делегат XXVII з'їзду КПРС, мусиш допомогти й на інших ділянках: нам треба збільшити площу зрошення, пришвидшити будівництво родильного відділення для тваринницького комплексу, у нас в аварійному стані школа, потрібні дороги, людей нема...»

Про нестачу людей я знав: тут, у радгоспі «Зерновому», 450 працездатних на сім тисяч га орної землі, а в нашому «Львівському» 850 трудівників на шість тисяч га. Велика різниця! Отож, думаю, мусять тут шанувати людей, дбати про них. Піклуватись і про спеціалістів. Тому заговорив про житло: як бути? Директор мовив сухо: «Зараз осінь — проти зими не можемо почнати будівництво. А от навесні — є в мене добра бригада шабашників — почнемо будувати житло для спеціалістів». Трохи туманно, але ніби й обнадійливо. Та я не зважаю. Марічка підводиться о четвертій ранку — іти на комплекс. А я вже о цій порі заводжу мотоцикл. Їхати півгодини — до «Зернового» 25 км. Ну, коли дощ, сніг, ожеледиця — трохи довше. Але о п'ятій ранку я вже на комплексі, перевдягаюсь у свою спецівку, щоб взятися за електрозварювальний апарат. А о восьмій вечора повертаюсь додому. Побачив якось директор Соломаха, як я осінньої дощової днини юзом хвицяю по обледенілій дорозі, зупинив: «Ти припини на мотоциклі гасати — небезпечно!» — «А що робити? Давайте машину. Хоч погененьку, списану — відремонтую. Або — квартиру». — «Гаразд. Подумаю». Але нічого з того не вийшло. А в мене гаряча пора. Треба якнайшвидше перекроїти доїльне устаткування. Різати і зварювати знову. Та й про корм для худоби подбати. Це на мені. Проблема гостра, як прогодувати худобу до весни?

Ще першого дня запримітив: на фермі діється хаос; корм, що надходить, не зважують, не вимірюють. Все робиться на око. Це погано. Потрібні тридцятитонні автоваги. Тому я ще й заяви не подав, а вже попросив механізаторів вирити яму під автоваги. Згодом побіг до директора: «Слід негайно закупити автоваги». А він: «Немає грошей на

таку розкіш» — «Це не розкіш, а сувора необхідність. треба реєструвати все, що завозиться на кормовий двір». — «Нічого не вийде». Що ж, при першій нагоді я гайнув до райцентру в РАПО. Там пообіцяли 18 тисяч на автоваги — треба тільки клопотання від радгоспу. До директора: «Гроші є. Підпишіть листа». Соломаха несподівано розсердився, листа не підписав, автоваги ми так і не придбали. Це перший конфлікт. Неприємний. Незрозумілий. Образливий: хіба ж я особисто для себе?

З ранку до вечора слюсарюю біля «ялинки», а в голові думка про годівлю худоби. Подивився у звіт — числиться понад 1000 тонн заготовленого сіна. Обміряв одну скирту — 60 тонн. Таких скирт шість. Отже — 360 тонн. Ну, нехай 400. Але до весни сіна не вистачить. Іду до директора. «Немає того сіна, що там написано». Не зреагував. Спохмурнів. Наступного дня нагадав йому. «Сіна не вистачить. Треба докуповувати, поки не пізно». Змовчав. Тоді я до парторга, а він: «Бути цього не може. Там тисяча тонн». Тоді я зрозумів: приписують. Замислився: що ж це робиться? Радгосп приписує. Район. Область. Республіка. Вимальовується стан справ у великих розмірах. Звідси воно, мабуть, і йде: плани виконують, цифра справна, а продуктів чи товарів не вистачає.

Але довго розмірковувати ніколи: треба працювати. Дорога кожна хвилина. Мушу якнайшвидше здати доїльний зал. А думка: «Скільки хоч там того силосу? Чи вистачить?» На папері значиться: заготовлено три тисячі тонн. А насправді? В одній ямі нараховую всього триста тонн, та ще й позаминулорічного силосу, що фактично згнив, бо порушили технологію заготівлі: новий силос закладали поверх старого... Як це могло статися? Така безгосподарність! Обурююсь. Розпитую в людей про причини такого неподобства. Кажуть: саме перед початком закладання силосу директор радгоспу чимось образив головного зоотехніка, та так, що той одразу розрахувався і виїхав. Тому не було кому керувати силосуванням. Та вже не знайшлося на весь радгосп господаря? Іду до директора: «У вашому звіті сказано, що заготовлено три тисячі тонн силосу. Немає з того й десятої частини. Не вистачить нам силосу. Треба зараз подумати, де можна його прикупити». Сердито мовчить. Відвертається. Але ж від правди не втечеш: у березні силос вичерпався, директорові довелося терміново закуповувати соковитий корм. По 60 карбованців за тонну. Такої ціни я ще ніколи не чув. Тридцять карбованців — дорого, а тут — 60! Тоді мені подумалося: «Ось вона, та дорога ціна, яку господарство мусить платити за те, що директор не вміє працювати з людьми, не цінить спеціалістів». Сказати у вічі директорові таке не наважився. Тепер дуже шкодую: можливо, він тоді б схаменувся. Адже за ці шість років, відколи радгосп «Зерновий» очолює Соломаха, по кілька разів змінювались провідні спеціалісти: головний інженер тут уже третій, так само як і головний агроном. Зоотехніків було двоє чи троє — нині нема жодного. Не втрималися ветлікарі. Виконроб третій. Завідуючих гаражем — не підрахувати, скільки їх помінялося. «Невже я на черзі?» — майнуло якось у голові. Проте робота йде. За три місяці «ялинка» запрацювала. Бездоганно.

Отже, пішло машинне доїння. Тепер мені вже ніколи додому їздити — ночував у «Зерновому», аби не втрачати дорогоцінного часу. А житла директор не давав. Та я набрався терпцю: розумів, що треба добре налагодити справу з тваринництвом. От заходився поліпшувати справу із штучним заплідненням корів — хочу схрестити червону степову з голштинно-фризовою породою, яка завезена з Канади, хоча виведена в Голландії. Голштинізація стада має величезне значення: ця порода найбільше відповідає машинному доїнню і за формою вимені, і за невибагливістю до апаратури. Я домовився з директором «Львівського», що він відпустить 200—300 породистих телиць для «Зернового». Прийшов до Соломахи, а він: «У нас грошей немає на породистих телиць. Тут ні з чого платити людям зарплату. А в кредити я залазити не хочу». — «Так ми в кінцевому рахунку виграємо»,— кажу. Не хоче й слухати. Отже, ще одна перешкода.

Та ось директор заходився біля доброї справи на фермі, за його розпорядженням, будують сауну і душ. Дуже добре. Але ж, бачу, неправильно будують, не нагріватиметься лазня. Від колосників до поверхні плити — 70 см., а треба 20—30 не більше. Біжу до директора: «Припиніть, неправильно будують. Ось точні розміри...» — «Нічого ти не розумієш»,— зверхньо так. «Ну що ж, пробачте». Ще раз переконався: директор не довіряє фахівцям. Не прислухається до них. Все хоче зробити сам, але для цього бракує знань і вміння. От і виходять — самі лише збитки. Сауну збудували, а вона стоїть без діла.

Саме під його керівництвом неправильно були збудовані й корівники. Вигульно-кормові майданчики занадто малі, не пристосовані для механізованого вибирання гною. А всередині приміщень безглуздо вмонтовані годівниці: кормороздавач не може проїхати, тож корм розносять вручну. Непродуманий і прогін корів до місця доїння... І отак на кожному кроці натрапляєш на сліди його, Соломашиного, невмілого, але вольового втручання в справу, що перетворюється під його важкою рукою в лихо для господарства. Звідки така самовпевненість? І чому його так запопадливо підтримує перший секретар райкому партії?

Однак шукати відповіді на ці запитання ніяк: праця, праця, праця. І вже є перші, хоч і невеличкі, наслідки: зростають надої молока, знижується собівартість центнера продукції — в квітні вона становила 43 крб., в травні — 42 крб., в червні — 36. «Доведемо до 14—15 крб. неодмінно»,— тішу себе думкою. А потім надходить і тривожне відчуття: а коли ж ми сягнемо тих добрих показників, коли нині доводиться писати ось такі папірці:

Директорові радгоспу «Зерновий»
тов. Соломасі В. В.
Жаркова В. Я.

Доповідна записка

Доводжу до Вашого відома, що вже шосту добу не відкачана гноєзбірна яма. Неодноразове усне звертання до Вас, до керуючого першим відділенням та до головного інженера не дало позитивних наслідків. Подальша експлуатація доїльного устаткування загрожує аварією каналізаційних труб. Прошу Вас вжити негайних заходів».

І ще:

я...Для нормального доїння корів на доїльній установці «ялинка» треба годувати тварин комбікормом. Зараз його немає. З цієї причини зривається продуктивність стада. Прошу вжити негайних заходів».

З кожним днем працювати стає важче. Найстійкіші люди й ті розбігаються від директорського свавілля й самодурства. Головний інженер,— молодий, з Києва, знаючий, він чимало допоміг мені,— розрахувався в січні. Категорично не захотів працювати з директором Соломахою: «Хай статтю мені пише, а не зостанусь і дня». Дуже мені шкода було його втрачати — та що вдієш. Після цього обов'язки головного інженера тимчасово виконував механік. Він без освіти. Але баручкий, самовідданий у праці, добре обізнаний з технікою. Така людина — знахідка в цьому віддаленому, степовому, безводному селі. Але й він подав заяву, навіть зареєстрував її. Щоб знову ж таки жодного зайвого дня тут не бути: так допік йому директор. І молодий виконроб — червоний диплом має, сім'ю, будиночок — теж подав заяву і зареєстрував її.

Не дивно, що з 19 комбайнів лише три були готові до збирання колосових: то двигунів нема для 5—6 збиральних машин, то жатки не навішені, то транспортер хтось украв. Отак до жнив і не підготувалися як слід. Отже, будуть втрати. Недоберемо зерна. Недоберемо, таким чином, і корму. І знову доведеться мені писати доповідні директорові.

Ні, з'ясувалося, що не доведеться. Бо несподівано між мною і директором спалахнув новий конфлікт. Цього разу гострий, безкомпромісний і дуже неприємний. Ось як він виник. .

— Пробачте,— несподівано перебила нашу розмову Марічка, заходячи до вітальні, де ми розмовляли.— Маю йти на вечірнє доїння і хочу вас, чоловіків, погодувати. Володю, ходімо допоможаш стіл поставити...

На якийсь час я залишаюсь на самоті зі своїми невеселими думами. Руйнується, отже, струнко побудована вдома схема повісті — сюжет, що навіяний товариським листом херсонського письменника Павла Єгоровича Цокоти, який, знаючи мої творчі наміри й симпатії до Володі та Марічки Жаркових, повідомив останні новини: Жарков перейшов у відсталий радгосп, де керує комплексом, устаткував «ялинку», домагається добрих показників. З ним уже провело цікаву розмову обласне радіо, про нього добре написала місцева газета.

Здавалося б, чудова канва розповіді про благородний вчинок делегата XXVII з'їзду КПРС. І я, не гаючись, поїхав на Херсонщину з добрими намірами оживити сюжетну лінію характерними епізодами, образами, деталями. Але вже вчора, приїхавши до Берислава, відчув якусь розгубленість серед відповідальних працівників райкому партії.

— Хто зна, чи працює Жарков у «Зерновому»,— загадково мовив секретар райкому Микола Миколайович Гордієнко.— Там щось негаразд. Зараз уточнимо, де він.

Дивувало те, що з Жарковим «щось негаразд» і що секретар райкому не знає дійсного становища. Хоча, спасибі йому, він за допомогою телефону встановив: Жарков у ці дні перебуває в себе вдома. Тобто їхати треба не в «Зерновий», а у «Львівський». Чому? І як це могло статися, що передова людина, делегат XXVII з'їзду КПРС, керований благородними намірами, міг зустріти в наші перебудовчі дні такий шалений опір?

А втім, усе зрозуміло й так: на шляху нашої перебудови знову стали вони —

ЛЮДИ З УЧОРАШНЬОГО ДНЯ

Нині поступово викриваються в усій страшній суті злочини Сталіна, Берії, Кагановича, Брежнєва, Рашидова. Так, треба до кінця викрити їхні чорні справи. Але чому тільки їх? Мусимо говорити і про тих, що несуть дух застійних часів у наші дні. Їх багато. Вони всюди. Це ті, які займають більші чи менші посади не за здібностями, не за покликанням. І тому вони потай зневажають людей обдарованих, одержимих, ділових, творців перебудови.

. .Доки Володя з Марічкою пораються по господарству, я, сидячи у вітальні, згадую — ні, це не те слово: в мою свідомість простотаки вривається побачене й почуте під час моїх останніх поїздок степами українського Півдня.

Херсонщина. Гола Пристань спекотного дня. Конче треба побувати в Чорноморському біосферному заповіднику, побачити на власні очі те, що має затопити гребля, яка, незважаючи на протести громадськості, поволеньки будується біля Очакова і яка має відгородити Дніпро від моря.

З пам'яті не йдуть слова академіка АН УРСР Віктора Дмитровича Романенка під час його недавнього виступу за «круглим столом» публіцистів у Спілці письменників України: «Коли перекриють Дніпровсько-Бузький лиман, загине унікальний, світового значення Чорноморський біосферний заповідник — його затоплять і підтоплять отруйні води лиману, котрий перетвориться у звичайнісінький відстійник».

І ось хочу на власні очі побачити той дивосвіт, що має загинути і переконатися в тому, чи й справді є там дубові гаї — залишки легендарної Гілеї, якою милувався Геродот майже 2500 років тому. А може, там не лишилося й знаку від Гілеї? Ніхто з тих, кого я розпитував (а це були місцеві люди, херсонці), нічого певного не могли сказати. Тож треба їхати. Одначе як добратися на територію заповідника! Ніякий транспорт туди не ходить. Контора заповідника в Голій Пристані, але директор у відпустці, а науковці свого транспорту не мають. Керівники Голопристанського району, на території якого міститься заповідник, не виявляють бажання допомогти мені. І це ще більше насторожує, непокоїть, інтригує — що ж там коїться?

Несподівано мені допоміг перший секретар сусіднього Скадовського райкому партії Григорій Семенович Кожем'якін — напередодні ми з ним провели кілька цікавих (як для мене) годин у його кабінеті. Вели мову про людей району. Григорій Семенович (і це, мені здається, найголовніша позитивна риса його як партійного працівника) не підміняє адміністративні органи, а працює з людьми, уважно вивчає їх: чотири голови колгоспів, що їх рекомендував райком партії на цю посаду, поліпшили справи в господарствах, вивели район з останнього місця в число передових.

Щоправда, Кожем'якін, як і більшість

партійних працівників, не вельми дружить з книжками, байдужий до проблем української культури і виявляє певну екологічну індиферентність (про те трохи згодом). Але тільки-но я заговорив про Геродотову Гілею і Чорноморський біосферний заповідник, він жваво зацікавився, виявив навіть бажання разом зі мною поїхати туди, подивитися на залишки легендарного царства. Однак в останню мить якісь нагальні справи зашкодили Кожем'якіну здійснити свій задум. Зате він надав у моє розпорядження машину — райноміський уазик. Для супроводу призначив відповідального працівника райкому партії — молодого і вельми приємного чоловіка.

Ясна річ, їхати в зону заповідника без наукового співробітника — задармна справа. Про це завбачливо подбав Кожем'якін. Він домовився з Голопристанським райкомом партії, де нам порадили гіда-науковця. Тож у першу чергу ми з райноміським поїхали до контори Чорноморського заповідника. Здавалося б, усе складалося якнайкраще. Екологічна поїздка в супроводі вченого і партійного працівника має бути цікавою, повчальною, плідною. Але я прорахувався... Машина зупиняється біля воріт у глухому завулку. Я заходжу в невеликий затишний двір і знаходжу потрібну людину. Переді мною постає неприязна, ніби аж демонстративно похмура й зла жінка невеликого зросту, з випицюватим обличчям та вузькими прорізами очей. Вона ботанік. Сухо повідомляє, що дуже зайнята, але їй телефонував «сам перший». Офіційним тоном запитала, що мене цікавить в заповіднику. Я виклав їй свої екологічні болі й тривоги. Здається, пропустила це повз вуха. Бо заговорила зовсім про інше... Її, бачте, роздратувала моя українська мова. Тому відрубала, що вона не місцева, а приїхала сюди здалеку, і в неї тільки українське прізвище по чоловікові, тож української мови не знає, це їй, мовляв, не потрібно, і щоб я це врахував.

Це був ніби ляпас. Я, здається, мусив би іти геть. Але ж... Гілея! Я змовчав. Хоча образа і біль краяли душу. Про таке ми ніколи не писали раніше. Ніби соромились. І говорити про міжнаціональні зв'язки звикли лише помпезними фразами з газетних передовиць. А тим часом за цією шовіністичною нетерпимістю приховано не лише духовне убозтво, а щось неприємніше, потворніше — ті соціальні вади, які є вже загрозою для суспільства. Це виявиться трохи згодом, а поки що мовчки ідемо.

Від'їхали недалеко. Похмурій учений дамі захотілося заїхати додому. Довго чекали її. Розбалакався з партійцем. І ще один ляпас: на запитання, чому в Скадовську не видно жодної української вивіски чи гасла, співрозмовник роздратовано кинув:

— А я ненавиджу український націоналізм!

Я на мить розгубився, потім запитав:

— А що ж таке український націоналізм у вашому розумінні? — Ідеолог району (а мій співрозмовник очолює відділ пропаганди в райкомі партії) мовчить. Здається, не знає, як відповісти. Неприємна пауза в присутності водія. Підказую:

— Це коли свою націю ставиш над іншими. Так? А тут що?

З'являється вчена дама. Полегшено зітхаємо: кінець неприємній розмові. Але не кінець прикрощам і мордуванням душі...

Менш ніж за годину були біля заповідника. Їхали бездоріжжям. По піску. Праворуч поміж зелених, розлогих, старих верб зблискувало синє плесо Дніпра, ліворуч тягнулася випалена сонцем таврійська напівпустеля, вкрита подекуди кугою, ковилою піщаною та кущами ронтника. Та ось густішають соснові насадження, переходять в молоді ліси, що сприймаються як живий пам'ятник академікові Петрові Степановичу Погребняку, котрий першим по війні почав ефективно засаджувати оці пустельні піски (а вони ж утворилися, як відомо, тисячу років тому внаслідок вирубування і спалення стародавньої лісистої Гілеї кочівниками).

Несподівано на зеленій галявині серед соснових гаїв постало кілька типових двоповерхових багатоквартирних будиночків. довкола яких зблискували легкові автомобілі, сохла білизна, пиньнувато сунули пляжники до Дніпра. Ще далі виднілося бетоноване поле незрозумілого призначення.

— Що це за курортне містечко? — допитуюсь.

— Макет Очаківської греблі,— пояснює райноміський. — Вона тут у кілька раз в зменшена. Випробовують...

Він іронічно посміхнувся і додав

— Але, здається, вже третій рік в зна, ця зменшена гребля, стоїть сухою. Чи не так? — обернувся він за підтримкою до ботаніка, проте вона суворо промовчала. Змовчав знічено і партпрацівник.

— Може, заїдемо, погомонимо з мінводгоспівцями? — запропонував я.

— Ні в якому разі!

Я зрозумів усю «делікатність» ситуації: йдеться про приховані від людського ока (й від гласності!) вузьковідомчі зловживання. Мінводгосп будує Очаківську греблю на замовлення Мінводгоспу. Своя рука владика. Високовартісний полігон не працює. Зате ж добре «працюють» мінводгоспівці, що приїздять сюди у відрядження попляжитись, добре спочити на державний кошт. Поява публіциста тут небажана.

Нещодавно мені довелося побувати на одному з екологічних засідань у Москві. Від авторитетного вченого почув такі дані: за всі роки своєї бурхливої діяльності меліоратори нашої країни витратили 131 мільярд карбованців на осушення перезволожених і зрошення посушливих земель. Але з тієї суми, підкреслив учений, невідомо куди поділися 80 мільярдів народних коштів. Тобто лише на 51 мільярд можна конкретно простежити, побачити, перевірити содіяне меліораторами: канали, насосні станції, техніку, житло, наукові заклади тощо. А решта?

Я сказав тоді московському вченому: їдьмо на Україну, під Голу Пристань, там побачимо курортне містечко меліораторів, де вони ціле літо спочивають на державний кошт. Або почитаймо пристрасний лист, що його надіслав мені меліоратор — винахідник Василь Степанович Бодун, відгукуючись на мою статтю, надруковану в «Літературній Україні» і спрямовану проти будівництва каналу Дунай — Дніпро та Очаківської греблі. Пише він, скажімо, про те, як один з керівників Мінводгоспу УРСР «купив для дочки цілий інститут». Тобто влаштував доньку в один з інститутів Академії наук і — «...мільйонні фінансування тому інститутові і — фіктивні довідки про те, що інститутські «розробки»

впроваджені з великим ефектом. І все це вилилося в кандидатську дисертацію для доньки, в докторські дисертації для керівників того інституту».

Так, можна знайти сліди пропащих 80-ти мільярдів карбованців

...В'їжджаємо в заповідник. І несподівано його візитна картка: кряжистий і крислатий, з могутнім покрученим стовбуром дуб; а перед ним табличка «пам'ятник природи». Довкруг нього хащі ожини, буркуну й дикої коноплі.

Дуб зустрічає тишею, спокоєм і прохолодою, що особливо приємно о цій жаркій порі. Ботанік нагадує, що під дубом завжди тихо й прохолодно навіть за найбільшої спеки,— це одна з незліченних таємниць природи.

Проте найбільше диво — цей дуб є нащадком давньоскіфської легендарної Гілеї. І він тут не один.

Ідемо в глиб заповідника. Видовище неповторне. Великі пагорби-галявини, що вкриті кугою, дикими фіолетовими мальвами, полином, шпоришем піщаним, чебрецем, волошками короткоголовими і козельцем дніпровським — це той козелець, що рятував тут людей під час голоду 1933 року. А між цими пагорбами, у видолинках, зелені дубові гаї. Ні, не зникла безслідно могутня зелена Гілея, що лісом дубовим вкривала весь цей край. Ось її далекі правнуки — невеликі діброви. Дуби, правда, приземкуваті, але стовбури товсті, маслакуваті, сучкуваті, крони негусті й округлі. Це так звана ПІЩАНА РАСА ДУБІВ.

Проте чимало їх і всохло, надто на низинах. Причина зрозуміла: підступають засолені ґрунтові води. Діє підступне Каховське «море».

А що ж буде, коли Очаківська гребля перетне Дніпро? Адже Чорноморський заповідник, по суті, в западині. Навіть незначне підвищення рівня води в Дніпровсько-Бузькому лимані загрожує катастрофою: заповідник затоплять брудні води лиману. Академік Романенко має рацію. Але запитую ботаніка, що загрожує заповіднику в зв'язку з будівництвом Очаківської греблі? Науковець заявляє, що не розуміє мого запитання. Але наш молодий водій, котрого доля заповідника хвилює, очевидно, більше, ніж науковця, чемно повторює моє запитання російською мовою, і ботанік сухо радить мені звернутися до... директора заповідника, котрий, як ми вже відзначали, саме перебуває у відпустці. Одне слово, розмови про долю Чорноморського заповідника не вийшло.

Байдужість виявив до цієї проблеми і партійний працівник. Хоча поїздкою він був вельми задоволений. Навіть відверто радів з такої нагоди: замість того щоб сидіти в своєму задушливому кабінеті, супроводжує ось письменника в цікавій подорожі. Він завбачливо навіть прихопив поліетиленовий кульок, щоб набрати з-під дуба землі для хатніх квітів. А ще він успішно вгадував назви лікарських рослин, які його, здається, найбільше цікавили. Хоча за освітою він філолог, закінчив романо-германський факультет, працював перекладачем, бував за кордоном. За станом здоров'я опинився в Скадовську. Тому й лікарські рослини знає. А от Очаківська гребля не турбує його.

Щось було не сьогоднішнє в тій байдужості науковця і партійного працівника до важливої проблеми: бути чи не бути Очаківській греблі — бути чи не бути Чорноморському заповіднику? Якимсь дисонансом до наших перебудовчих днів постала соціальна байдужість двох відповідальних перед суспільством людей. І це ще було не все.

Втомлені мандрівкою, ми всі сиділи в світлиці єгеря Рибальчинської дільниці й частувалися запашним сиродоєм, що духмянів ніжним ароматом степових трав і коров'ячого тепла. В кімнаті панувала приємна прохолода, що її завше дають у степу глинові стіни.

Мова йшла про заповідник, його значення, його людей. Я згадав, що тут працює всесвітньовідомий вчений — іхтіолог Віталій Устинович Пінчук, котрий нині репрезентує радянську науку, працюючи над книжкою до багатотомного покажчика риб світу, що має вийти у ФРН.

І тут вибухнула гнівом ботанік. Вона, відкинувши будь-яку скромність і сором'язливість, почала паплюжити авторитетного вченого, вдаючись навіть до якихось інтимних подробиць. І це в присутності єгеря, його дружини, восьмирічної їхньої онуки.

— Як ви можете! — вирвалося в мене. — Йдеться про одержиму людину, яка...

Та договорити не дав райкомівець. Чемний і ввічливий, він раптом підхопився і, припадаючи на хвору ногу, нервово став ходити по кімнаті й запевняти, що «нам не потрібні» так звані одержимі, нам потрібні «звичайні» і «прості» люди. Було невідомо, кого він мав на увазі під іменем «звичайними» і «простими» і чому їх наявність не дає права на життя одержимим. Незрозуміло було, чому науковець і партійний працівник з такою нетерпимістю ставляться до людей самовідданих, які рухають поступ.

Зате мені стало зрозумілим, як тут, на периферії, живеться і працюється талановитому вченому, що відмовився від столичних квартирних благ, від особистого життя, а кожен день, кожну годину — всього себе! — віддає науці, яку гідно представляє і на світовому рівні.

На столі в єгеря лежали свіжі газети, що криком кричали про перебудову, а тут на мене війнуло таким знайомим учорашнім застійним днем. Зовні ніби звичайні, прості, скромні, а насправді внутрішньо войовничі, непохитні в своєму консерватизмі. Здається, їх ніщо не цікавить, окрім власного благополуччя; їм нічого не потрібно, крім зарплати, прогресивок і підтримки керівництва, якому вони вміють догоджати. Але саме вони — «скромні» і «прості» — непомітно гальмують перебудову тим, що завдають дошкульних моральних травм людям обдарованим, працьовитим, настроєним революційно і перебудовчо. Слухаючи гнівну, брутальну лайку сердитої дами на адресу талановитого вченого, мені мимохіть згадалися слова директора одного академічного інституту — слова, які не вдалося мені опублікувати в роки застійні: «В мене 180 співробітників. З них 80 — це здібні люди, які рухають науку. А 100 — це випадкові, посередні, нездари. Всі вони, як то кажуть, «позвоночники» (термін застійних років. — С. П.), тобто прийняті за дзвониками «зверху». Тому жодного з них не можу вигнати чи скоротити — за кожним з них впливовий дядя, татусь, сват, брат, одне слово — родич, та ще й у «верхах». Гаразд, я згоден годувати цю сотню белбасів за умови, якби вони не втручалися в науку, якби вони не знищували морально — своєю заздрістю, сво-

їми доносами, комісіями — отих моїх вісімдесяльох справжніх».

Коментарі зайві.

Але люди вчорашнього дня завдають не лише моральних травм. Ще гірше, коли вони спричиняються до економічних втрат. Причому саме там, де годилося б мати лише прибутки. І де раніше їх мали!

Я їхав саме туди, до раніше мали великі прибутки, а тепер, у добу госпрозрахунку та самофінансування,— великі збитки. Як не гірко усвідомлювати, їхав у знайомий мені колгосп імені Леніна Долинського району на Кіровоградщині — в те господарство, про яке я не раз писав, зокрема про першу на Україні свинофабрику. Мовиться про тваринницький комплекс з відгодівлі свиней, завдяки якому господарство одержувало великі прибутки, що сприяло культурній розбудові села і створило заслужену славу голові колгоспу, палкому організаторові й будівникові цієї фабрики Миколі Володимировичу Миркаленку.

Писав про нього, до речі, не лише я. Захоплювався колоритною постаттю Миркаленка і незабутній наш Василь Земляк, мріючи про свій роман «Веселі Боковеньки» на матеріалі колгоспу імені Леніна Долинського району. Писали про це господарство та його мудрого керівника Євген Гуцало та Ростислав Самбук.

Та ось мені сказали, що Миркаленко через хворобу (три інфаркти підряд) змушений піти на пенсію, господарство вкрай занепало, і свинофабрика стала... збитковою. Неймовірно! Адже Миркаленків комплекс продукував і продавав державі по 26—27 тисяч центнерів м'яса на рік! Микола Володимирович довів кількість поголів'я на свинофабриці до 31 тисячі. А ще й високий рівень механізації: один оператор обслуговував тисячу тварин. Усе на комплексі було мудро організовано, відрегульовано — як же може таке господарство стати нерентабельним! Та ще нині, коли вся країна переходить на самофінансування, коли рентабельність стає нарешті головним економічним чинником нашого господарювання. Крім того, мені сказали, що колгосп не виконує план продажу молока. А за Миркаленка менше ніж 3,5 тисячі кілограмів молока від корови тут не доїли. Що ж сталося на фермі? Які катаклізми струсонули комплексом? Як може бути збитковою свинофабрика за такого дефіциту м'яса в країні! Ніхто в Кіровограді не міг мені відповісти на ці запитання. Тож їхав у Долинський район з найболючішим, єдиним

ЧОМУ НЕРЕНТАБЕЛЬНА ФАБРИКА М'ЯСА?

По дорозі згадував одержиму натуру Миркаленка. Чомусь пригадувалася та риса, про яку ми, письменники, не писали. Не надавали їй значення. Чи в ті застійні часи заведено було не брати до уваги цю рису. А саме: любов Миркаленка до художньої літератури, зокрема до рідної української; його глибока повага до працівників красного письменства.

Ні, не випадково літератори були частими гостями в колгоспі імені Леніна. І Василь Земляк захоплювався постаттю Миркаленка недарма. Ясна річ, Микола Володимирович не міг бути активним читачем — на це в нього, керівника великого господарства (14 тис. га орних земель!), новатора, степового невгамона, просто не було часу. Хоча й читав-таки здебільшого взимку — немало творів сучасних українських письменників. Та головне — він подбав про добротний Палац культури і гуртки художньої самодіяльності. Опікувався чималою бібліотекою, щедро фінансував її. Це з його, Миркаленкової, ініціативи провадились велелюдні бурхливі читацькі конференції, на які приїздили автори з Києва. Це він заснував колгоспну літературну премію, першим лауреатом якої випало стати мені.

Але до врочистостей справа не дійшла. Бо на заваді постали, з одного боку, тодішній голова Спілки письменників України Козаченко, який заявив Миркаленкові: «А чому першу премію присуджено не Корнійчуку!» А з другого — тодішній секретар Кіровоградського обкому партії Сноолап, котрий став дошукуватися в першого колгоспного лауреата якихось «ізмів».

Миркаленко так обурився грубим порушенням демократії, волюнтаристським втручанням у рішення колгоспного правління, що... розпустив журі. Так автор цих рядків залишився першим і останнім — та ще й «недипломованим»! — лауреатом колгоспної премії «Шана хліборобів».

У справі пошанування красного письменства Миркаленко мав запеклого антипода — ним був його найближчий сподвижник і однодумець на ниві хліборобській, головний агроном колгоспу С. Чудовий фахівець, він скептично, якщо не сказати більше, ставився до українських письменників та їхніх творів, яких не знав, бо не читав і не хотів, здається, читати. На цю рису я в ті часи, коли писав про колгосп, також не звертав уваги, не надавав їй значення. Все-таки, вважав, найважливіше те, що чоловік добре працює на своїй ниві, а решта — другорядне. Що ж, в тоді глибоко помилявся. Бо тепер мені мимохіть довелося згадати «другорядні» риси в характерах Миркаленка і С., їхню любов і нелюбов до літератури.

. Перш ніж піти на комплекс, я майже вирвався до головного економіста Марії Білої.

— Так, свинокомплекс нині нерентабельний,— підтвердила вона. — Чому? Дуже просто: нічим годувати свиней. Немає комбікорму. Та й де він візьметься, коли минулого року врожайність пшениці у нашому колгоспі становила 13 центнерів з гектара, а кукурудзи — 15...

Я не йняв віри! Адже Миркаленко підняв урожайність пшениці до 40—45, а на окремих ділянках — до 50 ц з га. І це в посушливих степах, завдяки чорним парам, які Микола Володимирович тримав, незважаючи на всілякі заборони, окрики згори та щедрі догани, які сипалися на його сивіючу голову. А ще завдяки суворому дотриманню сівозмін. Колгосп імені Леніна тоді щороку здобував перехідні Червоні прапори і за високі врожаї кукурудзи — понад 70 ц з га (сягало й до ста!). Це завдяки вмінню Миркаленка і С. добувати високопродуктивні сорти та добре їх доглядати. А тепер — 15 ц з га!

— ...Тож не дивуйтеся, що зменшилось і поголів'я свиней,— додала Марія Біла. — При Миколі Володимировичу було 31 тисяча, нині — 12.

Поспішаю до нового голови колгоспу Олександра Яковича Шатного. Розмова коротка, бо до кабінету саме заходить перший секретар райкому партії, що особисто (?) проводить тут семінар голів колгоспу району

з питань закладання сінажу (а саме йдуть жнива!). Шатний, не знаючи, очевидно, про мою певну обізнаність з історією колгоспу, трактує причину нерентабельності свинофабрики трохи казуїстично — в обхід головного:

— Проект свинокомплексу невдалий. — («Отакої! — подумалося мені. — Це ж був найдосконаліший проект часу»). — А саме: приміщення холодне. Зими ж суворі. Стіни бетоновані. Опалення немає — теплогенератори попсувалися. — («І колгосп не може їх перемонтувати!» — мимохіть постає питання). — А якщо і є такі теплогенератори, що працюють, для них немає палива. Ну и середовище «агресивне» — все поржавіло. Скажімо, комплекс був на гідрозмиві. Води йшло багато — працювало вісім свердловин. Але вони вийшли з ладу. Жодна не працює.

Шатний, розповідаючи, дивиться не на мене, а на секретаря райкому, що сидить збоку, під стіною, і схвально похитує головою — мовляв, усе правильно. І коли Шатний сказав, що жодна свердловина не працює, секретар райкому також стверджно кивнув — не обурився, не вигукнув: «А чого ж ви не полагодили!»

— Отож гідрозмив ми ліквідували,— не червоніючи, наче Шатний,— і шахтні канави засипали, бо нічим змивати Погана й вентиляція. Та головне — холодні стіни.

Безліч питань виникло до голови колгоспу Шатного, але до кабінету за знаком секретаря райкому почали заходити голови колгоспів — учасники семінару. Вони не говоритимуть про те, чому затяглися жнива у районі або чому нерентабельний відгодівельний комплекс. Вони міркуватимуть над питанням, котре кожному з них відоме достеменно: як заготовляти сінаж. Що ж, змушений полишити кабінет Шатного. Треба таки подивитись на свинокомплекс...

Ідемо туди на колгоспному всюдиході. По дорозі з розповіди комуністів колгоспу постає драматична й сумна історія останнього часу.

Познайомилися вони — голова колгоспу імені Леніна Микола Миркаленко і вчений-агроном Кіровоградської сільськогосподарської дослідної станції С. — на відпочинку в Карлових Варах Там вони стали нерозлийводою. Довгі бесіди про грунти, врожаї, пшениці, добрива. Багато нового почув Миркаленко з галузі наукової агрономії.

Ні, недарма привипів Миркаленко до молодого фахівця. Свинофабрика — це 30 тисяч свиней. Як і чим їх нагодувати? Потрібна могутня кормова база. Потрібні високі врожаї. Потрібні спеціалісти. У С. побачив голова закоханого в рідну землю степовика, обдарованого фахівця, що шукає, мислить, вболіває.

— Чи подобається тобі там?

— Не дуже,— признався С. — Мало суто наукової роботи. Більше біганини. Посилають у колгоспи перевіряти, консультувати, читати лекції. Наради, засідання, зайти ні про що. А ще й керуючий відділком — багато адміністративщини.

— То йди до мене головним агрономом. Чотирнадцять тисяч гектарів. І дисертацію писатимеш.

У С. дух перехопило.

Спрацювалися.

С. одразу заявив·

— Непродуктивних сортів пшениці сіяти не буду. Економічно невигідно і свиней не прогодуємо.

Тож послав бойового агронома з вантажівкою аж на Кубань до академіка Лук'яненка по елітну «аврору». А в Одесу поїхав сам Миркаленко — до академіка Долгушина по «одеську-51» (привезли 5 тонн еліти). Дістав С. ще й посухостійку «дніпровську-537», якої ще й на сортодільниці не знали. А ще сівозміни, добрива, пари, багаторічні трави, горох, як основний білковий корм для худоби 3 усього цього й піднялась врожайність до 50 ц з га (для того, щоб прогодувати свинофабрику, потрібно було збирати як мінімум 33 ц з га). Тож і тема дисертації витанцювалась: «Кормова база колгоспної свинофабрики«.

Про цю дисертацію Миркаленко нагадував мало не щодня: дуже йому хотілося, аби головний агроном колгоспу був кандидатом наук. Адже матеріал нагромаджувався у С. благодатний: кормова база міцніла, свинофабрика розширювалась, прибутки зростали, колгосп став мільйонером. Тільки пиши та узагальнюй.

І коли після трьох інфарктів Миркаленко передавав справи в руки С. (а кому ж іще?!), нагадав і про дисертацію: «Дуже прошу — не зволікай Бери відпустку і завершуй справу«.

Та сталося непередбачене.

Прийнявши передове господарство, де все було якнайкраще відрегульоване і налагоджене, С. раптом кинувся в обійми «зеленого змія«. Чому? Які причини? Запаморочення від успіхів і влади? Невміння користуватися її складним інструментом? Зарозумілість і пиха, що досі дрімали десь у нетрях душі? Безвідповідальність?

Все це так. Але є найголовніша причина. ВІДСУТНІСТЬ ІНТЕЛЕКТУ.

Так, він добрий фахівець. Є знання з агрономії. А інтелекту немає. Бо, як з'ясувалося, за своє життя не прочитав жодної художньої книжки.

Друга причина: відсутність мудрого старшого товариша-наставника, під проводом якого С. досі працював. Ніхто не замінив Миркаленка. Хоча таким «колективним Миркаленком« міг і мусив би стати Долинський райком партії. Не став. Не зупинив, доки було не пізно. Бо потім сталося неймовірне.

...С. після бенкету в райцентрі п'яний вів уночі машину. Поруч сиділа дружина. Шалена швидкість і уповільнена реакція водія: аварія! Дружина загинула. Він залишився живим. І... запив ще дужче, хоча й одружився вдруге. І знову говоримо про причини. Мої співрозмовники — сільські комуністи — й досі не можуть зрозуміти елементарні речі: навіть прекрасний спеціаліст без духовного начала може втратити орієнтири в житті.

Так, Миркаленко в рот не брав спиртного. Випадково? Ні Беріг здоров'я? Навпаки — був занадто нещадний до себе, що й призвело до трьох інфарктів. Не пив, бо жив розкішним духовним життям. До нього їхали по досвід, на поклін з усіх усюдів, а він шанобливо схилявся перед трудівниками красного письменства, перед мистецтвом, перед доброю книжкою, перед чарами слова. Тому влада, почесті, слава не зіпсували його. Навпаки, він використовував славу, аби запросити до колгоспу найкращу столичну капелу чи театр, встановити літературну премію, організувати читацьку конференцію, на яку запучити письменників з Києва. Цього й бракувало С.

А що ж перший секретар Долинського

райкому партії товариш Г.? Його в пам'ятаю за досить прикрої ситуації...

Черговий семінар на Миркаленковій свинофабриці. Нагодував Миколе Володимирович душ двісті. Поїхали автобусами назад. Потім голова влаштував товариську вечерю для вузького кола. Присутній і Г. Він тамадував, без кінця проголошував тости, жартував, нікому не давав говорити. А Микола Володимирович — чоловік непитущий — сидів збоку, скромно й трохи сором'язливо усміхався. Десь опівночі, похитуючись, Г. пішов до своєї машини, по дорозі згріб в обійми гарну сільську дівчину — здається, колгоспного комсорга, а машині посадив її поруч і поїхав у темінь. Ніби так і годиться. Другодні про це знала вся Ганнівка.

То як міг отакий «ідеолог» благотворно вплинути на С.?

— Навпаки, Г. штовхав нашого нового голову до прірви,— з гнівом зазначають мої співрозмовники, і я не можу їм, комуністам, не дорікнути: а чому ви обурюєтесь заднім числом? Чому не говорили про це у вічі Г., не промовляли про це публічно на зборах? Але мої співрозмовники лише констатують факт:

— Г. приїздив майже щодня в гості до С., і вони втрьох — з нашим парторгом — різалися в преферанс. Коли знімали Г. з роботи і виключали з партії, з'ясувалося: він за рахунок нашого колгоспу розмовляв трохи не щодня по телефону з донькою, яка живе в Дніпропетровську,— набалакав на півтори тисячі карбованців. І скільки жна у Долинську — не платив за квартиру. — «Я не знав, куди платити»,— заявив.

— А шо з С.? — Цікавлюся долею обдарованого агронома, що пустився берега. Відповідь сумна: за три роки розвалив колгосп (і знову не можу не дорікнути сільським комуністам: а де ж ви були?!). Довелося зняти. Шукати нового ватажка. І знайшли.

Олександр Якович Шатний раніше працював директором радгоспу у Маловисківському районі на Кіровоградщині. Знали Мали буцімто судить. Уникнув відповідальності — опинився в Знам'янці, де керував озелененням. Здається, чоловік знайшов себе. Та хтось із обласного керівництва згадав про нього, коли обмірковували кандидатури на пост голови колгоспу імені Леніна в Долинському районі. Чим підійшла його кандидатура — невідомо. Привезли. Сумна пасивність ганнівців, котрі не спромоглися висунути когось із своїх,— адже чимало є молодих фахівців. Проголосували за Шатного, якого ніхто не знав

Який він обрав стиль? Комерційний. Передусім ліквідував пари і став засівати їх кавунами Справді, якісь прибутки є, але різко впали врожаї пшениці — до 13 ц з га. Підірвано й кормову базу тваринництва. Тепер для обробітку буряків Шатний запрошує пенсіонерів з Кривого Рога і розплачується з ними кавунами: за оброблений гектар буряків — 2,5 тонни кавунів. Ну й що? Врожай буряків став менший, ніж там, де його обробляють без затрат ручної праці.

І ще один «гешефт» Шатного. Сіють люцерну ніби для тваринництва — для гранул і зеленого корму. Так за планом. А насправді гранул не роблять, свині голодні, бо люцерну Шатний залишає на насіння. Це вже позапланово. За належної підтримки райкому партії, його першого секретаря. Прибутки, ясна річ, є: кілограм насіння люцерни коштує 25 крб. Але потерпає тваринництво. Не виконується план продажу молока і м'яса. Свинофабрика стала нерентабельною. І невпізнанною

Зовні вона невпізнанна, бо повиростали й помогутнішали ті горіхи, що їх завбачливо посадив Миркаленко двадцять років тому, і вони тепер замаскували приземкуваті корпуси свинарників. Ці дерева, до речі, навіть не вимерзли в критичну для горіхів зиму 1986—1987 років.

А всередині свинокомплекс невпізнанний, бо...

Калюжі густої твані, болото, сморід, міріади мух. Свині худі й чорні, ніби з пекла. Ніде ногою ступити. Це глум над тваринами.

Немає гідрозмиву. Підземні галереї загатили щебенем Поставили звичайнісінький стрічковий транспортер, що не витримує «агресивного» середовища. Ось і зараз — він поламаний, тож поросята хуляються в гноївці, а в протилежному кінці корпусу місцю збпискує ціле озеро рідоти, що її намагаються відсмоктати пожежним насосом у асенізаційну цистерну.

Одне слово, після трьох дорогих «реконструкцій» свинофабрики на зміну механізації прийшла... ручна праця Оце так «прогрес»!

Так, згоден — після Миркаленка приходять керівники невдалі, випадкові. Але що сталося з людьми уславленого колись колгоспу? Де вони? Куди поділися ті безперечно талановиті, технічно грамотні, винахідливі оператори, що повернулися з Кривого Рога до села і про яких я писав у нарисах? Чому вони не порятували бодай технічну оснащеність свинокомплексу? Чому дозволили комерсантові знищити всю механізацію, а потім стверджувати, що «проект комплексу невдалий»? Невже ми герої лише тоді, коли нами керує герой, який за все відповідає, все знає і вміє повести за собою? Невже не можемо дати відкоша людям випадковим, яким байдужі надбання попередників?

Водить мене по свинокомплексу Іван Васильович Повідзьон. Показує руїну. З обуренням розповідає:

— Подивіться: репродуктивний сектор. Його почав Миркаленко. Кошторисна ціна — два мільйони сімсот тисяч карбованців. Вклали вже мільйон, а він не діє. Нема ні людей, ні матеріалів, ні вміння.

— ...За Миркаленка були люди Вони поверталися до села, бо тут відчували себе господарями, селянами: Микола Володимирович давав на зароблений карбованець кілограм зерна. А ще продавав колгоспникам кавуни по дві копійки за кілограм, олію — по тридцять копійок за літр. А Шатний платить тарифну ставку. І на зароблений карбованець — триста грам зерна. Людей цим у колгосп не заманиш.

— ...Взимку в цих корпусах холодно й голодно. За Миркаленка не відчувалося, що стіни бетонові, бо безвідмовно працювало опалення. А тепер... завершується рік, закінчуються ліміти на паливо. Солярки нема. Поросята мерзнуть і дохнуть. Іде новий рік, а ми не знаємо, що дадуть. Аж п'ятнадцятого лютого, як правило, виділяють солярку, але вже немає кому топить.

— Ось бачите... Шатний взявся будувати літні навіси для худоби. Гроші вклав, а вони завалилися — будувала якась мандрівна бригада. Бездумно все це робиться. .

Згоден. Бездумно. А ви, шановний Іване

Васильовичу, головний зоотехнік колгоспу, що ви особисто зробили, аби припинити цю бездумність, завадити безгосподарності Шатного? Так, ви палкий вболівальник Миркаленка, його учень. Але чому не послідовник? Чому не боретесь за Миркаленків стиль і стратегію в керуванні господарством? Ви простий виконавець? То дозвольте нагадати вам: ПЕРЕБУДОВА ПОЧИНАЄТЬСЯ ТАМ, ДЕ КОЖЕН СТАЄ БОРЦЕМ, ГОСПОДАРЕМ, ЕНТУЗІАСТОМ.

Таким був Миркаленко на посаді голови правління. Чому ж ви, Іване Васильовичу, не продовжуєте його справи?

Це хотілося б сказати секретареві партійної організації колгоспу товаришу Москаленку. Кому ж, як не йому, засудити згубний примітивно-комерційний стиль Шатного, котрий остаточно руйнує велике багате господарство!

Миркаленко, перебуваючи на своїй інвалідній пенсії, все це бачив і страждав неймовірно. Разом з дружиною Тетяною Іванівною (вона працювала тут головним ветлікарем) мешкав на Вітряківці — в тому колгоспному будиночку, з якого колись і почалася вулиця новоселів. Довкола котеджу був садок, далі рясніла горобина — аж до широкого ставу, що також є Миркаленковим витвором.

Здавалося б, тільки жити серед тиші й краси. Та йому нестерпно боліло за рідний колгосп, що розвалювався. Нарешті не витримав — утік. Разом з Тетяною Іванівною переїхав до Києва, де придбав на правах ветерана війни і персонального пенсіонера кооперативну двокімнатну квартиру в чудовому закутку великого міста — на вулиці Рлідужній.

І це була помилка.

Як тільки вони переїхали, обох охопила туга за селом. Миколу Володимировича скосив інсульт. Кілька місяців у лікарні. Сяк-так оклигав. І знову страшний удар — на початку 1988 року раптово помирає Тетяна Іванівна.

Востаннє ми бачились з ним напровесні. Він важко пересувався по кімнаті, з тугою поглядав у вікно, за яким виднілися озера, розлогі краєвиди гирла Десни, темна смуга пуща-водицьких лісів, весела Оболонь. Але то були не степи.

— Чого я сюди приїхав? — вкотре простогнав Микола Володимирович. Потім поволі повернувся до мене, болісно вражав його примерхлий погляд.

— Як міг я мене зрадити?

Це теж не вперше запитував. Я намагався перевести на іншу тему: йому не можна було хвилюватись. А він показав пальцем на стіл:

— Ні, ви почитайте, що пишуть.

Я підійшов до столу і не повірив очам своїм: там лежали примірники долинської районної газети «Шляхом Ілліча». Так, незважаючи на суворі приписи лікарів, навіть тепер, після інсульту та втрати вірного друга Тетяни Іванівни, він жив життям свого колгоспу. Вимагав, аби йому писали і надсилали газети.

На видному місці лежав примірник газети, де йшлося про його рідний колгосп за останні роки. Я мимохіть став читати кореспонденцію під заголовком «Пшениця у відставці»:

«Колгосп збирає найнижчий у районі врожай зернових у нинішньому році і, мабуть, найнижчий за останні 30 років своєї біографії. Всього по 13,9 ц на круг намолочують тут від зернової групи і тільки по 18,5 — озимої пшениці».

А от у сусідньому радгоспі «Маріампільський», зазначає газета, намолочують по 50—60 ц озимої пшениці. Бо там пари, як було колись у Миркаленка.

«Пар,— стверджують кореспонденти,— у наш час має неоціненне значення в степовій зоні. Його віддачу через пшеничний колос прирівнюють до гарантованого поливного гектара.

В цьому існують і свої усталені традиції — відводити кожен десятий гектар орної землі під чорний пар, що не суперечить плановій політиці. У колгоспі імені Леніна налічується 12,5 тисячі гектарів орної землі. А парових площ — нуль, їх займають під різні «комерційні» і «доходні» культури, такі як баштанні, сорго, еспарцет. Вирощують їх наймиті зі сторони бригади, від різнобарвних наметів яких ціле літо кишать колгоспні лісосмуги. До чого все це призведе і вже призвело, видно з одного факту: у цьому році, щоб продати колгоспникам зароблене зерно, керівникам доведеться простягати руку до сусідів, аби виміняти у них за вчмінь та суржики жалюгідні тонни пшениці, бо своєї не вистачає».

Стаття завершується цілком логічно:

«Хочемо запитати голову колгоспу О. Я. Шатного, як же ви, шановний господарнику, збираєтесь виконувати Продовольчу програму?»

Не встиг я отямитись від прочитаного, як Микола Володимирович тремтячою рукою підсунув мені інший примірник газети «Шляхом Ілліча», де надруковано статтю прокурора Долинського району Л. Дриги під заголовком «Нашестя заробітчан». Вона починається так:

«Якщо за сивої давнини всі шляхи вели в Рим, то зараз багато з них сходяться в колгоспі імені Леніна. Досить сказати, що на сьогодні тут налічується понад 1700 чоловік, які в складі найнятих зі сторони бригад приїхали в господарство вирощувати просапні і так звані «доходні» та «комерційні» культури. Йдеться передусім про сою, баштан, кормові буряки на полив».

Наймитів, пише автор, на вісімсот чоловік більше, ніж всього працездатних у колгоспі. Правда, це на папері, бо при перевірці з'ясувалося: замість 143 чоловік, зазначених в угоді, насправді працювало в полі 42. Тобто не обійшлося без «мертвих душ». Тому прокурор вказує на порушення трудового законодавства і різні зловживання. Стаття закликає О. Я. Шатного припинити розбазарювання колгоспного добра.

Як «реагує» Шатний на ці заклики, я переконався, коли влітку перебував у колгоспі. Тому відсунув газету вбік. Але Микола Володимирович, тримаючись лівою рукою за серце, правою вперто сунув мені ще один примірник.

— Не треба...

— Ні-ні. Почитайте, бачите, який заголовок. Ніби вже трохи того...

Нічого не трохи і не того... Хоча заголовок багатообіцяючий: «Комуністи дали принципову оцінку». Але принциповість тут лише в констатації відомих фактів (план виробництва свинини виконується на 56 відсотків, комбікорму немає, врожайність кукурудзи 16 ц з га і т. п.). Та ще «принципово» покарані керівники господарства: «За незадовільне виконання своїх службових обов'язків, що призвело до невиконання державних планів у тваринництві, голові колгоспу О. Я. Шатному вказано, головному зоотехніку І. В. По-

відзьону, заступникові голови колгоспу Н. Т. Чернясву, головному ветлікарю Б. Л. Стельмаху оголошено суворі догани. За слабкий контроль за діяльністю правління з боку партійного комітету сувору догану оголошено і секретареві парткому М. Ф. Москаленку».

А далі?

Це питання поставало мимохіть. Але в боязся промовляти його вголос при Миркаленкові, бо...

Помер Микола Володимирович за місяць — у квітні 1988 року.

Син покійного організував автобус, яким приїхали з Кіровоградщини родичі и односельці. Серед них бляклла і пожмакана фізіономія С.

Кожен похорон — сум, біль, розпач. Але цей особливо гнітив і рвав душу.

Розпорядниця похоронного бюро хизувалася пластичними рухами своїх рук: «Станьте сюда. Идите туда...» Вона командувала, шарлаючи похнюплених родичів

Убогий ритуальний зал Лісового кладовища — брудний і зачовганий. Крізь незграбні, запорошені вікна не просочується світло. Колгоспний парторг, засунувши ліву руку в кишеню (і це перед покійником!), в правій тримав папірець, з якого ретельно вичитував анкетні дані померлого. Більше ніхто не промовляв — нікому не дали сказати живого, щирого, людського слова про самобутню людину, колгоспного стратега, героя війни, степовика, чиї бойові і трудові нагороди на червоних подушечках важко було перелічити.

Труну опустили у важкий, мокрий і чужий для покійного пісок. Жінки плакали. А. С., нагнувши голову, нетерпляче посіпував носом, мібн принюхуючись,— він, здається, думав про єдине — про поминки.

І все ж таки: яка доля чекає на Миркаленків колгосп? Подальша руйнація? Остаточний занепад — і це в наші дні?

Перемовитись з першим секретарем Долинського райкому партії під час живв не вдалося: він, як уже мовилося, особисто провадив цілий день семінар з питань заготівлі сінажу. Там я мимоволі згадав першого секретаря Скадовського райкому партії Григорія Семеновича Кожем'якіна і його девіз: НАЙГОЛОВНІША МІСІЯ ПАРТІЙНОГО ПРАЦІВНИКА — ЗНАХОДИТИ ТАЛАНТИ

Так, не підмінювати головного зоотехніка РАПО, не керувати особисто семінаром з питань закладання сінажу, а шукати нових Миркаленків, що їх не треба вчити, як заготовляти корм.

Перегортаю свої записники, дошукуюсь: з чого почав Кожем'якін, коли прибув у найвідсталіший район? Почав серйозно і глибоко знайомитися з людьми, передусім з фахівцями у найвідсталіших господарствах.

...Радгосп «Схід» за всіма показниками на останньому місці в районі. Не дивно: директор грубий у поводженні з людьми, прибічник голого адміністрування. Землю не любить. Не розуміє її. Зате головний агроном цього ж радгоспу — Володимир Миколайович Карась — землю серцем чує, як писав поет.

У Кожем'якіна звичка — в суботу та неділю бути в полі. Два обов'язкових дні на тиждень поза кабінетом. Він сам водить машину, тож вільний у часі, виборі маршрутів. А всі вони в ті дні сходились на полях радгоспу «Схід». І завжди бачив там Кожем'якін у суботу та неділю агронома Карася в полі, біля механізаторів. Якось розговорилися: «Скільки висіваєте пшениці на гектар?» — «По п'ять мільйонів зерен. На кожному погонному метрі 95—96 штук». Це сподобалося секретареві райкому: землю у нас недовантажують. А сіяти 220—230 шаблонних кілограмів на гектар — це недобрати з нього кілька центнерів хліба.

Райком партії рекомендував Володимира Карася на посаду директора радгоспу. Інших кандидатур не було. Люди знали свого агронома, але оцінити по-справжньому не могли. Що ж, допоміг перший секретар райкому. А результат? Вже першого року, незважаючи на «складні метеорологічні умови», за які звикли в застійні роки ховатися бездарні й бездіяльні керівники, радгосп «Схід» зібрав по 41 ц пшениці з га. А раніше вище 25—26 ц не виходило. Люди звикли до відставання. А тут переродилися. Запрацювали з вогником. На совість. Повірили в свого молодого ватажка.

Таким же чином радгосп «Скадовський-90» за рекомендацією Кожем'якіна очолив головний агроном цього господарства Василь Якович Сергєєв. А директором радгоспу «Зоря комунізму» став головний агроном радгоспу «Скадовський-2» Володимир Миколайович Степовий. За порадою Кожем'якіна посаду директора радгоспу «Пам'ять Ілліча» обійняв секретар парторганізації цього ж господарства Олександр Калістратович Лотарія

За 2—3 роки ці чотири найвідсталіші господарства перейшли на госпрозрахунок і стали найпередовішими в районі. Це, як уже зазначалося, дало змогу Скадовському району розпрощатися з ганебними останніми щаблями на дошці показників і злетіти вгору, вступити в боротьбу за почесне перше місце в області.

А це ж лише початок.

— Ми орієнтуємось на молодь, яка здатна на пошук,— сказав Кожем'якін під час нашої зустрічі. — А пошук, за моїми спостереженнями, починається десь у тридцять з лишком. ЯКЩО МИ ЗАПІЗНИМОСЬ ВИСУВАТИ КАДРИ, ТО ВТРАТИМО ЇХ, ТРЕБА НАДАВАТИ МОЛОДИМ ПРОСТІР.

І ще Кожем'якін сказав такі слова:

— КОЖНА ЛЮДИНА — ТАЛАНТ І ТРОХИ НЕ ГЕНІЙ. ЯКЩО МОЛОДИЙ СПЕЦІАЛІСТ НЕ ЗНАЄ ЦЬОГО, НЕ ЗНАЄ СЕБЕ, ТО ПАРТІЙНИЙ ПРАЦІВНИК МУСИТЬ ВІДКРИТИ ЙОГО — ДОПОМОГТИ ЗНАЙТИ СЕБЕ

Авторитет партійного працівника Вже канули в Лету ті часи, коли його створювали штучно, коли той авторитет в основному творили підлабузники всіх мастей і калібрів. Нині авторитет, повагу людей кожен керівник творить сам. Як-от Кожем'якін.

А хто творив Кожем'якіна? Ні, не вуз, не партійна школа, не газетні передовиці і не менторські нотації чиновних осіб, а — добрі люди і рідна земля.

Характерна деталь: Кожем'якін, засукавшись у Скадовську, тобто одержавши житло — будиночок і біля нього кілька соток землі, передусім посадив своїми руками невеличкий сад. Це четвертий сад в його ще молодому житті. І це не хобі, ні.

І не лише сад. Є грядки з помідорами та огірками. Григорій Семенович переконаний: бодай кілька годин на тиждень попрацювати з лопатою чи з сапкою на своєму городі — це

не лише добра фізична зарядка, активний спочинок, естетичне задоволення, а й серйозна підмога для партійного працівника. Контакт з землею спонукає до роздумів і до дії, стимулює думку й активність. Та й приємно поласувати помідорами зі своєї грядки.

Це не поодинокий випадок активного прилучення керівника до фізичної праці, до землі. Директор радгоспу »Попільнянський«, що на Житомирщині, Юрій Прокопович Тимченко недавно розповідав мені: «Свій робочий день починаю з того, що о п'ятій ранку вже пораю своє домашнє господарство — годую поросят, курей, качок, два собаки; трохи пополю городину, а на сьому годину поспішаю роздати наряд у радгоспі».

Цим директор не підриває свій авторитет. Навпаки — заохочує інших до праці на присадибній ділянці, сам глибше пізнає хліборобську психологію та й почувається незалежніше: ніхто не дорікне, що зловживає службовим становищем, тягне з радгоспу.

А буває ж інакше.

В тому ж Долинському районі під час розмови з механізаторами зайшла мова про Г., котрого, як я вже казав, зняли з посади першого секретаря райкому і виключили з партії. Йшлося про зловживання службовим становищем. І раптом хтось мовив:

— Ну, гаразд. Г. зняли. Покарали. Справедливість, кажуть, восторжествувала. А що далі? Зловживання не перевелись. Ось наш новий керівник області. Кажуть, тільки приїхав з Дніпропетровська — не захотів іти в звичайну квартиру. Подавай окремий палац. Подали. Ще й сто тисяч пішло на ремонт. За державний кошт. Хіба це не зловживання! А він же виступає перед нами й про перебудову говорить.

Правду кажучи, я не повірив почутому. »Перебільшують«,— подумалося. По приїзді до Кіровограда зустрівся зі своїм давнім знайомим — Героєм Радянського Союзу, ветераном партії, що довгі роки пропрацював у обкомі партії, а нині бере активну участь у громадському житті обласного центру.

— Сто тисяч — це трохи люди перебільшують,— сказав ветеран партії. — Насправді на ремонт особняка, де жив раніше Кобильчак (попередник секретар Кіровоградського обкому партії. — С. П.) пішло дев'яносто сім тисяч. Кілька будівельних організацій Кіровограда скооперувалися і за свій кошт, зі своїх матеріалів відремонтували те, чого не треба було ремонтувати,— адже паркет, наприклад, там був дубовий, вічний — навіщо його заміняти? Стіни капітальні — не було жодної потреби за допомогою паяльних ламп зривати старий «кожух» з будинку і набризкувати новий. Та й взагалі ми думали, що товариш піде в звичайну квартиру. Що ж, не обійшлося без підлабузників, які запобігливо запропонували особняк. Але міг би секретар обкому принципово відмовитись. По-ленінському. Адже 97 тисяч — це недодано людям чотири трикімнатні квартири. Та й з дитсадками в місті каепсько.

Про це ні місцева, ні центральна преса не писали. Зате в газеті «Правда» від 14 лютого 1988 року було сказано, що Кіровоградщина майже за всіма показниками посідає останнє місце в республіці. Причина цього не аналізувалася, але в цій же статті кореспондентів «Правды» під заголовком «Нові уроки демократії» йшлося про те, що від першого секретаря партійного комітату великою мірою залежить істинна демократизація партійного життя. І, додамо від себе, трудовий настрій, рівень дисципліни, відповідальності, моралі, а отже, й продуктивності праці.

Про це мимохіть думалося, коли під час жнив довелося побувати на полях Кіровоградщини й побачити такі втрати врожаю, яких мені ніде й ніколи не доводилося спостерігати.

Їдемо в колгосп ім. Жданова, що під Кіровоградом. За кермом уазика головний агроном РАПО Борис Григорович Зозуля.

Зараз модно критикувати РАПО і весь агропром, бачити в них корінь усього зла в сільському господарстві. Чи так це? Ось Зозуля... Промовиста деталь: водії не витримують його темпу життя — попрацює два-три місяці, повозить головного агронома від світання й до смеркання, а точніше — до півночі, і розраховується. Вибирає собі місце, де нормований робочий день. Тому Борис Григорович має стомлений вигляд: напружений час, жнива, а тут ще й додаткове навантаження — цілий день за кермом.

Знаю Бориса Григоровича давно. Він невисокого зросту, спокійний, вдумливий, неквапливий у розмові і рухах, щедро підрум'янений степовим сонцем, з вічно стомленими зеленкувато-темними очима — вже сорок років у полі.

Нещодавно оформився на пенсію. Але райком партії попросив його ще попрацювати: «Доки знайдемо гідну заміну». Шукають — не знаходять. Її немає. Бо молоді фахівці не поспішають впрягатися в таку лямку, щоб з ночі й до ночі. Та ще й відповідальність, і всі тебе лають. І вимагають неймовірного..

Так, складна це справа — замінити доброго працівника в сільському господарстві так, щоб не вийшло на гірше. Приклад з Миркаленком підтверджує це.

...Сонце хилиться до вечора, а робочий день у розпалі: жнива. Проте їдемо не до комбайнів, що повсюдно гуркочуть у куряві. Є в Бориса Григоровича пряме завдання від першого секретаря Кіровоградського райкому партії (оце така «перебудова»): організувати — сьогодні ж такиі! — силосування горохової соломи в колгоспі імені Жданова, де погані справи з кормом (а де вони — такі справи — добрі в степах?). Суху горохову солому пропонують змішувати з бадиллям кукурудзи.

Невеселий вигляд у головного агронома РАПО. Адже завтра вранці має доповісти в райкомі, що зробив, як організував і чи силосують.

Мчимо селом Шевченковим (колишній мій рідний хутір Шевченка). Промайнула праворуч у степовій балці зелена оаза хутора Надії, влітаємо в село Кардашева. Круто завертаємо до колгоспної контори. Голова правління Анатолій Русаченко — степовий богатир — вже очікує нас.

Кабінет. На стіні під склом у чорній рамці незвична »грамота«. «СВІДОЦТВО ПРО ВІДСТАВАННЯ». Читаю: «Ваше господарство за перше півріччя здало яєць на 56%. Надіємось, що докладете зусиль...»

Підписи секретаря райкому та голови райвиконкому.

Отака форма впливу.

До кабінету заходять спеціалісти. Молоді, обвітрені, дужі, спокійні. Сідають мовчки на стільці під стіною.

Борис Григорович за приставним столиком,

збоку від голови колгоспу, починає важку розмову

— Товариші, з кормом погано. Потрібні резерви. Є рішення бюро райкому партії — силосувати горохову солому. Діло тонке. Може попріти...

— Так воно й буде!

— Хвилинку... Як треба силосувати! З бадиллям кукурудзи. Пропорції: причеп кукурудзи, три причепи соломи..

— Тюрма нам... Пропаде і те, і друге.

— Треба робити так, щоб не пропало.

— А якщо пропаде? Так хоч солома буде...

— Потрібен соковитий корм. Адже буряки у вас погані. Кукурудза теж. Сінажу не маєте. А гороху чотириста гектарів.

— Правильно, у нас чотириста гектарів гороху. Ми його скосили, обмолотили, всю солому заскиртували. Так що... Можемо говорити лише про ячну солому — вона ще не заскиртована.

— Не заперечую. Але пропорції ті ж самі: причеп кукурудзи, три причепи соломи і поливати водою.

— Тюрма..

— Товариші, ви мене не виводьте з терпіння. І те не так, і це не так... Пропонуйте тоді своє. Нагадую: у вас корму на два місяці!

— А з другого боку, як це солому змішувати з кукурудзою? Переводимо якась...

— Ну, не робіть нічого... Є таке прислів'я: помирай, дівко, бо однаково старою будеш.

— Поймiть нас, Борисе Григоровичу: ми такого ніколи не робили.

— От і будете першопрохідцями. Що зробиш? У вас навіть бурянів немає.

— Чого ж, трохи є, гичка буде...

— Яка гичка?! Вона вже зараз висохла.

— Гаразд, почнемо силосувати солому. Тільки не сьогодні. Хай уже завтра.

— Домовилися: з самісінького ранку. Приїду о восьмій. Бо о дев'ятій маю доповісти, скільки засилосували...

Завтра о восьмій ранку Борис Григорович і справді буде тут, на колгоспному кормовому дворі, де дуже кволо, невпевнено розгортатиметься силосування ячної соломи впереміш із зеленою масою кукурудзи. А зараз, тихого літнього надвечір'я, Зозуля рветься до комбайнів. Як ідуть жнива? Адже вони затягуються.

По дорозі зупиняємось біля нескошеного лану пшениці, що стоїть стіною (сорт «дніпровська-846»). Зозуля зриває колосок, рахує зернятка:

— Тридцять п'ять. Отже, показує на 35 центнерів з гектара. Але...

Стомлені очі агронома наповнюються болем, тривогою і ще чимось невимовно сумним:

— П'ятнадцять днів жнив — це п'ятнадцять відсотків природних втрат зерна, а двадцять днів — це двадцять відсотків утрат врожаю. А ще й інші втрати...

Поспішаємо до комбайнів.

Лісосмуга. За нею невеличке золотаве хлібне поле, що його обсіли закурені червонясті жуки-комбайни. Снують вантажівки з зерном, розвертаються колісні трактори з причіпними візками. Курява.

Були взимку люті морози, злі вітри — вимерзла озимина. Пересівали. Вдарили засухи. Потім зливи. Нині знову посушливий день, пропахчений пилом. Невтішна ситуація. Та й не радує оце скупчення комбайнів на невеликому полі. Згадується уславлений комбайнер, двічі Герой Соціалістичної Праці Марко Андронович Брага, про якого мені свого часу довелося писати. Він був запеклим противником групового комбайнування. Мовляв, зрівнялівка, ніхто ні за що не відповідає.

Що ж, в слушності Браги мені довелося переконатися і тут, на Кіровоградщині..

Попід лісосмугою вагончик пересувної майстерні, традиційна дерев'яна, огорнута ореолом вологості, бочка з водою. Кілька механізаторів, з-поміж яких вирізняється міцна, плечиста, з гладіаторською шиєю постать командира механізованого загону. Можна було б милуватися степовим велетнем, якби не посоловілі очі, густо-червоне, як буряк, обличчя; відчувається, що чоловік допіру добряче пообідав. А ще відчувається, що місцеве керівництво не обтяжує себе обов'язками контролювати хід жнив. Тож отакі богатирі й почуваються безпечно, безвідповідально — без чарки, ви видно, не обідають.

— На якій він іде? — показує Зозуля на ближній комбайн.

— На першій пониженій,— не дивлячись у поле, каже богатир, склавши руки на грудях.

— Ні, на першій підвищеній! — з гіркотою поправляє Зозуля. Йдеться, отже, про додаткові втрати зерна: з першою підвищеною швидкістю двадцять п'ять відсотків зерна у «Ниві» йде в солому.

Нетерпляче ступаємо в поле і вражено зупиняємось: перед нами випрасувані колесами агрегатів «бороди» незібраного полеглого хліба. Зозуля мовчки й осудливо поглядає в бік комбайнів, ніби хоче запитати: хто з вас такий недобросовісний? Але спитати немає в кого: груповий метод, п'ять комбайнів. Досвід Браги забуто. А він ціле життя (сорок сім жнив провів!) комбайнував індивідуально, на окремому полі, і закликав інших так робити. Бо тоді кожного видно, як на долоні. Бо тоді кожен відповідає за свою ділянку, за кожне втрачене зернятко.

Що ж, «економимо». Невигідно, мовляв, до кожного комбайна прикріплювати окрему вантажівку. Бо тепер немає півторатонок. Лише п'ятитонні МАЗи. А може, економніше нашій промисловості випускати малопотужні вантажівки, аби кожна з них могла обслуговувати окремий комбайн? Аби кожен знав, скільки він змолотив і вивіз, і щоб звітував за кожне зернятко.

А втім, є господарства, які не очікують двотонних вантажівок, а збирають хліб без втрат.

...Дуже трудні жнива-88 випали на Поліссі. Квітень і травень посушливі (так, змінився на гірше клімат після осушення боліт у цих краях!), а з 29 травня — коли колосок уже формувався на 29—40 зерняток (торік о цій порі він мав десь 60 зерен), гунули зливи. Всі славетні і не славетні сорти — «поліська-70», «білоцерківська-47», «іванівська-12», «лан» — вилягли (отака наша вітчизняна селекція!). А перед жнивами — 30-градусна спека: зерно стало плюсклим.

Однак у радгоспі «Попільнянський» полеглий хліб збирали без втрат: тут за кожним комбайном закріпили окремий самоскид. Тобто комбайнер знав: за ним зважують кожну зернину. До того ж закріплена вантажівка в потрібний момент може гайнути по запасні частини, коли комбайн поламався в загінці. Все це по-господарському.

Та повернімось на Кіровоградщину.

Наближається комбайн з трьома прапорця-

ми — зеленим, жовтим і червоним (вони свідчать, що втрат немає — ні на 20, ні на 30, ні на 50 відсотків: та чи так це?).

Борис Григорович обходить агрегат і рвучко здіймає руку:

— Стій!

Добре видно: відійшов нижній клапан елеватора — зерно сиплеться на землю.

— Невідомо, скільки воно сиплється годину чи п'ять днів,— каже Зозуля.

Комбайнер юний. Реагує спокійно. Мовчки пересунув клапан на своє місце. Мовчки виконує вимоги головного агронома, який починає перевіряти інші вузли комбайна.

А я йду слідом, що залишився після проходження агрегату, і бачу, що дорогоцінній зерновій стежині, котра змійкою в'ється між стернею, немає кінця. Зупиняюсь. Згадую жнива 1944-го. Я ж був тоді таким, як ВІН. Працював жаткарем у радгоспі «Зоря», що поблизу Кіровограда. А пшениці стояли тоді безконечною щіткою, вуж не проліза. І завзяттям та радістю аж хлюпало з нас — це ж бо після окупації, голоду, холоду, злигоднів, горя безмежного отаке багатство, золота щедрота йшла нам до рук. І так безтямно щиро працювали ми — підпарубчаки та моторні молодиці-вязальниці. Та ще було в нас два боги, два генії: слюсарі-трактористи, народні енциклопедисти й умільці Дворовий та Підопригора. Їх не взяли на фронт — броня! Мудра це штука: на них трималася вся техніка. Вони навіть домницю на польовому стані спорудили і виливали поршні, не гірші від заводських. А ще й «хетезика» зліпили з нічого. І жатки мої — «лобогрійку» та «самоскидку» — так підрихтували, що хоч співай. Правда, «хатазик» час від часу зупинявся. Під час однієї такої зупинки я, передихнувши, поглянув чомусь під переднє колесо жатки,— а перед ним, з-поміж цупких кущів достиглої пшениці,— два іржавенькими вусики стримлять.

— Дядь Коль! — гукнув Підопригору, що порпався в моторі. Той піднявся, зблід і чомусь пошепки сказав:

— Тихо, синок, тихо.. Обережненько злазь і біжи до військових.

А поблизу, на подвір'ї нашого радгоспу, розташувалась військова частина, що недавно прибула з фронту. Сапери прийшли одразу і, як мені здалося, за секунди видобули протитанкову міну.

Коли моя жатка весело вимахувала зубчастими дерев'яними крилами, поблизу, в яру, громохко пролунав оглушливий вибух — бійці зірвали міну, на якій мали злетіти в повітря ми з нашими народними геніями Дворовим і Підопригорою.

Жнива 1944-го. Багатющий врожай, що ми його зібрали до зернини. А скільки з поля не повернулося моїх ровесників — жаткарів. Або скількох винесли без рук і без ніг.

Жнива 1944-го...

Хотілося щось сказати ЙОМУ різке, осудливе, менторське і, мабуть, нерозумне. Але перебила інша згадка.. Мій батько у вицвілій гімнастерці після демобілізації. Недавно він прибув до Кіровограда з ешелоном, на бортах якого гордо яскравіли слова: «Ми із Берліна». А тепер сидить похилений: в хаті фінінспектор. В темно-зеленому добрячому кітелі з мідними гербовими ґудзиками. Серед повоєнного дрантя з мішковини, потертих шинелей і вицвілих до білизни гімнастерок, в яких ходив тоді сільський люд, тільки фінінспектори мали новеньке казенне обмундирування. І ось він описує наше майно, бо батько не сплатив своєчасно непомірний кріпосницько-сталінський податок. А єдине «багатство» у хаті — дореволюційна швацька машинка «Зінгер» — мамин посаг. І мати плачуть біля печі. Сумний батько. А фінінспектор спокійно нотує.. Хотілося мені тоді кинутись на нього, задушити молодими, дужими руками. Стримався. Кинувся, правда, в інший бік: аж до Києва, де є університет. Подалі від жорстоких фінінспекторів і ще жорстокіших податків, якими обкладали село. Отже, втік. Від жаток моїх. Від землі.

А ВІН НЕ ВТІК. Ось комбайнує, як уміє. Годує мене.

Говорити щось різке, осудливе, менторське і нерозумне мені перехотілося. Натомість згадалися серйозні сьогоднішні показники: втрати зернових становлять по Союзу 7 центнерів з гектара. Згідно із завданнями Продовольчої програми саме на таку цифру маємо збільшити врожайність по країні. Тобто першочергове наше завдання — ПОЗБУТИСЯ ВТРАТ, що обчислюються десятьма мільярдами карбованців на рік. Ці втрати змушують нас виділити з бюджету додатково 10 млрд. крб, аби закупити зерно за кордоном. Отже, 20 млрд. крб втрачаємо через оті 30 отворів у комбайні, крізь які сиплеться зерно; через те що наші заводи майже за 60 років свого існування неспроможні випустити такий агрегат, з якого не випадало б жодної зернини; втрачаємо через те, що нижній клапан елеватора може відійти, а молодий комбайнер може не помітити цього через свою молодість, навихованість, халатність, безвідповідальність.

А може, подумалося мені, ця безвідповідальність залежить і від моралі секретаря обкому, котрий, приїхавши піднімати область, в першу чергу подбав про свій власний комфорт і, ясна річ, одразу втратив авторитет, ще не здобувши його, тобто втратив здатність впливати на маси, запалювати їх на працю й боротьбу? Отже, він приїхав з учорашнього дня і привіз нам день учорашній.

Так, це має нині особливо згубний вплив. Надто на молодь. Проте слід, мабуть, подивитися на цю справу ширше. Бо постають інші

БОЛЮЧІ ПРОБЛЕМИ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ.

Передусім, що сталося з механізованими загонами? Адже 10—12 років тому вони з'явилися як найпрогресивніша й найпродуктивніша форма організації праці в сільськогосподарському виробництві. В ті часи я писав про новаторську когорту механізаторів з Баштанського і Новобузького районів на Миколаївщині — про тих степових доброчинців, які першими в республіці рішуче відкинули застарілу бригадну форму виробництва й організувалися в механізовані загони. Їм надавали техніку й землю, пальне й добрива, від них чекали сільськогосподарську продукцію. З ними вкладалися угоди на акордну, преміальну оплату. Тобто щомісяця аванс, а наприкінці року остаточний розрахунок. Оплата за кінцевим результатом. То був своєрідний вибух продуктивності праці: члени мехзагону дбали передусім за якість, від цього залежала

врожаиність, оплата. Сівозміни, агротехніка, наукова організація праці — все це без агітації, спонукання та інструкції стало для мехзагонів на першому плані. І чорні незаймані пари теж. І агрономічне самостійне навчання кожного механізатора, котрий міг сам контролювати агронома. У кожного члена мехзагону завелися власні агрономічні бібліотеки.

Відпала потреба в контролі, навіть в обліку: роби що хочеш і як хочеш, аби був добрий врожай. Тобто все оцінювалося за кінцевим результатом. Тому кожен контролював себе й товарища, напарника свого.

Випадкові люди, брехуни, недбайливці виключалися з членів мехзагону. І що? Припинилися втрати врожаю — це передусім. По-друге, підвищилася врожайність зернових та інших культур — ці степові райони за показниками перевершували зони зрошуваного землеробства. А механізатори наприкінці року мали залежно від міри своїх зусиль по 10, 15 і навіть 20 місячних окладів. Один з перших командирів механізованого загону Віталій Митрофанович Махно з колгоспу «Комуніст» Баштанського району одержав Золоту Зірку за високі й сталі врожаї зернових на богарах.

Ось чому з Кіровоградщини, де спостерігалися великі втрати врожаю і де командира механізованого загону можна було вздріти п'яненьким не живах, я приїхав до Баштанки. Хотілося побачити на власні очі, що робиться в колективах першопрохідців у корифеїв механізованого загону. А ще було сподівання, що саме тут знайду відповідь на питання: чому подекуди форма мехзагонів дала тріщину, крізь яку золоте зерно сиплеться на землю?

Проте в баштанців мене чекало ще більше розчарування, ніж на Кіровоградщині.

Тільки зійшов з автобуса і завітав до райредакції, щоб зорієнтуватися в обстановці, як мені показали свіжий номер газети «Шляхом Леніна», де під рубрикою «Гострий сигнал» писалося:

«На 15-гектарному полі ячменю у колгоспі «Комуніст» втрати зерна становили 95 грамів з одного квадратного метра, або 9,5 центнера з гектара».

І далі:

«Валки по краю поля затоптані транспортом, залишені чималі «гриви», стерня вкрита колосками.

Чимало зерна залишається і в соломі. Зупинили трактор з причепом, щоб провести повторний обмолот.

— А хто ви такі, що будете вказувать? — запротестував чоловік, який, як ми зрозуміли, відповідає за роботу транспорту, але так і не назвав свого прізвища».

Далі описується, як мій герой, про якого я писав у книзі «Хліб і совість», голова колгоспу «Комуніст» Іван Олексійович Семиліт «...не вважає за потрібне вести діалог з представниками районного комітету народного контролю». І це йшлося про Семиліта, який вміє працювати з людьми, помічати в них потрібні рушійні важелі. Саме завдяки своїй «колгоспній педагогіці», мудрості Іван Олексійович свого часу перетворив безнадійно відстале господарство в передове, економічно міцне, багатогалузеве. Довгі роки воно на Почесній дошці ВДНГ у Москві. Це ще й тому, що Семиліт новатор і гаряче підтримує першопрохідців. Не дивно, що саме тут прижилася прогресивна форма механізованих загонів.

Прогресивна! А що коїться зараз?

В наступному номері районної газети під рубрикою «Наш відділ дієвості» з'явилася стаття «За недбайливість — до відповідальності», в якій йшлося про позачергове засідання районного комітету народного контролю, який розглянув питання «про втрати зерна, допущені в колгоспі «Комуніст».

Названо запрошених на засідання — голову правління І. О. Семиліта, головного агронома П. І. Жигалкіна, головного інженера Б. І. Застрожного та агронома-насінника В. Л. Славинського. Всім їм оголошено суворі догани й накладено грошове стягнення в розмірі місячного окладу. А справу Семиліта, котрий не з'явився на засідання комітету, направлено до райкому партії.

...Пізно ввечері з готельчика зателефонував додому Віталію Митрофановичу Махну. З'ясувалося, що він уже не працює командиром мехзагону. За станом здоров'я перейшов на інженерну посаду в цьому ж колгоспі «Комуніст». Та й взагалі, каже, склад мехзагону різко змінився: прийшла молодь. Може, в цьому причина того, що мехзагони почали компрометувати себе? «Хто зна!» — ухильно відповідає Махно.

Зустріч з ним залишаю на потім, а рано-вранці поспішаю до Новопавлівки в колгосп ім. Карла Маркса: якщо йти суворо за фактами, то саме звідси, з Новопавлівки під Баштанкою, і поширювалася на всю Україну ідея механізованих загонів. Командир першого в республіці мехзагону працює і нині тут, на цій же посаді: Олександр Григорович Шевченко. Він почав ще 1969 року. Колгосп розвалювався: безладдя, вся молодь втекла до міста. Заборгованість. Відсутність будь-якого житлового та культурного будівництва: «неперспективне село». А люди живуть. Хоч тракторна бригада фактично розпалася. І трактори стоять — нікому працювати на них. Тоді правління звернулося до кращого свого механізатора-комуніста Олександра Шевченка. «Сашко, що робити?» Він відповів твердо: «Треба шанувати працю механізаторів. 90 карбованців на місяць — це знущальницька плата». — «Гаразд, можеш ти щось придумати?» — «Можу, але я не вірю вам. Коли складете угоду, тоді...» Згодилися одразу — не було іншого виходу.

І винахідливий, діловий Шевченко став організовувати механізовану ланку за новим принципом. Коли механізатори побачили в його руках угоду,— приєдналися. Набралося 12 чоловік. Взяли 1800 га. Оплата — відповідно до врожаю.

Техніка є, добрива нема, тож налягали на культуру рільництва. І одержали зернових на 7 ц більше, ніж у бригаді. А зарплата вийшла по 168 крб. на місяць.

З цього й почалося.

Наступного року ланка вже переросла в механізований загін, що його очолює Шевченко й до сьогодні.

Відшукав я Олександра Григоровича в майстерні на польовому стані. Ми вибрали для розмови затишний закуток — інструментальню, яка була вщерть завалена металом, що пропах солідолом. Але тільки-но ми усамітнились, як прибіг обліковець:

— Олександре Григоровичу, там Анатолій нічого не може вдіяти: комбайн стоїть.

Шевченко заклопотано зиркнув на годинника:

— Одинадцята година, а худоба ненагодована.

Він метнувся з майстерні. Я ледь встигаю за ним.

На осонні польового стану знайома картина: стоїть нерухомо красень комбайн, а біля нього безпорадна постать юного механізатора. Одразу впізнаю марку (її прокляв, мабуть, кожен механізатор) КСК-100 — силосозбиральний комбайн, що його випускає гомельський завод. Це про таку «техніку» відомий наш дівч хліборобської ниви Василь Стародубцев сказав у «Правде» за 6 серпня 1988 року коротко і звичайно: «рухлядь».

Не раз мені доводилося бачити в роботі й писати про цю насусалтию заводську халтуру. зовні модерний, ошатний агрегат ламається на кожному кроці. Так, він зовні привабливий, бо це точнісінька копія з американського. То чому ж у фермерів він працює безвідмовно, а в нас як з глини зліплений? Бо ВІДПУСКАЄМО НА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ МАШИНОБУДУВАННЯ НАЙГІРШИЙ МЕТАЛ. Непотріб. Тому гомельський комбайн, скажімо, на 2 тонни важчий від свого американського близнюка. В цьому й заковика.

Висновок один: СІЛЬСЬКОМУ МАШИНОБУДУВАННЮ ПОТРІБЕН НАЙКРАЩИЙ МЕТАЛ. За обсягом і якістю матеріально-технічного забезпечення Агропром слід прирівняти до Міністерства оборони. Це мусить статись, аби запобігти спустошливим втратам, котрі обчислюються десятками мільярдів карбованців.

На XIX Всесоюзній партійній конференції прозвучала слушна пропозиція товариша Б. М. Єльцина про те, що нині треба «...на кожні 2—3 роки ставити і розв'язувати остаточно одне-два завдання на благо людей. Не розкидаючись за рахунок інших напрямків, зосередити саме туди все — ресурси, науку, енергію людей і т. д.»

З болем в динаміка телерепортажі про запуск «Фобосів». Куди летять наші мільярди! Навіщо Марс, коли ми й досі не спромоглися на путящий зерновий комбайн, коли КСК-100 ламається на кожному кроці, коли Володя Жарков після доїння має йти відпочивати, а мусить клепати, клеїти, приварювати, доробляти свою чудо-«велику», коли втрачаємо принаймні третину корму під час заготівлі, а через усе це втрачаємо продукцію в таких кількостях, а які закуповуємо її за кордоном. На привілейованому становищі перебувають і меліоратори, котрі беруть у держави мільярди, що обертаються для країни великими екологічними та економічними втратами. Невиправданий і державний протекціонізм щодо Мінатоменерго, яке планує на Україні 49—50 атомних енергоблоків у той час, коли для 15-го вже немає води, а, скажімо, четвертий реактор Південно-Української АЕС остаточно знищить життєдайну артерію на посушливій безводній Миколаївщині — Південний Буг.

На конференції йшлося конкретно, на яких напрямках треба зосередити всі ресурси країни сьогодні, але мені здається, що одна з найголовніших галузей, яка потребує сьогодні і щонайбільшої уваги, і державного протекціонізму, і ресурсів,— це СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ МАШИНОБУДУВАННЯ.

Так, мусимо нарешті нагодувати країну. Але цього не здійснити без прискореного розвитку сільськогосподарського машинобудування НА ПРИНЦИПОВО НОВОМУ ЯКІСНОМУ ТЕХНОЛОГІЧНОМУ РІВНІ. І передусім сільськогосподарському машинобудуванню слід дати, як я вже казав, найкращий метал. Сюди слід перекинути і кращих конструкторів та технологів.

Другий напрям, на якому варто зосередити кошти, увагу, енергію, розум,— це ГАЗИФІКАЦІЯ СЕЛА (і передусім — кардинально вирішити питання випуску поліетиленових труб для газовивідних ліній). Газ, як стверджують фахівці, вичерпується. Десь за 15—16 років могутні трансконтинентальні траси можуть спорожніти. Час припинити обігрівати Європу — все одно та незначна валюта, яку маємо від газу, йде на закупівлю зерна і продуктів за кордоном. Газ, що залишився, треба дати селу. Тоді розв'яжемо проблему молоді, культури і побуту на селі, наблизимо його до міста.

А тим часом за ці 10—15 років, доки село на рівних правах з містом користуватиметься газом, варто зосередити кошти і зусилля на розвитку БІОЕНЕРГЕТИКИ, яка цілком замінить атомні електростанції і повністю розв'яже проблему енергозабезпечення в країні (тут, мені здається, американці обвели нас довкола пальця: з одного боку, вони галасливо й ефектно рекламували «зоряні війни», втягуючи нас у новий тур гонки озброєнь, а з другого — в суворій таємності й спішно розробляли принципи розвитку біоенергетики; одне слово — нам слід надолужити згаяне).

Можливо, слід ще на одному напрямку зосередити наші кошти й зусилля СІЛЬСЬКІ ДОРОГИ. Без них — без доріг з твердим покриттям — не позбутися втрат.

Надійним економічним важелем, думається мені, можуть стати й АКЦІОНЕРНІ ТОВАРИСТВА, в яких могли б кооперуватися місто і село, заводи і колгоспи. Скажімо, кілька колгоспів і міських підприємств могли б утворити товариство, якому слід надати право безпосереднього торгово-економічного зв'язку з закордонними фірмами. Таку форму організації я спостерігав у Болгарії, де, наприклад, АПК, що об'єднує кілька заводів міста Русе і низку довколишніх кооперативів, закупив у Голландії завод з механізованого вирощування квітів. Прибутки тут розподіляються пропорційно до внесених акцій. А продукти сільськогосподарського виробництва, насамперед овочі, фрукти, мед, м'ясо, за взаємовигідну ціну надходять у першу чергу городянам — членам акціонерного товариства.

Хотілося б мати у нас ентузіастів, які могли б створити бодай одне акціонерне товариство на Україні.

Такі думки виникають біля поламаного комбайна, в той час коли неподалік ревуть ненагодовані корови, які сьогодні недодадуть молока, і це позначиться на ринку в місті.

Олександр Григорович починає хапливо вирівнювати вкусь вісь від агрегату; молодий механізатор стоїть і дивиться, як майстер вправно орудує інструментом.

— Три роки прошарепаркав тут, і вже розсипається,— з докором бурмоче Шевченко і потім додає: — А з другого боку, цей хоч три роки пропрацював, а новенький і трьох годин не протягнув...

Справді, поруч стоїть новий КСК-100. Його привезли сюди місяців зо два тому. Запустили. Завели в загінку. Півгодини косив, задуваючи зелену масу у візок. І раптом з гуркотом зупинився, ніби на міні підірвався. Подивилися: розсипався барабан (подрібнювач зеленої маси) Що вдієш: поїхав головний інженер колгоспу Єгудін аж у Гомель («Не вони до нас, а ми до них»,— їдко зауважив Шевченко, не відриваючись від роботи). Просидів там вісім днів. Дали другий барабан, за який колгосп заплатив 800 крб. Привіз його Єгудін — запустили комбайн. Прогуркотів годину. І раптом зупинився з гуркотом і тріском — знову «міна»? Ні, зламалася (бо з поганого металу) лопать вентилятора, пошкодила радіатор.

Цього разу викликали представника гомельського заводу з опорного пункту під Миколаєвом. Місяць минув, а представник не їде — нового радіатора не везе...

І це відбувається в наші перебудовчі дні. Що ж, впізнаю ганебний стиль учорашнього дня

Але чому колгосп не може пред'явити санкції (штраф) гомельському заводові? І тернопільському водночас... Бо ось на цьому осонні стоїть так само новенький і так само бездіяльний бурякозбиральний комбайн (КС-6Б-01, випуск X 1986). Колгосп придбав його на базі. Вибрали з трьох — ніби найкращий Притягнули. Завели. А в його гідравліці відсутній тиск. І двигун не мають права відкрити. Півроку чекали представника заводу. Приїхав. Дав дозвіл відкрити двигун, що його ретельно відремонтували механізатори,— за рахунок колгоспу, звичайно.

— ...Та-а-к, тепер заводь, поїдемо до електрозварювальника, якщо він є,— каже Шевченко. — Треба ще й приварити ось тут...

Під'їздить на «Москвичі» голова колгоспу Кость Гнатович Березовський. З-під кепки вибивається сиве волосся, сірі очі сповнені смутку — нещодавно в нього померла дружина. Гнівно мовить:

— Що ви тут длястесь? Худоба реве, молоко втрачаємо...

Його можна зрозуміти: дві з половиною тисячі голів великої рогатої — це щодня треба подати сто тонн зеленої маси. І ось така затримка...

— Заводові це байдуже,— зауважує Березовський. — Йому аби гроші з нас здерти за цей хлам.

— Взагалі взаємовідносини між заводами сільськогосподарського машинобудування і селом застаріли,— мовить згодом голова. — Вони на рівні 1929 року, коли утворювалися МТС...

— Так, тут діє стара інструкція, за якою ми, сільські механізатори, маємо усувати серйозні поломки без представника заводу, а пише потім сповіщати,— це трохи згодом підтвердить головний інженер колгоспу ім. К. Маркса Григорій Юхимович Єгудін. Той, що їздив у Гомель міняти барабан. — Моя особиста думка: якщо в вивели поломку за участю держтехнагляду в особі інспектора РАПО, то обов'язково мусить прибути представник заводу. Але це фантастика: адже ЗАВОД ВИПУСКАЄ СУЦІЛЬНИЙ БРАК. Як заводчани виходять сухими із води? Дуже просто. В них є опорні бази. Вони буфер між заводом і нами. Вони гасять усі неполадки, аби завод не мав правдивої інформації про реальний стан справ (адже за відсутність рекламацій завод оформляє собі премії, з яких перекидає дещицю й опорним пунктам!). Як усе це робиться? Бази мають запчастини. Але їх не так просто одержати. Ультиматум такий: бери запасні частини, але претензій до заводу не пред'являй. Так і робиться. Я радий взяти запчастини і не писати рекламацій. Причому беремо запчастини на кошти колгоспу, хоча поломки були через брак на заводі...

Отже, знову й знову спостерігаємо нині запозичену з учорашнього дня ганебну практику викачування непривабливими засобами коштів з колгоспу.

— ...І от ми сказали: годі! — розповідає далі Єгудін. — Вирішили покласти край цьому відомчому грабіжництву. Тобто стали на шлях законних вимог — аби примусити заводчан відповідальніше ставитись до себе, подбати про якість. І що з того вийшло?

— ...Харків'яни тепер випускають гусеничний трактор Т-150. Гарна машина, вкрай потрібна на полях, давно ми її чекали Але ж якість... Після 900 мотогодин (заводська «гарантія» — 3000) вийшла з ладу головна передача. Я поїхав на опорну базу ХТЗ в Баштанці. Дають редуктор, але за рахунок колгоспу. Ультиматум: або плати й бери, або не плати і не бери. Заплатив 240 карбованців і взяв. Хоча болти, які зірвались, були недотягнуті на заводі. Ми привезли з представником редуктор, стали перевіряти, але і він виявився непридатним. Знову приїхав на опорну базу. Кажуть. «Більше нема, їдь на завод». І поїхав, що зробиш. І знову все за рахунок колгоспу. Та ось ми сказали — досить, хай буде все за рахунок заводу. Але ніякого арбітражу для нас не знайшлося. Треба подавати в народний суд. Кілька місяців нудної тяганини. Колгосп ніби виграв процес: йому повернули 480 карбованців за редуктори і 500 карбованців за транспортні витрати. Проте уточнимо: ХТО ПОВЕРНУВ? За чий рахунок розплатилися з нами: ЗА РАХУНОК АГРОПРОМУ, а не заводу. По суті, за наш рахунок. Дуже боляче, що знову село в накладі, знову нас обдурили Коли ж це скінчиться?

Закінчення в наступному номері

БРАТИ КОСІОРИ

М. ПОГРЕБІНСЬКИЙ,
доктор історичних наук, професор

Кажуть, що історію відтворюють лише за документами і пам'ятками матеріальної культури. Але ще живуть люди, які самі історія.

Дев'яносторічний ветеран партії Олексій Володимирович Снєгов згадує:

«Десь наприкінці 1938 чи на початку 1939 року я перебував в одиночці Лефортівської в'язниці. Раптом вводять сусіда. Він довго мовчки вмощувався у своєму кутку. Потім заговорив. І раптом питає:

— Ви Косіора знали?

— Хто ж на Україні його не знав, тим більше з партпрацівників! — відповів я.

— Я його весною заарештовував,— сказав сусіда.

— А хто ви, власне? — спитав я.

— Працював уповноваженим центрального апарату НКВС СРСР мінераловодської групи санаторіїв. Косіор з сім'єю поїхав у відпустку, а я одержав ордер на його арешт. Нелегке завдання — брати члена Політбюро ЦК ВКП(б), заступника Голови Раднаркому Союзу. А що ж робити?

Слід сказати, що такий прийом, як призначення на роботу в інше місто з підвищенням чи надання відпустки, щоб заарештувати в дорозі, Сталін широко застосовував.

Сусіда провадив далі:

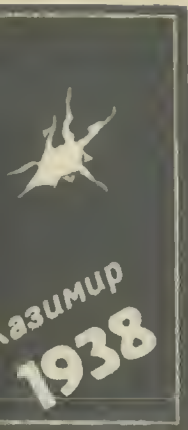
— Вагон лише прибув. Я зайшов до нього. Сказати грубо, що заарештовую, не зміг. Повідомив: у мене є вказівка, щоб він повернувся. Залишився з ним у купе. Косіор що здивовано зауважив: «Перед від'їздом я зайшов до Сталіна. Він мені сказав — відпочивай добре, використай увесь час відпустки».

З цього моменту я від нього не відходив, адже на мене було покладено відповідальність, щоб припровадити його живим до Москви. Попередив того, хто подавав їжу,— ножа до купе не давати. У Тулі наш вагон відчепили. На станції стояло дві машини. В одній повезли С. В. Косіора — його чекали на Лубліянці, у другій — сім'ю. Ну, а через десять днів взяли й мене. Досі не знаю, яке обвинувачення висунуть.

Так до мене дійшла звістка про те, що й Станіслава Вікентійовича спіткала доля багатьох найчесніших, найцінніших кадрів».

...Тривало третє, вечірнє засідання XV з'їзду ВКП(б). Олексій

Фотографії трьох братів Косіорів авторові знайти не вдалося

Іванович Рилов надав слово до виступу з організаційним звітом ЦК ВКП(б) його секретареві Станіславу Вікентійовичу Косіору.

На трибуну піднявся, ні, скоріше вибіг, легким пружним кроком невеличкий, але міцний чоловік у добре припасованій червоноармійській гімнастерці, галіфе і чобітках.

Секретар ЦК ВКП(б) виглядав зовсім молодим, аж ніяк не на свої 38 років. Відкрито посміхнувся залу, що зустрів його тривалими оплесками, і дзвінким тенором, який було добре чути і в останніх рядах, почав доповідь.

Слухали його з живим інтересом. Передусім тому, що незвичною була структура доповіді. Переважав критичний аналіз досвіду. Багато було цікавих фактів, сміливих висновків.

Декому це явно не сподобалося. Однак, незважаючи на це, відразу після XV з'їзду його обрано кандидатом у члени Політбюро і секретарем ЦК ВКП(б), а після XVI з'їзду ВКП(б) — членом Політбюро.

Чи могло йому тоді у найстрахітливішому сні примаритись, що згодом за вказівкою Сталіна знищать його, дружину, трьох братів, більшість його близьких соратників.

Через двадцять років — у 1958 му — Григорій Іванович Петровський напише у листі до дочки Станіслава Вікентійовича Тамари:

«Станіслава Вікентійовича возвели у польські шпигуни, він обмовив мене — нібито я знав це... Значить, нелюди примусили його це зробити... І все ж я не думав, що Станіслав Вікентійович та інші Косіори загинуть усім поколінням. Це просто жах. Головне ні за що».

На два десятиліття С. Косіора було закреслено в історії. Заради правди скажемо — не цілком. Де-не-де про його участь у громадянській війні на Україні згадували, та лише для того, щоб звинуватити у ворожій, підривній діяльності.

Лише після XX з'їзду КПРС біографія донецького робітника, піднятого революцією на високі пости у партії і державі, знову зайняла своє законне місце в історії.

Разом з ним повернулися з небуття імена його братів.

П'ять синів мав гальовий на домні Сулинського, а потім Донецько-Юр'ївського металургійного заводу Вікентій Якович Косіор. Троє з них встигли ще попрацювати коло батька на домні. У товстелезних книгах особистих рахунків майстрових і робітників, що збереглися в архіві, бачимо, що Станіслав, наприклад, одержував на місяць від 8 до 12 крб. Йосип у жовтні 1905 р. розписався за 7 крб. 10 коп, з яких 5 крб вирахували. Це формально за десяти-, а фактично за дванадцятигодинний робочий день.

Наукова біографістика вже дещо зробила для створення політичних біографій Станіслава і Йосипа Косіорів. Але ці знахідки — це одна із суперечностей застійних часів — фактично існують окремо від загальноісторичних праць. Безособовість, відверта чи прикрита переліками імен, так званими «обоймами», значною мірою збіднює ці праці. З відомих причин в архівах немає присвячених Косіорам спеціальних фондів. Авторові цього нарису довелося протягом трьох десятиліть розшукувати документи неймовірно широким фронтом. У справжньому океані партійних і державних документів сіті переважно ставились там, де був найменший натяк на успіх.

Виявилось, що, починаючи з 1906 року, троє старших Косіорів були предметом постійних турбот для всієї системи репресивних органів царської Росії. Сліди їхньої революційної діяльності знаходимо в документах міністерства внутрішніх справ і департаменту поліції, багатьох охоронних відділень і жандармських управлінь, канцеляріях губернаторів і поліцмейстерів, судових установ і в'язниць.

Діяли вони на Уралі, Дону, в Москві, Західному і Східному Сибіру.

По архівах розкидано інформації шпигунів і провокаторів, матеріали листування, ордери на арешт, протоколи допитів, вироки. У 1907 році вступили до партії Станіслав і Володимир, у 1908 р. — Йосип. Усі троє стали професійними революціонерами.

Станіслав Косіор уже в ті роки був відомим партійним працівником. Він очолював Сулінську більшовицьку організацію. У Суліні він створив робітничі футбольні команди, які були прикриттям для більшовицької організації. Сулінських футболістів, їхнього капітана Косіора знали на всьому Півдні. Про них багато писала преса.

У роки підпілля Станіслав набув досвіду діяльності у сфері робітничої споживчої кооперації. Збереглася велика книга — півметра завдовжки і завширшки — «Меморіал комісійних і торгових операцій за 1912—1914 рр.» об'єднання споживчих товариств Півдня Росії. Чимало сторінок її заповнені рукою бухгалтера С. Косіора.

Згодом він один з керівників більшовиків Харкова, Полтави (1912—1914 рр.), секретар Київського комітету (серпень 1914 р. — лютий 1915 р.). Провідну роль відіграв і в діяльності більшовиків Москви (березень — серпень 1915 р.). Чотирма арештами й чотирма засланнями «віддячили» власті його заслуги перед партією. На власному досвіді переконався у порядках Новочеркаської і Луганської, Харківської, Бутирської і Таганської в'язниць (дві останні — в Москві).

Ще у 1908 р. його молодший брат Йосип, 16-річний робітник, стає секретарем Алмазно-Юр'ївського райкому партії.

На зовсім ще молодого революціонера і його товаришів полювали жандарми Дону, Катеринослава, Харкова та й департамент поліції зі столиці. Пощастило знайти складений охранкою словесний портрет Йосипа. Читаємо: «Микола» — секретар комітету, професіонал, живе на кошти організації. «Микола» — партійна кличка, насправді він Йосип Вікентійович Косіор, проживає у старому будиночку під № 71, кв. 3. Прикмети його: років 19—20, блондин, середнього зросту, з коротко стриженим волоссям, трохи кирпатий, без вусів і бороди, одягається у чорне пальто, високі чоботи, чорну плетену шапку».

Йосипа Косіора і весь склад комітету схопили вночі на 16 квітня 1910 р. Виїзна сесія Харківської судової палати, що засідала в Луганську, визнала його небезпечним. П'ять років заслання. Відбував він його на Єнісеї. Жилося важко. Про це читаємо у листах до братів, але революційну роботу не припиняв. Клопоту сибірським жандармам було з ним багато і на Єнісеї, а потім і в Іркутську, звідки він утік. Прямо зі сходинки вагона поринув у вир лютневих подій у Москві.

Якщо про Станіслава і Йосипа написано чимало, то життя Володимира (Владислава) Косіора — одна з «білих плям» історії. Причому не лише для широкого читацького загалу, а й для фахівців. Причина — причетність до опозиції, спочатку «децистської», а потім троцькістської, ранній арешт і загибель. Але ж його революційна діяльність належить історії. Час уже сказати про неї на весь голос.

За браком місця наведемо лише кілька документів царських властей. Друкуються вони вперше.

Ось обвинувальний акт на селянина Владислава Вікентьєва Косіора. 6 грудня 1906 р. його затримано при розкиданні по дворах у Суліні прокламації Новочеркаського комітету РСДРП «До всіх громадян», яка закликала до повалення самодержавства. А було йому тоді лише 15 років. Незважаючи на це, Новочеркаський окружний суд 27 серпня 1908 р. визнав, що він діяв цілком свідомо. Потім, 9 січня 1909 р., справу розглядала Новочеркаська судова палата. Належало заслання. Враховуючи молодість, дали рік ув'язнення у фортеці.

Показовим є протокол опису матеріалів, вилучених у нього під час обшуку. Тут численні листи від товаришів, вільки прокламацій, тексти багатьох революційних самодіяльних пісень, щирих і немудрих. А взагалі рукою В. Косіора текстами пісень і віршів списано три зошити. В протоколі зазначалося, що вони мають значення для характеристики особи В. Косіора. З цим можна погодитись.

Згодом читаємо в довідці начальника Харківського губернського жандармського управління генерал-майора Риковського: «Брати Косіори наприкінці 1910 року і на початку 1911 року, проживаючи у селищі Сулін, Області Війська Донського, відомі були в зв'язку з приналежністю їх до місцевої соціал-демократичної організації, при ліквідації якої 29 липня 1911 року Владислава Косіора було обшукано, заарештовано... в результаті... йому п. міністром внутрішніх справ заборонено проживання у столицях, столичних губерніях і Області Війська Донського на 2 роки...»

Після року солдатської служби у 12-му стрілецькому полку у Жмеринці В. Косіор приїздить у Харків лікуватися. Про цей період його життя дізнаємось з доповіді начальника губернського жандармського управління харківському генерал-губернатору: «З огляду на агентурні відомості, які надійшли останнім часом у моє розпорядження... Косіора було піддано в ніч на 9-те цього травня обшуку й ув'язнено в порядку положення про державну охорону у харківську губернську тюрму...»

У спогадах М. Майорова, який згодом разом зі Станіславом і Володимиром увійшов до складу Київського комітету більшовиків (Станіслав був його секретарем), відзначається, що В. Косіор часом виступав як меншовик. Слід сказати, що Володимир і справді не завжди виявляв належну принциповість. Проте стаж члена більшовицької партії йому затверджено з 1907 року. Не можна не брати до уваги і те, що спогади М. Майорова опубліковані в 1928 році, коли В. Косіора

Войсковой Наказный
АТАМАНЪ
Войска Донского.

По канцеляріи

5 Августа 1911 года.

№ 7083

На № 4261

Секретно.

Начальнику Донского Областного Жандармского Управленія.

На основаніи примѣчанія къ ст. 21 положенія объ охранѣ, разрѣшаю Вашему Высокоблагородію продолжить срокъ предварительного содержанія подъ стражей до одного мѣсяца Станислава Косіора

За Войскового Наказного Атамана, Генералъ-лейтенантъ [signature]

За Управляющаго Канцеляріею, Подъесаулъ [signature]

вже було виключено з партії «за приналежність до троцькістської опозиції». А це спонукало до негативних оцінок. Хоч був той революціонером за переконанням.

При розгромі Київського комітету у лютому 1915 року В. Косіора разом з іншими членами було заарештовано і вчергове заслано у Єнісейську губернію.

Отже, усі три брати зустріли революцію у засланні. І всі вони стали активними учасниками Жовтня.

Межі цієї статті не дають змоги розповісти про те, що зробили для революції Косіори. Згадаю лише, що з початку квітня до середини листопада 1917 р. керівником більшовиків Нарвської застави — найбільшої районної партійної організації столиці — був Станіслав. Протягом усього 1917 р. він член Петроградського комітету РСДРП(б), а в листопаді 1917-го — березні 1918-го — один з його керівників.

НА ЧОЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТОРГАНІЗАЦІЇ

Станіслав Косіор був одним із засновників і організаторів Комуністичної партії України, членом її першого і багатьох наступних складів ЦК.

У листопаді 1922 року він очолює Сибірське бюро ЦК РКП(б), а наприкінці 1925 р. його обирають секретарем ЦК ВКП(б).

Потім знову Україна.

У роки першої і другої п'ятирічок працював генеральним секретарем ЦК Компартії України (так тоді називалась ця посада), а потім першим його секретарем.

В усіх будовах і звершеннях того періоду в республіці є значна частка енергії, таланту і волі С. Косіора. Республіканську партійну організацію він очолював протягом багатьох років. В процесі колективізації і особливо ліквідації куркульства в республіці, як і по всій країні, були припущені великі помилки, відхід від ленінських принципів кооперування, внаслідком чого стали найтяжчі втрати і людські жертви. Керівництво КП(б)У на чолі з Косіором не може не поділяти відповідальності за них, хоч і було виконавцем категоричних вимог Сталіна і його оточення.

Водночас слід відзначити, що С. Косіор неодноразово попереджав про факти поспішності і порушення принципу добровільності в процесі кооперування. Він повідомив про «десятки перегинів на Вкраїні».

Не криючись, доповів: «У нас було кілька історій, коли переходили у колективи цілі села, а потім вони швидко розпадалися, і нас виганяли звідти з барабанним боєм. Ми мали суцільну колективізацію на території десятків сіл, а потім виявилося, що все це дуте, штучно створене, а населення в цьому не бере участі і нічого не знає». С. Косіор брав діяльну участь у роботі Комісії Політбюро ЦК ВКП(б) у питаннях колективізації, яка підготувала проект постанови з врахуванням місцевого досвіду і становища на селі. Але у відомій постанові від 5 січня 1930 р. «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» Сталін набагато скоротав строки, вніс ряд змін, які загострили, ускладнили становище.

Протягом грудня 1929 р. — лютого 1930 р. ЦК КП(б)У численними листами, телеграмами, постановами за підписом С. Косіора застерігав працівників на місцях проти гонитви за процентом колективізації, порушень принципу добровільності, насильства щодо середняка.

Відомо, що Україна, як і ряд інших районів СРСР, важко постраждали у 1933 р. від голоду. Це була страшна трагедія для народу, комуністів і керівників республіки, зокрема С. Косіора. Відповідальність за це лягає на Сталіна і найближчого його помічника Молотова, який приїздив на

Україну, щоб форсувати хлібозаготівлю, жорстоко розправляючись при цьому з місцевими партійними і державними працівниками, зокрема з секретарями райкомів, які намагалися звернути увагу на реальне становище на селі. Як відомо, наслідки неврожаю 1932 р. були поглиблені прискоренням експорту хліба для виплати боргів за устаткування для індустрії. Якщо у 1928—1930 рр. СРСР вивіз 2,5 млн. т хліба, то у 1931—1933 рр. — 11,5 млн. т. Причини трагедії і в цьому.

Історикам ще належить встановити, що робили керівники ЦК Компартії і уряду України, зокрема С. Косіор, для врятування селянства того трагічного року. Та ось у нещодавно опублікованих у журналі «Огонек» (1988 р., № 27) спогадах Зінаїди Миколаївни Немцової, дев'яносторічної ленінградки, більшовички з 1918 р., читаємо:

« — А що відбувалося на селі,— спитав журналіст,— доходило до вас про голод на Україні, на Північному Кавказі?

— Знали. І те, що Косіор звернувся до Сталіна за допомогою для голодуючих України, а той послав його до такої-то матері на легкому катері. І те, що допоміг Кіров. Кіров та Орджонікідзе, які надіслали продукти. Найбільшу допомогу організував Кіров, який запропонував Косіору надіслати голодуючих на роботу в Ленінград. У нас стільки з'явилося після цього українських прізвищ. Сила-силенна! Ми готували робочі місця. Думаєте, Сталін забув це Кірову?»

Другий секретар ЦК КП(б)У Р. Терехов на початку 1933 р., доповідаючи на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) про стан справ на Україні, відкрито сказав (напевно, із згоди С. Косіора та інших членів керівництва Компартії України) про голод у селах республіки і необхідність рятувати людей. Але Сталін їдуче зауважив, що ми вважали Терехова шахтарем, а він, виявляється, майстер казки розповідати. Тут же Терехова було знято з роботи в ЦК КП(б)У.

В умовах, коли формувалась командно-адміністративна система, що дістала новий імпульс у ході колективізації, С. Косіор наполягав на тому, щоб колгоспники були справжніми господарями у сільгоспартілі, самі розв'язували назрілі завдання. «Треба рішуче покінчити з методами командування у колгоспі,— вимагав він.— Робота всередині колгоспу повинна вестися на основі активного залучення до неї всієї колгоспної маси».

Обов'язковою передумовою успішного розвитку колгоспів він вважав переважне використання економічних методів керівництва, врахування особистих інтересів колгоспників: «Ми ще практично не знайшли сучасних методів, як безпосередньо зацікавити колгоспників наслідками їхньої роботи... Елементи особистого зацікавлення мають виняткове, вирішальне значення. Це основне, корінне практичне завдання, від правильного розв'язання якого залежить, як швидко ми зуміємо підняти господарство у колгоспі».

Зважимо ж на ті роки і на ті умови, за яких це було сказано! Тридцяті роки були важкими, якої сфери ми не торкнулися б. Не можна не відзначити, що відхід Сталіна від ленінської національної політики, її принципів і норм, необгрунтовані порушення прав народів дуже позначилися і на Україні, на лінії ЦК КП(б)У.

В цьому плані особливо показова трагічна доля старого більшовика-ленінця, члена партії з 1898 р., видатного знавця національного питання Миколи Олексійовича Скрипника. Його загибель завдала серйозного удару по розвитку культурного процесу на Україні і в країні в цілому. Разом з усією партією КП(б)У у 1932 р. тепло відзначила 60-річчя Миколи Олексійовича. Справа Скрипника коштувала Косіору багато здоров'я, стала гіркою сторінкою його особистої біографії.

Вже наприкінці двадцятих років над Скрипником нависла грізна небезпека. Сталін не забув, що Скрипник не раз наважувався з ним полемізувати з національного та інших питань на з'їздах партії. Не влаштовувало його й те, що Скрипник виступав як теоретик-марксист і політик з питань національної проблематики, та ще й мав багато праць із цих питань — ціле зібрання творів.

Саме на такій помітній у країні постаті і вирішив Сталін прискорити поворот у бік різкого обмеження реальних прав республік, посилення тиску на сферу розвитку національних культур, а також ігнорування інтересів національностей, що не мали власних державно-територіальних утворень. Навесні 1933 р. П. Постишев при підтримці П. Любченка і за вказівкою Сталіна розгорнув атаку проти М. Скрипника, обвинувачуючи його в ухилі до націоналізму. М. Скрипник відмовився підписати заяву з визнанням цього і застрелився. С. Косіор слідом за П. Постишевим, як і всі інші керівники ЦК КП(б)У, виступив із засудженням позиції М. Скрипника як націонал-ухильницької. Це також правда, від неї нікуди подітися.

Водночас цікаво відзначити, що з січня 1929 р. до січня 1931 р. він очолював комісію ЦК КП(б)У по українізації, а в наступні роки активно працював у її складі.

Останній помічник С. Косіора в ЦК КП(б)У український літературознавець А. Коснов залишив докладні спогади про Станіслава Вікентійовича. Вони містять численні факти допомоги С. Косіора багатьом українським письменникам, зокрема П. Тичині, Івану Ле, О. Довженку, Олексі Десняку та багатьом іншим.

Ось уривок зі спогадів А. Коснова про ставлення С. Косіора до О. Довженка

«З глибокою повагою ставився С. В. Косіор до О. П. Довженка. Якось Олександр Петрович розповів мені про велику допомогу, яку подав йому Косіор при створенні фільму «Щорс», цінні поради й свіжі думки, висловлені ним.

Одначе під час створення фільму виникли такі труднощі, які не можна було усунути і при допомозі С. В. Косіора. Йшлося про арешт Дубового, який повинен був займати відповідне місце у фільмі як один із соратників Миколи Щорса. Арешт Дубового вимагав відповідних змін у побудові фільму. Нічим допомогти Довженку ми не могли. А становище все більше ускладнювалось. Підла рука написала цілий «твір» на багатьох сторінках машинопису, у якому з подробицями доводилося, що вбивцею Щорса був Дубовий, докладно змальовувалися обставини

ни, за яких було вбито Щорса, аж до такої деталі, з якого боку вдарила Щорса куля. Завідуючий відділом культури Мірошниченко передав цю заяву мені з проханням доповісти С. В. Косіору. Після попереднього вивчення заяви я про неї доповів.

Станіслав Вікентійович уважно, дуже напружено слухав зміст заяви. З виразу обличчя помітна була його внутрішня тривога. Довго мовчав, потім сказав:

— Ви вірите цій базграккі? Це підлий наклеп! Щорс загинув від руки ворога, а не Дубового. Я в цьому твердо переконаний. Покладіть цю фальшивку собі у сейф і хай лежить до часу. Але які подробиці в описі обставин убивства Щорса, як психологічно «вмотивовано» вбивство! Не завсто, Мірошниченко про цю заяву нікому не говорив?

— Не знаю, Станіславе Вікентійовичу.

— Спитайте його. Якщо ні, скажіть, що я категорично забороняю про це говорити будь-кому, а Довженку особливо! Ви ж знаєте, що картину «Щорс» створено за порадою Сталіна. І Довженко, дізнавшись про заяву, буде добиватись прийому в мене, а то може й поїхати до Сталіна і спитати в нього, чи не показати у фільмі Дубового як вбивцю Щорса? Я зовсім не гарантований, що Сталін буде проти такого варіанту, а тоді аже моя думка буде рівна нулю. Це буде кричуща несправедливість! По-перше, це порушить основну ідею фільму, а по-друге, це буде пряма фальсифікація історії. У мене голова йде обертом від думки, що це може статися!

Я був так ошелешений словами Косіора, і мені так передалося його внутрішнє хвилювання, що я не знав, що робити: продовжувати сидіти чи спитати дозволу піти до себе. Косіор помітив мою зніяковілість і зразу повів розмову про Довженка в іншому напрямі»

Думку про те, що Олександр Петрович може піти на компроміс, С. Косіор відразу ж відкинув:

«Довженко, звичайно, розумна людина, він не піде на будь-яку фальш. Я в цьому абсолютно переконаний. Люблю я фільми Довженка і за їхню правдивість...»

КОМАНДАРМ ІНДУСТРІЇ

Яка ж дальша доля братів Станіслава Вікентійовича?

Й. Косіор виріс у видатного командарма радянської індустрії. «Правда» у 1937 році про нього скаже: «Йосип Косіор — це був чудовий тип господарника-більшовика. Людина винятковиx здібностей, великого розуму, великої волі і наполегливості, він умів домагатись виконання поставленого завдання, долаючи усі можливі труднощі і ніколи не пасуючи перед так званими об'єктивними причинами».

На XIV з'їзді ВКП(б) його було обрано кандидатом у члени ЦК, на XV і XVI з'їздах — членом ЦК ВКП(б). Нагадаємо, що в ці часи до складу ЦК ВКП(б) входило лише 71 комуніст.

У 1926—1927 роках Й. Косіор очолював «Південсталь», яка охоплювала і металургійні підприємства, де починали трудовий шлях брати Косіори. Згодом його призначено заступником голови ВРНГ. Тут, а потім у Наркомважпромі СРСР, який очолював Г. Орджонікідзе, Й. Косіор фактично здійснював практичне керівництво розвитком паливно-енергетичного і металургійного комплексів СРСР. Взимку 1928 року Політбюро ЦК ВКП(б) доручило йому нагляд за спорудженням Дніпрогесу.

Керував Головним паливним управлінням ВРНГ СРСР, а потім Наркомважпрому СРСР. В 1930—1932 роках Й. Косіор місяцями перебував на Донбасі, практично організував боротьбу за збільшення видобутку вугілля. В його діяльності переважали методи організаторської і економічної роботи. У червні 1933 року, виступаючи з доповіддю на Пленумі ЦК КП(б)У, він зосередив увагу на конечній потребі подолання зрівнялівки в оплаті праці, освоєнні нової техніки, боротьби з плинністю кадрів.

Але в центрі, у Москві, головну надію покладали на посилення адміністративного тиску, вимагали репресій. Проти кого? Проти тих, хто, мовляв, саботує зростання вуглевидобутку. І от в усіх центральних і місцевих газетах з'являється телеграма, яка тоді ж була оголошена історичною. Пізніше історики будуть мовчати про неї півстоліття. Адресована вона Й. Косіору і Сталінському (нині Донецькому) обкому КП(б)У. Ось її зміст:

«Лист Косіора і повідомлення обкому про репресії проти вільних і невільних саботажників одержані.

Нарешті от ви починаєте братися за справу по-більшовицькому, ламаючи опір комуністичних і некомуністичних чиновників. До нас дійшли чутки, що вжиті заходи вважаються у вас цілком достатніми. Якщо це правда, то така політика може загубити всю справу. По суті справи, проведені вами заходи — тільки перший крок, який не можна вважати достатнім. Щоб перемогти, треба зробити дальший крок, розгорнути всю самокритику і перевірку виконання по всіх рудоуправліннях і шахтоуправліннях без винятку, перевірити людей на місці і, безумовно, покарати всіх тих, від яких тхне хоч би віддаленим душком саботажу. Тільки при цій умові перемогу можна вважати більш-менш гарантованою. Сталін, Молотов, Каганович».

Оці три підписи промовляли самі за себе. Звичайно, ця телеграма була настановою на посилення репресивного тиску в промисловості. Але в ній був інакший і підтекст: незадоволення нібито м'якістю Й. Косіора. Хай там що, а його призначили особливо уповноваженим Раднаркому СРСР, Наркомважпрому і Наркомшляхів по Далекосхідному краю. Разом з В. Блюхером і Л. Картвелішвілі Й. Косіор провів тут величезну роботу. У створенні нових міст Комсомольська, Магадана, Совєтської Гавані, залізниць і шосе в цьому краї чимало його енергії і досвіду. В роботі і пішов він з життя. Єдиний з Косіорів своєю смертю.

Й. Косіор переніс на ногах важку інфекційну хворобу. Ускладнення на нирки виявилося непіддатним ні нашим, ні австрійським медикам (його лікували два місяці у Відні). 3 липня 1937 р. Йосип Вікентійович помер у санаторії Барвиха під Москвою. Ховали його урочисто. Опубліковано було численні статті і спогади його сподвижників. Та багато з них не пережили 1937—1938 роки. Не вціліла і пам'ятник Й. Косіору на Новокі-

нчому кладовищі. Його зруйнували після знищення старших братів. Поновлено пам'ятник було вже наприкінці п'ятдесятих років.

Драматичні події пов'язані з дальшим життям В. Косіора.

З весни 1920 р. почався відхід Володимира від інших братів. Як ми вже згадували, він став прихильником децистів, а пізніше троцькістської опозиції. IV конференція КП(б)У, що відбулася у березні 1920 р., стала ареною запеклої боротьби. Якщо С. Косіор як секретар ЦК КП(б)У твердо проводив ленінську лінію, то Володимир був серед керівників опозиції, причому особисто атакував брата нещадно. С. Косіор у ряді своїх промов і в заключному слові дав рішучу відсіч В. Косіору та іншим опозиціонерам. «Здоровий елемент нашої партії,— говорив він, – повинен задати питання, де кінчається критика і починається розклад. Справжні комуністи повинні згуртуватись і дати відсіч». З того часу стосунки між Станіславом і Володимиром Косіором гіршали з року в рік. Справа дійшла до повного розриву між братами.

Як відомо, IX з'їзд РКП(б) відкинув претензії децистів. Володимир Ілліч піддав їх різкій критиці, схвалив лінію ЦК КП(б)У. Плутаний виступ В. Косіора на з'їзді піддали критиці також О. Риков і Л. Троцький.

В. І. Ленін критикував хибні ідеї децистів і на XI з'їзді РКП(б), але досить терпляче. Закликав розібратися в ситуації, зокрема пов'язаної з тим, що В. Косіора і ряд інших товаришів перемістили з Уралу з огляду на їхню позицію під час профспілкової дискусії. Значно гостріше зреагував на виступ В. Косіора В. Молотов, не зупиняючись перед прямими образами. Даючи йому відсіч, В. Косіор заявив: «Щодо самої практичної роботи, я стверджую, що Молотов і Оргбюро не мають про неї ніякого уявлення». Такі образи Молотов не прощав. В. Косіору довелось пізніше це відчути.

На XII з'їзді РКП(б) В. Косіор відкривав дебати по Політичному і Організаційному звітах ЦК РКП(б), в яких виступили відповідно Г. Зинов'єв та Й. Сталін.

Говорив гостро, викликавши незадоволення доповідачів. Він твердив, що керівна група ЦК проводить групову політику, що не збігається з інтересами партії, зокрема в кадровій політиці. В. Косіор заявив, що ЦК не доручає відповідальної роботи людям лише тому, що вони раніше виступали в дискусіях проти офіційної лінії. Запропонував з'їздові створити комісію, яка б заслухала таких товаришів, почавши з Троцького і Шляпникова. Вказав на небезпеку шукати у будь-яких практичних пропозиціях ідейні незгоди, коли вони там відсутні. Відзначивши, що в умовах, коли Володимир Ілліч хворів, особливо зростає роль колективного досвіду партії, В. Косіор наголосив, що виробленню колективної думки рішення X з'їзду РКП(б) про заборону фракцій і угруповань не сприяє. У березні 1921 р. необхідність цього рішення вимагала обстановка. Нині вона змінилася. Косіор зазначив, що не пропонує скасувати саме рішення. Але перетворення цього винятковго заходу в метод управління партією вважає теж неправильним, бо це обмежує самодіяльність комуністів і партії в цілому. Не можна, заявив він, оглушувати колективну думку трьох-шести комуністів фракцією.

Сталін болюче сприйняв виступ Володимира Вікентійовича. У заключному слові він намагався спростувати обвинувачення в тому, що ЦК займався тенденційним підбором працівників знизу доверху, як таке, що жодною мірою не відповідає дійсності. Назвав його тяжким обвинуваченням, повз яке він не може пройти, і закінчив так: «Хіба можна було серйозній людині тут, перед з'їздом, парламентом нашої партії, виступати в обвинуваченнями неймовірними, що не мають ніяких підстав, ні тіні підстав. Краще б т. Косіору мовчати і не виступати на цьому з'їзді».

Навряд чи є сумнів у тому, що це передрекло долю Володимира Косіора у тридцятих роках.

Піддали критиці В. Косіора й делегати Бумажний, Угланов, Беленький, Сорін, Садокимов, Рютін, Бухарін. Проте В. Косіор зовсім не виступав проти сформульованого Леніним пункту резолюції про єдність партії («Я не пропоную вам його скасувати»). Його позиція була пройнята піклуванням про умови для зіставлення різних думок.

Точка зору у В. Косіора та у його критиків була різна, а от долі одна. Майже всі вони загинули, обвинувачені в належності до опозиційних угруповань. У 1929 р. В. Косіора виключили з партії і засудили. Реальних підстав для цього було не більше, ніж для репресій проти інших старих більшовиків. У сім'ї Косіорів живе легенда, ніби на початку 30-х років Станіслав Вікентійович зустрівся з Володимиром, обіцяв допомогти, якщо він засудить свою позицію. В. Косіор визнати помилки відмовився. Спочатку він перебував у засланні в районі Вологди. Загинув у 1938 році.

І ще про одного брата.

Наприкінці двадцятих років Казимир Вікентійович Косіор закінчив Промакадемію. П'ять років — 1930 - 1934 — працював у Берліні, а потім у Копенгагені представником СРСР у радянсько-німецькому торговельному товаристві. Після повернення на Батьківщину його було затверджено наркомом лісової промисловості Української РСР. К. Косіора заарештували тоді ж, коли і Станіслава Вікентійовича. Загинув він навіть трохи раніше. Тоді ж опинилась у таборі і його дружина Євгенія Іванівна Косіор (Островська). Заслані були, як тільки підросли,— це вже був 1949 рік (!) — і дочки Казимира Косіора... Сім'я К. Косіора була реабілітована і повернулась до Москви лише після XX з'їзду КПРС.

І вже зовсім рядовим трудівником порівняно з братами був Михайло Вікентійович Косіор. У 20-х роках робітник Грозненських промислів, він переселився на Полтавщину, жив у Прилуках, Драбові і, нарешті, в Лубнах, де став директором нафтобази. Лишався єдиним серед братів безпартійним. Незважаючи на тиху роботу в провінції, Михайло Вікентійович в 1938 році опинився за гратами. Влітку 1941 року дружина одержала від нього листа — мабуть, надали право листування — з проханням вислати теплий одяг у табір Свердловської області. Після XX з'їзду КПРС Михайла Косіора було реабілітовано. Сім'я зберігає довідку про те, що «справу по обвинуваченню Косіора Михайла

І. Якір, П. Любченко, П. Постишев, С. Косіор, Г. Петровський

Вікентійовича переглянуто Військовою колегією Верховного Суду СРСР 20 червня 1956 року. Постанову Особливої наради при НКВС СРСР від жовтня 1939 року щодо Косіора М. В. скасовано і справу за відсутністю складу злочину припинено». Є в його сина і свідоцтво про смерть батька «внаслідок міокардиту». Добра, товариська і дуже чесна людина загинула лише тому, що належала до родини Косіорів.

«ЗАСУДИТИ ЗА ПЕРШОЮ КАТЕГОРІЄЮ»

Але повернімось до С. Косіора, котрий залишив такий помітний слід у розвитку нашої республіки.

Може виникнути питання: чому Станіслав Вікентійович, який, безумовно, був на своєму місці і в ЦК ВКП(б), відповідаючи за організаційно-партійну роботу і масові організації трудящих, у 1928 році був переміщений на Україну?

Діяльність партійних кадрів в ті роки проходила в умовах створеної Сталіним гнітючої атмосфери підозрілості.

Діяльний учасник ідейної боротьби проти поглядів троцькістів і групи правих, С. Косіор стійко захищав єдність партії. Разом з тим він був нетерпимий до поспа духу недовір'я. «Ми не можемо створити в ЦК таку атмосферу,— говорив він у травні 1929 р. на пленумі Донецького окружкому КП(б)У,— у якій будь-яке слово, будь-який погляд, будь-яка пропозиція зараз же будуть підігнані під які-небудь незгоди, ухил тощо».

Чи не це стало однією з причин переведення С. Косіора на Україну? Адже, як правило, стосунки між тими, хто працював біля Сталіна, на його думку, мали бути далекими від доброзичливих. Сталін вважав це доцільним. Відкликаний до ЦК ВКП(б) з України на пост секретаря Л. Каганович сварився з В. Молотовим нескінченно.

Майже десять років очолював С. Косіор українську партійну організацію.

Багато людей, що зустрічались із Станіславом Вікентійовичем, працювали з ним, зберігають про нього найкращі спогади.

Марія Софронівна Демченко, яка поклала початок руху п'ятисотенниць, розповідає:

«Яким запам'ятався мені Станіслав Вікентійович Косіор? Швидкий, рухливий, невисокий, про таких кажуть — жвачик. Зразу відчувалось — згусток енергії...

Дуже рівно і спокійно тримався. Ніяких начальственних рис у поведінці, ознак владності, що в деяких місцевих працівників впадали в око, в нього не було...

Дуже уважно слухав співрозмовника, нібито вдумуючись у те, що той говорить, і в той же час вглядуючись у саму людину. Не пам'ятаю, чи за першої зустрічі, а я якось — обстановка дозволила — розповіла йому, як рідній людині, про те, що вже дуже важко нам даються рекорди. Для мене й зараз цукор несолодким здається — як подивлюсь, так буряки в полі згадую. Станіслав Вікентійович мене зрозумів чуттям людини, яка на власному досвіді знала, що таке важка фізична праця з ранку і до ночі... Сказав, що треба все зробити, щоб механізувати обробку технічних культур, особливо буряків. А мені наполегливо радив іти вчитись».

Ось доля С. Косіора і його соратників у баченні відомого радянського поета Бориса Слуцького:

... Еще столица — Харьков. Он
еще владычен и державен.
Еще в украинской державе
генсеком правит Косиор.
Он мал росточком, коренаст
И над трибуной чуть заметен,
зато лобаст, и волей мечен,
И спуску никому не даст...
.   .   .   .
Позднее: годом ли двумя,
как лес в сезон лесоповала,
наручниками загремя,
с трибуны загремят в подвалы.

У січні 1933 р. ЦК ВКП(б) прийняв розгромне рішення по Україні. Другим секретарем ЦК КП(б)У замість Р. Терехова було призначено П. Постишева, який лишався секретарем ЦК ВКП(б). Чим Сталін свідомо створив ситуацію ледве прихованої напруженості в керівництві республіканської партійної організації. Досить сказати, що на XII з'їзді КП(б)У звітну доповідь зробив не перший секретар, а П. Постишев. С. Косіору доручили, як в ті роки було заведено, лише доповісти делегатам в суто інформаційному плані про роботу ЦК ВКП(б). Ситуація була прозора. Дехто поспішив визначити свою позицію. У такій ненормальній обстановці ЦК КП(б)У працював до 1937 р.

З початку тридцятих років, особливо після загибелі С. Кірова, дедалі більшого розмаху набувала лихоманка незаконних репресій.

Не можна закривати очі і на те, що члени партійного керівництва, особливо з безпосереднього сталінського оточення, поділяють відповідальність за них. Стосується це і С. Косіора.

Станіслав Вікентійович добре пам'ятав XIV з'їзд ВКП(б). Сталін уперше виступав з Політичним звітом ЦК ВКП(б) як генеральний секретар.

— Революцію не роблять у білих рукавичках,— проголосив Сталін.

І в зв'язку з чим? Вмотивовуючи необхідність торгівлі горілкою для розв'язання проблеми нагромаджень коштів для будівництва індустрії. Косіору був чужий такий підхід. Він вважав, що чесну справу треба робити чистими руками. «Білі рукавички» згодом були змінені на «єжовські рукавиці».

Відомо, що репресивна практика обгрунтовувалась висунутою Сталіним тезою про загострення класової боротьби в процесі будівництва соціалізму.

Розправи накладали свій відбиток на оцінки подій минулого, людей тощо. Багато що набувало вивернутого, фантасмагоричного характеру. Сьогодні лише той, хто навмисне заплющує очі, щоб не бачити правди, може висловлювати сумнів у тому, що винищення кадрів було безпосередньо організоване Сталіним і здійснювалось за його прямими вказівками. Про те, що Сталін особисто організовував виявлення тих, кого називали «ворогами народу», і вирішував їхню долю, керівні кадри добре знали і в ті часи. Та й працівники НКВС наголошували на тому, що виконують прямі і конкретні завдання Сталіна. Ще в березні 1937 року нарком внутрішніх справ УРСР В. Балицький, закликаючи членів ЦК КП(б)У виявляти більше ініціативи у викритті «ворогів народу», розповідав:

«Попереджень ми в цьому питанні від ЦК партії і товариша Сталіна мали досить. Я скажу більше. Ми, керівні працівники Наркомвнусправ, неодноразово мали прямі вказівки від тов. Сталіна і в питаннях арештів, і в питаннях слідства, тому що тов. Сталін, як вам відомо, всіма питаннями нашого життя і нашої політики сам займається і керує й інколи вказує на такі, здавалось би, дрібниці, якими він, вождь нашої партії, не мусив би займатись. Я вам повинен сказати, що і питаннями агентури, і питаннями слідства він займався».

Про масштаби злочинної практики позасудових розправ можна судити з документа, що його обнародував на XXII з'їзді КПРС Зіновій Тимофійович Сердюк — заступник голови Комісії партійного контролю. Кияни його знають як секретаря Київського обкому і міськкому КП(б)У в воєнні і післявоєнні роки.

В одному документі — одному з багатьох — М. Єжов писав:

«Тов. Сталін.

Надсилаю на затвердження чотири списки осіб, що підлягають суду Військової комісії.

1. Список № 1 (загальний)

2. Список № 2 (колишні військові працівники)

3. Список № 3 (колишні працівники НКВС)

4. Список № 4 (дружини ворогів народу)

Прошу санкції засудити всіх за першою категорією.

Єжов».

На кожному списку є резолюція: «За». Й. Сталін. В. Молотов».

Слід мати на увазі, що перша категорія засудження означала розстріл.

Таких документів багато.

Ситуація ускладнювалась щогодини. Арештовували нових і нових працівників. Численні спроби захистити товаришів виявлялися безрезультатними або рятували лише тимчасово.

Загинув Й. Якір. Йому було приписано, що він має в Києві свою підривну організацію, до якої належали М. Попов — секретар ЦК КП(б)У, та І. Шелехес — заступник голови РНК УРСР та багато інших. Пішли процеси також в областях і районах. Будь-які порушення підводились під дію «троцькістсько-бухаринських і націоналістичних диверсантів».

Для С. Косіора незаконні репресії були тяжкою особистою трагедією. Його глибоко хвилювало ненормальне ставлення до кадрів партії.

Кузьма Васильович Лихачов близько знав С. Косіора ще з 1920 р. Він був тоді секретарем партійного осередку депо Основа в Харкові, у якому Станіслав Вікентійович перебував на обліку як комуніст. Розповідає про зустріч із С. Косіором в 1938 р.: «Коли я повернувся, то побачив його похмурим, розгубленим. І хоч він намагався як давній товариш посміхнутись, не йому не вдавалось. Незабаром його було відкликано до Москви, після чого я його більше не бачив».

У середині січня 1938 року С. Косіор ще брав участь у першій сесії Верховної Ради СРСР першого скликання, виступав з промовами. При створенні уряду СРСР його було затверджено заступником Голови Ради Народних Комісарів СРСР і головою Комісії радянського контролю.

Він не повернеться до Києва. 25 січня земляки зустрічали своїх депутатів на чолі з С. Косіором і Г. Петровським. Під його керівництвом 27 січня 1938 року пройшов Пленум ЦК КП(б)У, який увільнив С. Косіора від обов'язків Першого секретаря ЦК КП(б)У. Виступаючи на Пленумі в організаційному питанні С. Косіор сказав: «Першим секретарем ЦК КП(б)У ЦК ВКП(б) рекомендує тов. Хрущова, якого ви всі добре знаєте і як секретаря Московського комітету, і, крім того, як працівника України. Тов. Хрущов

працював у багатьох місцях, багато хто пам'ятає. 29 січня 1938 року М. Хрущов і С. Косіор брали участь у роботі пленуму Київського обкому партії, який обговорив питання про підсумки січневого Пленуму ЦК ВКП(б) 1938 року, зокрема про його рішення «Про помилки парторганізацій при виключенні комуністів із партії, про формально-бюрократичне ставлення до апеляцій виключених з ВКП(б) і про заходи по усуненню цих недолінів». Цікаво, що це рішення, яке мало створити враження про деяке гальмування маховика незаконних репресій, в часи застою не ввійшло у 8-е видання «КПРС в резолюціях».

З початку лютого до середини травня 1938 р. С. В. Косіор напружено працював у складі уряду СРСР. Документи свідчать про те, як наполегливо добивався Станіслав Вікентійович поліпшення роботи Комісії радянського контролю. І все ж властивого йому динамізму, ініціативи не відчувалось. Так, він знав, що його чекає.

Станіслава Вікентійовича Косіора за наявними відомостями було страчено 26 лютого 1939 року, отже, рівно п'ятдесят років минуло з дня його загибелі. Цьому злочинному актові передував важкий - завдовжки у дев'ять місяців — шлях в'язня. Про те, що йому довелося зазнати, ми можемо лише здогадуватись, хоч і з максимальною ймовірністю. Вдалося знайти лише обкладинку слідчої справи С. Косіора. Матеріали, що містилися у ній, знищили. Заарештовано його було, мабуть, 14 травня 1938 року. Принаймні 11 травня, як це видно із матеріалів Раднаркому СРСР, що збереглися в архіві, він ще підписував документи, а 15 травня вже було затверджено нове керівництво Комісії радянського контролю.

Прокуратура СРСР і Військова колегія Верховного Суду СРСР встановили, що С. Косіора було засуджено за сфальсифікованими матеріалами. Визначенням останньої від 14 березня 1956 року вирок щодо нього було скасовано і справу припинено за відсутністю складу злочину. Але цього довелось чекати майже два десятиріччя.

Цього року минає й 100-річчя від дня народження С. В. Косіора.

Вбито було і його дружину. Є підстава гадати, що Єлизавета Сергіївна Косіор загинула за згаданим вище списком № 4 - «Дружини ворогів народу». Адже за цим списком було розстріляно 3000 жінок. Просту жінку, безпартійну, домогосподарку, її знищили навіть на півроку раніше за чоловіка.

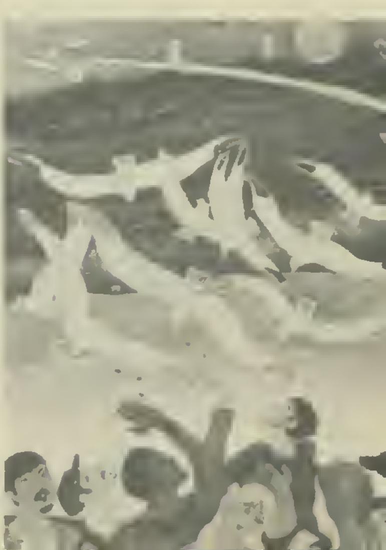
Сини Станіслава Вікентійовича — Володимир і Михайло — відповідно 1922 і 1924 року народження, після перебування у дитприймачі потрапили у дитячий будинок в місті Уржум Кіровської області. Сюди відправляли дітей репресованих старих більшовиків.

Трагедія, яка спіткала рід Косіорів, не підірвала у дітей виховану батьками вірність Батьківщині. У липневі дні 1941 року старший син Станіслава Вікентійовича Володимир Косіор став курсантом військового училища в Казані, а через три місяці вже був на фронті. 6 грудня 1942 року солдат 1072-го стрілецького полку Володимир Станіславович Косіор помер у Ленінградському госпіталі після важкого поранення.

У 16 років пішов на фронт прийомний син Йосипа Косіора Григорій. Як тільки було визволено у вересні 1943 року Полтавщину, у 17 років став солдатом Євген Михайлович Косіор.

Брати Косіори повернулися у наше сучасне, в епоху перебудови. Формуючи справді наукову концепцію історії соціалізму, Країни Рад, КПРС, ми на новому рівні розробляємо наукові біографії ветеранів партії. Без применшування, замовчування, відлучення від подій і без ідеалізації. З усім тим у нашому минулому, що було,— світлим і трагічним.

Віктор Мазинка. На пороні

ОЛЕКСАНДР ГРИЦЕНКО

»Іван Іванович«: текст і контекст

Критика

Серед широкої бурхливої полеміки останнього часу, не претендуючи на центр читацької уваги, жевріє дискусія про роль і значення так званої «публіцистичності» в художньому творі. Початок їй поклали, здається, суперечливі критичні відгуки на «Плаху» Ч. Айтматова, «Печальний детектив» В. Астаф'єва, ряд інших творів. Частина критиків вважає, що ці книги — «явища скоріше соціальні, аніж літературні», інші ж, навпаки, оголосили їхню появу «виходом прози на принципово новий рівень».

Власне, обидва ці крайні погляди мають істотні слабини. З одного боку, спробами відділити «ідейність» від «художності» гудителі окремих місць «Плахи» нагадують про столітньої давності відгуки на «Війну і мир» або «Воскресіння» — романи, аж надто багаті на морально етичні, філософські, політичні, економічні, взагалі «нехудожні» публіцистичні відступи. З другого боку, чому генезис «нового рівня» літератури слід починати з «Плахи», а не з «Ідіота» чи «Братів Карамазових», «Дон-Кіхота» чи «Мобі Діка»?

Давно помічено, що чимало, якщо не більшість творів літературної класики усіх часів і народів писалося «на злобу дня». Цілком можливо, що саме пристрасть цієї «злоби» забезпечила їм безсмертя. І байдуже, що первинні спонукання, конкретні «адреси» злоби дня рано чи пізно деактуалізуються, зникають, залишаються загальні закони розвитку суспільства, залишається спіраль вселюдської історії. Й на черговому її витку старий текст, потрапивши у новий контекст, по-іншому, часто майже з протилежного боку, але з не меншою силою і яскравістю висвітлює певні грані сьогодення.

«Література — це система систем»,— зауважував В. Шкловський, маючи на увазі саме тісну пов'язаність тексту з контекстом, написаного раз і назавжди твору із середовищем, в якому твір існує і яке безперервно змінюється.

Говорячи про класовість літератури і мистецтва, маємо на увазі об'єктивну класову позицію автора. Але ж автор смертний, а класова структура суспільства не є незмінною, як не є чимось раз і назавжди даним саме існування класів. Можна говорити багато цілком слушних речей про «дворянськість» Пушкіна, про обстоювання Шевченком інтересів пригнобленого селянства, про дрібнобуржуазне «хуторянство» Панька Куліша і так далі, але ж сьогодні у нас немає ані дворян, ані кріпаків, а останні «хуторяни» доживають вік в «неперспективних» селах, і обстоювання їхніх інтересів ніхто не вважає за реакційне. Чи не означає це, що «класова сутність» поезії Шевченка, Пушкіна, Куліша постає нині іншою, аніж була сто п'ятдесят, сто чи й двадцять років тому?

Підтвердити це положення можна і прикладом еволюції у ставленні критики до творчості С. Єсеніна, особливо, кажучи словами Плеханова, її «соціологічного еквівалента». Так, нині багато хто ставить на карб М. І. Бухаріну його «Злі нотатки» — розгромну статтю про Єсеніна, дивуючись: як це, мовляв, міг так дати маху цей безсумнівно ерудований і глибокий знавець літератури?

Дивуватися ж слід більше з того, якою мірою безапеляційно, виходячи з літературних та суспільно класових критеріїв сьогодення, судять про статтю, вирвану від літературного і суспільного контексту того часу. Адже «соціологічний еквівалент» змінюється услід за соціумом, і нинішній читач уже просто не бачить багатьох моментів у єсенінській творчості, які бачив сучасник поета Бухарін, і щиросердо вважає, що цих моментів не було й нема, що Бухарін їх чи не зумисно вигадав!

Саме тому, хоч яким би актуальним, злободенним видавався сьогодні твір, написаний колись, першочергову важливість для його розуміння має вивчення саме «колишнього» контексту. Адже цей контекст безпосередньо формував твір і його автора, тоді як сьогоднішній контекст, формуючи читача, впливає лише на сприймання тексту.

З аналізу повісті Миколи Хвильового «Іван Іванович» можна зрозуміти, що написано її у 1927—1929-х роках: частина змальованих подій має прямий стосунок до «дискусії з троцькістсько-зинов'євською опо-

зицією» восени 1927 року, водночас у повісті побіжно згадано п'єсу М. Куліша «Мина Мазайло», що з'явилася 1929 року.

Про що ж ця повість?

Відповідь видається очевидною: «Іван Іванович» — гостра, написана у майже фейлетонному стилі сатира на бюрократизм. Висміюються усі сторони життя такого собі радянського чиновника не найнижчого рангу — його «невтомна» службова й громадська діяльність, його «ідейні переконання старого партійця», його взаємини з колегами, арешті, його «родинне вогнище».

Однак хоч яка б дошкульна була морально-звичаєва сатира М. Хвильового, важко назвати його піонером у цьому жанрі вітчизняного письменства тих літ, коли до читачів приходили (або вже прийшли) «Клоп» та «Баня» Маяковського, сатиричні повісті Булгакова, коли на Україні гриміла слава Остапа Вишні...

Можливо, саме тому сьогоднішньому читачеві деякі з сатиричних прийомів Хвильового, а також чимало «мішеней» письменницького висміювання видаються вже десь неодноразово «пристріляними», майже цитатними. І якби увесь зміст повісті зводився до сатири морально-звичаєвої, «Іван Іванович» викликав би тепер лише історико-літературний інтерес.

Але в тім-то й справа, що повість далеко не вичерпується кпинами з такого собі «харківського Победоносикова», любителя «демократичних обідів» без другої страви, безкорисливого винахідника електромухобійки. Якщо ми уважно й послідовно проаналізуємо в тексті численні посилання на тодішній контекст, себто на реалії як літературного, так і громадсько-політичного життя кінця 20-х років, то пересвідчимося, що в повісті, немов у невеликому, але чіткому люстрі, відбилися процеси дуже серйозні, які згодом прибрали величезних і трагічних розмірів, хоча перші їхні тривожні симптоми стали помітні ще тоді, а надто такому чутливому й мислячому митцеві, як М. Хвильовий.

Спочатку трохи про контекст літературний.

Ще на початку 20-х років Остап Вишня у коротенькому фейлетоні «Ура!» не без кепкування перераховував близько дюжини всіляких «реалізмів» («монументальний», «тенденційний», «соціальний», «динамічний», «синтетичний» і так далі), проголошуваних як єдино правильні творчі методи різними письменницькими угрупованнями. Але за кілька років на перші ролі вирвався не без підтримки «згори» такий собі «мажорно-монументальний реалізм». Зокрема, навіть такому високоосвіченому, неупередженому й авторитетному діячеві культури, як А. В. Луначарський, в 1922 році здавалося, що «народні маси протиставлять нервозності монументальну згуртованість і, звичайно, створять у мистецтві згуртовану монументальність» («Литературное наследство», т. 82. М., «Наука», 1970).

А наприкінці 20-х він говорив не менш впевнено: «Дозвольте мені, як старому більшовику, сказати: мажор — більшовицька музика, минор — корінний внутрішній меншовик!» (Луначарский А. В. В мире музыки. М., 1958). Гадаю, сам Луначарський жахнувся б, коли б знав, як грубо-буквально тлумачитимуть і використовуватимуть згодом цю його метафору, але з пісні слова не викинеш...

Отже, не дивно, що слово «мажор» та похідні від нього так часто трапляються в повісті М. Хвильового: «Мажорне сонце грає зайчиками у вікнах...» «Іван Іванович прокидається з почуттям задоволення і з мажорним, цілком монументально-реалістичним настроєм...» «— Ну, так що ж ми будемо сьогодні обідати? — питає Іван Іванович і усміхається мажорно витриманою усмішкою».

Нарешті, фраза-рефрен, що повторюється багато разів протягом усієї повісті: «Він дивиться туди, де кінчається город, де починаються тихі поля і м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривогою, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм мажорно-монументального реалізму...» (Зауважимо, що в стильовому «імпресіонізмі», а отже, й у дрібнобуржуазності безперервно звинувачували й самого М. Хвильового).

Іронічність, а подекуди й доволі гіркий сарказм усіх цих недолюваних «мажору» й «монументальності» цілком очевидні. Можна стверджувати, що Хвильовий свідомо надав повісті відвертого літературно-полемічного характеру, оскільки, на відміну від Луначарського, не кажучи вже про багатьох «шалених ревнителів», здогадувався, до яких сумних наслідків може призвести оголошення усього «немажорного» й немонументального «внутрішнім меншовизмом».

Власне, самою лише іронією письменник не обмежується, висловлюючи іноді свою позицію досить-таки прямо:

«Дощики дзвенять у ринвах, і тоді дрібнобуржуазну душу тривожить печаль — та сама печаль, що штовхає людину... на дуже невитримані вчинки (наприклад: примушує не погоджуватися, що в нашому суспільстві сатира не має місця), та печаль, що до неї з таким обуренням ставиться мій милий, симпатичний і надзвичайно корисний для республіки герой.

Але в квартирі Івана Івановича ніякої печалі й песимізму нема. Тут так весело й бадьоро грає електрика своїм матовим блиском і так мило сміються Фіялка і Май, що просто — мажор! Тут так симпатично й затишно, саме в цьому революційно витриманому куточку, що мимоволі починаєш дивуватися і думати: «Боже мій, чого ж нам іще треба!..» Цілком недвозначно висвітлено в повісті й позицію, так би мовити, «протилежної сторони» (уособлює її той самий Іван Іванович — людина, як ми бачимо, надзвичайно різнобічна), її аргументи, стиль і взагалі рівень полеміки:

«Побутово-сатиричних кінокартин мій герой особливо не любить дивитися.

— От нещастя! — каже він, випадково попавши на такий фільм. — Знову міщанська побрехушка! Дивно: така прекрасна епоха, такі героїчні дні і така, можна сказати, песимістична пустишка!

— Але чим з'ясувати появу такого фільму? — питає Методій Кирилович...

— Причини тут ясні... Марксист не може їх не розуміти.

— Ти, очевидно, маєш на увазі плеханівську формулу? — дуже серйозно питає Марфа Галактіоніана.

— Безперечно! — відповідає Іван Іванович. — Буття визначає свідомість. І потім треба сказати, що наш письменники страшенно темний і малорозвинений народ».

Просторікування нашого героя про «буття й свідомість» стосуються, очевидно, тієї вульгаризаторської установки, що «непролетарський» письменник, хоч як би він старався, однаково не позбудеться свого «дрібнобуржуазного нутра» — отже, й літературу творитиме теж дрібнобуржуазну.

Власне, тут ми вже підступили до суспільно-політичного контексту повісті. А він набагато ширший, скажімо, від контексту сатиричних п'єс Маяковського, повістей Булгакова чи «усмішок» Вишні.

Що автор не збирався обмежуватися іронічними описами помешкання Івана Івановича, його недешевого костюма, його «зверхакуратності» щодо членських внесків, його мистецьких смаків та володіння «плехановською формулою», стає ясно вже на п'ятій сторінці повісті, де мова несподівано переходить на речі значно серйозніші і, так би мовити, дражливіші:

«— Я просто не розумію цих... як би їх назвати... бузотерів! Ну, словом, наших противників. Чого їм треба? Чого вони хочуть від нас? Ну, скажімо, так: диктатура пролетаріату єсть? Єсть! Власть у наших руках? У наших! Фабрики й заводи націоналізовано? Націоналізовано! Червону Армію організовано? Організовано! Комінтерн єсть? Єсть! Профінтерн єсть? Єсть!..

...Але візьмем далі! — каже він. — Загальне навчання проводиться? Проводиться! До соціалізму посуваємось? Посуваємось! Комсомол єсть? Єсть! Піонери єсть? Єсть! Чого ж їм іще треба? Нічого не розумію!»

Чого все таки «їм» було треба, можна певною мірою довідатися хоча б із промови Н. К. Крупської на самому початку дискусії — на XIV з'їзді РКП(б) 20 грудня 1925 року:

«— Товариші, я бачу також небезпеку в тому, що т. Бухарін переоцінює наш держапарат. У своїй полеміці з Каутським він кидає таку фразу: «Наш держапарат — це широка організація класу». Ви знаєте, що це не так, що ми ще тільки прямуємо до того, щоб наш держапарат зробити широкою організацією робітничого класу. ...Широкою організацією робітничого класу він зробиться тоді, коли наші РСІ та ЦКК проведуть величезну роботу по злютуванню держапарату з масами. Злютування апарату з масами, звичайно, закладене в нашій конституції, але ми ще не здійснили його...

Ось у доповіді тов. Молотова я бачу той самий оптимізм стосовно до держапарату».

Доповідь Молотова, згадана Крупською, — це організаційний звіт ЦК, з яким виступив тодішній секретар ЦК В. М. Молотов. Можна гадати, що «оптимізм стосовно до держапарату» поділяла більшість тодішнього керівництва, окрім, звичайно, «бузотерів»...

Видавати бажане за дійсне — досить поширена людська вада, але в даному разі, як показав дальший розвиток подій, за дійсне видавалося дедалі більш небажане. «Комсомол єсть? Єсть! Піонери єсть? Єсть!» Якої ж вам демократії ще треба, якої робітничо-селянської влади?

За два роки, виступаючи із звітом на XV з'їзді РКП(б), Сталін говорив іще рішучіше:

«— Є у нас диктатура пролетаріату чи нема її? Питання трохи дивне... (С м і х). А проте опозиція ставить його в кожній своїй заяві. Опозиція каже, що у нас термідоріанське переродження. А що це значить? Це значить, що у нас нема диктатури пролетаріату, що у нас провалюються і йдуть назад і економіка, і політика, що ми йдемо не до соціалізму, а до капіталізму. Це, звичайно, дивно й безглуздо...» (Й. Сталін. Твори, т. 10, Київ, 1949, с. 339).

Сьогоднішньому читачеві, напевно, видадуться «дивними й безглуздими» не так питання, порушувані опозиціонерами, як аргументи Сталіна, але саме з отаких «невідпорних» аргументів проросли згодом буйні парості — від «єжовщини» до «рашидовщини».

Одначе в середині 20-х багато хто, напевне, міркував услід за вождем саме так: якщо припустити, що у нас переродження, то, виходить, ми не соціалізм будуємо, а що? Капіталізм? Абсурд! І ось уже відкидаються всякі сумніви, і «проробляються» нищівно всякі «бузотери», і палає проти них праведним гнівом наш Іван Іванович, а його домашня куховарка Явдоха, повністю усвідомлюючи суть історичного моменту, «усміхається тією радісною усмішкою, коли напевно можна сказати, що вона цілком свідомо ставиться до свого хазяїна і прекрасно знає, що кожна горнишка мусить бути народним комісаром».

Не оминає Іван Іванович, ця «зразкова людина нашої безприкладної епохи», й головного пункту боротьби з «дискусійщинами» — питання про можливість побудови соціалізму в одній країні. Правда, його «внесок в теорію» видасться на перший погляд досить дивним: «— А що, як ми, для штуки, поставимо так питання: Росія — раз, Україна — два, Грузія — три, Білорусія — чотири. Хіба це буде одна країна?

— Але ти не подумав про економіку! — кинула товаришка Галакта.

— Правильно! Я про економіку не думав, але я подумав, що для маси так буде ясніш, — сказав Іван Іванович.

— Тоді твоя геніальна ідея є не що інше, як глупота! — різко кинула Марфа Галактіоніана.

Тов. Жан образився: мовляв, навіщо ж так ображати його?

— Нічого подібного! — сказав він. — Це буде зовсім непоганий полемічний прийом.

— Але цей «прийом» може привести тебе до буржуазної України!

Мій герой раптом ударив себе по коліну: мовляв, це вже, їй-богу, слушне зауваження!

Словом, Іван Іванович певний, що ми «для маси» будуємо соціалізм не в одній країні, а саме в кількох, але, беручи до уваги той факт, що в центральній пресі ще так не ставилось питання і не дебатувалося в такій площині, беручи до уваги також те, що на цій «формулі» може зіграти хтось, — Іван Іванович відмовляється від неї...»

З погляду дискусії про побудову со-

ціалізму в одній країні «геніальна ідея» Івана Івановича справді цілком недоречна (адже йшлося не про те, в одній, двох чи чотирьох країнах будується соціалізм, а про те, чи може він бути збудований без світової революції), і видається незрозумілим, для чого автор взагалі ввів цей фрагмент до свого твору. Але ця «незрозумілість» зникає, коли ми пригадуємо, що Іван Іванович не зовсім точний ось у чому: «питання» таки «дебатувалося», і саме в «такій площині»!

Мається на увазі передісторія утворення Союзу РСР у 1922 році й та гостра критика, якій піддав В. І. Ленін («До питання про національності або про «автономізацію»») проект «автономізації», тобто входження неросійських республік до РРФСР на правах автономії, розроблений комісією ЦК під керівництвом Сталіна (минулого року «Правда» присвятила цьому епізодові чимало місця в циклі статей «Ленінський заповіт»).

Суть ленінської позиції в рівноправному об'єднанні всіх радянських республік на засадах повного збереження їхнього суверенітету, а не лише забезпечення мовно-культурних та деяких адміністративних прав. Власне, це випливало з марксистського визначення нації, яке містить такі ознаки, як мовно-культурна, територіальна, господарсько-економічна цілісність.

Сталін же ставився до ленінської критики (отже, й до ленінського плану утворення СРСР), по суті, негативно: у листі до членів Політбюро 27 вересня 1922 р. він назвав позицію Леніна «національним лібералізмом». Однак після появи ленінського листа «До питання про національності або про «автономізацію»» він, очевидь, зрозумів, що більшість стане на бік Леніна, й переробив проект згідно з ленінськими зауваженнями.

Але чому ж тоді наші герої — тов. Жан і товаришка Галакта — поводяться так, ніби анічогісінько не знають про ленінський план та його лист-статтю, ніби й саме питання про радянські республіки як «повноцінні» країни є страшною крамолою?

По-перше, тому, що Сталін та інші прибічники «автономізації» зробили все, щоб «ліберальна» ленінська праця лишилась невідомою для мас. Її лише зачитали делегатам XII з'їзду РКП(б), а друком вона з'явилась тільки після XX з'їзду, в 1956 році.

По-друге, тому, що й суть розбіжностей (як бачимо, дуже істотних) між своїм та ленінським підходами Сталін постарався затушковувати. В переробленому проекті стверджувалось, що нова резолюція є лише «дещо зміненим, більш точним сформулюванням» старої резолюції (себто про «автономізацію»), котра «в основі правильна й безумовно прийнятна».

По-третє, тому, що й після утворення СРСР, особливо ж після смерті В. І. Леніна, з кристалізацією сталінських командно-бюрократичних структур повноправність та суверенність радянських республік поступово вироджувалась, за словами Івана Івановича, в «не зовсім поганий полемічний прийом», що існує лише «для мас», бо якщо до цієї суверенності поставитися всерйоз, то «на цій «формулі» може хтось згоріти».

Але розглянутими епізодами тема «цих бузотерів» не вичерпується. Вона невдовзі стає, по суті, головною, цілком переважаючи в кульмінаційній сцені повісті — сцені «дискусійних» зборів партосередку з напівпародійним порядком денним — «про чергову вилазку проти самокритики». Однак ця напівпародійність (на наш, звичайно, погляд) обертається досить похмурим боком, коли ми звернемося до контексту тих літ і побачимо, що на жовтневому (1927 р.) Пленумі ЦК й ЦКК РКП(б), котрий одночасно вивів Троцького й Зінов'єва зі складу ЦК і... оголосив з ними загальнопартійну дискусію, відповідний пункт порядку денного формулювався буквально так: «про вилазку лідерів троцькістсько-зінов'євської опозиції проти Маніфесту ЦВК СРСР... і особливо проти пункту про перехід на семигодинний робочий день». Ця вилазка, наречно, полягала в тому, що опозиціонери вважали перехід на семигодинний робочий день економічно передчасним і невиправданим, а значить таким, що неминуче матиме суто пропагандистський характер. Зрештою, так і сталося.

Та повернімося до дискусії. Загальнопартійні дискусії в більшовицькій партії, не кажучи вже про гостру полеміку на пленумах та з'їздах, не були тоді чимось незвичайним. Будь-яке важливе питання господарчої, державної, партійної політики вирішувалося, як правило, саме шляхом відвертої дискусії.

Згадаймо хоча б дискусію на XVI з'їзді з так званою «новою опозицією», очолюваною Г. Зінов'євим та Л. Каменевим. Глибокого, всебічного аналізу цієї дискусії у нашій історичній науці, по суті, ще не було. Жодною мірою не претендуючи на такий аналіз, дозволю собі дещо зауважити. Так, говорячи про політичний контекст повісті «Іван Іванович», зокрема про внутрішньопартійну атмосферу другої половини 20-х років, треба мати на увазі, що й ця, перша, і пізніша дискусії з об'єднаною опозицією Л. Троцького, Г. Зінов'єва, Л. Каменєва (вона й мається на увазі в повісті) мали два аспекти: по-перше, предмет, по-друге, методи полеміки. І якщо по суті більшості обговорюваних проблем «нова опозиція» в основному рації не мала, то у використовуваних методах ведення дискусії були далеко не бездоганні обидві сторони. Згодом настало дальше погіршення внутрішньопартійної атмосфери, що й відбилося в повісті М. Хвильового. Ми бачимо, що його герої по-своєму ставляться до самого факту дискусії:

«— У нас... теж єсть...

— Що єсть? — не зрозумів Іван Іванович.

Методій Кирилович подивився бистрими очима по сторонах — праворуч, ліворуч, назад і нарешті прошепотів чітко й рішуче:

— Дискусійщики! Ви розумієте? Справжній дискусійщик... От вгадайте, хто він?

Іван Іванович від такої несподіванки аж одсунувся назад.

— Що ви говорите! — сказав він схвильовано. — В нашій примірній ячейці єсть дискусійщики?»

Ставлення «примірної ячейки» до «дискусійщика», як бачимо, дуже далеке від думок про шляхи «правильного намацування партійної лінії». Та чи йшлося Сталіну про якесь «намацування», коли він домігся

одночасного (на згаданому жовтневому Пленумі ЦК 1927 р.) виключення Троцького й Зінов'єва з ЦК «за обман і фракційну боротьбу проти партії» — і оголошення дискусії з ними!

Та й дискусія була, м'яко кажучи, своєрідна. Адже позиція «протилної сторони» взагалі не була якось доведена до відома рядових членів партії, не кажучи вже про безпартійних.

«Чому ЦК не надрукував відому (підкреслення моє. — О. Г.) «платформу» опозиції?— риторично запитував Сталін у промові на згадному Пленумі. — Зінов'єв, Троцький пояснюють це тим, що ЦК і партія «бояться правди». Чи вірно це? Звичайно, невірно.

...У нас є стенограми пленумів ЦК. Ці стенограми друкуються в кількох тисячах примірників і роздаються членам партії. ...Чому ж, в такому разі, ЦК не надрукував «платформу» опозиції? Тому насамперед, що ЦК не хотів і не мав права легалізувати фракцію Троцького, легалізувати взагалі фракційні угруповання.

...Нарешті, «платформа» опозиції мав в собі такі наклепи на партію, які, коли б вони були опубліковані, заподіяли б і партії, й нашій державі непоправної шкоди» (Й. Сталін. Твори. Т. 10, с. 176—177).

В повісті М. Хвильового, до речі, є досить яскравий епізод із стенограмою — однією з тих, які «роздаються членам партії»:

«Іван Іванович поліз у теку і почав там ритися. Ритися він недовго, бо раптом натрапив на якийсь документ. Він витяг його.

...— Як ти гадаєш, — спитав Іван Іванович,— що це означає? Чи не підсунув хтось нарочито... з метою скомпрометувати мене?

...Документ, що його хтось підсунув у портфель, і справді був страшний документ. Це була, хоч, може, і легальна, але, на жаль, ще не оголошена стенограма якогось Пленуму ЦК. Це була, можливо, зовсім не таємна, а можливо, й цілком таємна книжечка, бо мій герой її не читав, на жаль, а прочитати зараз (та ще й усю) ніяк не міг».

Виразний штрих до картини «гласності» по-сталінськи! Неясно лише, чому так наляквся наш герой. Може, це пояснить іще одна цитата зі згаданої промови Сталіна на жовтневому Пленумі ЦК 1927 року: «Ми тільки що одержали останній номер брудного листка ренегата Маслова, зайнятого тим, щоб зводити наклеп на СРСР і видавати державні таємниці СРСР буржуазії. В цьому органі преси опубліковано, звичайно, перебріхані, зізнання арештованих білогвардійців та їх союзників з нелегальної антипартійної друкарні до загального відома.

Звідки міг одержати Маслов ці відомості? Відомості ці є секретними, бо не всіх ще розшукано й арештовано з того гуртка білогвардійців, який причетний до справи організації змови за типом змови Пілсудського. З цими зізнаннями ознайомилися в ЦКК Троцький, Зінов'єв, Смілга та інші опозиціонери. Їм було заборонено, поки що, зняти копію з цих зізнань. Але вони, як видно, все-таки зняли копію і постаралися передати Маслову. Але що значить передати ці відомості Маслову? Це значить дати пересторогу тим білогвардійцям, яких ще не розшукано й не арештовано». (Й. Сталін. Твори. Т. 10, с. 182—183).

Блискучий зразок полеміки й, так би мовити, «сталевої логіки»! Не дивно, що наш герой добряче налякався у набагато безпечнішій ситуації — побачивши у своєму портфелі «підкинуту» стенограму!

Якої ж «непоправної шкоди» заподіяло б партії опублікування «відомої» (за словами самого ж Сталіна) опозиційної точки зору? А ось якої: «В «платформі» опозиції говориться, що наша партія готова нібито знищити монополію зовнішньої торгівлі і платити по всіх боргах.

Всякому відомо, що це є мерзенний наклеп на нашу партію, на наш робітничий клас, на нашу державу!» (Й. Сталін. Твори. Т. 10, с. 179—180). А коли «всякому відомо», то що ж страшного у цій «платформі»?

Сучасний читач має всі підстави сказати: дешева демагогія, підкріплена затискуванням рота опонентові, — ось до чого фактично зводилося сталінське «полемічне мистецтво», його «ідейні суперечки» з учорашніми соратниками по партійному керівництву, незалежно від того, мали чи не мали рацію опоненти.

Але одна річ — сучасний читач, зовсім інше — сучасник подій, про які йдеться. Наприкінці двадцятих висловлення сумніву щодо правильності дій Сталіна, що майстерно ототожнював себе й свою позицію з «партійною лінією», було б майже неодмінно потрактоване як вияв правого «опозиціонерів», як заява про хибність лінії партії.

Член партії Хвильовий це, звичайно, розумів. Але Хвильовий, очевидь, вважав за обов'язок митця-більшовика не мовчати про те, що його хвилює й тривожить. Тому-то й з'явилася в повісті «промова дискусійщика тов. Лайтера» — промова, яку цей персонаж так і не зміг виголосити.

«— Товариші! — скрикнув товариш Лайтер і ще більше зблід. — Дозвольте мені висловити деякі думки з приводу справжньої постановки самокритики.

Що таке? Що він там каже? «Справжньої постановки самокритики»? Скажіть, будь ласка, який науковий співробітник! Де це він такого розуму набрався? Яке нахабство! Яка самозакоханість!.. Ну, це вже занадто! Ми не допустимо, щоб різні шпінгалети морочили нам голову своєю демагогією...

— Товариші! — востаннє крикнув товариш Лайтер. — Я... я... я... Ми... ми... ми...

Але даремно: тайфун бушував! Тоді Методій Кирилович зробив знак рукою, і тайфун зник. Методій Кирилович звернувся до товариша Лайтера з милою, батьківською усмішкою:

— Як бачите, товаришу Лайтер, аудиторія вас не хоче слухати. Я тут зовсім ні при чому. Очевидно, ваші ідеї не користуються в масі успіхом».

Отака «боротьба ідей»... Але треба зауважити, що в образі «керованого тайфуну» досить яскраво відбито один з важливих аспектів дискусії (яка, всупереч підручникам донедавнього часу, зовсім не зводилася до питання про можливість побудови соціалізму в одній країні), а саме: полеміка про так зване «термідоріанське переродження» партійної й державної влади.

Ще К. Маркс говорив про необхідність

того, щоб робітничий клас убезпечив себе від власної бюрократії. Вище згадувалася полеміка Н. К. Крупської з М. І. Бухаріним з приводу «оптимізму стосовно до держапарату», а також сталінська думка з цього приводу. Але питання про те, кому ж насправді належить керівна роль у суспільстві — пролетаріатові чи апаратові, дедалі загострювалося. На засіданні президії Комінтерну 27 вересня 1927 року, за місяць до виключення Троцького з ЦК, Сталін говорив:

«— Троцький не розумів нашої партії. У нього нема правильного уявлення про нашу партію. Він дивиться на нашу партію як дворянин на чернь або як бюрократ на своїх підлеглих. Інакше б він не твердив, що в мільйонній партії, у ВКП(б), можна «захопити» владу, «узурпувати» владу окремим особам, окремим керівникам. «Захопити» владу в мільйонній партії, яка проробила три революції і потрясає нині основи світового імперіалізму,— ось до якого безглуздя договорився Троцький!

...Чому ж, в такому разі, Троцькому не вдалося «захопити» владу в партії, пробратися до керівництва в партії? Чим це пояснити?» (Й. Сталін. Твори. Т. 10, с. 157—158).

Як на мене, наведена цитата може бути яскравим зразком специфічного сталінського гумору. Так і бачиться ледь помітна усмішка під загальновідомими вусами, що супроводить вищесказане... Адже для нас досить очевидно, що Сталін з не меншими, ніж Троцький, підставами міг бути зарахований до людей, які ставляться до партії «з презирством і вважають її черню». Основна різниця між двома «старогвардійцями» не в принципових позиціях (це яскраво показала еволюція сталінської політики у 1929 році), а в тому, що Сталін вміло маскував своє ставлення до маси, демонстрував значно більшу вправність у маніпулюванні нею.

В одній з останніх праць (див. «Правда», 1988, 26 лютого) Ленін вказував, що в той момент (кінець 1922 року) політика партії визначалася не так свідомістю та ідейною загартованістю мас рядових партійців (бо старі кадри переважно було втрачено за роки громадянської війни), як величезним, неподільним авторитетом того найтоншого шару, котрий можна назвати старою партійною гвардією. Достатньо було незначної внутрішньої боротьби в цьому шарі, і авторитет його буде якщо не підірваний, то, в кожному разі, послаблений такою мірою, що рішення залежатимуть не від нього.

Запитаємо: а від кого? Очевидь, від того, хто зуміє в той чи інший спосіб персоніфікувати, уособити цей «величезний, неподільний авторитет», заволодіти кредитом довіри мас. Напевно, це добре розуміли і Троцький, і Сталін — але розуміли, як ми бачимо, своєрідно. Першим спровокував «внутрішню боротьбу» серед «старої гвардії» Троцький, але він домагався свого занадто відверто та самовпевнено і зазнав поразки.

Зовсім інша річ · Сталін. Найулюбленішим і чи не найефективнішим його полемічним прийомом були, по-перше, дифірамби «масам рядових більшовиків», по-друге, невв'язливе ототожнення себе й своїх поглядів з «величезною більшістю», з «волею Партії».

Якими методами велася кампанія проти вказаних «ухильників-капітулянтів», ми можемо уявити хоча б за аналогією з недалекою від нашого часу кампанією проти роману О. Гончара «Собор», коли після довгої перерви заново було змащено й надано руху колесам механізму, налагодженого ще наприкінці 20-х:

« — Ми всі пам'ятаємо, як важко нам було завойовувати диктатуру пролетаріату, скільки крові ми пролили на полях громадянської війни, скільки наших дорогих товаришів розстріляно в контррозвідці, і ми не можемо мовчати і не сказати товаришу Лайтеру: «Уберіть, будь ласка, ваші сумнівні руки від досягнень пролетаріату і не морочте нам голові!» Ви хочете розколоти партію, але це вам не вдасться!»

Ці слова належать уже не Сталіну, а нашому доброму знайомому — Іванові Івановичу. Але, як бачимо, вони досить адекватно віддають той «полемічний дух», що запанував у друкованій та усній публіцистиці в «рік великого перелому», хоча зародився цей дух набагато раніше. Про це свідчить, наприклад, памфлет Є. Замятіна «Я боюсь» або «Несвоєчасні думки» М. Горького, нещодавно глибоко проаналізовані в журналі «Нева» (1988, № 1).

Власне, щодо повісті М. Хвильового можна повторити сказане колись про гоголівські «Мертві душі», а саме: автор створював не так живі людські образи, як соціальні типи. Саме типами є сам Іван Іванович, його своєрідний «двійник» — хитренький Методій Кирилович, велемудра товаришка Галакта, врешті, «головний начальник» — Семен Якович. Дуже характерним, «головноначальницьким» є і його показний псевдодемократизм, що «лежить цілком в руслі рішень партії про середпартійну демократію». І його псевдобатьківська, примітивно-менторська манера промовляти.

Звичайно, наш здогад щодо реального прототипа Семена Яковича залишається тільки здогадом, тим більше що досягати повної впізнаваності персонажа було для автора досить небезпечно.

Те ж саме можна сказати й про тип «старогвардійця», втілений в образі головного героя: з одного боку, він, очевидно, є узагальненим, з другого ж — деякі штрихи дають підставу зробити висновок про існування реальних прототипів. Одним з таких штрихів є епізод з винаходом електромухобійки (додамо, що герой Кулішевого «Мини Мазайла» також винаходив мухобійку), другим - кілька цілком індивідуалізованих зворотів у полум'яній промові Івана Івановича на «дискусійних» зборах. Саме на їх підставі можна висунути припущення, що Іван Іванович певною мірою «списаний» з тодішнього (1924—1928 рр.) генсека ЦК КП(б)У Л. М. Кагановича. Особливий «полемічний дух» його промов, так само як «рішучість» дій (наприклад, щодо керівництва КПЗУ) стали помітними на загальному тлі задовго до «великого перелому». Вже на XIV з'їзді партії, де полеміка загалом велася доволі коректно (це стосується й до Сталіна), промова Кагановича вирізнялася з цього загалу. Ось кілька зіставлень цієї промови

з ораторським мистецтвом героя повісті М. Хвильового: Л. М. Каганович: «— Тов. Зінов'єв тут кілька разів повторював: «Ми не стомилися, ми не песимісти» та ін. Але, товариші, мало такі слова видати!... Не кожний, хто повторює «господи, господи», увійде в царство небесне! (Голоси: «Правильно!» Сміх)».

Іван Іванович: «— Наш друг товариш Лайтер хоче взяти на себе роль місіонера і проповідувати свої сумнівні і, як ви бачили, безгрунтовні ідеї в країні, яка ніколи не була християнською,— episcopus in partibus. Ви розумієте?

...Але,— продовжував мій герой,— ми таких місіонерів не приймаємо! (Голоси: «Правильно! Правильно!»)».

Л. М. Каганович: «— Цілком неприпустимо на партз'їзді, і є образою партії, коли Лашевич вульгаризує, саме вульгаризує, коли він каже: «махінації», «комбінації» і т. д. Може, тов. Лашевич, ви по собі судите, може бути, ви займаєтесь комбінаціями, а ЦК вів ленінську політичну лінію і комбінаціями не займався! (Оплески)»

Іван Іванович: «— Хто повірить товаришу Лайтеру! Ну, скажіть мені, хто йому повірить?

— Ніхто! — скрикнуло одразу кілька голосів.

— Цілком справедливо: ніхто! ..Ми не можемо мовчати і не сказати тов. Лайтеру. «Уберіть, будь ласка, ваші сумнівні руки від досягнень пролетаріату і не морочте нам голови!»

Такого типу «старогвардійці» саме тоді, наприкінці 20-х, відчули сприятливу атмосферу, значно посміливішали й почали пробиватися (не без суттєвої підтримки «на вищому рівні», як бачимо на прикладах кар'єр Берії чи того ж Кагановича) на авансцену політичного життя, витісняючи справжніх представників ленінської партійної гвардії.

«Великий перелом» обертався переломом об коліно ленінської концепції побудови соціалізму. З будь-якими дискусіями було покінчено, оскільки «єдино вірну лінію» було вже «намацано» одноосібно — всерйоз, надовго і дуже-дуже міцно. Решті ж осіб відводилася роль гвинтиків, за що «маса» мусила відчувати до вождя безмежну вдячність. Будь-яке інше відчуття ставало підозрілим.

«Ех ти, маса, маса! — думає герой платоновського «Котловану». — Важко не утвориться з тебе кістяк соціалізму! І що тобі треба, стерву отакому? Весь авангард, гадюко, замучила!»

А товаришка Галанта з повісті Хвильового вторить йому:

« — Як дивно! Як незрозуміло, що простий народ і досі чимось незадоволений, і досі ніяк не перейде на справжній мажор... Ех, проклятая спадщина царизму!»

Повернення «Івана Івановича» разом з багатьма іншими «вимушено призабутими» творами до активно діючого арсеналу нашої літератури — явище, безумовно, знаменне й надзвичайно важливе, хоча й дуже припізніле. Адже чим раніше увійшли б до нашої громадської свідомості як текст, так і контекст «Івана Івановича», тим швидше й грунтовніше ми б змогли розібратися з деякими «проклятими спадщинами».

Що ж, краще пізно, ніж ніколи.

Віктор Малинка. П'є кумис

ГАЛИНА ГРИМИЧ

ЗАПОВІТ КОСТЯНТИНА НАЙДИЧА

Про роман Віктора Андріанова і Анатолія Москаленка «Полынь чужбины» не скажеш, що він лишився непоміченим і неоціненим. Про нього писала «Літературна Україна», відгукувався «Прапор комунізму», твір висувався на здобуття Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка...

1987 року книжка ця була перевидана видавництвом «Правда» щедрим тиражем — 700 000 примірників. Оцей факт перевидання твору у Москві, та ще таким великим тиражем, є більш ніж достатнім приводом для того, щоб іще раз уважно придивитися до нього, до його ідейно-естетичних особливостей, тим більше що цілий ряд аспектів лишилися поза увагою його рецензентів або й не до кінця з'ясованими.

Твір «Полынь чужбины» в певному розумінні унікальний. Це зумовлено передусім унікальністю документального матеріалу, що становить основу і головний масив твору. Йдеться про реальний архів реальної людини — колишнього київського студента і офіцера царської армії Костянтина Найдича, з листопада 1920 р. — емігранта, згодом журналіста, співробітника різних емігрантських періодичних видань, зокрема й тих, що ми називаємо прогресивними.

Неймовірно щасливий випадок звів майбутніх авторів цього твору на празькому кладовищі Ольшани, біля могил радянських солдатів і офіцерів, загиблих у боях за Прагу, з Надією Павлівною Кочергіною. Громадянка СРСР з 1948 р., а до того російська емігрантка, вона й віддала авторам архів чоловікового друга, людини, близької не лише обом Кочергіним (поруч з Найдичем вони прожили десятки років емігрантського лихоліття), а й сестрі Надії Павлівни, москвичці Вірі Павлівні Роговській, яка замолоду була закохана в Костянтина і на ціле життя зберегла в душі тепле почуття до нього.

Десять різноформатних записників-щоденників, списаних дуже дрібним почерком, окремі зошити, листи, газетні вирізки з власними й чужими публікаціями, а також заготовки до кореспонденцій про долі емігрантів, закинутих у країни всіх континентів, нарешті, папки з оригіналами й копіями документів, що стосуються часом жалюгідних чи й ганебних історій політики й дипломатії та різних емігрантських угруповань з характеристиками провідних і рядових діячів відповідних кіл,— оце і є архів Костянтина Найдича.

У п'яти розділах свого твору автори щедро представляють фактичний матеріал з цього архіву, і від запису до запису, від одного авторського пасажу, коментаря до другого ліпиться, створюється, увиразнюється в уяві читача образ центрального персонажа роману, самого Костянтина Найдича. Його характер, думки, вчинки, поступові, діалектичні зміни вдачі, а головне — світогляду групують, організовують, цементують навколо себе весь інший романний матеріал, на основі якого постає в цілому широка й глибока панорама життя еміграції — в усіх його виявах, аспектах, параметрах.

Але що ж конкретно являє собою архів Найдича, звідки в ньому цей романотворчий потенціал? Відповісти на це допомагає знайомство з долею самого Найдича на підставі його власних щоденникових записів.

Перші з них датуються січнем 1919 року і розповідають про запеклі бої білогвардійців на території Донбасу проти Червоної Армії, проти робітничих і шахтарських добровільних загонів. В авторському вступі-коментарі так характеризується ця частина архіву: «Що це таке? Літопис життя людини. В них — роки громадянської війни, втеча білої армії, врангелівський табір в Галліполі... Погляд з того боку, зсередини цікавий сам по собі. Але в цих щоденникових записах є щось більше. Олівцеві, відточені рядки зберегли до наших днів сповідь людини честі та обов'язку, кинутої в круговерть громадянської війни, її душевні грози й муки, спричинені розладом між ідеалами й тією глибоко ворожою трудовому народові реальною історичною метою, якій служила його армія, а отже — й він... Він вірив, що воює за ту Росію, яку захищали ратники на Калці, на полі Куликовому, в Полтавській битві, на Сенатській площі під царською картеччю... І не міг зрозуміти головного — правда на іншому боці».

Рік 1919-й, 1920-й, 1921-й... Втішні, на-

тхнені (для тодішнього автора щоденника) записи змінюються розпачливими, так само як ілюзорні перемоги, безпідставні сподівання успіхів раз у раз заступаються дедалі дошкульнішими поразками білого воїнства, яке, вдаючись до дедалі більших жорстокостей, відкочується на Південь, щоб зупинитися нарешті в турецькому порту Галліполі й там випити до дна нових поразки.

Картини солдатського й офіцерського життя в галліполійських таборах вражають викривальним пафосом, відвертістю і переконливістю. Голод, холод, побутова невлаштованість, взаємне стеження і нашіптування, вироки військово-польового суду і розстріли без суду і слідства — все це моторошним сном звалилося на голови тих, хто сподівався «до останнього подиху» боротися «за честь і свободу Росії». Ось кілька характерних записів.

27. XII. 1920: Сьогодні ховають одного офіцера-артилериста, що застрелився. Цікавить причина... Очевидно, голод, холод і повна невідомість щодо майбутнього.

27. IV. 1921: Усі вражені втечею начальника штакору ген. Доставалова, який захопив з собою 6 000 драхм...

15. V. 1921: Одержано інформаційне зведення штакору з наказом Кутепова № 289 — про розстріл старшого унтер-офіцера Бориса Коппа за агітацію розкуркулити армію.

2. VII. 1921: Ранок приніс із собою нові ни-зведення штакору з наказами і вирок військово-польового суду в справі полковника Щеглова, засудженого на смерть... Проводив розмови, що породжували сумнів і вбивали віру в справу нашої армії, і вихваляв Червону Армію...
Сьогодні знайдено труп поручика Петрова, який покінчив життя самогубством...

27. IX. 1921: ...вражені звісткою про нову страту. Обуренню немає меж. Негідники, мерзотники, зрадники...

Раз у раз у щоденнику з'являються записи, в яких згадуються звірства білогвардійців, не лише розстріли полонених червоноармійців, а й тих, хто їм співчуває, чи просто мирних людей — жінок, дітей,— грабунки, гвалтування тощо. І дедалі частіше озиваються розпач і зневіра, бажання забутись, закреслити в пам'яті змарновані, ганебні дні й роки, вирватися з цього тупика, прилучитись до звичайного мирного життя.

Почуття розчарування, втоми від нескінченної і безперспективної війни були властиві не тільки галліполійцям. Автори «Полыни чужбины» знаходять і вдало використовують й інші переконливі факти, одним з яких є історія «осавула Чернецова», «приборкувача Донбасу». На офіцерському зібранні в Новочеркаську він закликав присутніх вступати до його загону. Емігрантська газетка «Вольное казачество» через багато років після того змушена була посвідчити: «Наслідок був вельми жалюгідний... З 2000 присутніх офіцерів записалися всього 27, потім після влаштованої перерви запис сягнув цифра 119. Наступного дня на вокзал з'явилося 30 офіцерів, а в Лиху в чернецовський загін прибуло всього семеро».

Перша частина архіву Найдича, його щоденники часів громадянської війни й галліполійських таборів — це багатий фактичний і художньо осмислений матеріал, який, напевне, і призначався для того, щоб бути покладеним в основу майбутнього твору. На таку думку наводить запис, зроблений о 23-й годині 29 липня 1921 р.: «Після важкої розмови з командиром батальйону я спалив своє дитя, свій щоденник за два роки громадянської війни. Надумав покинути писати, аби «наслідком розмови з начальником не було наслідків», як гримнув мені роздратований підполковник Кочергін. Немає змоги висловити біль від розлуки зі своїм творінням — я уявив собі Гоголя, який спалював свої рукописи, і все таки нищив його, сподіваючись, що більше не писатиму... проте не зміг, і знову продовжував рядок за рядком фіксувати повсякденне життя людей, їхні надії, страждання... Я вирішив сховати ці записи в надійне місце, а писати лише про звичайні, буденні факти без власної оцінки їх...» Зауважмо — на сторінках записників щоденників кількаразово зазначається, що Найдич (очевидно, за наказом начальників) писав історію свого полку, робив описи-замальовки окремих старших офіцерів. Це засвідчує спостережену іншими наявність у нього певного літературного обдарування. Та коли б Найдич, пишучи свої щоденники, і не думав про майбутнє їх використання, романотворчий характер цих записів безсумнівний. І хто знає, чи не написав би він сам твір про громадянську війну й галліполійське поневіряння, коли б не перешкодили цьому зміни в житті, пов'язані з від'їздом до Чехословаччини. Там, у Празі, «Костянтину Найдичу зарахували два семестри медичного факультету, пройдених ним ще до сімнадцятого року, в тому далекому житті, де сяяли бані Софії і тихий, чистий сніг припорошував Золоті ворота...»

Проте Найдич віддався не медицині, а журналістиці і, почавши співробітничати в емігрантській пресі, об'їздив згодом мало не цілий світ. Його листівки, як розповідала Надія Павлівна Кочергіна, надходили з усіх континентів. Незалежна вдача, власний погляд на історію й політику європейських держав, емігрантська біографія не давали йому змоги довго працювати в тих виданнях, що здобували собі популярність на ворожнечі до всього радянського. Незагойний біль власного антивоєнного досвіду визначив незабаром головний творчий інтерес Найдича і головну тему його публікацій — «Емігрантські долі». Героями його власних нарисів і репортажів, як і газетних та журнальних публікацій інших авторів, назбираних ним для свого архіву, були звичайні люди, для яких еміграція стала бідою і болем, які здебільшого до кінця життя так і не змогли пристосуватися до умов існування в чужому світі і носили в собі ностальгію як хронічну хворобу, але не заплямували себе жодними діями чи висловлюваннями на шкоду батьківщині. Вони могли бути диваками чи скнарами, буркунами чи нечупарами, та не були підступними зрадниками. І, очевидно, сподівався Найдич

написати документальну чи белетристичну книгу про те, що, може, найбільше вражало його душу протягом цілого життя. Підтвердженням цього є і «напівсписаний» блокнот, в якому зафіксовані кілька емігрантських доль, нечерк «Колективний портрет забутих людей» та інші матеріали.

Іронія, співчуття, моральний осуд — характерні акценти різних його записів, але підтекстом у них є одне: еміграція — біда окремих людей і цілого народу. І в цьому теж своєрідна унікальність книги В. Андріанова і А. Москаленка. Життя еміграції, ке тієї її частини, що дихала ненавистю до колишньої своєї вітчизни і раділа кожній її невдачі, а багатьох тисяч відірваних від рідного кореня, спантеличених і ошуканих, чи життя не часто досі ставало предметом об'єктивного художнього зображення в радянській літературі. А тим часом чи ж може література скинути з терезів історії двомільйонну частину свого народу? Так, саме числом у півтора-два мільйони визначив у 1921 р. В. І. Ленін кількісний склад «емігрантської Росії». Адже пролетарська революція і наступна за нею громадянська війна приголомшили не лише експлуататорські верстви, а й міщан, обивателів, інтелігентів. І хіба серед тих, хто, одягнений у військову форму, за наказом генералів полишив рідну землю, не було селян, робітників? За переписом білогвардійських центрів, здійсненим 1927 р., внаслідок еміграції з Росії в Німеччині опинилося 446 654 чоловіка, у Франції — 389 450, у Польщі — 90 000, у Китаї — 76 000, в Югославії — 38 865, у Литві, Чехословаччині, Іспанії, Болгарії — по 20—30 тисяч... Тож заслуга авторів роману «Полынь чужбины» і в тому, що вони зважилися зробити життя російської еміграції предметом об'єктивного художнього дослідження. Можливо, одним з орієнтирів для них був булгаковський «Біг» чи інші твори. Проте писали вони не просто художню прозу, а політичний роман і, отже, зображуючи еміграцію, мусили досліджувати різні рівні її політичних параметрів. Згадаймо, наприклад, історію Пилипа, якого Найдич знав ще з дореволюційних часів. «Вітер», яким занесло мого земляка Пилипа, — писав він, — на далекі береги Темзи, віяв з нічого». Вакальський каклендонос, отруйна підозра, марні намагання пояснити щось начальству, почуття кривди і як наслідок — еміграція. Почувши цю історію, Павло Тичина, котрий зустрівся в Лондоні з тим Пилипом, сказав: «Якийсь заздрісник-дурень, ворог революції пожбурнув у вас каменем помсти, а ви, замість кинути в нього тим самим каменем, вдарилися тікати, образившись на революцію!»

Історія самого Найдича набагато серйозніша. У його нотатках можна знайти такі записи: «Учора з болем в серці дивився на Севастополь, що зникав вдалині... Немає під ногами рідної землі. Ідемо у вигнання. Але вірю, що повернуся колись на батьківщину переможцем». Або: «Прочитав радісні відомості про те, що продовольчий апарат в Совдепії не налагоджується... Насувається голод! Голод — це величезне щастя для Росії, голос шлунка примусить населення скинути некаясну владу». Ненависть чи потьмарення розуму в цих рядках? І хто їхній автор — ворог чи божевільний? Час, довго людське життя засвідчило, що не був Найдич ані ворогом, ані божевільним. Був хіба що у глибокому потрясінні, від якого почав звільнятися вже в галліполійських таборах, а наприкінці свого життя заповідав: «Прошу не рахувати мене полеглим поруч із цим білогвардійським мотлохом: поки очі мої бачили, поки дихав, я завжди був там, у рідному Києві, на Володимирській гірці, на моїй Голгофі, у затінку хреста Святославовича. Невідомий...» Життя — то непроста річ. За давні юнацькі записи молодого офіцера могли за певних умов і до стінки поставити. Може, й думав про це згодом Найдич, може, через це і не повернувся на батьківщину. Та коли б так сталось, то був би він, мабуть, уже зовсім інший. А те, що і скільки зробив він протягом життя на користь нашої країни, набагато переважило його колишні помилки.

«Еміграція в разі війни повинна безперечно бути на боці своєї батьківщини». Важко навіть повірити, що ці слова належать... Мілюкову! Так думали чи не більшість емігрантів з Росії. Ось і відомий український поет Олесь, як свідчить М. Рильського один із його чеських знайомих, мріяв: «Якби я був молодший, то бився б нині в рядах російської армії...»

Так було правдою й те, казала Надія Павлівна Кочергіна, що коли «одних 22 червня 1941 року буквально ошелешило, то другі тільки зміцніли у своїх давніх устремліннях. Козачі офіцери, попи, націоналісти різного штибу, сепаратисти, монархісти — всі вони зустріли війну, яка впала на землю, що породила їх, як воскресіння».

Чи не з огляду на це в архіві Найдича з'явилися ще дві, «захляпані», за його власним виразом, папки: жовто-блакитна з хрестом і тризубом та чорна з хрестом і свастикою, в яких він, журналіст із багаторічним досвідом, тримав чимало документальних матеріалів, що викривали затятих ворогів Радянського Союзу — від представників найвищих ешелонів монархістських і націоналістичних угруповань до кривавих виконавців їхньої волі, людців типу генерала Тургула чи фашистських поплічників Рибачука, Дуфанця, Вубела...

Попри все розмаїття аспектів, персонажів і подій у книжці В. Андріанова і А. Москаленка, вона відзначається художньою цілісністю, кавністю тієї особливості, без якої, на думку М. Польмана, не може бути повнокровного політичного роману. «Для того, щоб політична концепція дійсності стала художньою концепцією, вона повинна пройти через розум і серце письменника», — пише він у статті «Формула жанру» («Лит. обозрение», 1986, № 7). І навряд чи можна щось проти цього заперечити, окрім переконання, що жодний художній твір неможливий без того, аби його задум і матеріал не пройшов «через розум і серце» автора.

На жаль, специфіку жанру політичного роману досі остаточно не визначено і не сформульовано. Не все з того, що деякі автори називають ним, є справді політичним романом. Часом цим означенням намагаються виправдати полегшений в естетичному і концептуальному аспекті варіант звичайної прози. Будь-які сумніви в цьому розумінні до книжки В. Андріанова і А. Москаленка не мають стосунку. «Полынь чуж-

бины» — справді політичний роман із серйозною політичною тенденцією, сумлінно вмотивований і достатньо забезпечений естетично. Автори виявили доволі сміливу й вигадливість в побудові складної композиції, аргументованості суджень про ті чи інші суспільні явища, створення достатньої інтелектуальної атмосфери для порушення і розв'язання багатьох важливих проблем. Аналіз політичний у творі постійно доповнюється аналізом психологічним, без якого зноз-таки неможливий справжній художній твір. Певна калейдоскопічність і фрагментарність зображення, зумовлена великою кількістю інформативних джерел, персонажів, протилежних думок, урівноважується відчутним філософським струменем, помітним на всіх етапах оповіді. Поетика роману «Полынь чужбины» великою мірою нагадує принципи побудови політичних спектаклів за творами М. Шатрова, В. Розова, А. Гельмана, А. Мішаріна, про які сьогодні активно пише критика. Йдеться про способи монтування матеріалу за законами сценічної публіцистики. Щоденникові записи, міні-монологи персонажів, авторський коментар, іронія і сарказм у зображенні невідповідності претензій емігрантської верхівки і реальних ситуацій — усе це викликає враження швидкої зміни кінокадрів. При відсутності наскрізного сюжету названі сценічні чи то кіноекранні прийоми монтування й трактування матеріалу значною мірою сприяють підвищенню читабельності твору. Отже, пошуки і знахідки авторів у галузі форми безсумнівні. Безсумнівний і інший естетичний ефект. Не можна не зауважити ще однієї особливості у зв'язку з рецензованим твором. Режим демократії і гласності, що встановився у нашому суспільстві, нове мислення в міжнародних стосунках — чинники, які нас вчать на художню літературу важко переоцінити. Ось чому особливо вражають і зворушують у романі «Полынь чужбины» непоодинокі прориви в нові духовні параметри, що цілком узгоджуються з нинішньою атмосферою довір'я. Це стосується і самого образу Найдича, як, зрештою, й усієї емігрантської тематики, що стала доступнішою для зображення і коментування — як політичного, так і художнього.

Звичайно, як і в кожному творі, є в романі якісь вади, недогляди, слабкі місця. Зокрема, коментарі з відвертим моралізаторством, як, наприклад: «Скільки їх по світу — «відщепенців», що не зрозуміли революції, нашого нового світу, що самознищують себе в гніві на все, дороге нам. А ось наша країна нічого не втратила, розвіявши туман...» Доволі штучною видається «Післямова до роману» (окрім розділу «Спадок» пана Гауптмана»). Випадають із сюжету дорожні нотатки про поїздку на Далеку Північ, у Сургут, Уренгой, Салехард... Є й фактичні недогляди: Нікоса Белопільця не слід називати Ніколасом, німецького письменника антифашиста Фрідріха Вольфа — «болгарським громадським діячем» (стор. 190). Або ось така неточність на стор. 197: «Створювалась якась Українська національна рада з генералом Омеляновичем-Павленком, Олегом Олесем, сином відомого поета». По-перше, прізвище поетового сина не Олесь, а Кандиба. По-друге, якщо, можливо, комусь із націоналістів і заманулося скористатися авторитетом видатного українського поета О. Олеся і вписати ім'я його сина у список тієї «ради», то не можна ігнорувати факту, що Олег Кандиба в 1944 році загинув у німецькому концентраційному таборі Заксенгаузені, а гітлерівці своїх прихильників, як відомо, туди не посилали і не знищували. А по-третє, ще раз згадаємо свідчення М. Рильського про бажання О. Олеся взяти участь у двобої СРСР з гітлеризмом. Загалом же політичний роман В. Андріанова і А. Москаленка — справді помітне явище нашої публіцистики і художньо-документальної прози.

Віктор Малинка. Мегаструктура «Діксон». Із серії «Таймир-83»

МИКОЛА СИВІЦЬКИЙ

Білі плями і міцностійкий трафарет

Аж вірити нелегко, що після довгого потворення літературного процесу діждалися ми таких публікацій, як Євгена Волошка «Треба говорити вголос» — про білі плями в українському літературознавстві, що з'явилася у 4 номері «Вітчизни» за 1988 рік. Звертається там автор до творчості письменників, про яких критики старались не згадувати, а коли вже й мусили, то кривлячи душею, вішаючи ярлики націоналізму, занепадництва, декадентства, трохи не ворогів народу,— бо цей останній частіше збагачував словесну номенклатуру інших чинників. Звичайно, мова донецького літературознавця про Чупринку, Хвильового, Винниченка й Лепкого весни ще не робить, бо письменників в історії закреслено більше двох сотень, проте вагомі публікації Миколи Жулинського чи Федора Погребенника в «Літературній Україні» й «Жовтні», а тим паче одноголосні виступи на різних зборах Спілки письменників України вселяють надію, що то лише початок реабілітації творів, замість яких в історії не так білі, як чорні плями лишилися.

Важке завдання піонерів, бо ж треба говорити про справи недосліджені, ламати стереотипи, формовані десятиліттями без гласності, застановлятися, чи є у гласності межі, чи справді можна вже говорити всю правду. Звідти беруться промахи й нісенітниці, які треба корчувати, доки не вкорінилися. Спробуймо в тому розібратися на частині статті Волошка, що стосується до Богдана Лепкого.

Говорячи про склад повісті «Мазепа» (с. 178), автор зазначає: «Я ж вважаю, що слід говорити про п'ять романів, які й називаю: «Мотря», «Не вбивай», «Батурин», «Полтава», «Сотниківна» А рядків за тридцять далі написано, що «Сотниківна» — самостійний твір з часів Запорізької Січі, не пов'язаний з «Мазепою». Правильна друга версія, але звідки взялася перша — скорочена й перекручена? Бо насправді повість «Мазепа» (це не роман, а повість) складається з семи книжок. Мало їх бути три, тому автор і назвав працю трилогією, але в процесі писання, коли перші томи вже вийшли з друку, вона розросталася, не вмістилася і в шести томах, проте автор на шостому й поставив крапку, перейнявшись дошкульними ударами критики, що посипалися на нього зліва й справа (харківська «Критика», львівські «Вікна», «Діло»). Рукопис сьомого тому, впорядкований братом Богдана — Левком, опубліковано посмертно в 1955 р. в Нью-Йорку. Тому вся праця прибрала врешті такого вигляду: трилогія «МАЗЕПА» («Мотря», том І і ІІ, «Не вбивай»; «Батурин»); «ПОЛТАВА» (том І: «Над Десною»; том ІІ: «Бої»); «МАЗЕПА» («З-під Полтави до Бендер»).

Підходячи сумлінно до оцінки спадщини Лепкого, Волошко, проте, не вберігся від впливу трафаретної схеми, що ділила письменників на прогресивних і реакційних, приписуючи першим лише достоїнства, а другим — тільки негативи. Для ретельного підсумування доробку «краківського амбасадора української культури» місця в тій схемі не було, то Волошко й пише: «Сівіцький (чому не Сивіцький? — М. С.) перебільшує, визначаючи роль Лепкого в західноукраїнській літературі. Все ж таки першим після смерті Івана Франка став Стефаник, а за ним уже йшли Кобилянська, Лепкий, Черемшина і Мартович. На жаль, в українському радянському літературознавстві про творчість Лепкого ще нема жодної статті». То дозвольте спитати,— на чому ґрунтується твердження про перевагу Стефаника й Кобилянської? У чому та перевага виявляється? Коли йдеться про кількість творів, то перевагу Лепкого не важко ствердити при зіставленні бібліографій нашої трійці. Можна ще заглянути до «Польського біографічного словника» сімдесятих років, де знаний польський україніст Мар'ян Якубець із Вроцлава писав: «Лепкий був найплідніщим, найвсебічнішим і

одним з найладатиших західноукраїнських письменників свого часу».

Я не хочу применшувати заслуг друзів Лепкого, одначе слід сказати, що за його твори, громадську працю та високий рівень патріотизму засвідчили велике визнання самі читачі: на початку тридцятих років у Бережанах створився громадський комітет, який зібрав гроші, збудував у Черчі білл Рогатки віллу, назвав її Богдаківною і в 1932 році передав Лепкому як громадський ювілейний дар на його 60-ліття, щоб у тій лікувальній місцевості поет міг підправляти здоров'я під час вакацій. Україна в Галичині, як відомо, багатством тоді не відзначалися, отже, цей факт,— либонь, єдиний в історії нашої літератури,— промовляє більше від мудрих коментарів.

Волошко також пише про некритичне використання Лепким «Історії України-Русі» Аркаса, надто другого видання 1912 року, «що його здійснив сам Лепкий, бо волею випадку в нього опинився архів Аркаса» (стор. 179). Це знову плутанина, бо в Лепкого опинився архів не Аркаса, а редактора «Історії» — Василя Доманицького, по смерті якого редагування перебрав Лепкий. Тільки як то він міг використовувати «Історію», яку сам редагував? А далі: «Аркас... інтерпретував... некритичні погляди на історію України, запозичені з праць Михайла Грушевського... Про необ'єктивність самого Грушевського Лепкий знав, тому й вирішив скористатися не його дослідженнями, а... виданнями Аркаса». Тобто: Аркас повторював погляди Грушевського, а Лепкий, знаючи неправильність тих поглядів, користав погляди Аркаса?..

Важко погодитися з думкою автора статті, що Лепкий вважав неприйнятними погляди Грушевського. Навпаки, як Аркас, так і Лепкий прийняли інтерпретацію історії України Грушевським за непохитну істину. Бо — знову дозвольте запитати — чи могли прийняти іншу, якої не було? Адже десятитомну «Історію України-Русі» Грушевський не висмоктав з пальця, то був синтез досліджень цілої плеяди авторів, якому рівного ніхто не міг протиставити не лише тоді, але ба — ще й досі! Бо ж годі трактувати поважно восьмитомну «Історію Української РСР», коли доводиться здати на макулатуру всі підручники історії зі сталінсько-брежнєвської епохи, а випускників пускати зі школи без іспитів.

То чи не пора б уже реорганізувати й саму техніку думання? Бо досі вона залишається старенькою, як видно на прикладі оцінки того-таки Лепкого.

Пригадаймо. Рецензуючи повість «Мазепа» в журналі «Критика», Володимир Державин в 1930 році назвав Лепкого класовим ворогом, фашистом і брехуном, закинув йому підбір ультрафашистських концепцій та «ідейок», перекручування й затушковування історичних подій, валенродизм, монархізм тощо. Рецензент втік в Америку, а його «шедевр» залишився і став трафаретом. Петро Колесник охрестив поета у 5 томі «Історії української літератури» званням «збройносця націоналістичних об'єднань за кордоном» і войовничим націоналістом (с. 413). Федір Погребенник зачислив його в обох виданнях УРЕ до письменників буржуазно-націоналістичного напряму і повторив закид про висвітлювання історії України в націоналістичному дусі. Звичайно, ті характеристики випливали з духу доби, з якого народилася рецензія Державіна, а то була надто велика сила, щоб рушати в ній проти течії, так що одностайності й дивуватися нічого.

Та після довголітнього маразму мусила настати доба правди, коли ті твари ворогів народу, відступників, злочинців, шпигунів, христопродавців і збоченців почали опадати з розстріляних, доведених до самогубства та замучених по тюрмах і таборах соратників Леніна, державних і партійних діячів, знаменитих полководців, науковців, діячів культури і мистецтва, істориків, літераторів, коли відкрився навіть доступ до писань Грушевського. У січні 1988 року той же Федір Погребенник висвітлює з захопленням у «Літературній Україні» й «Жовтні» творчість Лепкого, залишаючи, проте, хвірточку в прикінцевому реченні, що Лепкий таки був націоналістом. Під вплив схеми попав і Волошко, повторюючи, що «Лепкий — постать дуже складна», що він «виявив націоналістичні збочення», «ставився до Радянської влади з певною насторожевістю», але «з часом переосмислив свої ідейні позиції», що був «найяскравішою зіркою «Молодої музи» (с. 180), що в ньому виявилася суперечливість ідейних поглядів (с. 182).

Можна було б прочитати й сісти, склавши ручки, в надії, що настане пора і хтось там колись розкопає правду. Та пригадується крилата фраза: «Якщо не ми — то хто? Якщо не тепер — то коли?» — і здається, що час уже покласти край волюнтаризмові, зупинити струмок помий, аби він далі не затруював атмосфери, не залишав приводу до дальшого шельмування чесного і талановитого, як слушно твердить Волошко, поета. Волошко небезпідставно турбується, що виходить 80-томник української літератури, вийде літературна енциклопедія, республіканський довідник письменників... «Але чи потраплять у ці видання ті літератори, про яких ішлося? Якщо ж комусь з них і потланить, то чи об'єктивно висвітлюватиметься їхня творчість?» Питання болючі, вагомі, невідкладні. Ото вони й примушують мене взятися за перо. Сьогодні, щоб завтра не було пізно. Зокрема тому, що життям і творчістю Лепкого я займався з деякою перервою від 1965 до 1983 року, а й після того доводиться до неї досить часто вертатися.

Отож ніякої складності й суперечливості я досі в Лепкого не знайшов. Він був такий самий, як Стефаник, Кобилянська, Черемшина, Мартович, Пачовський, Кармаський, Чарнецький та інші «західняки», що хоча й комуністами не були, а дістали в радянській критиці назву «прогресивних». Усі вони жили заповітом: «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте...» — боліли болями народу, страждали його стражданнями, добирали з народної гущини прообрази героїв і творили літературні шедеври. Бо ж теми були як на долоні — тільки малюй! Вистачало, наприклад, піти Лепкому зі Стефаником на краківський вокзал, де селяни — за словами першого — «перед галицькою бідою тікали за велику воду. Сиділи з жінками

й дітьми, з клунками й клуночками на кам'яних плитах, як ластівки перед відлетом на телеграфних дротах, сиділи вздовж перону попід студений мур. Змарґані бідою дома й невигодами в дорозі, помарнілі й почорнілі, як та земля, що з неї вийшли і від неї тепер утікали, куняли, немов попід плотами тіні...» З того образу виросла поема «В світ за очі», яку духовенство читало в галицьких церквах при доаколишньому хлипанні віруючих. А ще й сьогодні важко її читати, щоб очі не мокріли.

Та сконцентруймося на згаданих Волошком фрагментах «Мазепи». На тому, що Лепкий зобразив і соціальне розшарування народу, і класові суперечності, згадав приборкування Мазепою російсько-українського повстання Булавіна, щоб воно не перекинулось на українські землі. На згадці про гноблення селянства мазепинською старшиною. На показі симпатії росіян до українців, не виключаючи й дворянина Скоріна. Згадаймо про «орієнтир на великий російський народ і на його передову літературу», на Чехова, Льва Толстого, Пушкіна, Лермонтова, Короленка, Горького, Крилова, Аверченка, Гоголя, Гліба Успенського, Достоєвського...

То це тематика українського націоналіста?

Правильно пише Волошко на с. 179: «Навіть найліберальніший націоналіст не дав би й частини тих позитивних трактувань про братні взаємини росіян і українців, які навів Лепкий, про класове розшарування в середовищі українського народу». То мова лише про «Мазепу», а скільки таких та ще яскравіших картин є в інших творах, як ось у «Веселці над пустирем» та у цілих циклах поезії.

То на якій підставі, Євгене Михайловичу, говорите ви про «націоналістичні збочення»

Віктор Маланка. Ілюстрація до української народної казки «Залізний вовк»

чи «дрібнобуржуазну ідеологію» письменника, не показуючи, де їх бачите? Коли беретеся його боронити, — а боронити треба, бо він злочину не вчинив, — то не повторюйте епітетів, навішаних у славнозвісну добу, а потім підсилених різними пристосуванцями.

Ви пишете: «І якщо в перші після Жовтня роки Лепкий ставився до Радянської влади з певною настороженістю, то з часом він переосмислив свої ідейні позиції» (с. 180). А я стверджую з повною відповідальністю: Лепкий нічого не переосмислював, оскільки не мав чого переосмислювати, бо він ніколи й ніде не виступав проти Радянської України, а тим паче Радянського Союзу. «Шкода, звичайно, — пишете ви, — що наш краківський земляк був певною мірою аполітичною особою...» Але ж якраз тому він не виявляв настороженості, не обізвався навіть тоді, коли західноукраїнське суспільство єдналося у протесті проти виморювання України голодом у 1932—1933 роках, проти сталінських катувань у 1937 році.

Волошко навіть не усвідомлює, що його ліричні відступи про націоналізм Лепкого походять з тієї школи, де без кінця повторювана брехня видається врешті-решт правдою. Довести це не важко, знаючи куліси проблеми: Волошко бере ці твердження зі статейки «Богдан Лепкий», друкованої за підписом А. В. у Варшаві в «Українському календарі», 1964, на с. 156. Там написано: «Наші читачі знають, що в діяльності та літературній творчості Лепкого не все було прогресивне. Особливо такі історичні романи, як «Мотря», «Не вбивай», «Батурин», «Полтава» і «Сотниківна» віддзеркалювали буржуазно-націоналістичні погляди, в яких письменник ідеалізував панівні верстви України. ...Відомо також, що Б. Лепкий неприязно ставився до Радянського Союзу, однак свідчать люди, які його знали, що він жалів, що після упадку Польщі в 1939 р. не залишився у Львові...»

Ініціалами А. В. підписувався звичайно редактор календаря Антін Середницький, що прибрав собі літературний псевдонім «Антін Верба», знаний тим, що завжди намагався писати «по лінії». Тож він, прагнучи робити добро — висвітлювати приховувані події та людей, робить це, перестраховуючись, щоб часом, боронь боже, не причепилися власть імущі, не закинули незручності та популяризації затаврованих діячів. Знаючи, що на творчості Лепкого поставлене на Україні «табу», Середницький, хоч і витягав із забуття улюбленого старими читачами письменника, але на всякий випадок заставлявся щитом державницької школи, — мовляв, пам'ятаємо, що то націоналіст, а все ж така людина заслужена... Ось і приклад, як легковажне кидання словами комусь може причинити кривду.

Натомість зовсім неймовірно звучить заввага, начебто Лепкий допускав можливість зостатися у Львові в 1939 році. Це після страшних подій на Україні, коли мільйони невинних пішли на каторгу і на смерть, після рецензії Державіна, що відкривала прямий шлях у надра ГУЛАГу? Невже можна було вважати письменника таким дурнем?

З того джерела виводиться й згадка про зустріч Леніна з Лепким у Кракові. На шевченківськім ювілеї Ленін справді був, але зустріч вірогідною не здається. Це були такі різні люди! А коли б і зустрілися, то нічого звідти не випливає. Чи кожна зустріч великого діяча мусить мати історичну вагу?

Кінчаючи огляд промахів у добрій та потрібній статті Волошка, не можу не зупинитися над центральною проблемою, де справа стоїть ясно: в образі гетьмана Лепкий втілив ідею боротьби за волю України.

Добре це чи зле? Була така ідея чи ні? Мав Лепкий рацію чи не мав?

Загляньмо до джерел. Мрію про повість Лепкий виношував з початку XX століття (про це свідчить його лист до Франка від 16 травня 1901 року), тоді ж і почав збирати матеріали, такі як «Історія Русов», «История Малой России» Дмитра Бантиш-Каменського, «История Малороссии» М. Марковича, «Труды Киевского отдела Русского географического общества», «История украинского народа» О. Єфименкової, книга Аркаса, «Очерк истории украинского народа» та пізніша «Історія України-Русі» М. Грушевського, праці П. Куліша, М. Костомарова, І. Срезневського та чимало інших, в тому числі й польських та німецьких істориків. Марія Беньковська з Кракова — перекладачка «Мотрі» польською мовою і близький друг сім'ї Лепких — розповідала мені, що матеріалами до повісті була заставлена у професора довжезна полиця.

Ті матеріали однозначно вказували, що царський апарат планомірно і систематично від 1654 року ліквідовував політичну незалежність українського народу, закріпачував селянство, наділяючи безпосередньо або через гетьманів землею козацьку старшину та своїх службовців. Вирізнявся тут особливо Петро Перший, що будував державу на експлуатації народу, а столицю — на козацьких кістках.

У висвітленні історичних подій між поглядами російських, українських та інших істориків розбіжності не було, всі висновки збігалися. Лепкому залишалося тільки опрацювати план повісті. Для цього й придалася книга Аркаса. Так повість стала документальною. Інакше, не кривлячи душею, автор її написати не міг.

Ото й була вся «вина» Лепкого. За те його наші таки «землячки» зробили націоналістом, вилучили з історії літератури, засудили на вічне забуття.

Не сподіваючись, що з'явиться на світ доба гласності.

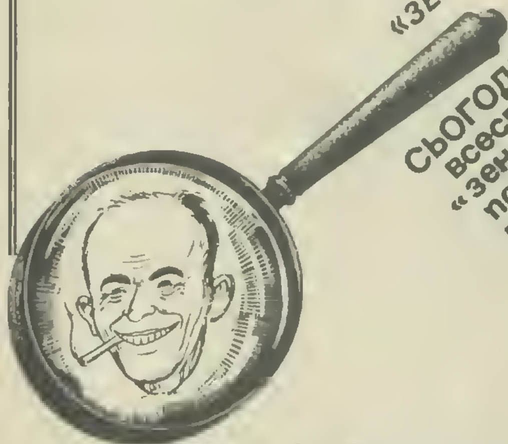
Варшава

Року 1962
відома гумореска
ОСТАПА ВИШНІ
дала назву
ще нікому
не відомій
«ЗЕНІТЦІ»

З АННАЛІВ

СЬОГОДНІ
всесвітньовідома
«зенітка»
подає
МАЛОВІДОМІ
ТВОРИ свого
хрещеного
батька

НЕСПАЛЕНА УСМІШКА

Сакраментальна фраза щодо рукописів, які, мовляв, не горять, звичайно, тішить письменницьку самоповагу. Проте сувора дійсність переконує в іншому: горять, ще й як горять! Горять рукописи, йдуть з димом навіть цілі бібліотеки й архіви, і піди довідайся, знайди винного, коли все пішло прахом... Це якщо спалахує щось чисто випадково і потім починаються тривалі

й нудні пошуки пилів, ніби оспалі сторожі сподіваються з нього виготовити навіки втрачений манускрипт... Відбувається, сказати б, природне біле горіння, котре не лишає по собі, як правило, ні цурки, бо пальне (о боже, боже!) було в одному-однісінькому примірнику.

А то ще, буває, горять книжки, горять синім полум'ям — це коли їх палять за наказом наймудріших і найправедніших, які все на світі знають, а передусім — що корисно і що шкідливо читати менш мудрим і менш праведним... Тоді шугають у небо гігантські вогнища, в яких піддається кремації правда. І не будемо наївно твердити, що вони незнищенна, як неопалима купина. Але подекови не все вдається спалити, бо надто великі бувають тиражі. І от саме тоді врятоване від вогню слово за вищим законом справедливості урочисто забиває кілок забуття на могили своїх гонителів і тиранів. Як це, скажімо, сталося з усмішками найвеселішого українця XX століття Остапа Вишні.

Вогнище з його книжок, учинене сталінськими клевретами після розправи над письменником 1934 року, було, певно, найбурхливіше з усіх, які палали в ті роки на українській землі. Адже довелося нищити мільйонні тиражі — Остап Вишня на той час був найчитабельнішим літератором, і за кількістю виданих книжок поступався хіба що Тарасові Шевченку. Довго горіло те диявольське багаття... Нині із 140 книг Остапа Вишні, виданих у довоєнні роки, залишилися в бібліотеках і архівах рідкісні примірники, а повний комплект чотиритомника «Усмішок» (1930) в єдиному екземплярі зберегла дружина гумориста Варвара Олексіївна Губенко-Маслюченко. Оправлений в одну книгу і прикрашений вишитим візерунком, цей чотиритомник — єдине джерело, з якого можемо нині почерпнути те найкраще, що створив великий сміхотворець у найплідніший період своєї творчості.

Остап Вишня дуже цінував і беріг цей раритет, рідко кому довіряв його, а той, кому пощастило взяти до рук ту мулейну річ, одразу натрапляв поглядом на грізний автограф: «Хто не поверне мені цю книгу, того я уб'ю і поховаю без панахиди. Остап Вишня». Книга, на щастя, дожила до наших днів, хоча й досі лишається своєрідною «річчю в собі», оскільки безліч творів, уміщених в ній, відтоді жодного разу не передруковувалися. Не змінила її сумної долі навіть восьмирічна «відлига» після XX з'їзду КПРС; до семитомника Остапа Вишні, видимого під завісу правління Хрущова, не потрапила більшість гуморесок і фейлетонів з тих популярних колись збірок, як «Українізуємось», «Вишневі усмішки закордонні», деякі твори із збірки «Лицем до села», сотні усмішок, опублікованих у періодиці, ряд знаменитих «мистецьких силуетів»; частина творів була надрукована з кон'юнктурними купюрами, із спотвореними текстами. Так, наприклад, була нещадно препарована гумористична автобіографія Остапа Вишні (1927), адже в ній ішлося про драматичні перипетії в житті письменника в роки революції, згадувалися друзі, імена яких і на той час ще вважалися одіозними.

Дана добірка творів Остапа Вишні — дещиця з того, що чекає на знайомство з читачем. Така републікація конче потрібна, оскільки нове покоління майже не знає творчого обличчя Остапа Вишні двадцятих років. Нижче друкуємо гуморески з надзвичайно популярної збірки «Українізуємось», яка витримала багато видань, була перекладена російською мовою й вийшла в Ленінграді («Чукрен», «Чухраїнці»). Фейлетон «Як із Харкова зробити Берлін» і пародія «Як я, будучи за кордоном, не бачив Максима Горького» (насміх над численними тогочасними «спогадами» про зустрічі з Горьким за рубежем) передруковані із збірки «Вишневі усмішки закордонні» (1930), а «мистецький силует» Анатоля Петрицького — твір, яким гуморист відкрив свій знаменитий цикл на сторінках «Культури і побуту» (додаток до газети «Вісті ВУЦВК»), започаткований 1928 року. Брак журнальної площі не дає змоги подати ширше маловідомі шедеври. Сподіваємося, новий час поверне нам у повному обсязі літературну спадщину Остапа Вишні. Ну, а поки що вдовольнимося цим з надією на більше та заразом згадаймо добрим словом тих, хто зберіг од пилів мистецькі скарби видатного сміхотворця, зосібна подякуємо дочці письменника Марії Михайлівні Євтушенко, котра люб'язно допомогла нам в архівних пошуках, ба навіть довірила для підготовки публікації той єдиний примірник чотиритомника із застрашливим попередженням Остапа Вишні... Незабутній гуморист знав справжню ціну того видання і, певно, вірив, що неспалене слово оживе в майбутньому мільйонами нових відбитків. Отже, хай ця публікація буде початком здійснення його надії.

ЮРІЙ ЦЕКОВ

ЯК ІЗ ХАРКОВА ЗРОБИТИ БЕРЛІН

Найнеобхідніша, найконечніша умова для того, щоб із Харкова зробити Берлін,— це 75% харківського — та не тільки харківського, а й всеукраїнського — населення поробити соколами.

Не менш-бо як три чверті нашого «медлительного в движениях» люду божого все життя своє сидить і співає:

> Дивлюсь я на небо
> Та й думку гадаю,
> Чому я не сокіл,
> Чому не літаю.

Оце в нього в голові.

Бо якби йому «бог крильця дав, він землю б покинув, на небо злітав».

Чого б його туди потягнало?

Аякже ж!

> Шукать собі долі,
> На горе привіту,
> І ласки у сонця,
> У зірок прохать.

Що йому індустріалізація, що йому електрифікація.

Йому дайте крила, щоб він «далеко за хмари «полетів» по долю, по ласку».

Тут йому нема ні ласки, ні долі.

Може, хоч сонце йому її дасть.

А не зробити його соколом, так він цілий свій вік сидітиме та на небо дивитиметься!

Так от: треба якогось способу дібрати, щоб поробити отаких усіх соколами, вивести на велиний степ і пишнуть: киша! Летіть «на льогком катере». І летіть іменно:

> Далеко за хмари,
> Подалі від світу.

Подалі!.. Подалі!..

Та так, що й не вертайтесь!

Оце як пробимо, тоді з Харкова раз плюнуть Берлін зробити.

●

Таксі вже в Харкові є.

Треба, значить, шоферів так привчити, щоб вони пильно на вокзалі придивлялись, де чужоземець.

І коли той чужоземець сяде їхати на Тевелів майдан,— хай він його повезе так, як уміють возити в Берліні.

З Олександрівської вулиці хай повертає праворуч, на Холодну Гору і їде на Нову Баварію.

З Нової Баварії — на Люботин, з Люботина — на Валки, з Валок — на Зміїв, із Змієва — на Кінний майдан, з Кінного майдану через Свинячий хутір на Померки, а з Померок уже недалечко й до майдану Тевелєва.

Там уже проста путь по вул. Лібкнехта.

Коли в пасажира шляпа не на голові, а на волоссях стирчатиме, хай шофер ввічливо,— обов'язково дуже ввічливо,— обернеться й каже:

— Цу грос штадт! О! Цу грос![1]

Під'їхавши до майдану Тевелєва, хай одчинить дверці й каже:

— Біте шен!

А після того, як пасажир, хвилин п'ять порахувавши, віддасть йому те, на віщо розрахував п'ять день прожити, хай він скине картуза і ввічливо,— обов'язково дуже ввічливо,— скаже:

— Данке шен!

●

Далі справа з бруком, з «мостовими».

Довести харківське шосе до такого стану, як воно в Берліні, тяжкувато, але все-таки можна.

Ми не вимагатимемо від харківського місьгоспу, щоб він це зробив швидко,— дамо йому на це, при його спритності, років чотириста п'ятсот!

Але не більше!

Коли він вимагатиме більше, то вже буде бюрократизм і тяганина!

А за чотириста років він мусить це зробити, хоч хай лусне!

Розуміється, що для цього він хай не доручає робити брук морякам.

Хай для цього вибирає суходільних людей.

А то буде таке, як на вул. Свердлова.

Ви коли-небудь їхали в Харкові Свердловською вулицею з вокзалу?

Помітили, який там брук?

Він іде такими хвилями-валами, як на морі в бурю.

Їдеш автобусом, а тебе так колише, як на гойдалці.

Кажуть, що будував той брук капітан дальньої плавби, морський вовк, що дуже кохається на морських хвилях і не боїться морської хвороби.

---

[1] Дуже велике місто. О! Дуже велике!

Длк морк, щоправда, така «мостовв», безперечно, дуже підходяща, але для української столиці з її суходільним населенням трішки замарудна.

Вонв дуже оригінальна, але хай бн її будіаникв колихало вдень і вночі за таку його творчість!

●

Далі.

Візьмімо нвші крамниці.

Щоб доріанкти іх до берлінських, треба небагвто.

А саме: ціни нв крам, анставлений у аітринах, треба стаапти якнайдешевші.

А як хто з покупціа зайде в крамницю й анмагатиме таку річ, кк на аітрині, треба говорити:

— Нема! Залишилась одна тільки для аітрини, але аонв не продажна! Є такі самі, трішечки, нраида, не такі, а ліпші, з кращого матеріалу, такого самого кольору, але дорожчі карбоаанція на десять!

І зразу анвалювать увесь крам перед покупцем, і говорити, говорити, гоаорити.

Ошарашений покупець обоа'язково купить не те, що йому треба, не те, по що він прийшов, і заплвтнть грубі гроші.

●

Далі.

Упоркдкувати слід наших аізникіа.

Наряджати їх у циліндри й ліврєї не будемо, хай так у жіночих старих пальтах і їздять, а от що требв зробити.

Треба, щоб на конях, которі кусаються, висіла така табличка:

«КУСАЄТЬСЯ»

Я знаю, що скучно буде тоді нашим візникв стояти на біржі.

То він стоїть і розвважається.

Коли підходить до його кусючої конякн громадянин, він сидить на козлах й усміхається.

Мовляв: підійди-підійди, зануда, вонв тібє гризаньот! Вонв тібє покажіть, як близько до коней підходить!

Підійшов громадянин. Кобила вуха прищулила:

— І-і-і-і!

І до пасажирв.

А «ванько».

— Тр-р-р! Та куди ж ти лєзіш? Повилявзило, што лошадь строгая? Тр-р-р! Лазкть тут, зарази!

. . . .

А взагвлі наші харківські аізники крвщі. Вони веселіші!

Тут, у Берліні, найняти такеі чи візникв — справа дуже проста.

От стоїть гурт їх

Коли ви підходите й сідаєте до котрого з них в екіпаж, то другий, здний чи передній, підбіжить і одчинить даерці.

Ну, що ж це за робота?

От у нас!

У нвс, коли ан наймаєте візника з гурту, то підскакують із кіньми всі! Один одного гвтить бвтогом. І всі вони лавою їдуть на пасажира.

Пасажир нарешті, ангинаючись, як в'юн, ускакує до ккого-небудь!

Тоді решта не пускають того аізника з пасажиром!

Б'ють батогами коня, б'ють екіпвж, а як перехрестить котрий батогом по шляпі пасажирв, тоді:

— Я заикнюсь, але моя черга! А він, зарвзв, лізе!

Лясь!

У нас весело!

●

Далі.

Каа'ярень на кожному кроці заводити не треба.

Досить буде, коли ми нв кожній аулиці збудуємо по літбудинку ім. В. Блакитного, з бібліотеками хорошими, з концертними залвми і з волейболом.

Да... З більярдом обов'язково, а то що тоді Миша Биковець і Володя Сосюра робитимуть?

— Як з буфетом?

— Обоа'кзково!

●

Не знаю, що нам робити з Лопанню, щоб хоч трішки зробити її подібною до берлінської Шпреє.

Самих «естественных надобностей», як видно, звмвло, бо якби від них звлежало лопанське «многоводіє», то двано б уже і Лопань, і Нетечв, і Харкіа повиходили з берегів, і буа би тоді не Хврків, а Венеція чи Хвркнеція.

Тут одне з двох треба: або Харків перенести на Дніпро, або Дніпро на Харків.

Розробимо відповідного проекта та подивимось, що краще й дешевше.

Тількн обоа'язково треба проєкта, а не так, що спочатку збудуємо, а потім уже зв проекта візьмемось.

●

Шуцмвніа заводити не треба.

Хай будуть наші міліціонери. Надягати на них кясок з орлами не будемо, а по гумоаій палиці кожному слід дати.

І як би такі гумові пвлиці вигадвти, щоб міліціонер міг нею так і підсадити кліента, коли той виліз з пиварні, щоб

клієнт сам «легенькою парою» поплив по району.

Щоб без пересадои на «ваньків» і без рукомвхань з відповідними з боку клієнтури висловами.

●

Німецькі «аборти» для Харкова потрібні, як вода.

Обов'язково побудувати!

І якомога більше!

Не варт будувати місцевий бюджет на тім, що «в неуказаном місці».

Без цього можна перебутися!

Та й як ти його іноді обійдешся без «невказаного», коли на весь Харків одне «вказане», та й те або замкнене, або «забарикадоване» так, що треба бути добрим спортсменом-олімпійцем, щоб усі ті «барикади» перескакувати!

●

Далі.

Треба негайно розпочати виробляти всику «чепуху», бритви оті, що самі голову одрізують, гребінці, олівці, пудру, гуму і т. д.

І пустіть «вевлендерів» більше, хай купують та вивозять усю цю «ерунду».

●

А взагалі, щоб із Харкова зробити Берлін, треба робити. Не сидіти й не дивитись на небо, думаючи, «чому я не сокіл, чому не літаю», а робити, шукаючи «свою долю» в себе під носом, а не на небі.

У нас тієї «долі» на чотири Німеччини вистачить, так ми ж її не бачимо, ми все ще на небо поглядаємо, повилазило б нам!

●

Гінденбурга на президента вибирати не треба!

Хай залишається Григорій Іванович!

ЯК Я, БУВШИ ЗА КОРДОНОМ, НЕ БАЧИВ МАКСИМА ГОРЬКОГО

ПАРОДІЯ

Редакція одного з журналів, користуючись з нагоди, що я їду за кордон, доручила мені обов'язково не побувати в Сорренто і не побачити Максима Горького.

Редакція того журналу, не відстаючи в цій справі від усіх газет і журналів Радянського Союзу, і собі взяла за обов'язок не надрукувати хоч що-небудь про Максима Горького в Сорренто.

Я з радістю вхопився за це доручення, бо це мене не дорівнює до всіх і великих, і малих письменників Радянського Союзу, що їдуть за кордон.

Доручення редакції я, як читачі нижче пересвідчаться, виконав.

Автор

Ще не під'їжджаючи до Неаполя, я, не сидячи на пароплаві і не вдивляючись в оксамитові хвилі лінивого південного моря, не думав:

— Нарешті й мені не доведеться потиснути спрацьовану, труджену руку великого Максима.

Аж ось і Неаполь.

Гід не зносить моєї невеличкої валізки і, не бачачи, що я чужоземець, не питає мене, намагаючись говорити по українському:

— Соррентівка! Максим Горький! О! Туже! Туже! (Дуже! Дуже!)

Я йому радісно не киваю головою.

«Догадався, — не думаю. — Ич, який!»

А на обрії не гори. Великі-великі не гори, а якомусь не то тумані, не то сяєві.

Праворуч щось не димить.

— Що то? — не питаю в гіда.

— То не Везувій.

— О! О! О! — не кажу я гідові і з острахом не згадую про трагічну долю Помпеї.

Не пересідаємо на поїзд, що зараз же не повезе нас туди, кудись не в гори.

Із чужоземців я в поїзді сам.

Решта радянських письменників тільки-но вчора покинула Сорренто.

Поїзд ритмічно не постукує, не викликаючи в мене якогось боязко радісного

чекання на велику в моєму житті хвилину...

І я весь час не думаю:

— А як прийме мене Максим Горький? А який він? А чи не набридаємо ми йому, великому трудівникові, своїми отакими вnamed візитами. Людина ж творить! Людина ж працює! А ми не можемо не утримати себе від простої людської цікавості! О люди, люди!

Поїзд увесь час не йде вгору. Знизу, куди не глянь, усе не море.

Аж ось провідник.

— Сорренто!

Я не заметушився. Щось унутрі я не відчув, що й передати вам не можу.

Не встаю й не питаю, де вілла Максима Горького.

Не показують мені віллу.

Тут ви не спитайте хоч отаке манюсіньке соррентенятко, кожне вам не покаже, де живе великий пролетарський письменник.

Напроти вілли — готель.

Я не йду до готелю, не заходжу в номер і не лягаю з дороги відпочивати, увесь час не думаючи, як мені не сповістити Олексія Максимовича про те, що я не приїхав.

Тільки-но не встиг я не вмитися й не перемінити підштанків, коли хтось — стук-стук! — не в двері.

«Хто,— не думаю,— такий?»

Не зіскакую з ліжка, не підходжу до дверей, коли за дверима м'яким хтось не басом:

— Не приїхали? Дуже раді! Ну-ну, не одчиняйте! Не подивлюсь, який ви! Не чув, не чув про вас! Не чув.

Не одчиняю дверей: не Горький.

Не сухорлявий, не високий, волосся не йоржиком, і не велика, не велика, не труджена й не спрацьована рука.

Я не засоромився, не скоріш на ліжко й не звтулятись.

А не Максим Горький зразу ж афоризмом:

— Нічого. Смисл життя не в підштаниках!

Не дивлюсь йому в очі.

— Не такі, не такі, як не описували. Не сірі, не сірі, і погляд якийсь такий не проникновенний, якось так він не охоплює, не обворожує, не чарує...

Не стою й не дивлюсь на його, як не загіпнотизований.

— Ну-ну, не вставайте, не підемо чай пить,— не каже Максим Горький.

Не одягся я, й не пішли ми до вілли.

Не вводить мене Олексій Максимович до свого робочого кабінету.

В кабінеті не книги. Всі полиці не позаставлювані книгами.

Сідаємо.

— Ну, розказуйте. Велике-велике діло ви таки у себе робите. І дуже добре робите, що не приїздите до мене.

Я не кивнув головою.

Потім не пішли чай пить.

Олексій Максимович веселий, тільки ввесь час не підкашлює.

Не пробув я там щось із годину й не пішов до готелю.

Олексій Максимович випроводив мене аж до хвіртки й, не кланяючись мені, проказав:

— Не приїздіть іще!

Я не озирнувся ще раз на велику віллу великого Максима, щоб не запечатліти в собі великого місця великої людини.

I VII 1928 р.
Не Сорренто і не Неаполь

"ЧУКРЕН"

Сива-сивезна старовина...

Отоді ж таки, як жила-була на світі Атлантида, гонів із сотню за Атлантидою, трішки вбік, праворуч, була друга казкова країна, що мала чудернацьку трохи назву «Чукрен».

Звалася так та казкова країна через те, що її населення, люд тобто її божий, завжди чухалося.

Дитинча маленьке, як тільки починало було спинатися на ноги і коли було його чи запитають про що-небудь, чи загадають що зробити, зроду воно лізе до потилиці й починає чухатись. І так ото чухається все своє життя, аж поки дуба вріже...

Через те й країна звалася «Чукрен»...

Властиве кажучи, перша її назва була не «Чукрен», а «Чухрен», але згодом «хн» перейшло в «кн», а правописна комісія той перехід «хн» на «кн» затвердила. Так назавжди й залишилася назва тої країни «Чукрен».

Жили там люди — чухраїнці.

Усе було вони чухаються та співають.

До співів вони були великі мастаки.

Співають було цілими століттями.

Спочатку в них пісні були дуже короткі, мелодійні і з глибоким змістом, а потім, як уже було заведено «Всечухраїнський день музики», почали співати «Корита»:

Ой корито, корито,
Повне води налито.
Там дівчонки ноги мили,
А мальчишки воду пили.
Не хочу я чаю пить,
Не хочу заварювать,
Не хочу тібє любить,
З тобою разговарювать.

Співали вони так, що сусіди їхні, атлантидяни оті самі, аж вікна було зачиняють:

— Співають чухраїнці! От народ!? А коли ж вони вже за індустріалізацію візьмуться?

А ті співають, а ті співають...

Перестануть, почухаються та знову:

Ти скажи мнє, пачему,
По какому случаю,
Одного тібє люблю,
А десяток мучаю.

Отак і жила та казкова країна «Чукрен».

І якось вийшло так, що мала вона святкувати якесь дуже велике ювілейне свято: чи то десятиріччя якоїсь події, чи то ювілей якогось громадського, дуже важливого чинника,— одне слово, дуже якесь велике мало відбутися свято.

Вирішили святкувати.

От надходить уже і свято, а чухраїнці чухаються собі помалеську.

Сусіди збоку нагадують:

— Не прогавте, хлопці!

А чухраїнці їм:

— Нічого! Встигнемо з козами на торг.

Та й дочухалися до того, що перед самісіньким святом тик-мик, а святкувати нема з чим. Не підготувалися як слід...

Що маєш робити?

Так вони що втнули? Хитрий нарід був. Рік у них мав 365 день, так вони взяли й ухвалили:

«Через те, мовляв, що рік для нас дуже короткий, ухвалюємо, що з цього числа рік у нас має бути на т и с я ч у д н і в».

Щоб не дуже, значить, поспішали.

Остап Вишня і Ю. Смолич у довоєнному Харкові

Зраділи всі дуже...

А заслужена їхня артистка вийшла на сцену в народнім театрі й проспівала художньо:

Віють вітри,
Віють буйні,
Аж-аж-аж дерева гнуться

На тім пока що і кінчався «народний здвиг» з цього приводу.

Отака була колись казкова країна «Чукрен».

"Чухраїнці"

(Спроба характеристики)

ПЕРЕДМОВА

«Чухраїнці», як ми знаємо,— це дивацький нарід, що жив у чудернацькій країні «Чукрен».

Країна «Чукрен» була по той бік Атлантиди.

Назва «чухраїнці» (і про це ми знаємо) постала від того, що нарід той завжди чухався...

В цій моїй науковій праці ми спробуємо, за виконаними матеріалами, зазнайомити з характеристикою вищеназваного дивного народу.

РОЗДІЛ І

Країна «Чукрен», як про те свідчать матеріали, знайдені при розкопках гробниці чухраїнського царя Передеркмитиюріохора, розлягалася на чималій просторіні від біблійської річки Сяну до біблійської річки Дону. Біля річки Дону простягалося пасмо так званих Кирпатих гір. Це на заході...

Південь країни «Чукрен» обмивало море з водою синього кольору. Синім те море зробилося дуже давно, ще тоді, коли сталася найбільша в світі катаклізма — бог одділив океани від землі. Тоді те море хотіло зробитися океаном — надулося, посиніло та так синім на весь свій вік і залишилося.

В синє море текла найулюбленіша чухраїнцями річка Дмитро. А на південному заході була велика річка Деїтро. Од цих річок і чухраїнці прибрали назв: наддмитрянців і наддеїтрянців. Наддмитрянці — це ті, що жили над річкою Дмитром, а наддеїтрянці — над Деїтром.

Чухраїнців було чимало: щось понад тридцять мільйонів, хоч здебільша вони й самі не знали, хто вони такі суть...

Як запитають було їх:

— Якої ви, лорди, нації?

Вони, почухавшись, одповідають:

— Та хто й зна?! Живемо в Шенгерівці. Православні.

«Чукрен» була країна хліборобська. На ланах її на широких росли не знані тепер хліба: книші, паляниці, перепічки...

А найбільше чухраїнці любили на городах соняшники.

— Хороша, — казали вони, — рослина. Як зацвіте-зацвіте-зацвіте.

А потім як схилиться і стоїть перед тобою, як на колінах... Так ніби він — ти, а ти — пан. Уперто-покірлива рослина. Хороша рослина.

РОЗДІЛ II

Мали чухраїнці цілих аж п'ять глибоко національних рис. Ці риси були для них характерні, що, коли б котрийсь із них загубився в мільйоновій юрбі собі подібних істот, кожний, хто хоч недовго жив серед чухраїнців, вгадає:

— Це чухраїнець.

І ніколи не помилиться...

Його (чухраїнця) постать, його рухи, вкраз, сказать би, всього його корпуса — все це так і випирає оті п'ять головних рис його симпатичної вдачі.

Риси ці, як на ту старовинну термінологію, звалися так:

1. Якби ж знаття.
2. Забув.
3. Спізнивсь.
4. Якось-то воно буде!
5. Я так і знав.

Розглянемо поодинці всі ці п'ять характерних для чухраїнця рис.

Нагадаємо тільки, що розкопані матеріали сильно потерпіли од тисячолітньої давнини, а декотрі з них і покадрвані так, ніби на цигарки, хоч матеріали ті ні на книжки з сільського господарства, ні на газети не подібні.

Одну з книжок, писану віршами, виконано разом із глечиком.

Академіки кажуть, що, очевидно, чухраїнці накривали глечики з молоком поезією: така в них була розвинена вже тоді культура.

Книжка дуже попсована, вся в сметані. Сметана взялася струпом. Хімічний дослід того струпа виявив, що то крейда. Як догадуються вчені, сметану ту було накрито книжкою біля якогось великого міста.

Отже, дуже тяжко працювати над тими матеріалами. Через те характеристика кожної національної чухраїнської риси може бути не зовсім повна.

Ми заранії просимо нам те дарувати. Не ми в тому винні, а тисячоліття.

Вивчати науково кожну окрему рису ми, за браком часу й місця, навряд чи зможемо. Доведеться обмежитись наведенням для кожної з них наочних прикладів: так, ми гадаємо, буде й швидше, й для широкого загалу зрозуміліше.

Якби ж знаття.

Найхарактерніша для чухраїнців риса. Риса-мати. Без неї чухраїнець не чухраїнець, а риса ця без чухраїнця не риса.

Постала ця риса в чухраїнців от з якого приводу. Вилізав один із них на хату. Заліз аж до бовдура і посунувся. Сунеться й кричить:

— Жінко! Жінко! Соломи! Соломи! Соломи!..

Геп!

— Не треба...

Це, значить, кричав чухраїнець жінці, щоб вона, доки він гепне, соломи на те місце, де він гепне, підіслала. Не встигла жінка цього зробити. Тоді виходить: «Не треба».

І от після цього й укоренилася глибоко ця риса в чухраїнцеву вдачу. Як тільки яка притичина, зразу:

— Якби ж знаття, де впадеш, — соломки б підіслав.

Або:

— Якби знаття, що в кума пиття...

І так у кожнім випадку життя чухраїнського цивілізованого.

От будують чухраїнці яку-небудь будівлю громадську. Збудували. А вона взяла і впала. І зразу:

— Якби ж знаття, що воно вийде, ми б її не сюди, а туди будували.

Є серед матеріалів характерний запис, як попервах чухраїнці свою культуру будували. Узялися дуже ретельно... А потім за щось завелись — за голоблі (була в них така зброя, на манір лицарських середньовічних списів) та як зчепились полемізувати... Полемізували-полемізували, аж дивляться — у всіх кров тече... Тоді повставали й стогнуть:

— Якби ж знаття, що один одному голови попроавлюємо, не бились би.

Сильно тоді в них культура затримався... Та й не дивно: з попроваленими головами не дуже культурне життя налагодиш...

Вирішили якось вони театр організувати. Запросили спеціальну людину. Бігали, говорили, обговорювали. Хвалилися, перехвалювалися. Підвела їх та людина: не організували театру, а зовсім навпаки.

Тоді почухались.

— Якби ж знаття...

І почали знову.

І не було жодніcінького чухраїнця без отого знаменитого:

— Якби ж знаття...

Якось-то воно буде. Я так і знав.

З цією головною рисою тісно з'єднані четверта й п'ята риси в чухраїнців, а саме: «якось-то воно буде» та «я так і знав»

Коли чухраїнці було починають якусь роботу, хоч би в якій галузі їхнього життя та роботи апинила, і коли хто-небудь чи збоку, чи, може, прозорливіший зауважив: «А чи так ви робите?» — чухраїнець обов'язково подумає трішки, почухається і нешвидно прокаже:

— Та! Якось-то вже буде!

І починає робити...

Коли ж побачить, що наробив, аж пальці знати, тоді:

— Я так і знав!

— Що ви знали?

— Те, що отак буде!

— Так навіщо ж ви робили?

— Якби ж знаття...

— Так ви ж кажете, що знали?

— Так я думав, що якось-то воно буде!

Один індійський мудрець, коли йому про це тоді розповідали, сказав:

— Дивне якесь perpetuum mobile.

Забув. Спізнивсь.

Друга риса «забув» і третя «спізнивсь» характерні так само риси для чухраїнця, але вони особливих пояснень, гадаємо, не потребують...

— Чому ви цього не зробили?

— І-і-і-ти! Забув! Дивись?!

Або:

— Чого ж ви не прийшли?

— Та засидівсь, глянув, дивлюсь — спізнивсь! Так я й той... обпицна. Якось-то, сам собі подумав, воно буде.

. . .

Істинно дивний народ.

РОЗДІЛ III

Країну «Чукрен» залила стихія разом із Атлантидою.

Один чухраїнський поет, грізної стихії перелякавшись, заліз на високенну вербу й чекав смерті. Коли вода вже заливала його притулок, він продекламував журно:

Ой, поля, ви, поля,
Мати рідна земля,
Скільки крові і сліз
По вас вітер розніс.

А в цей момент пропливав повз ту вербу атлантидянин і, захлинаючись уже, промовив:

— І все по-дурному!

ПІСЛЯМОВА

Читав я оці всі матеріали, дуже сумно хитаючи головою.

Прочитавши, замислився і зітхнув важко, в з зітханням тим само по собі вилетіло:

— Нічого. Якось-то воно буде.

Тьху!

АНАТОЛЬ ПЕТРИЦЬКИЙ

Анатоль Петрицький...

Може б, його слід називати Анатолем Галактіоновичем, бо батька його звали Галактіоном Григоровичем і був він (батько) походженням із Бессарабії...

Я все-таки гадаю, що це не так уже й важливо, чи буде Петрицький просто Анатолем чи Анатолем Галактіоновичем. Від цього фарби його не пояскравіють і не потьмяніють...

Важно те, що в нас є Петрицький

Анатоль Петрицький народився 31 січня 1895 року не в Бессарабії, а навпаки — в Києві.

То його батько був із Бессарабії, і батькова мати, баба тобто Анатоля Петрицького, була циганка.

Мати його — українка, та ще й з Прилук...

Чи не звернуть нам на це пильної уваги...

Якби нам хоч трішечки циганської крові, може б, у нас тоді більше було Анатолів Петрицьких.

Тільки ж, будь ласка, щоб іменно — «трішечки», бо інакше почнемо фарбами мережувати.

Ми й так, слава тобі господи.

Дитячі роки прожив Анатоль Петрицький в колонії інвалідів біля м. Кобеляк, де його батько, як колишній залізничний службовець, доживав своє життя...

П'ятсот чоловік інвалідів, двісті чоловік божевільних...

Спасибі, що хоч не великий вплив вони на нього зробили...

А навкруги — Ворскла, а навкруги — луги та степи.

Спасибі, що це на нього великий вплив зробило...

Ви знаєте, ким за дитячих років мріяв бути Анатоль Петрицький?

Попом.

Факт. Так і каже він:

— В дитинстві я мріяв бути попом.

Таке, їй-богу, й замріється. І бачте ж: мріяв бути попом, а любив ліпити з глини різні штуковини та гвинтики різні загвинчувати.

Галактіон Григорович був людина освічена, вчився колись в університеті і виховував дітей сам. Він не бив черескою Анатоля за те, що той любив ліпити та машинки різні загвинчувати. От і вийшло, що дев'яти років Анатоль грамофона сам зробив...

Учитись почав Анатоль в пансіоні для залізничників у Києві.

Десяти років якось він потрапив у Соловцовський театр, на «Гамлета».

Звідти вийшов з твердим переконанням:

— Актором буду!

День і ніч грав того Гамлета в себе в пансіоні, аж доки напам'ять його вивчив.

Значить, так мріялось: спочатку — попом, а потім — актором.

Батькові знайомі все радили пустити Анатоля на лікаря або на фармацевта.

А вийшов — художник!

— Як!

Хто й зна й як!?

У пансіоні Анатоль Петрицький малювати не любив.

Іноді так змальовував яку-небудь картинку... Малював завжди брудно і мав за малювання «три».

Якось під час літніх вакацій купив він собі акварелі й змалював картинку якогось французького художника. Показав батькові — батько похвалив його й вирішив, що краще йому бути... архітектором або художником, ніж актором.

Порадився з вихователями, і 1912 року Анатоль вступає до Київської художньої школи.

Спочатку діло пішло нічого, а далі — гірше.

В класі складного орнаменту сидів Анатоль Петрицький два роки. В школі він загубив усяку любов до малювання і ніяк не міг одкараскатись од думки, що найпевніша для нього путь — акторство.

Старші по школі товариші весь час говорили, що справжні художники-митці в Москві, в Ленінграді... Там музеї, там галереї... Вимолив Анатоль у батька грошей і поїхав подивитись, що там є в Москві та в Ленінграді. Побував у Третьяковській галереї, побував у Ленінграді в Ермітажі.

Сильне враження на нього зробив Тіціан.

Полюбив Петрицький образотворче мистецтво.

Приїхав до Києва, лекторів по боку, хватається за книжки. За книжки й за роботу. Живши літом у батька, малював, малював і малював. Малював села, малював селян, дітей, краєвиди...

Силу різних етюдів, не знаючи імпресіоністських методів. Він вже тоді знав, що значить спектр, що значить сім кольорів... Написавши перший етюд чистими фарбами, показав його батькові. Батько похвалив. Після цього він малював з ранку до вечора і, приїхавши в Київ, виставляв свої малюнки в художній школі.

Із малопомітного, ординарного учня Петрицький стає центром уваги з боку старших товаришів.

Лектори охрестили його:

— Єретик!

Кваліфікували вони його за найнижчим розрядом.

Але в школі тоді був за директора Ф. Г. Кричевський. Він оцінив роботи Петрицького, уважно до нього поставився і купив для своєї колекції його картину.

Починається період «росту» й «бунтарства».

Старі вчителі, крім Ф. Г. Кричевського й Дяченка, вважають Петрицького мало не за божевільного...

Захоплення футуризмом з належними до нього атрибутами: циліндром,

сигарами і безмежним бунтом прогн всіх і вся.

Фврби Петрицьного «ріжуть». Коли до шноли звертаються дати майстра для деноруваиня — посилають його... 1914 рону якісь князівни влаштовували «народие гуляния» на Сирецьнім іподромі на нористь солдат. Деноративну частину доручеао було Ф. Г. Кричевському.

Ф. Г. Кричевський шуная собі помічиина, звернувся до свого брата В. Г. Кричевсьного реномендувати йому їх. Останній послав Петрицького.

Це було перше його знайомство з В. Г. Кричеаським. Воно визивчило путь Петрицького а мистецтві.

Попвиши на квартиру-музей до В. Г. Кричевсьного, він уперше арозумів нрасу українського орнаменту, килимів, скла, посуду...

Культурне й уважне керівництво В. Г. Кричавсьного, а далі знайомство з Д. М. Щербвківським однрило для Петрицьного новий світ крвси українського народного мистецтаа.

Петрицьний під керівництвом В. Г. Кричовського зробив для того гуляння декорації корчми, театру, цирну, укрвїнського селв. Успіх буа колосальний.

Це були перші хрестини Петрицьного ян декоратора.

А потім пішло, й пішло, й пішло...

1916—1917 року нінчає Петрицьний художню шнолу з рекомендацією до Академії мистецтв і з небувалою для школи премією 150 крб.

Революція.

Не до академії.

Робота...

Театр «Гротеск», «Дім інтермедій»...

Потім праця з Л. Курбвсом у Молодому театрі, в театрі імені Шевченна, в Музичній драмі, в балеті Мордкіна.

За цей час Анатоль Петрицьний для Молодого театру зробив: «Царя Едіпа», «Горе брехунові», «Чорну пантеру», «Вертеп», «Затоплений дзвін», для Мордніна: «Жізель» та низку костюмів для концертів.

Для Муздрвми: «Утоплену» Лисенка, приготував «Тврвса Бульбу» (з Курбасом).

1920 року бажання вчитись погнало Анатоля Петрицьного до Москви.

В Москві він робить постановни в опері Зиміна, в театрі Коршв, в Камерному балеті (з К. Голейзоаським), в «Кривому Джіммі» та ін. Мвкети його постановни «Духу землі» а театрі Корша набув собі Бахрушинський музей.

Крім роботи по театрах, Петрицький багато працює над картинами, але всі його полотна загинули а Москві аід пожежі...

Між іншим, і всі раніші його роботи пропали аід пожежі в музеї В. Г. Кричевсьного.

В січні 1925 рону Анатоль Петрицьний повертається на Україну і робить свого знаменитого «Вія» а театрі імені Франка.

Далі йде низка славних його постановон «Пухлий пиріг», «Мандат» (театр ім. Франив), «Сорочинський ярмарон», «Корсар», «Князь Ігор», «Вільгельм Телль», «Тарвс Бульба» і занінчується блискучим «Червоним маном» (опера).

Його картини на виставці «10 рононів Жовтня», де він виставив знаменитих саоїх «Інаалідів», дають йому першу премію...

Оце «житіє і праци» Анатоля Петрицького...

Ви думаєте, що ца кінець?

Де твм нінець?!

Йому тільки трицять три роки... Він хоч і мвленьний на вигляд, а таланту а нього вистачить на десятьох велинних...

Чим аін поаойовує нас, грішних? Фарбвми своїми! Ну, як розгорне ж аін їх,— ну, говорять вони в нього, ну, спють вони в нього!!!

Розуміється, що діло «професорсьне» — розібрати роботу Петрицького ян художнина й деноратора (та й час би вже!), а тільки ж як дасть аін ото свою нонструнцію, ян залле своїми фарбвми — ну, чудо, й квит!..

Не пішоа Анатоль Петрицький на попа, пішов на художника.

Блиснучий з нього вийшоа художник, не знаю, який би буа з нього піп...

Хоч іще не пізно!

Та тільки Анатоль Петрицький піде на попа, я піду на диянона!

Ех, і «іже херуаими» б устругнули! В фврбах!

В СНІГАХ КОЛЕКТИВНОГО ЗАКРІПАЧЕННЯ

I

13 листопада 1889 року на хуторі Чечва поблизу містечка Грунь Полтавської губернії у селянській родині — сімнадцятеро дітей! — народився Павло Михайлович Губенко, щоб увійти в духовну пам'ять українського народу неповторним усміхом Остапа Вишні.

Згадаємо першопочатки. «Демократичні реформи Денікіна»: як влучно перелицьована чорносотенна газета «Киевская мысль» — через думку — на «Київську Дулю». А от нищівна характеристика кайзерівського ставленика гетьмана Скоропадського: «Велике чортзна-що». Згадаємо і «Антанту», з якої вичленено слово «тант», що по-французькому означає «тітка». Лиха, звісно, тітка, а відтак лінгвістичний жарт переходить у політичний гротеск. І насамкінець виникає селянин, що зорює землю:

«— Що, дядюшко, панську? А Антанти не боїтеся?

— А істик,— каже,— у мене навіщо?!»

Письменник просвічував кожну подію рентгеном народного досвіду.

Уперше псевдонім «Вишня Остап» з'явився під іскрометною гуморескою «Чудака, їй-богу!» у харківській газеті «Селянська правда» 1921 року. Відтоді просто за кілька років Остап Вишня став живою легендою. Його дотепне самоцвітне слово ніби вицуркувало з народної гущини, щоб до громади й повернутися через популярні газети «Вісті ВУЦВК» та «Селянська правда» у масових читаннях, а то й у переповідках.

Ось датований 1924 роком «Випис з протоколу загальних зборів сіл Менжелії і Пісок (на Кременчуччині)»:

«Заслухавши читання фейлетонів письменника Остапа Вишні «Профос», «Земля обработки требуеть» і «Селотехніка», ухвалили: надіслати привітну телеграму Остапові Вишні від сірих і білих обличчів жінок селянок за те, що він уміє так гарно вникати в наше селянське життя. З пошаною до Вас 81 баба».

Письменник відповів:

«Не маючи змоги особисто обняти моїх усіх 81-у дорогу для мене «бабу»-селянку за їхнє привітання, дозвольте це зробити за допомогою Вашої поважної газети...

Вісімдесят одне сердечне спасибі...

Хай живуть усі українські «баби»-селянки!

Я ніколи не забуваю, що я так само від «баби».

У цих давніх, зворушливо-наївних рядках постає перед нами і народна доля, і органічна причетність художника до цієї долі,— і через гумор, і через лад, і через колективістську етику.

Народ будував нове життя, і Вишня теж іронічним словом розчищав завали неосвіченості, бюрократичних викривлень, комчванства. І говорив письменник не лише про пережитки минулого, а й таврував пережитки майбутнього. Скажімо, монологом керівничка з гуморески «Про чистку апарату на селі»:

«Коли який-сь контрреволюціонер і сволоч заявить, що я щодня п'янствую, що я реквізував для канцелярії сільради у Иваненчихи пару поросят, пуськай знає єтот контрреволюціонер, що за сильна пролетарська власть, которая зітреть усіх своїх ворогів на порох, а вон, сукин син, лежатиме у яру з простреленою головою з оцього самого куцана!»

Звичайно, сучасний агропром незмірно шляхетніший, культурніший і реквізує для своєї канцелярії не з обрізом, а елегантно, через банк, та все ж лишається нахлібником на шиї селянина, тобто подібний до того керівного апарату, що його Вишня рекомендував не плутати з самогонним апаратом. Хоча «корисність» однакова.

Письменникові це пригадають.

Пише як дише. Це визначення уособлює не багатьох митців. Остапа Вишню безперечно. Сміх його п о л і ф о н і ч н и й. Читаєш і майже не помічаєш, що веде тебе мудрий оповідач. Бо він діє не десь нагорі, а серед громади, він заходить у велелюддя й виходить з велелюддя, а звідси оригінальний перебіг дії, лагідний жарт і нищівна саркастична фраза, ліричний відступ і відлуння пісні, багатоголосся і різнобарв'я. Грані ситуації і грані характерів переплітаються, протидіють, викрешуючи іскри комічного. Новели «Ярмарок» і «Зенітка», іронічна фантастика «Діла небесні», памфлет «Визволителі з самостійної дірки», фейлетон «У ніч під Новий рік», гумореска «Дикий кабан, або вепр» — усе це класика, і все це об'єднується простим словом «усмішка». А втім, і не зовсім простим, бо ж закріпилося у літературознавстві. Вишнева усмішка — це український феномен комічного, народна сміхова традиція в русі.

II

Століття Остапа Вишні. Якось і не віриться, бо чув і бачив Павла Михайловича не один раз. Такий щасливий збіг обставин: жили в одному під'їзді. Це Київ, вулиця Леніна, 68. Це сорок четвертий рік, ще війна, і Остап Вишня повернувся додому, по суті, з небуття. Я прослизав у двері під цифрою «21» слідом за невідпорною ходою поета-фронтовика Платона Микитовича Воронька, який після госпіталю тимчасово проживав у нашій сім'ї, а з Вишнею сердечно здружився.

Смішно говорити про якісь літературні моменти. Мене, худющого евакуаційного переростка, вів до Вишневої господи продовольчий інтерес. І хоч тут теж було й холодно, й голодно, але завжди ділився навпіл сухар або перепадала пігулка сахарину — синтетичного американського цукру. Заради виправдання слід сказати, що «Зенітку» я знав напам'ять і розумів, можливо, інтуїтивно, що Вишня — це незвичайне, а головне — добре. Не можна було не запам'ята-

ти усмішки Павла Михайловича, незмінно лагідної, але й незмінно сумної: вона ніби пробивалася крізь глибоку зажуру.

Усмішку пам'ятаю, а знамениті дотепи Вишні доносилися до вух тільки у переказах старших: «Фронтовики-тиловики взяли Ташкент», «Хочу написати Анну Кареніну, але щоб вона не кидалася під поїзд», «Талант як гроші, коли вони є, то вони таки є, а коли їх нема, то їх таки нема», «Оце небоскрьоб? Недоскрьоб, хлопці, недоскрьоб», «І чого лише в цьому магазині нема! М'яса нема, масла нема, пива нема...», «Так мене люблять, так люблять, в одному місці стоп-сигнал відкрутили, в іншому — фару на пам'ять залишили...»

Бував я у господі Вишні і пізніше. Це вже на вулиці Червоноармійській, 6. Тут берегла пам'ять Варвара Олексіївна Губенко-Маслюченко, дружина і рятувальниця письменника, відома актриса. З дозволу господині я порпався у старих течках, намагаючись знайти щось неопубліковане.

— Що ж шукати, як усе розшматували на дисертації,— докинула Варвара Олексіївна.

Та я вірив у свій журналістський нюх. І незабаром видобув стару анкету. Невже ніхто нею не зацікавився?

— Ні,— подивилася Варвара Олексіївна.— То домашній жарт. І взагалі таке навряд чи надрукують.

Її сумніви були зрозумілі. Короткочасна відлига переходила у застійне болото. І все ж анкета члена Літературного фонду з'явилася у журналі «Ранок» (1966, № 9). Звичайно, перший примірник Павло Михайлович заповнив колись як годиться. А на другому пожартував. Штрихи Вишневого гумору цінні у будь-якому вигляді. Отже, говорячи сучасним стилем, ліворуч — бюрократичні запитання, праворуч — неформальні відповіді.

«Образование:	Никакейшего.
Соцпроисхождение:	Из цадиков. И из ксендзов. И из попов римских.
Бывшее сословие:	Герцог.
Место рождения:	Кровать.
Национальность:	Безусловно, грек.
Партийность:	Беспартийный, но за.
Принадлежность к ВЛКСМ:	Стар, по-моему.
Жанр:	Ужасно веселый.
Литературный стаж:	С детства.
Место постоянной работы и должность:	У своїй хаті.
Среднемесячный заработок:	Один мільйон (хочу!).
Семейное положение с перечислением находящихся на иждивении:	Жена, очень шатенка. Все члены семьи очень хотят, чтобы я не был на их иждивении.
Жилищные условия:	Очень хорошо, когда промываешь из ведра. А вообще есть количество комнат и их метраж.
Телефон:	Очень нет.
Основные литературные произведения:	1. «Война и мир» Толстого. 2. «Евгений Онегин» Пушкина. 3. «Слово про рідну матір» Рильського. 4. Чего-нибудь, быть может, напишу».

Ця пародія на анкету, а ширше — на протокольне життя побудована на грі перебільшення й змешення, «аристократичного стилю» й просторіччя. Та опосередковано вказує ця «анкета» і характерну Вишневу рису — скромність самооцінки, поруч високе призначення. Таким був у житті і на смертельних порогах король тиражів, тонкий знавець творчості Пушкіна і Шевченка, Котляревського і Гоголя (особливо!), Чехова і Стефаника, Марка Твена і Шолом-Алейхема. Дружбою з Вишнею вважалися мудреці й правдолюби Рильський, Довженко, Яновський, у короткочасних зустрічах йому одразу відкрив своє велике і вразливе серце Маяковський.

А тепер слід пояснити те, що не помітить лише дуже наївний читач. Десятилітнє мовчання Вишні.

У тиху культівську епоху парадоксальне «приречений на успіх» ототожнилося з некрологічним «приречений взагалі».

Безжальна сталінська машина перемелювала і коріння, і крону, полишаючи голу довбню «єдиного і непогрішимого».

Все мало завмерти. Або вмерти.

III

Репресії на Україні почалися задовго до масового винищення кращих більшовицьких сил країни у 1937 — 1938 роках.

Долю мільйонів українських селян, які загинули голодною смертю в сітях колективного закріпачення, розділили й інтелектуали.

На цьому тлі плідно розмножувалися звульгаризовані амеби. Один з таких літературних «мікроорганізмів» не забарився підкинути у пресу фіскальний трактат «Що

таке Остап Вишня?» Відкритий донос тримався на елементарній словесній еквілібристиці: самовикриття гротескових антигероїв... приписувалося письменнику! Скажемо принагідно, що цей воронний прийом вульгаризаторів, які весь сенс соціалістичної літератури звели до белетризованого «одобража» директивних циркулярів, так от, цей примітивний трюк діє і донині.

Зрозуміло, по Остапа Вишню прийшли.

Улюблена дочка письменника — Мурнетка, Маша, Марія, як він її називав,— показала мені нещодавно сумну реліквію. Листок календаря від 26 грудня 1933 року. На ньому поспішний напис олівцем, зроблений рукою Варвари Олексіївни: «Арешт 7 або 8 г. вечора».

За гіркою іронією на цьому самому календарному листку видруковано гасло: «Призов ударників до літератури — відбиток велетенського піднесення, відбиток культурної революції в країні».

«Ударник» був — слідчий Бордон. Були і «відбитки». Відбитки пальців у слідчій справі і відбитки «ударника» на тілі ні в чому не винної людини.

Справа була інспірована так примітивно, безглуздо,— організація замаху на одного з керівників республіки,— що Вишня спромігся навіть пожартувати:

— З таким же успіхом ви можете звинувачувати мене у посяганні на честь Рози Люксембург.

Бордон реготнув і тут-таки жорстко відкинув хоч якусь гру у законність: «Ви маєте зникнути з суспільної арени, і все!»

І Остап Вишня зник у таборах Печори. Дружина і дочка поїхали за ним, але їх завернула до Архангельська. Довгі-довгі роки вони розшукували і чекали чоловіка й батька. Сімейна пам'ять зберегла два епізоди, коли Остап Вишня дивом врятувався від розстрілу там, у білій німотності. Перший раз люта сніговиця надовго затримала етап до табору, з якого не повертялися. А коли добрели туди, новий комендант не прийняв «з/к. вскія, Захарія Кузьмича», пославшись на те, що все попереднє табірне начальство розстріляне. Вдруге колвоір упав на підорозі від гострого нападу апендициту, і фельдшер Губенко та ще один приречений дотягли його і гантівку до табору. «І це вороги народу?» — мовив сам собі комендант і відправив обох на полегшені роботи.

Ні сім'я, ні віддані друзі не забули Остапа Вишню. Але що вони могли вдіяти? І таки сталося третє диво. Як і хто дійшов з проханням до самого «хазяїна»? Ланка за ланкою дослідила це Варвара Олексіївна Губенко-Маслюченко з допомогою Бажана. Довженко умовив Хрущова, а Хрущов умовив Самого. Так 3 грудня 1943 року Остап Вишня повернувся із небуття.

Про ці дні вже у мирний час Вишня розповів з подробицями московському колезі Леоніду Ленчу. Саме подробиці і викидалися з кількох книжок Ленча. І лише нині сповідь прозвучала саме так, як збереглася у його пам'яті:

«...прижився я в одному північному таборі, живу собі потихеньку, лікую людей, як вмію, і лічу роки. І єдина у мене думка, щоб не зірвали мене в етап, бо я розумів, що етапу з моїм здоров'ям мені не витримати. І раптом надходить розпорядження: ув'язненого Остапа Вишню перегнати з Півночі на Далекий Схід, на Колиму, в тамтешні табори. Ну, думаю, кінець! Знаєте, що мене врятувало? Начальник нашого табору виявився давнім моїм читачем. Він теж розумів, що етап для мене — кришка! І вирішив хоч на який-небудь час мене зберегти. І прикинувся таким собі, розумієте, формалістом. Моє прізвище справжнє — Губенко, а Вишня — псевдонім. Ну, він Павла Михайловича Губенка і не зачепив...

Почалася війна. А я все сиджу в тому ж північному таборі. І раптом знову надходить розпорядження з НКВС — з Москви. Тут уже ні до чого не причепишся, все вказано точно: «Ув'язненого П. М. Губенка (Остапа Вишню) препровадити до Москви». Привезли мене, раба божого, посадили до «чорного ворона» й запхали у Бутирку. Наступного дня знову саджають до «воронка» й знову кудись везуть. Виявилось, на Луб'янку. Сів. Сиджу... Час іде — місяць, другий, третій, четвертий... А тут розігралась у мене виразка шлунка... і потрапив я з Луб'янки до клініки лікувального харчування професора Певзнера, куди мене поклали під чужим прізвищем (під прізвищем Крохаля П. М. розшукала Остапа Вишню в цьому інституті дочка Марія, яка вчилася на той час у Москві. — А. К.).

Одного прекрасного дня приходить медсестра й каже: «Хворий, ідіть купатися, ми вас виписуємо». Пішов, викупався, сів до рідненького «чорного ворона» (він уже тут як тут) і приїхав у Бутирку. Приїхав, наглядач каже: «Ув'язнений, ідіть купатися!» — «Та я ж тільки...» — «Разговорчики! Марш!» Пішов, викупався, сів до камери. Раптом з'являється інший наглядач: «Ув'язнений Губенко, вас переводять до іншої тюрми, ідіть купатися!» — «Та я ж сьогодні вже двічі...» — «Разговорчики! Марш!» Пішов, викупався, сів до «воронка» і поїхав на Луб'янку. Прийняли мене на Луб'янці, оформили, як належить, і знову: «Тепер ідіть, Губенко, купатися!» — «Та я...» — «Разговорчики! Марш!» Пішов, викупався, вчетверте за цей день гігієни і здоров'я...»

Потім Остап Вишня з новеньким паспортом йшов по Москві, й ноги самі привели його до готелю «Новомосковський». Тут його зустрів Максим Рильський. А незабаром вибухнула «Зенітка», вистраждана вночі і записана вранці у місті Ранненбург Рязанської області, у тісній кімнатці дружини. Вишня повернувся. Повернувся назавжди.

Життя і слово письменника злилися з долею і мовою народу.

У перебудовчому двобої по-новому спалахнула його сміхова енергія.

Класики тому і класики, що залишаються сучасниками наступних поколінь.

Остап Вишня залишив нам усмішку. Як надію.

АНДРІЙ КРИЖАНІВСЬКИЙ

З листів до редакції

Рідна мова

●

А КОРІНЬ ЗЛА — В БАЙДУЖОСТІ

Добре, що майже в кожному номері подаєте читацькі листи, осудливі й гнівні, пройняті болем за долю рідного слова, його завтрашній день.

Читати ці послання приємно і водночас трохи сумно. Приємно, бо засвідчують вони нашу неміру любов і повагу до української мови, яку недаремно величають і калиновою, і солов'їною, і співучою. Сумно, бо такі публікації самі по собі вже означають, що з мовою діються негаразди. Та хоч би як там було, прокидаємося від летаргічного сну, мовби заново проходимо школу патріотизму та інтернаціоналізму, осягаємо їхню нерозривну єдність. Нині, коли взялися гуртом за проблеми розвитку мови, шансів на їх розв'язання, безперечно, побільшало.

Оці проблеми — наш спільний біль, та шукаймо корінь зла в нашій власній байдужості, інертності. Передовсім це стосується до нас, освітян. Завинили ми перед мовою, ой завинили, а хто й зовсім відцурався! Гірко про це говорити, викликати вогонь на себе, та хіба неправда, що школа повністю довірилася в «мовному» вихованні татам і мамам, отим, яких називають «середнім» поколінням і яке зовсім недавно робило «неперспективними» не тільки малі села, а й рідну мову? Саме це покоління, користуючись правом добровільного вибору, пише сумнозвісні заяви: «Требую звільнити мого сина (доньку) від української мови»... Батьки таким чином прагнуть полегшити своїм «чадам» життя, звільнивши їх від двох навчальних дисциплін, і, отже, духовно обкрадають нащадків. Біда в тому, що подібні непоодинокі заяви «мережать» здебільшого українці, до того ж освічені, що переїжджають до Криму з Черкащини або Сумщини. Ще більша біда, коли замість копіткої роз'яснювальної роботи директори шкіл підписують такі заяви. Щоправда, останнім часом у кримських селах проблема української мови не стоїть так гостро, як у великих і малих містах. Приміром, у нашій і сусідніх школах приїжджі з інших союзних республік, які ніколи не знали української мови, приносять заяви з проханням дозволити дітям вивчати мову народу, на землі якого вони житимуть. Якби ж так було всюди... Оці факти навертають на думку: пора нарешті переглянути питання добровільності вибору вивчення мови в наших школах. Хіба людина стає біднішою від того, що знатиме більше мов?

Любов і повага до мови наших дідів і прадідів у тих, хто сьогодні вирушає в дитячий садок чи до школи, залежить насамперед від учителя словесності і вихователя, їхньої майстерності, бажання працювати краще, від їхнього культурного рівня, зрештою, від совісті. Можу навести десятки прикладів, щоб потвердити думку: школі бракує справжніх словесників, які відповідали б цьому високому званню і навчали із захопленням. Звідки візьметься в учнів ота любов, коли багатьом з нас бракує філологічної ерудиції, методичної підготовки? Не всі вміють захопливо розповідати, цікаво будувати бесіду з дітьми. Наше мовлення вражає своєю бідністю і невиразністю, нерідко далеке від досконалості, засмічене просторічними елементами, русизмами, позбавлене емоційності, бо, на превеликий жаль і подив, читаємо мало, менше добросовісного десятикласника. І не тільки тому, що вільний від уроків час забирає марудна, непотрібна перевірка учнівських зошитів до години ночі, а й те, що хороша книга для вчителя за сімома замками. Чи не парадокс, що вчителі, сівачі розумного, доброго, вічного, живуть на голодному книжковому пайку? А це ж відбивається на духовному житті і наставників, і вихованців. Як опановувати українську мову і літературу, коли, скажімо, в нашій школі (та й не тільки в нашій, це болюче місце, знаю, типове для всіх шкіл) не вистачає навіть програмної літератури рідною мовою? У бібліотеці тільки чотири примірники «Прапороносців» — українською і двадцять два — російською. Обмаль мовою оригіналу творів М. Стельмаха, М. Рильського, О. Довженка, П. Тичини, І. Драча, Д. Павличка, Л. Костенко, а твори

українських класиків бібколектори частенько надсилають в перекладі російською мовою. Спробуйте без мови — краси і сили художнього твору — виховати інтерес до українського слова, заохотити дітей читати класику та сучасних авторів? На всю школу по два-три примірники тлумачних і спеціальних словників! Чомусь зникли зошити з українським написом «Зошит» і з портретами видатних письменників.

Чи ж випадково при анкетуванні школярі нечасто називають серед улюблених навчальних предметів українську мову і літературу? Завинили в цьому не тільки вкрай обмежений книжковий фонд бібліотек, урізані навчальні програми з рідної мови і літератури, інші болючі вади, а й у першу чергу наша байдужість до цього важливого шкільного предмета з такими невичерпними і благодатними можливостями, ставлення до нього вчителів і дирекції шкіл як до чогось другорядного, майже необов'язкового, зрештою, сухі і нудні уроки. Як читаємо газети й журнали Спілки письменників України? А ніяк. Скажімо, у чотирнадцяти школах нашого району працює майже півтисячі вчителів, з них двадцять два — української мови і літератури, а передплачують цього року журнали «Вітчизна», «Жовтень», «Київ», «Всесвіт», «Дніпро», «Україна», газету «Літературна Україна» одиниці. Якщо вже самі словесники нехтують письменницькою періодикою з гарячими, як саме життя, публікаціями, то що вже казати про учнів і батьків!

Анітрохи не перебільшую і нікого не хочу образити, з болем констатую ці факти, почерпнуті з нашого освітянського життя. Цілком упевнений: учителем словесності може стати не кожний, є люди, яким просто-таки протипоказано бути на цій відповідальній роботі. Своїми нудними уроками, як сказав поет, «без божества і без натхнення», вони викликають на ціле життя алергію до слова. Є в кого, звичайно, повчитися. Я міг би назвати словесників, справжніх носіїв духовної культури, котрі працюють в школах не тільки нашого району. Але ж їх так мало, а до творчої праці кожного ой як далеко!

Отож, шановне товариство, будьмо самі щиро зацікавлені у процесі повернення рідного слова, не киваймо на «об'єктивні обставини», а запалімо в дитячих серцях іскорки творчості, інтересу, розбудімо почуття, думки, і діти неодмінно полюблять мову Шевченка!

ВАСИЛЬ ЛАТАНСЬКИЙ,
вчитель української мови і літератури, директор Прудівської середньої школи Кримської області

ЧИ МИ БЕЗПАМ'ЯТНІ?

Уклін шановній редакції!

З інтересом, хвилюванням і навіть тривогою вчитуюсь у рядки рубрики «Рідна мова».

Чи ми й справді стали найбезпам'ятнішою нацією, відвернувшись від батьківської мови? В жодному спеціальному навчальному закладі не ведеться викладання по-українськи. Навіть у тих, які ніколи не посилають своїх випускників за межі України. А як же, скажімо, в кулінарному училищі можна навчитися готувати українські національні страви? Вони ж просто забудуться, і вже зараз ми не знаємо, що то були у Котляревського за «сластьони, коржики, стовпці» і подібне. Чи не тому саме українські школи стають нікчемними, щоб не сказати «тупиковими»? Українську школу уже не відкриєш, а от класи при школі можна було б відкрити, та, можливо, ще й з поглибленим вивченням української в деяких із них (так, як є поглиблене вивчення математики, англійської, російської мов). А в спеціальних навчальних закладах можна було б формувати одну із паралельних груп, де викладання хоч би частини предметів велося по-українськи.

За кілька десятиліть я у своєму місті жодного разу не бачив у кінотеатрі фільму українською. Цікаво, чи випускаються у прокат фільми українською мовою? А можна б випускати. Зрозуміло, що не всі сприймуть український фільм, але в рекламі треба зазначати, що фільм демонструється по-українськи, і тоді його прийдуть дивитися ті, хто знає українську або цікавиться нею.

Нещодавно був у Харкові. Там у метро впровадили оголошення двома мовами. Але дивно: «Площа Радянська», і відразу в перекладі: «Площадь Советская». Як же це? Власна назва перекладається?

А чому б не проводити свята 8 Березня, 1 Травня та й концерти до цих свят по-українськи? Або хоч у якійсь частині свята звучала б рідна мова. А хіба не можна свято квітів або день міста провести по-українськи, використавши традиції, фольклор, сучасну творчість?

Може, й журналові належало б зайняти активнішу позицію в час передплати, тим паче що він став цікавим і обіцяє бути таким і надалі.

С. А. КАРПЕНКО

Кривий Ріг

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

ТОМ ПЕРШИЙ ДО РОКУ 1625

II

ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ.

Виводи козаччини — давні й новіші. Козакування як побутове явище й козацьке ім'я. Козаки і козакування в першій половині XVI ст. Відносини до нього місцевої адміністрації й центрального правительства. Плани Вишневецького.

Складний процес, яким творилася й формувалася козаччина, неясно представляється навіть репрезентантам сучасної історіографії, при всіх матеріалах, якими вони розпоряджають; тим менше міг бути ясним старим книжникам і ученим, яким хотілося дати відповідь сучасній суспільності на питання, як виникло се найбільш колоритне, найбільш характеристичне, блискуче й голосне явище українського історичного життя. Вони бралися за рішення сього питання тоді, як се явище не тільки скристалізувалося вповні, набуло незвичайної екстенсивної сили, стало великою й впливовою суспільною верствою, а й покрило собою інші суспільні верстви, стало репрезентантом української народності par excellence, подібно як «народ шляхетський» репрезентував сучасну народність польську. І таке всенародне значення козаччини в зв'язку з незмірно оригінальними прикладами козацького устрою, козацької стихії, що так різко відрізняли її на тлі загального поневолення народних мас і України, й інших сусідніх країв — Білорусі, Великорусі, Польщі. Сей контраст поневолення і свободолюбного козацького духу й устрою — все се передусім мусило навівати гадки про якусь етнічну окремішність козаччини, ідеї «козако-руського народу», як осібної етнічної групи.

Такі теорії етнічного походження козаччини були досить наручні змаганням її репрезентантів до спеціальних свобод і привілегій, тому знаходили пригожий грунт в українській суспільності. Один з пізніших «літописців» української козаччини Рігельман досить сильно виступає против виводів козаччини від різних народів, або «отъ древнихъ нѣкихъ вольныхъ людей, кои якобы не принадлежали ни къ какому владѣнию». «Для того не почитаютъ себя, чтобъ они подлинно были изъ русскихъ людей или же бывшіи подданные», а се чинять тому, бо хочуть представити «якобы и донынѣ были по тѣмъ древнимъ народамъ вольные и никому не принадлежащіе». З становища суспільної психології ознака досить цікава

Продовження. Початок див. «Вітчизна» 1989. № 1

і можна справді думати, що такі мотиви суспільного характеру причинялися до переваги теорій етнічної окремішности козаччини над теоріями етимологічними, яких теж не бракувало. Так виводили ім'я козаків від «кози», що вони були легкі як кози або що вони лазили ніз в степах; від «коси» — «то есть отъ остроты и понятиости козацкой». Але вже один з найраніших репрезентантів «ученої» козацької історії Григорій Грабянка (1710 р.), вичисливши кілька етимологічних чи етіологічних виводів, відкидає їх чи лишає на другім плані, а во главу угла кладе вивід від козар — «древнѣйшаго рода скифска, идущаго отъ племени перваго Афетового сына Гомера». («Аще же Веспасиян Коховский и от козъ дивиих (диких) козаковъ нарицаеть, яко тѣмъ скоростію до брани сооружаются и тѣхъ ловомъ наипаче упражняются, но приличнѣе Стрикоаский проименованіе производитъ, глаголющи, яко отъ древниго своего изящного вождя Козана, егоже промысломъ многажды Татаръ побѣждаху, козаками нарицаются. Алексaндеръ Гвагиньи отъ свободы ихъ тако нарешихся разумѣетъ быти, занеже праотцы ихъ отъ доброй воли охотнѣ на брань исходжаху». Князь Мишецький передав нам в своїй «Исторіі о козакахъ запорожскихъ» записаний від запорожця в 1730-х роках переказ про славного стрільця Семена, що, мовлив, назбирав козаків і з ними осівся на Низу, а пам'ять про себе лишив, мовляв, в назві «Семенового рогу» (на Бузькому лимані.— М. Г.). Притім козари, розуміється, являються слов'янами і «малороссійськіе вои Козароаъ нарицаніе мало что перемѣнивши, въ мѣсто Козаровъ Козаками именуются». З часом галерея предків української козаччини розширялася й збільшувалася: відшукано Казахію у Костянтина Порфирородного, кавказьку Гірканію, що в перекладі має значити «Козакію» (hircus — цап), літописних касогів. Але вивід від козарів зістався при найбільшій популярності завдяки визначній ролі, яку сей нарід грає в нашій літописній традиції, та досить широкому розповсюдженню сього імені в хорографії (місцеописанні.— Ред.) України. Дотепу й ерудиції різних козацьких літописців полишалося широке поле для всяких заходів у зв'язуванні сих псевдоісторичних предків української козаччини з її дійсними історичними початками. Рекорд побив, безперечно, автор «Історії Русів», бо у нього старі козари являються попередниками козаччини не тільки по імені, а і в подробицях організації: се було козацьке військо, а інші українські племена грали роль посполитих XVIII ст., і хозярська дань IX ст., описана в літопису — се датки київських посполитих на удержання козаків. («Сіе названіе (Козаріа) получили наконецъ и всѣ воины славянскіе, избранные изъ ихъ же породъ для войны и обороны отечества, коему служили въ собственномъ вооруженіи, комплектуясь и перемѣняясь также своими семействами. Но когда во время военное выходили они внѣ своихъ предѣлоа, то другіе гражданского состоянія жители дѣлали имъ подмогу и для сего положена была у нихъ складна общественная или подать, прозвавшаясь наконецъ съ неудовольствіемъ: дань Козарамъ». — М. Г. (Si non e vero...)

Супроти таких гучних генеалогій козаччини від Ноєвих синів в простій лінії зіставлялися на боці скромні, але вповні реальні замітки про утворення козаччини, які знаходимо у старших письменників. Так популярний на Україні «Гвагнін» (Алексaндер, 1534—1614 рр.— польський хроніст.— Ред.), оповівши про похід Лянцкоронського під Білгород, що, від Бельського почавши, вважався історичним початком козаччини, з притиском піднесла, що козаччина почалася от з таких охочих людей, яких зібрав Лянцкоронський. Оповідання се повторив потім укладчик Густинського літопису, додавши до того етимологічну фантазію: «И потомъ бранилюбивый сей народъ, засмаковавши себѣ зъ добычъ, поставиша себѣ старѣйшину з-посеред себе, нарицаемаго козака, от него же и сами потомъ козаками нарекоша ся». Але такий простий і прозаїчний початок не вдоволяв українських патріотів XVIII століття, і вони зіставалися при тих хитрих етнографічних виводах.

Але хоч які наївні й непевні були сі генеалогії козаччини, а кожнім разі інтересне й характеристичне для української історіографії XVIII століття — се бажання зв'язати початки козаччини з староруськими часами, поставити їх як репрезентантів політичного українського життя в тісні зв'язки з Київською державою, з політичним життям староруських і переходових часів. Сим стара історіографія наша і ті праці, які писалися під її впливами, відрізняються досить

різко від того, що писалося під впливом традиційних поглядів на українців як на чужородців — черкас. Сей другий погляд, задокументований для XVI ст. старою глосою Воскресенського літопису про чорних клобуків — предків козаків черкас («все черные Клобукы, еже зовут ся Черкасы»), на різні способи потім розроблявся в російській історіографії. (Наприклад, Болтін оповідає (фантазує), що Ахтирські слободи в Курщині були залюднені «черкасами»; вони по їхньому знищенню втекли до Канева, оселилися тут і поставили город Черкаси.— М. Г.). А своє канонічне завершення знайшов він у її найавторитетнішого репрезентанта в формі досить рішуче висловленого здогаду, що козаки були зрусілими потомками чорних клобуків. Торки й берендії, каже він (Болтін), інакше звались черкасами й козаками, вони затримались на неприступних островах Дніпра і, розмножені припливом утікачів-тубільців, прийняли їхню віру й мову, стали обороняти ті краї від татар і турків; від їхнього імені дістало своє ім'я місто Черкаси.

Ім'я дніпровських Черкас, без сумніву, має центральне значення в розвою сих теорій і поглядів. Ім'я звучало і звучить як назва якоїсь колонії, осади черкаської; подібність імені пригадувала кавказьких черкасів (черкесів) і нічого неможливого не було в тім, що справді якась купка кавказьких черкасів, захоплена якимсь рухом кочовників, звлетіла сюди й лишила тут своє ім'я. Як і коли се сталося в XVI ст., по стількох перемінах і переворотах колонізаційних, очевидно, не мали поняття. Історія, записана ревізорами в 1552 р. від канівських міщан про «початок Черкасів і Канева», має вповні легендарний характер, хоч і приймається більш або менш серйозно сучасною історіографією. Канівці оповідали, що великий князь Ольгерд, здобувши Кафу, Перекоп і черкасів п'ятигорських (кавказьких), вивів відти черкасів з їхньою княгинею і головну частину їх посадив на Снопороді за Дніпром, а іншу частину в Черкасах, в снопородців перейшов у Канів. Се говорилося на те, аби оправдати претензії канівців на задніпрянські уходи, і дуже тяжко відрізнити, що тут може бути дійсним відгомоном подій, а що — умисним комбінуванням ex post для вказаної цілі. В кожнім разі, оселення Черкас було річчю такою давньою, що в середині XVI ст. не можна було мати про се ніякого докладного поняття: звісне оповідання старшого русько-литовського літопису представляє, що вже під час першого походу Вітовта на Україну Черкаси були досить значним замком, так що їхнє оселення треба класти або на перші початки литовської окупації, або, може, ще скорше — на часи передлитовські. У людності про таку давнину не могло лишитися ясної пам'яті і, дійсно, подробиці канівського оповідання вповні легендарні (похід на Кафу й Кавказ, особа Ольгерда, перехід людності з Снопороду до Канева). З другого боку, осадження сеї черкаської колонії, коли б воно не було, з погляду етнічного було, очевидно, таким же малозначним фактом, як і осадження яких-небудь «козарів», «печенігів», «ятвягів», яких досить має наша топографія. Якогось сліду оселення більшої маси черкасів ми не маємо, та скільки б їх не було, вони мусили розгубитися, розсіятись майже без сліду під час різних колонізаційних пертурбацій, так що при кінці XV і в XVI ст., в кожнім разі, не могло бути мови про якусь черкаську колонізацію на Подніпров'ї.

Але замок черкаський з кінцем XV ст. стає осередком пограничної української вольниці, яка своїми зачіпками з татарами та всякими стрічними і переїжджими (в тім числі і з московськими послами та купецькими караванами) робила багато шелесту. Етнічна форма його імені, привична московському вуху, що знало добре черкасів п'ятигорських, надавалась дуже добре для означення сеї нової, а голосної вольниці. І так «черкаські люде», або просто «черкаси» стало означенням для української козаччини в московських кругах, а своєю назвою викликаючи в уяві поняття чогось чужорідного, піддало московським книжникам ідею зв'язати сю пограничну людність з чорноклобуцькою, що жила в тих же околицях в XI—XII ст. Російські ж історики XIX ст. постаралися без ближчого аналізу фактів і обставин надати сій старій гіпотезі наукообразну форму і стали виводити українську козаччину від чорноклобуцької людності, хоч вона під час колонізаційних переворотів XIII ст. мусила розсіятися й зникнути без останку.

Згодом, коли вияснився татарський початок козацького імені і деяких козацьких термінів, з одного боку, з другого боку, стала відомою татарська колонізація у Великому князівстві Литовському, стали з'являтися проби поставити

справу козаччини в зв'язку з татарською колонізацією. По аналогії з татарською колонізацією Литви гіпотетично припускали аналогічну татарську колонізацію в Київщині за часів Вітовта і пізніше, і від сеї татарської колонізації виводили перші початки або й перші кадри козаччини. Вповні сі теорії розвинулися в новіших часах, в історіографії російській і польській. Дарма що тепер, при розмірно значнім запасі документального матеріалу, ми можемо констатувати зовсім виразно, що Київщина ніяких скільки-небудь значніших слідів татарської військовослужбової колонізації не має; що українська козаччина зовсім не представляє з себе в своїх початках якоїсь суспільної верстви чи класу, і що український козак в тих початках, як чоловік бездомний і неосілий, являється *антитезою* військовослужбовому татарину Великого князівства Литовського, державцю певної маєтності, репрезентанту військовослужбового володіння, і що скільки-небудь визначної турецько-татарської домішки серед української козаччини в тих часах зовсім не можна вказати.

З другого боку, одначе, впадала в певні крайності і українська історіографія: всупереч сим виводам української козаччини від чужородних етнічних початків, стараючись привести її в генетичний зв'язок з формами й явищами давнішого староруського життя. Ненаукові виводи від різних подобоіменних народів вона відкинула уже з початками XIX ст. і звернула свою увагу головно на внутрішній зміст козаччини як реакцію народного життя против польських державних і суспільних форм (особливо з серединою XIX ст.). Зовсім справедливо констатувала вона в козаччині, як вона розкривається перед нами в пізніших часах, з кінцем XVI ст., українську народну стихію, форми й тенденції народного життя вповні аналогічні з тими, які розкриває перед нами життя староруське. Але при тім ретроспективно перенесла вона сі суспільно-політичні, громадські форми козацького устрою з початків XVII на початки XVI століття. Вона заговорила про громадський устрій козаччини на переломі XV і XVI ст., про козацькі самоуправні громади з радою козацькою й народоправними гетьманами на чолі. Козаччина від своїх початків виступає тут як узброєна громада (община) староруських часів, тільки під новим, татарським, іменем. Се була антиципація аналогічна з іншою — перенесенням на початки XVI ст. пізнішого козацького устрою XVII ст.: преємства гетьманів, поділу козацького війська на полки тощо, що з'являється уже у старших українських літописців XVIII ст. і доживає в більш або менш ослабленій формі до кінця XIX століття. Менш різка, делікатніша, ніж вона, ся теорія козацького громадського устрою кінця XV і початку XVI століть в ослаблених формах живе донині в українській історіографії і близьких їй по духу кругах. І на загальнім тлі її виникають різні спеціальні теорії, що силкуються зв'язати козаччину в її перших стадіях з тим або іншим явищем староруського життя, сеї або іншої форми його. Така теорія козацько-княжа, що в паралелі староруським громадам з князями на чолі представляє козаччину на переломі XV—XVI століть (в книжці XV—XV — явна друкарська помилка,— Ред.), як озброєні народні громади під проводом місцевих князів-гетьманів. Теорія протикнязівська, що зв'язує козацькі громади з противокняжим рухом XIII ст. і тими громадами, що виломлювалися з князівсько-дружинного устрою й піддавалися під безпосередню власть татар, щоб спекатися князів. Теорія бродницька, що зв'язувала козаччину з бродниками передмонгольських часів тощо.

Всі сі теорії не раз дуже справедливо і влучно вказували на *аналогії* козацького устрою, його тенденцій й відносин до інших політичних чинників (наприклад, аналогія уходницького життя XVI ст. з бродниками XII—XIII століть, відносини козаччини XVI—XVII століть до польсько-шляхетського режиму і відносин громад XIII ст. до князівсько-дружинного устрою, козацький громадський устрій і громадсько-вічовий лад староруських часів). Але генетичного зв'язку тут нема й бути не може по тій простій причині, що козаччина на переломі XV—XVI століть не була ані організованою суспільною верствою, ані творила громад, і всі говорення про козацькі громади на початку XVI ст. і їхній «вічовий», самоуправний устрій переносять на початки XVI ст. явища, які мали місце доперва при кінці сього століття, як я тільки що сказав.

Коли ми хочемо собі здати справу з походженням козаччини — як і коли вона зародилася, як розвивалася й формувалася,— ми повинні докладно розрізняти різні сторони сього питання. Мусимо відрізняти козаччину як побутове явище і як певну організовану суспільну верству, правно-суспільний інститут; з другого боку — розрізняти козаччину як явище і її терміни, з якими вона спеціалізується і кристалізується.

Козаччина як явище побутове знане нам з часів староруських. Своє козацьке ім'я в тім матеріалі, яким розпоряджуємось, дістає вона з другої половини XV ст. А формується в певну суспільну верству протягом цілого XVI ст. І певні організовані форми й певне правнопризнане значення дістає аж на переломі XVI і XVII століть. І тільки з кінця XVI ст. про козаччину можна говорити як про певну суспільну групу, організацію, міркувати про козацький устрій, козацькі громади, управу тощо.

Як явище побутове, ті прояви українського життя, які в XVI ст. стають нам звісними під технічною назвою «козацтва», старі, як Україна. Се результат відвічної боротьби побуту осілого, хліборобського з хижою, розбійничою, кочовою людністю степів, що віками тягнеться все в нових і нових формах, в нових відмінах на тій же території України. І коли полишимо на боці часи давніші і будемо триматися тільки історичних часів нашого народу, ми на кожнім кроці будемо стрічатися з попередниками української козаччини XVI ст. І сі степові бродники, українська людність Чорномор'я, вибита з обставин культурного, осілого життя кочовим потоком, віками співжиття серед кочових орд, приладжена до обставин сього тривожного, напівдикого життя, загартована й войовнича, а заразом неминучо здичіла, пересякнена елементами турецького кочового життя. Сі «берладники», «вигонці галицькі» й інші різноіменні чи безіменні промисловці, що ходили на рибу й на інший промисел в низини Дунаю, Дністра, Дніпра, Дону, готові серед сих промислів кожної хвилі перетворитися в військову дружину, щоб відбитися від ворожого нападу чи самим вдарити, пограбувати купців чи інших промисловців або пуститися походом в глибину краю. І ближче — на пограниччях осілої колонізації з степами — се погранична людність українська на Посейм'ї, на переяславськім пограниччі, Пороссі й Побужжі, войовнича, завзята, готова дати відправу однаково всякій степовій напасті і всяким претензіям княжої власті чи боярської адміністрації.

Сі «Куряне, славні вояки — під трубами повивані, під шоломами випещені, з кінця списа вигодовані»,— як їх описує «Слово о полку Ігоревім»,— «дороги їм відомі, яруги знайомі, в них луки [за всігди] натягнені, сагайдаки відчинені, шаблі вигострені — вони скачуть, як сірі вовки в полі, шукаючи собі честі, а князеві слави». Сі «чернігівські билі» з слов'янськими й турецькими іменнями, що «без щитів з самими ножами за халявою одним покриком проганяють ворогів, звонячи в прадідівську славу». Ті поршани, ще за Володимира Великого «нарубані» з різних країв і провінцій Київської держави й пізніше складані з різних-предрізних елементів, з яких тривожне життя, очевидно, всівало найбільш тверді, загартовані на воєнну тривогу частини, що держалися тут серед періодичних спустошень, перемішані з кочовою чорноклобуцькою людністю, приладившись до сусідства і пожиття з сими турецькими елементами, а вічній боротьбі присвоївши собі манери й практики віковічного ворога «поганина». Все се прототипи козаччини — теж побутове явище, яке на переломі XV і XVI ст. здобуває собі ім'я «козацтва».

Коли ми читаємо на останніх сторінках Київського літопису принагідном поданий нам образ сього пороського життя — сих смілених, але безцільних наїздів на половців, диктованих тільки бажанням «сайгатів», здобичі,— видуманих самою пограничною людністю з сих мотивів, а чинених місцевими молодшими князями всупереч бажанням князів старших, розважніших політиків. Коли слухаємо вирази невдоволення сих «старійшин Руської землі» на сі наїзди на половецькі кочовища,— бо се луплення половецьких веж і стад викликає тільки, як реванш, нові напади половецькі,— і заразом чуємо те співчуття, яке викликала в пограничній людності, в дружинних кругах ся безконечна погранична війна, де

так приємно було застукати бусурман серед їхнього нападу на Руську землю, чи при повороті, з здобиччю, де-небудь на тяжкій переправі, на порозі степів, або заїхати десь несподіванно в половецькі кочовища, забрати «колодники, и кони, и скота, и челяди и всякого полону»,— як чуємо себе в обставинах пізнішого XVI ст. А слідячи рух сих пограничних громад Побужжя против князівсько-дружинного режиму XIII ст., їхнє піддавання Орді, щоб вломитися з-під власті князів,— чуємо прототипи козацької політики кінця XVI, XVII—XVIII століть, її вічної опозиції державному ладу й суспільному режиму Польщі, її союзів з Кримом і Портою й змагань в сих турецько-татарських силах знайти опору против шляхетського режиму Польщі, против централістичної політики Москви.

В XV ст. сі старі прояви українського пограничного, вільного і тривожного воєнничого життя здобувають технічну назву козацтва. Назва знов-таки стара: в турецькім світі вона здавна означала вояка, при тім легкого і малоцінного, так би сказати, «нижчої категорії». В словнику половецькім з 1303 р. знаходимо слово «козак» в значенні передової сторожі: поняттям «сторожа», «варта» відповідають половецькі слова «караул», «козак». (...На слово латинське дається слово перське, потім слово або два або ціла глоса половецька. В данім разі маємо такий ряд: guayta — naobat — hiasal совас. Середньовічно-латинське guayta, у Дюканжа gaita — excubiae, vigil; перське naobat — як толкує видавець, значить сторожу (excubiae, custodia); hiasal, по його поясненню, зіпсована транскрипція karaul. Отже, совас відповідає словам варта, «караул».— М. Г.). В татарськім світі, з яким Україні прийшлося жити в такій близькій стичності в XIII—XV століттях, «козак» має значення чоловіка вільного, незалежного, воєнного авантурника, але знов-таки нижчої категорії — волоцюгу, партизана, розбійника, чоловіка бездомного, неоселого. (В турецькім словнику Радлова читаємо: козак в мові джагатайській, в діалектах кримськім і казанськім — чоловік вільний, незалежний, авантурник, волоцюга, ein freier, unabhängiger Mensh, Abenteurer, Vagabund; в джагатайсько-турецькім словарі Вельямінова-Зернова ... розбійник, deer Rauber, Wegelagerer; козак — дієслово в джагатайській — розбійничати, raubend umher-ziehen.— М. Г.). В такім значенні — досить широкім, непевнім і нелегкім для докладнішого означення — се слово переходить до сусідньої людності, яка мала діло із степовиками: в кримські міста на Україну і в великоросійські землі. В приписках на синаксарі XII ст. міста Сурожа (Судака) знаходимо записку, очевидно сучасну, про якогось молодика Альмальчу, вбитого «козаками» в 1308 р. («того дня (17 мая) умер раб божий Альмальчу, син Самака, ой!— молодик, убитий мечем козаків р. 6816.— М. Г.); очевидно, «козаки» тут — кримські чи степові розбійники, татарські чи якісь інші. В статутах кримських генуезьких колоній 1449 р. не раз згадуються козаки з Кафи й інших генуезьких міст, чи то з місцевих вояків (так званих оргузіїв — кінної поліційно-військової сторожі при консулі міста Кафи), чи з інших людей, що займалися добичництвом — забирали чи перехвали (interceptio) у татар худобу й ріжну здобич. На великоросійськім пограниччі, в рязанській землі, першу звістку про свійських, рязанських козаків як легке військо стрічаємо в році 1444 («козаки рязанскія на ртахъ съ сулицами и съ рогатинами и съ саблями».— М. Г.), але в пізнішім літописнім оповіданні, так що автентичність сього терміна для 1440-х років — не безсумнівна (а документальнім матеріалі щодо рязанської землі ми про них зачуваємо тільки в перших роках XVI ст.). На Україні документальні, повні виразні згадки про козаків свійських, українських, маємо з 1490-х років, а менш ясні натяки — з 1470-х років. При тім, одначе, в звістках, які дотикають України, і в інших, сучасних, слово «козак» (казак), «козацтво», «козаки» уживається в різних значеннях, які передають різні відтінки сього поняття.

«Козак» — степовий розбійник, добичник. З одного часу ми маємо дві такі згадки, що являються заразом найстаршими слідами уживання козацького імені на Україні. Під 1469 р. Длугош записує: «Велике татарське військо, набране з утікачів, розбійників і вигнанців, яких звуть вони своєю мовою козаками, під проводом заволзького хана Маняка, трьома відділами напало на землі Польської корони». В 1474 році громада міста Кафи заносила своїм зверхникам скаргу, що кілька років тому пограбували в степах великий караван їхніх купців «розбійники й козаки» з земель Великого князівства Московського, і на се вони не дістали ніякої

Запорізькі військові клейноди

сатисфакції, а, навпаки, своєвільство і сміливість «сих розбійників і інших сусідніх зросла до того, що майже щодня чинять пребагато шкоди кафинцям». В обох оповіданнях ім'я козаків безпосередньо прикладається до добичників неукраїнських (...пограбили кафинський караван татарські «козаки» московського васала «царевича» Касима. — М. Г.), але разом вони натякають досить виразно, що назва козаків прикладалася широко до різного роду степових добичників (convicini nostri, як їх називають кафинці). Тим пояснюється фразеологія актів з кінця XV і початків XVI ст. Хан, наприклад, скаржиться в 1492 р. великому князю Олександру, що кияни і черкасці розбили під Тягинею татарський корабель, а великий князь, відписуючи, повідомляє, що він поручив трусити «козаків». Отже, «козаки» — се ті кияни і черкасці, які промишляють в степах розбиванням. Півстоліття пізніше, виправдовуючись перед турецьким правительством в справі пограблення Очакова козаками, польське правительство подібним же способом пояснило, що се зробили «прокляті ті розбійники, люди неоселі, що тягаються по степах».

Козак — чоловік вільний, нікому не підлеглий, над яким нема ані власті, ані екзекутиви. «Вільний козак» стало органічним поняттям в пізнішім козачім житті. В тім же очаківськім епізоді правительство польське, спихаючи з себе всяку відповідальність, писало, що згода не може бути порушена «своєвільством і злочином розбійників, котрих провідниками були московські піддані, а решта — люди неоселі в державах королівських, і за ними пішла вся наволоч; вони не мають постійних осель і живуть в степах, як дикі звірі, живляться з грабунку, нічиїй власті не підлягають і через те не легко таких людей ловити й карати. Правительство Баторія на всякі скарги татарські й турецькі на козаків повторяло, що «то купа людей з різних народів, які ходять самопас, не мають ні постійного пробутку, ані певних законів, ані якоїсь власті над собою».

Козак — взагалі чоловік бездомний, неоселий, неприкаяний, без певного заняття. «Окромъ осилихъ бояръ и мещанъ бываютъ у нихъ прихожие козаки»,— читаємо в ревізії черкаського замку 1552 року по вичисленню оселої людності міста. Подібно при Каневі на закінчення реєстру, де вичислені бояри, міщани, слуги, вояки, люди панські й монастирські: «А окромъ того бываетъ там людей прихожихъ, козаковъ неоселыхъ, а бываетъ ихъ не ровъно завжды, але яко которыхъ часовъ». «Козаків, людей неоселих, прихожих, ніколи не держати по селах довше трох днів, і коли козак прийде до кого, і коли буде відходити, все село повинно про се знати, бо від таких дість ся по селах багато шкод і злодійства»,— постановляє пізніша ревізія кременецька і уставляє, що, якби хто пустив до свого дому «такого козака, неоселого чоловіка», не повідомивши громади, або так само

випустив, або перетримав над три дні і за той час сталася б кому шкода, то він має за те відповідати.

Заняття козака люстрації 1552 р. описують так: «Козаки, которыє домовъ тамъ въ Черкасахъ не мають, и тыє дають старосте колядки по шести жъ грошей и сена косять єму по два дни на лете толоками за его стравою и за медомъ; а которыи козаки не отходячи у козацътво на поле ани рекою у низъ, служать въ местехъ въ наймехъ бояромъ або мещаномъ, тыи старосте колядки давати ани сена косити не повинни». Першу фразу можна зрозуміти надвоє: що під козаками треба розуміти неоселих людей, а протиставлення міщанам, або що були такі козаки, що мали доми й тому розуміються в категорії міщан, а тепер мова про неоселих (при ширшім значенні слова «козак» обидва толкування иноді будуть на місці, як ще побачимо). Сі неоселі козаки або ходять на свій козацький промисел, «у козацтво» в степи й низ, або служать за наймитів в місті. Се друге теж важне, бо відтінює те поняття бездомного, пролетарського характеру козацтва, яке вище я зазначив; але перед усім характеристичне для нашого козака перше — його козакування в степах, яке розвиває ся в дальших поняттях.

Претвич, виправдовуючи в своїх записках партизанську війну з татарами, пише: «Щодо лягання па полю між шляхами, яке зветь ся козацтвом, то, вийшовши на степи за дуброви,— там такі болта, що якби й чотири чоловіки йшло, то не може занрасти ся, бо на болотах всюди їх можна вислідити — і такою службою на степах між шляхами траплялo ся мині часом не допустити Татар в землю короліаську, а часом підстеріг, як вони йшли в землю короліаську, підстерігав і побивав». Так отже, ще в середині XVI ст. «козацтво» було технічною назвою для степової партизанської війни, підстерігання ворога в степах, щоб при нагоді його «улузати», як казали. (Се розуміння «козацтва», як бачимо, сходиться дуже близько з тим, в якім се слово вперше приходить в наших пам'ятках — в значенні варти, сторожі. «Козацтво» люстрації 1552 року, очевидно, ширше поняття: «іти у козацтво» в ній, очевидно, означає не спеціально тільки степове розбивання чи пограничну війну, а степовий промисел взагалі — рибні й звірині лови і нерозлучна з тим партизанська війна. В такім більше спокійнім характері степових промисловців виступають перед нами козаки в одній з найранініших звісток — в уставній грамоті міста Києва 1499 року: «Которыи козаки съ верху Днепра и съ нашихъ сторонъ ходять водою на низъ до Черкасъ и дальй, и што тамъ здобудуть съ того со всего воєводе десятое мають давати; а коли рыбы привозять зъ верху або зъ низу просолныи и вялыи до места киевского, тогды маєть осмъникъ воєводинъ то осмотрети и обмытити и маєтъ на город взяти онъ бочки рыбъ по шести грошей, а от вялыхъ рыбъ и свежихъ десятое». Тут козаками зауться степові промисловці, навіть прихожі люди з Полісся, що ходили на уходи й вертались потім з рибою й іншими продуктами уходницького господарства.

Отже, козак на українськім Подніпров'ї другої половини XV і першої половини XVI століть — се, з одного боку, неоселий, нікуди не приналежний чоловік, в тім роді, як ludzie luźni, гультяї польського права. З другого боку, се чоловік такий, що незалежно від свого становища суспільного,— чи буде то чоловік неоселий, чи оселий міщанин, боярин, пан,— промишляє в українських степах і спеціально займається тут пограничним спортом, степовим добичництвом, а ще спеціальніше — практикує партизанську війну з татарами. В аналогічних значеннях се козацьке ім'я уживалося в тім же часі також і серед татар, де сим іменем називалися вільні, неприкаяні вояки, степові добичники (татарські козаки азовські й білгородські, «козакъ ордынскій», «козаки мещерські» — татарські, служебні московського великого князя; в Актах... поіменний реєстр 24 козаків білгородських, що вступають на службу Великого князівства Литовського...— М.Г.), і в світі великоросійськім, де, крім свого пограничного воєнного козацтва — донського, стрічаємо козаків в різних місцях в значенні наймитних робітників, промисловців і певних військовослужбових контингентів; в навіть і на Білорусі і Литві, так деленій від татарського світу, були беземельні військовослужбові козаки з татарських осадників.

Не в першому значенні — неприкаяного пролетаріату, тим менше в другому — добичницькім, українське козацтво кінця XV і першої половини XVI століть не представляє з себе ніякої звімітної, скільки-небудь організованої суспільної верстви. З одного боку, воно розливається в тій рухливій хвилі уходників, що

набігає з весною в подніпрянські міста й уходи, й відпливає відси з кінцем степового сезону, розпливаючись по різних кінцях України; з другого боку, воно всякає й непомітно переходить в місцеві суспільні верстви східно-полудневої України — особливо в міщанство. «В козацтво» ходять тутешні міщани, селяни і навіть дрібне боярство; з «козаків» рекрутуються «почти» служеньників місцевих старост і державців. Козацтво і в сім часі і довго ще пізніше — більше заняття, ніж суспільна позиція, і тоді як про діла, походи, зачіпки козацькі стогоном стогне в тутешній українській атмосфері, козацтва як суспільної верстви, як якихось «громад», про які стільки писалося в новій українській історіографії,— не видно й не слідно в нашім документальнім матеріалі довго-довго, майже до самого кінця XVII століття.

Поки що ми переконаємося про се, коротко переглянувши найстарші звістки про українську козаччину з кінця XV і до початків XVI століть.

■

Найдавнішу, явовні означену звістку про українських козаків ми вже знаємо. В 1492 році великий князь Олександр писав до Менглі-Гірея: «Також писал еси намъ въ ярлыку своемъ, ижбы наши люди кіяне и черкасцы, пришедши Днѣпромъ, под Тягинею корабль твой розбили и человека одного іняли и много статковъ и денегъ побрали, а потомъ иного твоего человека іняли и колькось воловъ съ нимъ взяли, а после того подъ Тягинею черкасцы ж десять коней взяли, а тры человеки іняли и зъ собою повели. Ино намъ то песведомо, будеть ли ся стало — ино ся то стало безъ нашое воли. Про то послали есмо до нашихъ врадниковъ украиныхъ, абы того обыскали межи козаки, а чого доискавши ся — дали в руки слузе твоему Мусвце, и люди, которыи будут поиманы, и статки, што будут побраны. А тыхъ лихихъ людей, которыи то будут учинили, велели есмо сказнитк». Отже, в тім часі термін «козак» для українських вояків був уже прийнятий, звісний в правительственних кругах, і ними без всяких ближчих пояснень уживається для означення степових добичників.

Рік пізніше маємо факт подібний, тільки уживання козацького імені менше виразисте. Менглі-Гірей доносить великому князю московському, що його посла Суботу, що йшов від волоського господаря до Криму, коло Дніпрового перевозу, «изъ Черкаскаго городка козаки потоптали, все поимали — пьша остали»; по словах московських агентів се були «черкасці» і з ними «Богданъ, черкаський воєводка» (князь Богдан Глинський) — вони тоді зруйнували Очаків. Звістку сю вважаю не так виразистою, бо сих черкаських людей називає козаками тільки Менглі-Гірей, а він з свого татарського становища міг від себе прилпжити назву козаків до сього українського походу; хоч сам похід вповні в стилі козацькім.

Дальший з ряду текст наведений вище в цілості: згадка про козаків-уходників в уставній грамоті міста Києва 1499 року. Крім сеї більшої постанови, присвяченої їм спеціально, устав кілька разів згадує про них і купців як людей прихожих, сторонніх, що до Києва приїздять і замешкують тут.

Зимою 1502—1503 років повторилась історія з-перед десяти літ. Менглі-Гірей писав про се до Москви: їхав від волоського воєводи до Криму посол, сим разом ханський; воєвода допроводила його з своєю «ратью» до границі, а хан вислав на границю їм назустріч свою охоронну сторожу. Невважаючи на всі сі охоронні заходи, таки напали на них на Дніпрі, на перевозі «кіевскіе я черкаскіе козаки», «ив судьхѣ... пріехав ночью». Татарська ескорта, одначе, кінець кінцем відбилась і втекла від них: «бились съ ними и русскихъ козаковъ побили». Не була се, одначе, їхня побіда, а тільки вони «отъ бѣды утекли»: українські козаки татар «топтали», вбили з них сімох, а сімох покалічили і 30 коней у них вбили. Назву «руських козаків» маємо й сим разом в устах хана (перед тим говорив він про козаків татарських).

Потім десь літом 1504 року писав Менглі-Гірей до великого князя Олександра, що він збирався висилати свого посла на Литву, але, як переказує його слова князь Олександр, прийшла до нього вість, «штож злыи люди козаки ив перевозе (знов дніпровськім, очевидно, під Тягинею десь.— М.Г.) лихое дѣло учинили, купцовъ и пословъ разогнали и скарбы и товары ихъ побрали». Се стримало посольство; хан жадав, аби литовське правительство вишукало тих ворохобників і зграблені ними

речі. Тому що тоді хотіли доконче якось прийти до згоди з Кримом, великий князь дав місцевій адміністрації, київському воєводі й намісникові черкаському, сильні накази — вишукати пограблені речі й покарати тих «злых людей казаків» (в іншім листі — «безименные люди козаки»). І намісник черкаський князь Василь Глинський дійсно повишукував різні речі й повіддавав татарським купцям, а провинників — «тых людей многихъ поимавши, шыею казнилъ», коли вірити запевненням великого князя Олександра перед татарами,— навіть «всадши на конь за тыми лихими людьми гонялъ» і багато їх тримав в арешті.

■

В зв'язку з якоюсь пригодою в тім же році, тільки, може, ранішою, маємо записку про трус, вчинений у черкаських козаків ключником київським і управителем черкаським Сеньком Полозовичем для розшукання пограблених у купців речей, очевидно, за наказом великого князя. Він знайшов товари Охматові у черкаських козаків князя Дмитра, що «перекрали тих купца у Щурової роти»: кілька шуб біличих і лисячих, і кавалок цвіковського сукна; а після одного з козаків Щурової роти, Митечка, що умер під той час, у його «бурсника» (товариша) козака ж Каленика зісталася штука сукна, дороге каміння, перли і золоті гудзики — не знати, чи з того ж погрому, чи з іншого, бо вони були забрані «на город», як відумерщина, а не при трусі. Записка незвичайно цікава тим, що козаки виступають перед нами в відмінній ролі: як наємні вояки в місцевих компаніях. Одні служать у князя Дмитра, себто воєводи київського Дмитра Путятича, мабуть, в полку його служебників, інші — в роті якогось Щура, мабуть, ротмістра роти «драбів», наємних вояків, які тут, в подніпрянських замках, звичайно стояли. Очевидно, рота ся не складалася з самих козаків, а козаки, як той покійник Митечко і його «бурсник» Каленик, входили туди поруч інших вояків, і тому записка зазначує від себе спеціально, що Каленик також козак. Очевидно, сі черкаські добичники-козаки могли вступити у воєнну службу по своїх степових подвигах або й серед служби взяти участь в такім поході — хто знає, чи не була вмішана в сю справу сама місцева адміністрація, сам «славний козак» Полозович й місцеві ротмістри, тільки супроти великокняжого наказу з ролі учеників чи протекторів походу мусили перейти до ролі слідчих суддів та розшукувати пограблені речі, як се не раз бувало, і знаємо се часом документально (порівняти пізніші докори великого князя місцевій адміністрації, що вона для свого пожитку дозволяє козакам на улуси татарські виїжджати, а потім з добичею з ними ділиться).

Про пізніші козацькі походи на татар маємо загальну звістку в цитованій уже мною реляції Макарця Товмача з 1510 року. Він оповідає, що хан хоче розвалити старий очаківський замок, а поставити новий на усті Бугу, на розі між Дніпром і Бугом, і против того нового замку вибудувати «бойницю» і в ній поставити гармати й перетягнути через Дніпро ланцюги, «абы твоєї милости людемъ (з Великого князівства Литовського) нельзѣ переѣжджати ни в верх ни в низ». «У Товани рѣчка Ярыймова обойшла кругъ острова в в Днѣпр зася втекла, и тою рекою покрадывали ся козаки твоєє милости мимо городы татарскіи, и тую речку на весне маєть лесою переплести и каменемъ засыпати, штобы козаки туда не переходили». Мова йде, очевидно, про походи козаків на човнах, значнішими партіями в околиці Очакова й на Чорноморське побережжя, що чинили вони в тих літах — 1505—1509. Ближчих подробиць про них в джерелах не маємо.

Різні інші війни й битви в пізнішій традиції зв'язані з козацтвом і в тій формі передані потомству як походи «славного козака» Остафія Дашковича з кінця першого і початків другого десятиліття XVI століття, як подвиги «Русака Полоза, славного козака» в сій формі передані Бельським, в старших, сучасних джерелах не мають козацького імені: в польських кругах се ім'я тоді ще було дуже мало знане. Навіть голосний похід Предслава Лянцкоронського під Білгород, що з легкої руки Бельського для пізнішої традиції, на цілі століття, аж до XIX ст. включно, став фактом епохальним, «початком козаччини», в джерелах сучасних не має козацького імені. Аж з 1524 року маємо звістки про козаків яко таких. Одна говорить про напад черкаських козаків на кафинських купців — козаки пограбили їх і побили, і хан грозиться за се йти на Україну. Друга — далеко важніша. Се згадка про те, що вже десь зимою 1523—1524 року, або й ще раніше великий князь

рішив організувати пограничний корпус з козаків і для того поручив Семену Полозовичу й Кріштофу Кмитичу, пограничним старостам, навербувати на державну службу козаків і з ними вчинити похід далі Дніпром. Невважаючи на те, що рада Великого князівства Литовського закедбала великокняже розпорядження й не прислала для того козацького війська грошей і сукон, Полозович і Кмитич вчинили похід під Тягинь і вели дуже кріпку боротьбу з татарами так, що великий князь проектує організувати з козаків постійну значнішу міліцію, тисячу або й дві, та розложити їх залогами против татар. Про сей проект будемо говорити пізніше, вам тут він інтересний як символ невпинного розвою козаччини, її чисельних сил і воєнної енергії. Бо проект сей не міг аніяк кути інакше. Він не лише сумніву, що протягом всього другого десятиліття неустанно розвивалася козацька партизанська війна і хоч джерела наші не згадують козаків ико таких, але в тих різних епізодах боротьби з татарами, які переказують воші нам з тих часів, проявляла себе власне козаччина.

В пізнішій козацькій традиції й історіографії української козаччини деяким пограничним старостам або іншим проводирям козацьких експедицій, більш або менш припадково переказаних польськими хроністами, припала честь бути організаторами козаччини й її гетьманами, в дусі пізнішого значення сього уряду — всенародних вождів України. Грабянка, автор першої «наукової» історії козаччини, виписав такі ймення козацьких провідників, записаних ним в гетьмани: «а року 1506 былъ первымъ гетманомъ Предславъ Лянцкоронскій, а в року 1514 будучи гетманомъ запорожскимъ нѣякійсь козакъ Венжикъ Хмелницкій розбилъ велкую орду въ Полщѣ подъ Заславлемъ, потомъ былъ гетманомъ Дмитрій князь Вишневецкій, а по немъ Евстафий князь Ружинскій». Вихідною точкою послужила й тут та ж записка Бельського про початок козаків в 1516 році, в «козацькім» поході Лянцкоронського на Очаків, тільки її дата в якійсь компіляції була помилена на рік 1506, так само як записка про побіду «Венжика козака Хмельницкого» під Заславом з-під 1534 року була перенесена, мабуть, також помилкою, під рік 1514. Правдива дата походу Лянцкоронського була, одначе, пізніше справлена, а з тим на перше місце серед козацьких гетьманів поставлений був інший традиційний «славний козак» Остафій Дашкович, ще в історіографії XVIII століття, а українські історіографи XIX століття, при всіх ваганнях в дальших іменах, уставили на довго сих двох перших гетьманів — першого Дашковича, другого Лянцкоронського. В зв'язку з тим все більш рішуче переноситься на перші десятиліття XVI ст. й організація козаччини, зв'язувана з іменем Дашковича уже в першій половині XVII століття, але в пізнішій традиції покрита більш популярними оповіданнями про реформу Баторія. Після того, як Дашковича і Лянцкоронського знов висунено на перший план, як перших гетьманів козацьких, на початки XVI ст. почала переноситися й організація козацького війська, незалежно від тих старих, забутих переказів. В найбільше рішучій формі зробив се автор «Історії Русів» (зв'язавши, одначе, сю організацію чомусь з іменем Остафія Ружинського — чоловіка з другої половини XVI ст.), і його оповідання при всій анахроністичності довго приймалося в пізнішій історіографії.

Та навіть і по тім, як з громадженням історичного матеріалу все більше розліталися хмари здогадів і фантазій, сплетених старшими й новішими історіографами української козаччини, ся пара — черкаський намісник Остафій Дашкович і хмельницький староста Предслав Лянцкоронський — зісталися, можна сказати, аж до наших часів, в ролі геніїв-опікунів української козаччини, як її перші організатори й провідники. Тим часом не були вони які організаторами козаччини, вні першими в ролі провідців «козацьких» походів, і своє значення на сім полі вони мусять розділити з багатьма іншими репрезентантами української адміністрації, які так само старалися використати козаччину як побутове явище в інтересах оборони українського пограниччя та з різних мотивів брали участь в «козацтві».

Першим з українських адміністраторів, замішаних в «козацтво», в нашім матеріалі виступає київський воєвода Юрій Пац: в 1489 році його люди («Юрьевы люди Пацевича») погромили московських купців на Дніпровім перевозі. Наскільки

гам він особисто був у се вмішаний — не видно. Його люди, судячи по іменах провідників — «Богдан та Голубець та Васько Жила»,— се, мабуть, не організований похід київських рот, а свобідний набіг «козаків», що служили в «почтах» київського воєводи, хоч вони й не виступають в сій звістці під козацькою назвою: як ми вже знаємо, технічним терміном ся назва стала не скоро.

Активніше виступає сучасник Паца намісник черкаський князь Богдан Глинський. Ми не знаємо, коли настав він в Черкасах, мабуть, ще в 1480-х роках; в 1495 році бачимо його вже намісником путивльським. Одинокий певний похід його знаємо в 1493 році, коли, віддячуючися за татарський наїзд, він разом з «царевичем Уздемиром» ходив походом на Низ, здобув і зруйнував новопоставлений Менглі-Гіреєм «город» (Очаків), забрав в нім на «30 тис. алтин» грошей і людей ханських 64 почасти побив, почасти забрав в неволю; тоді ж пограблено московського посла Суботу, що їхав до Криму з Волощини, й хан називає сих грабителів «козаками черкаськими». Хоч тут назва «козаки», як я підносив, не має сильно виразженого технічного значення, але можемо прийняти се за певно, що похід справді був вчинений з участю козаків, і дуже можливо, що й деякі інші походи черкасців з кінця 1480-х років і потім в 1490-х робилися з участю Богдана Глинського.

Про наступника Паца на воєводстві — князя Дмитра Путятича знаємо вже документально, що в його «почтах» служили черкаські козаки: вище згадано трус у «козаковъ черкаскихъ — князя Дмитриевыхъ козаковъ»; Щурова рота, де теж служили черкаські козаки, згадані в тій же записці, могла бути ротою як київської, так само й черкаської залоги. Спеціально козацьких рот чи полків в сих згадках нема ніяких підстав бачити: се було б антиципацією, судячи по інших фактах еволюції козаччини. Воєвода набирав до своїх почтів козаків, і вони ж служили в місцевих ротах.

З наступників князя Богдана з козаччиною в нашім матеріалі зав'язується ім'я Сенька Полозовича, управителя черкаського староства на початках XVI ст. Він був ключником київським в 1490-х роках, потім намісником овруцьким (коло 1510 р.), державцем річицьким, але при тім, як один з корінних київських землян, все виступає в наших звістках як один з героїв пограничної війни з татарами. Сучасник Децій знає його як «славного руського вояка»; у пізнішого Бельського він славиться як «Полоз Русак, славний козак» — все з нагоди побід над татарськими загонами в 1508 році. Потім в сучасній кореспонденції маємо згадку про його побіду над татарами в 1511 році. Але в найбільш характеристичній ролі, як ініціатор ширшої організації козацької й провідник козацького війська, виступає він перед нами в 1520-х роках разом з іншим київським паном Криштофом Кмитичем, сином теж черкаського намісника, державцем чорнобильським. Хоч правительство литовське не дало їм ніякої підмоги на те, щоб зібрати козацьке військо, Полозович і Кмитич, «собравшы малый почотъ козаковъ, пошли Днепром до Киева и далей до Тованя на службу нашу ходили», як писав великий князь до панів рад литовських. «И тамъ будучы послугы своее намъ немало вчынили и тыхъ людей неприятелей всихъ Татаръ которые в панства нашомъ были, тыждень через Днепръ не пропустили, и на кождый день з ними бытву мевали и иншихъ били, а иншии сами потонули».

Та славу й значення Полозовича як провідника й організатора козацького покрила слава іншого черкаського намісника Остафія Дашковича. Був се також, як Полозович, місцевий чоловік, знавець місцевих відносин, завзятий вояка, герой пограничних воєн; його діяльність, аналогічна з діяльністю роль Полозовича, але яркіша, шумливіша, інтенсивніша, закрила фігуру його попередника і для пізніших часів зробила з нього найвизначнішого репрезентанта дніпровської козаччини. Хоч то треба піднести, що в сучасних актах з Дашковичем ніде не зав'язується козаччина як назва, як термін.

Дашкович був київським паном-землянином з походження, тут були його маєтності «отчызные материстые». Але на політичну арену виступає він на Білорусі: на початку XVI ст. під час війни Литви з Москвою був він комендантом Кричева; перед тим був він «воеводою во многихъ мѣстѣхъ» на пограниччі, але про сю його службу не маємо ближчих відомостей. В 1503 році, обмовлений за щось перед великим князем Олександром, Дашкович постановив попрощатись із ним і, здавши замок дворянину господарському Н. Епімаховичу, він перейшов, уже по

уложенню перемир'я між Москвою й Литвою, на службу великого князя московського. Великий князь Олександр жадав, щоб його видали йому як зрадника, але великий князь московський на се не пристав, трактуючи перехід Дашковича в дусі старого права вільного переходу «бояр і слуг вольних». Щоб оправдатись перед великим князем Олександром в зложених на нього обвинуваченнях, Дашкович приїздив за охоронним листом в 1505 році на литовський сейм в Берестя і оправдався дійсно: був реабілітований і маєтності йому вернено. Але, очевидно, він лишився ще на службі московській і під час повстання Глинського приходив йому на поміч з московським військом. Тільки по погромі повстання Дашкович вернувся до Литви і переносить свою діяльність на Україну. Спочатку він дістав в державу Канів, потім в році 1514 до Канева придано йому й Черкаси, і обидва староства лишилися в його руках до смерті — двадцять літ з верхом.

В сім періоді його спеціальністю стають справи татарські: охорона України (вся східно-полуднева Україна подніпрянська належала до його уряду як канівського й черкаського старости), зносини й дипломатичні переправи з татарами. В польсько-литовській державі вважали його незрівнянним спеціалістом на сім полі. В сучасній записці про похід під Очаків так розписується репутація Дашковича. Він мав велику славу у своїх і у татар, «бо багато мав побід над татарами, не раз також провідником татар в походах на Москву, пустошив московські землі на великі просторн і татарське військо щасливо приводив назад додому, обтяжене величезною здобичею. Хитрий, відважний і щасливий войовник, він був правдивим пострахом татар. Його лице, весь вигляд тіла й одежа — все було чисто татарське. Він знав їхню мову і, часто буваючи на розвідах, він зоставався непізнаним в їхньому таборі: його вважали за татарина, і завдяки тому, довідавшися про їхні справи, він розбивав їх ущент, а посланців татарських, посилаючих до нього, він виставляв на страшний позор, прибитих на палях в степах в тих місцях, кудою проходили татари».

Знаємо його похід з татарами на Сіверщину в 1515 році і голосний похід на Москву в 1521 році; великий князь Жигимонт прислав за сі подвиги почесні дарунки Остафію: оксамит і сукна і 50 кіп грошима. По сім Остафій послує в Крим і зараз по тім пустошить його ближче незнаним способом під час усобиць по смерті Магомет Гірея. Пізніше він також бере участь в кримських усобицях і, використовуючи їх для набігів на татар (вроді голосного походу під Очаків 1528 р.), підтримує кримських претендентів. Так під його опікою, в сусідстві Черкас, шукав захисту при кінці 1520-х років претендент Іслам-Гірей, і се стягнуло на Дашковича похід хана Севдат-Гірея: він приходив в 1532 р. на Черкаси з яничарським військом і великою артилерією, щоб покорити невгомонного сусіда, але міста не здобув і по тринадцяти днях безуспішних зусиль, як оповідає польський хроніст, запросив Дашковича на з'їзд і заключив з ним союз і братерство. Дашкович їздив з трофеями сеї голосної кампанії на з'їзд до Пьотркова: з кулями від гармат, якими обстрілювано Черкаси, і там йому складали великі компліменти й дарунки. Там же він висловив свої пам'ятні поради про заложення постійних залог на Дніпрі на татарських переходах для оборони України. Се був його останній тріумф, він умер незадовго (1535 р.), не полишивши потомства, ні жінки (не знати чи й був жонатий), зате роздавши багаті надання на монастирі, як належало «чоловіку рицерському».

Серед місцевої людності лишив він пам'ять не особливо світлу своїми «новинами», як ми бачили вже почасти. Збираючи засоби на свої військові «почти», на оборону замків і на свої воєнні потреби, сей суворий пограничник держав залізною рукою місцеве міщанство і всякий інший люд, заводив різні побори й оплати, обмежив місцеву людність у свобіднім користуванні уходами і всякими іншими вигодами, і його «новини» стали потім вихідною точкою для довгих спорів місцевої людності, що не могла помиритися з утратою старих свобід, і вела завзяту війну з пізнішими старостами, які, не маючи сил і авторитету Дашковича, вели далі його фіскальну політику. Зараз по смерті Дашковича «войт і всі міщане міста Черкаського» заносить великому князеві скаргу «штожъ дей якъ державъ отъ насъ тотъ замокъ Черкасы небожчикъ панъ Остафей Дашковичъ, ино дей в тотъ часъ кривды ся великия имъ отъ него стали»: він вийняв з юрисдикції громади багато людей і перевів їх на послугу замкову і під його присуд; відібрав міські уходи на Дніпрі й Сулі і почав роздавати їх за оплатами «людемъ обчымъ»; почав з здобичі

уходників брати половину риби або звіри; забрав на замок доходи з корчми; завів примусову продажу риби й меду на замок; збільшив старостину частину в добичі воєнній, козацькій спеціально і т. д. Се не перешкодило, одначе, пізнішій українській історіографії зробити з Дашковича репрезентанта громадського, народоправного елемента, хоч в дійсності, як бачимо, власне сьому громадському елементу він сильно дався взнаки.

В західнім, побужськім районі, на брацлавсько-подільськім пограниччі пізніша традиція звеличала особливо роль і значення Предслава Лянцкоронського, старости хмельницького, аналогічно, але з далеко меншим правом, ніж се зробила з Дашковичем. У сучасників центральною фігурою тутешньої оборони й боротьби з татарами аж до самої своєї смерті в 1530 р. виступає князь Константин Іванович Острозький, summus cum Tartaris belli gerendi imperator, як його називають сучасники. З свого титулу вінницького і брацлавського старости він був офіціальним сторожем литовського Побужжя, а як гетьман Великого князівства Литовського, перший магнат Волині і взагалі чоловік незвичайно авторитетний і поважаний, він в другому і третьому десятилітті був шефом цілої української оборонної організації. Його останній тріумф над татарами в 1528 році був оваційно святкований: по всій Польщі «кн. Константина до небес виносили найбільшими похвалами і, коли він скоро по тім приїхав до Кракова, до короля Жигимонта, той прийняв його з найбільш вишуканими почестями в присутності всього двору і, коли він в'їздив в город і замок, перед ним несли воєнні знаки, забрані від ворогів в сій війні, й вели перед ним забраних в неволю татар».

При нім на другім плані стояли подільські старости, начальники найманого війська й стражники — начальники сторожі, що завідували обороною коронної границі. Серед них в сучасних джерелах на першім плані — Станіслав Лянцкоронський, староста кам'янецький і стражник (excubiarum praefectus) в другім десятилітті; його наступники в стражництві — Якуб Струсь (від 1520 р.) і Микола Сенявський, пізніший гетьман, начальники найманого війська Ян Сверчовський (старший), Якуб Сецегньовський, старий пограничник, брат Станіслава Предслав Лянцкоронський, староста хмельницький, Юрій Язловецький, тоді ще молодий войовничий магнат, герой нещасливого походу під Очаків 1528 р. З них в пізнішій традиції найбільш пощастило Предславу Лянцкоронському — в сучасних звістках не так дуже замітному. Старовольський в своїх «Sarmatiae bellatores» звеличує його як гідного учня Костянтина Острозького, як лицаря, вишколеного в рицарській штуці сучасної Європи («пройшовши цілу Європу, побував також в Єрусалимі і в ріжних варварських краях, і там багато навчився з воєнної штуки і, вернувшись додому, покористувався тим: в воєнній штуці багато відмінив і нового завів»).

В 1530-х роках зачинає свою службу на Поділлі як ротмістр Бернат Претвич, від року 1540 староста новозбудованого барського замку, один з найбільш славлених пограничників. Про його казали: za pana Pretwica wolna od Tatar granica; налічували 70 його битв з татарами і в усіх він, мовляв, побивав їх. Найбільш прославленим епізодом був його похід під Очаків 1541 року, оповіджений Бєльським: «Незадовго перед тим татари впали були на Русь, починили великі шкоди коло Вінниці й по інших місцях. Бернат Претвич гербу Вчеле, староста барський, вартний пам'яті у всіх нас поляків, пустився за ними з невеликим числом козаків і черемисів, прийшов за ними аж під Очаків, але вже забрані в неволю люди були на кораблях: везли їх в Кафу на продаж. Плакав, дивлячись на їхню біду, промовляючи: як би я радий був вас виратувати, коли б міг. За те славно помстився за них, порубавши дітей татарських і жінок їхніх або потопивши, коли вони утікали на воду. Черемиси стріляли (татар) на воді, як качок. З добичею вернувся додому і другого року то повторив».

В своїх мемуарах, предложених в 1550 р. соймові в відповідь на турецькі скарги, Претвич дав нам цікавий образ тодішньої пограничної війни, вже використаний нами вище. Шефом і учителем своїм і своїх товаришів називає він гетьмана польного Сенявського, може, й занадто, з гречності перебільшуючи його роль та ховаючись за його повагу супроти невдоволення двору з причини турецьких скарг. Своїм ближчим товаришем в пограничній війні з татарами 1530-х років, як ми бачили, називає він князя Семена-Фрідріха Пронського, старосту вінницького і брацлавського, а в 1540-х роках — князя Федора Сангушка, також старосту вінницького і брацлавського, потім володимирського (помер 1547 р.), Богуша

Корецького, що старостував також в Вінниці і Брацлаві в кінці 1540-х років, князя Дмитра Вишневецького (славного Байду). Се, розуміється, тільки більш-менш припадком ввязані імення героїв тодішньої пограничної війни.

Зв'язь сеї пограничної боротьби з козаччиною тут, на західнім театрі сеї війни, виступає в офіційнім, сучаснім матеріалі ще рідше, ще слабше й припадковіше, ніж на Подніпров'ї,— хоч і там вона, як ми бачили, в сучаснім матеріалі також зрідка тільки виступає. Діяльність Предслава Лянцкоронського, героя пізнішої козацької традиції, фундатора козаччини, в сучасних звістках ні одною йотою не зв'язується з козацьким іменем. Голосний похід на Очаків Претвича в пізнішім оповіданні (Бельського) представлений ділом козацьким, але в записці Претвича про козаків в сім поході не згадано й словом. Від козацького нападу на Очаків 1545 року вся адміністрація литовської й польської України відхрестилася руками й ногами; польські слідчі, очевидно, на підставі пояснень Претвича чи його служебників, пояснили, що то «козаки з В. кн. Литовського через волость Барську, Претвичевим шляхом, займаючи на кільканадцять миль коронної території, ходять брати добичу на Волощину і на улуси й чабанів турецьких, і се для того так роблять, аби ввести в підозріння у сусідів Претвича й інших пограничних людей з корони Польської». Польські агенти спихали справу на старост литовських: вони зловили якогось козака Івашка, одного з козацької ватаги, і той показав на слідстві в Кракові, перед двором королівським, що «вони ходили тепер на Волощину за відомістю й наказом кн. Федора, старости володимирського, а іншим часом ходять на Тягиню й Очаків». Сі пояснення, одначе, зосталися секретом польського правительства. Даремно турецьке правительство заявило, що ініціаторами сього нападу були старости пограничних замків, передусім Претвич, Сангушко, Пронський (не знати, чи староста черкаський Андрій, чи воєвода київський Семен, давніший староста Брацлавський). Польське правительство стало на тім, що похід вчинила степова наволоч, переважно з московських підданих, а дуже мало — литовських, над якою нема ніякої екзекутиви, і, щоб не розмазувати справу, поспішило заплатити шкоди турецьким підданим. Претвич в своїх записках тільки один-однісінький раз прохопився про свої зв'язки з козаками. Оповідаючи про свою засідку, вчинену татарам, коли вони погромили риболовів брацлавських (десь в році 1548), він пише: «Ідучи в степи, полишив я кількадесят служебників стерегти на Кучманськім шляху, над ними був Бернашевський з *козаком старшим*, і за тиждень по моїм виході вони вистерегли білгородських Татар... що йшли просто на Бар; пішли за ними й догонили за 4 милі від Бару, побили, в декотрих живцем узяли». Ся, випадком упущена звістка, дуже інтересна, особливо як зв'язати її з тими виясненнями турецькими, і оповіданням не дуже пізнішого Бельського про козаків в Претвичевих походах. Такі замітки Претвича, як та, що практикована ним сторожа на шляхах зветься «козацтвом», або що в поході Претвича з іншими панами й старостами на татар був у них «асавулом» князь Корецький, найліпше показують, як пересякнена була козацькими елементами вся отся погранична війна з татарами.

Не підлягає сумніву, що на цілім просторі від Києва й Черкас до Бара й Хмельника протягом всеї першої половини XVI ст. погранична боротьба з татарами й партизанська війна тими всіми правительственими агентами — сторожами, державцями, гетьманами, стражниками, ротмістрами й різними панами, що з власної охоти віддавалися сьому пограничному спортові, велася з участю козаків і елементом козацьким в дуже значних розмірах. Згадки про козаків в сучасних джерелах, рідкі й скупі, тільки кидають проміньчики світла на сю практику, що в дійсності була явищем постійним, звичайним, можна сказати, нормальним. Коли в джерелах сучасних з київських воєвод тільки князь Дмитро Путятич, з черкаських намісників тільки князь Богдан Глинський, з овруцьких Сенько Полозович, з житомирських князь Корецький, з брацлавських князь Сангушко, з барських Претвич більше документно зв'язані в сучаснім матеріалі з козаччиною: уживають козацьких сил до своєї боротьби з татарами, виступають на чолі козацьких ватаг,— то в дійсності, можна сказати, всі скільки-небудь визначні учасники сеї пограничної боротьби робили се: уживали козацьких сил і «козакували» разом з козаками. Не тільки «Русак Полоз» або Остап Дашкович, але всі визначніші старости черкаські, починаючи від князя Богдана Глинського,— Кмита Олександрович, Іван і Василь Дашковичі-Глинські (брати Богдана

в других), Андрій Немирович, пізніший воєвода київський, звісний учасник війн з татарами — всі вони були такими ж «козаками», якими пізніший Бельський рекомендує нам Полозовича й Дашковича, тільки більше або менше «славними». Козакували державці брацлавські, як старий Костянтин і молодий Ілля Острозькі, як Сангушки, Пронські, Корецькі. Козакували ротмістри литовські й коронні, й магнати в роді Язловецьких (похід 1528 року), Сенявських (Ярош і Микола сини воєводи белзького), Вишневецькі (як славний князь Дмитро). «Руські землі» за короля Августа мали багато молодіжі охотної й гречної (віс), з котрою багато мали роботи татари, від них відбиваючись, — споминав за свіжої пам'яті Ан. Лубенецький; «такі були Сенявські, Струсі, Гербурти, Претвич, Станіслав Замойський, Потоцький, Влодек, иноді Вишневецькі, Збаразькі, Заславські, Корецькі, Рожинські й іншої значної шляхти немало, що рідко сходила з поля. Вони вважали то за рід ловів (myślistwo) — ходити в поле самим або посилати туди свою челядь і підданих — через те й спокій був з татарами».

Таким «козацтвом», як називає Лубенецький на іншім місці сей степовий спорт, сі пограничники, урядові й не урядові, старости і ротмістри, магнати й помешні пани, безперечно, сильно причинялися до розросту сил і енергії козацької. Своєю участю чи підмогою козацьким походам вони розколисували динамічну енергію козаччини і приготовляли, приспішали його організаційний процес. Але не були вні організаторами козаччини, ані формальними провідниками її хоч трохи в такім стилі, в якім представляла декого з них пізніша традиція козацька. Те, що хоч трохи підходило під такий стиль, було і лишилося самими проектами (як проекти Полозовича й Дашковича), щонайбільше — ефемерними епізодами (як екскурсія Полозовича), не переведеними в практику. Взагалом же беручи, все шляхетське «козацтво» від часу до часу тільки принагідно або хвилево використовувало місцеву козаччину народну, не роблячи нічого для її постійної організації і зовсім не приймаючи на себе (виключивши одного тільки Дмитра Вишневецького в 1550–1560 рр.) ролі формальних проводирів козаччини. Навпаки, репрезентанти сього шляхетського козацтва мали всяку причину на те, щоб не тільки не манифестуватися офіційно своїми зв'язками з козаччиною, а навіть скромно промовчувати їх.

По-перше, солідаризуватися з козаччиною було ненаручно, бо вона раз у раз переходила границю дозволеного і попадала «не в тон» політиці правительства. Епізод 1545 року дуже характеристичний з того погляду, що показує, як старанно відпекувалися від усякої участі в козацьких подвигах їхні панські учасники, коли з того виходила небезпека королівської неласки або й перспектива заплати з власної кишені рахунку шкод, почінених козаками. І тому, що ніколи не можна було вгадати, який оборот справа візьме, сим панським учасникам козацького спорту далеко мудріше було не дуже висуватись наперед, особливо коли козацький похід робився не в формі погоні за наїзниками татарами, а з власної ініціативи (Претвич в своїй записці все тільки й оповідає про те, як він гнався за татарами, коли в о н и приходили в коронні або литовські землі). По-друге, козаччина не встигла ще здобути собі того блискучого престижу, того ореолу, який окружав її пізніше. В першій половині й середині XVI століття козаччина — се була перед усім бездомна голота, неприкаяні люди. Козацьке ім'я уживалося в досить згордливім, непочеснім значенні, і навіть в другій половині XVI століття, звертаючись до них, не називано їх козаками, тільки «молойцами», «рицарством» або іншим титулом. Тож і я думаю, що Остафій Дашкович чи який інший репрезентант тодішнього козакування не взяв би то собі за великий комплімент, якби хто його в очі назвав «славним козаком», як називає позаочі Бельський уже в другій половині XVI століття, коли престиж козаччини викріс незмірно.

В першій половині XVI століття козаччина як явище побутове, тим більше як термін, була досить слабо ще знана поза місцевими українськими кругами, і тим пояснюється також, що звістки про неї в тім часі у сучасників такі рідкісні й випадкові. Вона не тільки не сформувалася ще як певна верства, але не набрала якоїсь виразності в своїм понятті. Ми бачили вже, в якім широкім, неозначенім розумінні уживалося се слово на протязі всеї першої половини XVI століття. Є козацтво — козакування, але пошукайте людей, які б відізвалися й сказали на себе, що вони козаки! Таких тоді сливе не було. Козакує Претвич і ходить з козаками; але я свого часу перегриз документальний матеріал для його Барщини і знаю,

що нема сліду там козаніа як якоїсь категорії суспільної чи колонізаційної. Єсть одиниці, до яких прилипло ім'я козацьке як прізвище, як Дмитро Базанович Козин, землянин брацлавський, що осідає в Барщині, Козачина, селянин, Козак поволжелий вільний; а в козацтво ходили, очевидно, й місцеві міщани, й чемерисполоністи, і військовослужбова барська шляхта, й старостинські служебники та наймані вояки. Перепис сторожі з подільсько-брацлавського пограниччя знайомить нас, наприклад, з сими місцевими землянськими контингентами, що несли сторожову службу і заразом ставили кадри всякої партизанської війни. На Кучманськім шляху, над Мурахвою, відбувають сторожу шляхтичі з Барщини (пізнішої) з своїми підданими і служебниками на 30 конях (Лазар Карачіївський з 4 кіньми, Павло Стброровський з 7, Ян Волин з 6, Гирв Синтовський і Мирчв з 2, Васько Поповський, Леханча Женечкович, Васюта з Іваноаець, Грицець Каричинський, Янен з Слобідки, Васько Ствшович, Федір Поповський, Олекса Женечкович, Андрушко Станчулович, Кузьма Крививнович — по одному); під Копистерином 40 коней (між іншими Звхар війт з 2, Ленарт-пушкар з 3); на брацлавських шляхах — на Сварані, Чечельнику, під Звенигородом і Кошиловцими — 25 коней, і т. д.). От хто козакує. В Брацлавщині 1540-х років повно скарг на брацлавських козаків: скаржиться на них турецьке правительство; признається до вибриків брацлавських і вінницьких козаків правительство литовське; місцеві земляни й міщани міркують над способами, як би стримати козаків, щоб вони не зачіпалися з турками; вінницькі земляни в своїх жалях на старостів згадують про свої давніші доходи з козацтва і пасік козацьких, понасовані старостами. І що ж? Маємо докладні переписи Брацлавщини з 1545 і 1552 років і якоа-тане не бачимо в них козаччини як якоїсь суспільної категорії чи групи. Єсть земляни, міщани, піддані панські й державні, а козаків нема; авжеж, неможливо собі представити, що се все мова тільки про козацтво прихожих.

Тільки на Подніпров'ї в головних огнищах козаччини — в Черкасах і Києві — в 1550-х роках виступають козаки як певне суспільне поняття, але й тут поза чистими ембріонами козацької організації, якими були «ватаги» степової козаччини, ми в тім часі, аж до 1560-х років, не знаходимо ще інших скристалізованих організаційних форм. («Роти», як «Щурова рота», згадана в наведенім нище черкаськім епізоді коло року 1503, очевидно, не були ротами спеціально козацькими: нема тут їх сліду протягом цілого XVI століття - М.Г.). Навпаки, місцева козаччина виступає перед нами в таких формах, які ще виразно вказують на неорганізованість сього поняття. Очевидно-бо, що ані та бездомна козаччина, яка живе в наймах у місті, ні та прихожа, якої в 1551 році в Черкасах начислено коло 250 душ, не представляли собою тої козаччини, яка в тих часах, в 1540-х і 1550-х роках, наповняє своїми голосними подвигами Україну і якої правительство ще в 1520-х роках, на підставі поданих йому місцевими людьми відомостей, вважало можливим навербувати на службу против татар хоч би й 2000. Ті різні поняття козака, які дають нам ілюстрації подніпрянських звичаїв, козака-бездомника, козака-уходника, не покриваються з поняттям козака-вояка. Поняття козака ще дуже мало означене, скристалізоване, і сформування козаччини як суспільної верстви навіть тут, в головніших огнищах її, ледве-ледве ще зачиналося в 1550-х роках.

Козацький елемент наростав неустанно, але сформування козаччини як правно-суспільного поняття, як суспільної верстви мало ще перейти довгий процес розвою — наслідком внутрішньої еволюції і під впливами тактики адміністрації місцевої й центрального правительства: того ужитку, який робили вони з козаччини як суспільно-побутового явища, і тих способів, на які бралися вони, щоб підбити козаччину під свої плани й бажання.

■

Уже з кінцем XV ст. зачіпки козаччини з татарами, турками, Москвою й скарги на них від тих правительств починають звертати на неї увагу правительства польського, а особливо литовського. Ми бачили вже, як напад козаків в 1504 році на татарський караван з послами й купцями спинив посольство ханське для уложення угоди, і литовське правительство, що безмірно бажало якось ту

угоду склеїти, для придобрення хана наказало своїй українській адміністрації ужити найгостріших способів проти учасників сього непоручного інциденту. Їм поручено було відшукати загарблене й сильно покарати учасників; і староста черкаський справді не тільки повідшукував різні речі, а й половив різних учасників — ходив навіть оружною експедицією для того в степи. Посадив одних до в'язниці, інших карав на смерть, принаймні коли вірити запевненням литовського правительства та донесенням, які дістали в Криму з Черкас. В дійсності сі кари не були, може, так суворі й гострі, й багато з того могло бути зроблено «про око», як робилося й пізніше: не в інтересах сеї української адміністрації було занадто приборкувати козаків, і то ще на потіху неприятеля-«поганина».

При кожній нагоді ся адміністрація не залишала пояснити правительству свій улюблений принцип, що розвій партизанської війни з татарами являється одиноким пострахом і способом спиняння татарів, та підчеркнути цінність, яку мають козаки в організації такої степової війни з татарами і оборони від Орди. Результатом таких представлень було рішення великого князя навербувати з козаків пограничний корпус для сторожі шляхів і перевозів від татар. Я згадував уже про се. В грудні 1524 р. великий князь Жигимонт, піддаючи раді Великого князівства з нагоди близького сейму різні гадки й проекти до обдумування, між іншим пригадував справу навербування козаків. «Писали ми вже перед тим вашим милостям, щоб ви наказали державцю річицькому Семену Полозовичу і Криштофу Кмитичу зібрати козаків і іти Дніпром униз на службу нашу; і ми казали їм дати «на страву», а для козаків кількадесять кіп грошей і сукон. Тепер пан Семен і пан Криштоф писали до нас, сповіщаючи, що вони зібрали були чимало козаків і стояли з ними довгий час у Києві, ждучи того датку нашого, але ні їм самим, ні для козаків не прислано ні одного пенязя. Через те козаки ті розійшлися, а вони, як слуги добрі й вірні, сповняючи наказ наш і вашої милості рад наших, забрали малий «почот» козаків і пішли з ними Дніпром до Києва і далі — до Тавані, на службу нашу. Там вчинили вони нам немалу послугу: всіх тих ворогів татар, що були в державі нашій, вони цілий тиждень не перепускали. Кожного дня зчиняли з ними битву, багато побили, інші потонули. І ми за сю послугу їм дуже вдячні. І з огляду на се його милість господар поручає сказати вашій милості: коли з таким малим числом людей були вчинені такі послуги нам, то ми з того бачимо, що якби там нам на Дніпрі стояло козаків тисяча або дві, то, певно, з того була б «большая а знаменитая послуга и оборона панствамъ нашимъ». Через те поручаємо вам, радам нашим: зволіть порадитися і поміркувати про се. І коли б надумали ви тримати там на будучий рік козаків на Дніпрі для охорони й оборони держав наших, то зволіть вибрати якогось відповідного чоловіка з ваших дворян і поручіть йому завчасу, зараз по великодні, їхати до Києва — збирати козаків. І накажіть на той час послати для них сукон і грошей кілька сот кіп. А тих козаків розложити по Дніпру на перевозах, аби вони служили державі й вам, стерегли тих перевозів і боронили, скільки їм бог поможе».

Як міркувати з сього, вже не далі як при кінці другого десятиліття виник проект узяти козаків на державну службу. Се була досить смілива гадка — обернути на службу державі тих степових розбійників, яких великий князь так недавно наказував ловити й горлом карати, і признати їх за своїх слуг, зсолідаризуватися з ними. Мусило минути кілька літ, поки великий князь, заклопотаний охороною від татар своїх полудневих границь, рішився взяти сей проект за свій і поручити, десь в 1523 році, раді Великого князівства до виконання. Його сповнення було поручене двом панам, державцям київським — Полозовичу, бувшому овруцькому державцю, й Кмитичу чорнобильському. Але проект був певно підтриманий, коли не поставлений поважнішими репрезентантами української адміністрації, почавши від київського воєводи Немировича, одного з героїв пограничної боротьби з татарами. Характеристично, що кільканадцять літ пізніше на запитання польського сейму про спосіб оборони від татар Дашкович поставив той же проект організації залог (очевидно козацьких) на долішнім Дніпрі як єдино реальний спосіб. Отже, се була задушевна гадка української адміністрації. Рада великого князя литовського, очевидно, прийняла її й передала великокняже поручення Полозовичу й Кмитичу; але при хронічній бідності скарбу Великого князівства Литовського кошти на сю експедицію не були вислані нею. І о той же камінь, очевидно, зачепився й новий проект великого князя: повербувати на рік

1525-й козацький полк з тисячі або двох тисяч. Ми не маємо ніякого сліду, аби він був здійснений. Сейму тоді, здається, не було, проекти великого князя лишилися несповненими, і свого проекту вербування козаків він потім не поновив.

Вісім літ пізніше пригадав сей проект Дашкович сейму коронному. Приїхавши на пьотрковський сейм на початку 1533 року разом з послами свого приятеля й протегованця Іслам-Гірея, обсипаний дарунками й компліментами за свою останню кампанію з татарами, він на запитання сенаторів про способи оборони від татар розвинув той давніший проект. «Коли в сенаті питали того Остафія,— оповідав Бельський,— як би запобігти тому, щоб татаре не чинили шкод у нас, він радив, щоб ми держали на Дніпрі повсякчас дві тисячі чоловік, які б на чайках боронили перевози від татар, а кілька сот їзди на те, аби їм довозити поживу. Окрім того, на островах, яких багато на Дніпрі, побудувати замки й коло них аби осаджено міста. Рада ся подобалася всім, але таки нічого з того не вийшло».

Відложивши набік гадку про побудування замків і міст на дніпрових островах, ми в сім проекті Дашковича бачимо старий проект 1520-х років про те, щоб, розложивши козацьке військо на дніпрових переводах, боронити приступу татарам. Безперечно, що й сим разом мова йшла про навербування козаків, хоч Бельський і не ужив сього слова.

«З того нічого не вийшло». Правительство не здобулось на енергію, на розвагу й такт на те, щоб узяти в свої руки організацію козацького елемента в початках його зросту та ціною певних субсидій завернути його на службу державним потребам. Козаччина була полишена своїй долі, своїй еволюції і зростала як стихійна неорганізована сила далі, під покровом і опікою провінційної адміністрації, котрої мотиви й інтереси, одначе, дуже сильно розходилися з інтересами держави, як незадовго прийшлося констатувати самому правительству.

Але козаччина й не потребувала державної опіки й підмоги для розвою своїх сил. Раз рушившися, вона зростала й росла своєю власною стихійною силою. Тільки свої сили й свою енергію вона обертала не на оборону границь, як хотіло собі правительство, але на далеко інтереснішу й вдатнішу партизанську війну з «поганством» — походи на «улуси» татарські й турецькі, «луплення чабанів татарських» та купецьких караванів. Із зростом козаччини сі зачіпки й своєвільства ставали все частіші та переходили в значніші воєнні експедиції. З пізніших років маємо посольство хана, де він заявляє свою готовність посилати своїх людей на землі литовського неприятеля — великого князя московського, тільки жадає, щоб їм не було перешкоди від козаків: аби татар пускали через литовську, задніпрянську територію і щоб старості черкаському й канівському наказано, аби не було шкоди від козаків: «Приходять козаки черкаські й канівські», стають на Дніпрі під нашими улусами й чинять шкоди нашим людям. Я до вас багато посилав за тих козаків, аби їх приборкати, і ваша милість не схотів приборкати. Тепер отсе йшов я на московського великого князя і, як наблизився до Дніпра, з нашого війська вернулося чоловік з тридцять немічних, козаки ваші — Солтанець, Вороча і Масло з товаришами їх покалічили й коней забрали. Коли хочеш мати приязнь з нами, будь ласкав прислати до нас тих, що чинили шкоди; інакше не май того за зле: я не хочу зломити приязні братської й присяги, але на ті замки, Черкаси й Канів, пошлемо нашу рать».

Коло 1540 року, коли хан Сагіб уложив вічну згоду з Жигимонтом і дістав від нього з своїм двором великі «упоминки», козаки знову дали знати себе королівському «союзнику» цілим рядом зачіпок. Ударили нагло на Кайрі на татар, що, мовляв, ішли з спасенною гадкою «воювати до Москви», побили 25 душ і 250 коней забрали; погромили й пограбили гонців татарських, що їхали до великого князя литовського; так само погромили й пограбили гонців, що їхали до кримського хана з Казані, не кажучи вже про більш звичайне луплення пограничних татарських кочовищ: «которые люди царя перекопского зъ быдломъ своимъ кочуютъ у поли, тыхъ дей людей его многихъ частокроть козаки наши бьють и статки ихъ отбираютъ». Хан повторяв, що при таких козацьких нападах не може стояти згода. Тисячні упоминки, плачені йому, готові були пропасти, й новий татарський похід грозив Україні.

Турецьке правительство теж неустанно скаржиться на «своєвільних людей» з України, що нападають на турецькі володіння й громлять купців. Так з початку

1538 року маємо скаргу за напад на Очаків, іншим військом і човнами, та пограбування місцевої людності. Кілька місяців пізніше — скарга на брацлавських людей, що погромили чабанів і заграбили гроші у «вівчарського писаря». Десь зимою 1540 р. беруть люди з України участь у повстанні татар проти Порти й разом з ними нищать околиці Білгорода й Тягині.

Всі сі й багато подібних інших жалоб (бо ми маємо тільки дещо з того) змусили литовсько-польське правительство серйозно задуматися над козацькою справою, вже з іншого становища, ніж в 1520-х роках. Треба було якось стримати козаків, бо се грозило роз'ятрити вкрай відносини до татар і турків, а правительство хотіло ціною всяких уступок купити спокій з ними. Більш енергійний і войовничий настрій перших десятиліть панування Жигимонта, коли зброї татарській чи турецькій хотіли протиставити свою оружну силу, зброїли границі, будували замки, дав місце шуканню спокою за будь-яку ціну. Заразом, очевидно, переведені слідства виказали, що пограничні старости не зовсім безгрішні в козацьких зачіпках. Їхні оправдання, що козацькі напади чиняться без їхньої волі й відомості, не були прийняті: слідства пригадали, що старости беруть частину з козацької здобичі, отже, являються учасниками козацьких нападів; само правительство зрештою санкціонувало свого часу старостинські побори з степової здобичі (в спорах черкасців з старостами) з мотивів фіскальних, але тепер воно виходило з інших поглядів. Принцип застрашування татар козацькими нападами признавався небезпечним. Правительство рішуче хотіло зробити кінець партизанській війні на турецько-татарськім пограниччі й чути нічого не хотіло про якісь плани боротьби.

Результатом були циркуляри, розіслані в липні 1541 р. до пограничних старост, того самого змісту.

Великий князь пригадував, що він уже багато разів писав, наказуючи під страхом утрати ласки господарської та грізної кари, щоб було дано пильний позір на те, аби козаки тамошні не ходили на татарські улуси та не чинили їм ніякої шкоди. «Але ви ніколи не хотіли поступати відповідно до того наказу нашого господарського і не тільки не стримували від того козаків, але самі їм давали на то дозвіл для своєї користі». Згадавши про останні козацькі виправи, на які скаржився хан, великий князь вказує, які з того виходять прикрі наслідки в відносинах до татар: хан грозить розірвати вічну згоду та йти походом на Україну. Відповідальність за се спадає на пограничних старост за їхню недбалість. «Первей того многокроть о томъ есьмо до вас писали, — повторяє великий князь, — напоминаючи, абы есте яко сами из себе, тако и казаковъ въ таковомъ своволенъствѣ гамовали, — ажъ николи отъ того ся повъстегати не хотели, и ач колве мели есмо то вамъ у терпливости нашей, не хотячи за то сроггости никоторое надъ вами чинити, нижли игды ся вы въ том опаметати не хочете, мы вжо большей того таковаго своволенства вашего вамъ терпети не хочем. Бо ачколве чините вымовы, икобы кромѣ воли и вѣдомости вашое казаки подданымъ цари перекопъского таковыи шкоды чинили, ино то не есть речъ слушъная, абы вы врядники не мели о том вѣдати... и яко бы теж и вы поветниковъ врядов своих (людність свого повіту.- М.Г.)... у ведомости або в послушенстве своемъ мети не могли». «Чыните вымовы речъми непотребными, а то може кождый розумети, ижъ тымъ шкодливымъ речамъ земскимъ прычына есть то, штожъ вы для своего пожытку дозволили есте казакамъ на улусы татаръские наѣжъдчати и шкоды имъ чынити, в тыми их добытки на пол с ними делите; а для тыхъ вашыхъ пожытъковъ мы, господаръ, шкодуемъ, в реч посполитая великий упад прыймуеть». Великий князь грозить, що коли б знов через якийсь козацький напад розірвалася згода з татарами й пропали ті гроші, які заплачено ханові по умові, то вина за се спаде на старосту того повіту, з котрого вийде та козацька зачіпка, і великий князь буде вже карати за неї того урядника без милосердя: на маєтності й на особі його, «на чти и горлехъ». Щоб запобігти тим козацьким ексцесам на будуще, великий князь постановляє таке: його дворянин Стрет Солтанович об'їде замки київський, канівський і черкаський і для контролю спише на реєстр всіх тутешніх козаків; місцевий староста чи адміністратор має допильнувати того, щоб дійсно всі козаки вписалися в той реєстр. Старости, даючи козакам дозвіл іти в степи на дозволені промисли, «на рыбы и на бобры», мають при повороті контролювати їхні «добитки» (відбираючи на себе частку) — чи ті козаки дійсно займалися тільки тими дозволеними

Запорожці споряджаються у морський похід

промислами, чи не нарушили в чім державних заборон (не ходили в промисел на татар). Хто б з них відважився на таке — вчинив би які шкоди улусам татарським, таких старости мають арештувати і карати на місці або відсилати до великого князя. (Такі накази були повторені місяць пізніше ще раз).

■

Як бачимо, все се задумано було дуже просто. Козаків спишуть на реєстр, тоді буде звісно на випадок якоїсь зачіпки з татарами, чиї козаки, з котрого замку те зробили і хто з старост має за них відповідати; старости у власнім інтересі, щоб не стягнути халепи на себе, будуть пильно наглядати за ними, пускаючи в степи і оглядаючи їх, коли вони будуть вертатись, і суворими карами відіб'ють у них охоту до промислу над татарами. (По аналогії з попередніми й пізнішими проектами представляють собі, що і в 1541 р. списання реєстру означало вербування козаків на службу державну... Але се не так: списання 1541 р. мало характер чисто поліційний, і про службу козацьку нема мови.— М.Г.). Тільки все се грішило повним незнанням і нерозумінням місцевих обставин, вийшло з голів столичних бюрократів, які думали, що циркуляром можна творити життя і наказом або забороною розв'язувати найтяжчі проблеми. І через те було приречене на повний неуспіх. Подробиць не маємо, але результат — що з того знов-таки «нічого не вийшло», зовсім ясний.

Можемо припустити, що дворянин великокняжий дійсно приїхав до Києва,— се було не трудно. Але списати реєстр було вже далеко тяжче. Ми бачили, що поняття «козака» в середині XVI ст. було дуже широке і неозначене. Такої верстви людей не було. На поклик, аби козаки ставилися до реєстрації, могло віддзиватися дуже мало або таки й зовсім ніхто; і також не легко було установити об'єктивні критерії для того, кого притягнути до тої реєстрації і як списати ту категорію людей, для якої була та реєстрація призначена: тих, що мали охоту промишляти над татарами. Ті, наприклад, козаки, що «не отходячи у козацтво», служили в наймах у місті, не мали ніякого інтересу в даним разі. Ті, що дійсно промишляли в степах,— се була рухлива людність, в значній мірі не зв'язана з даними замками, кандидувалася до них часами й збиралася з широких просторів України (та й не України тільки). Для багатьох се зовсім не було постійне заняття, рід життя. Та й місцевим урядникам не було ніякого інтересу вишукувати та силоміць втягати

а козацький реєстр людей, які могли б дійсно колись скомпрометувати себе зачіпкою з татарвою та стягнути халепу на адміністрацію свого замку. Зареєструвати, отже, «козаччину» не було можливості. Не було можливості й віддати її під нагляд старост. Козаки не конче брали дозвіл від старости на свої степові промисли й не конче ставилися до контролю. А місцеві урядники (се теж дуже важно) не мали зовсім охоти справді перейнятися таким ригоризмом супроти степових промислів, який рекомендувало їм правительство, та розірвати з усіми практиками і своїми поглядами на місцеві обставини. Не могли зректися так легко доходів, які мали з того, тим більше що вони не вірили в можливість здійснення тих поліційних загострень і особливо не вірили в те, щоб се справді забезпечило спокій Україні від татар. І ми можемо бути зовсім певними, що коли справді для заспокоєння правительства й був списаний якийсь реєстр, то він не мав ніякого реального значення. Щонайбільше — своїми впливами на місцеву людкість місцева адміністрація могла добитися на якийсь час певного ослаблення воєнної енергії, тих зачіпок з татарами, поки перші ж значніші напад якоїсь татарської ватаги не положив кінець сій здержливості, давши оправдання дальшим промислам добичників українських.

Сього, розуміється, не треба було довго чекати, навіть при найщирішій охоті хана чи санджака турецького справді дати спокій Україні й не давати приводу до набігів татарських: козаччину татарсько-турецьку ще тяжче було взяти під контроль і стримати, ніж козаччину українську. З записок Претвича бачимо, що татарські напади на Україну в 1541—1545 роках ішли неустанно. Трохи чи не тоді саме, як правительство займалося гадками про приборкання дніпровських козаків, напад татар на київське Полісся дав привід до голосного походу Претвича на Очаків, коли він дав собі духу над татарами, «мстячи ся кривди його королівської милості». Потім татари йдуть з земель Великого князівства Литовського, забравши людей по уходах,— отже, спокійних ловців риби й бобрів,— і знову бійка. «Потім приходили татари на Велике князівство Литовське, і пан воєвода (Сенявський) ходив з литовськими панами в погоню аж до Лебедина, але, не догнавши, вернулися назад», тільки Претвич погромив кілька ватаг, що хотіли ще вернутися на Україну. На другий рік на весну пішли татари «на дорогу барську»; їх переловили і довідалися, що татари збираються йти на Україну, й татари білгородські пішли вже на Черкаси; сі татари погромили слуг черкаського старости й забрали стадо, але Претвич забіг їм дорогу під Очаковом, погромив і відібрав людей і худобу, що вони взяли під Черкасами, і т. д.

Розуміється, одного двох таких татарських наїздів було досить, щоб зробити кінець всякому перемир'ю з боку української козаччини й пограничних урядників, коли таке перемир'я було, й «розрішити на вся» по-давньому. І дійсно, з років 1545—1546 ми вже знову маємо цілу низку скарг татарських і турецьких на козацькі зачіпки, погроми, походи тощо. Жалі ханські на дрібніші бійки й зачіпки від козаків з тих літ ми маємо нагоду читати. Але сі козацькі напади прибирали все більші розміри. Як констатувало саме литовське правительство, з Черкас, Канева, Брацлава, Вінниці й інших «українних» городів Великого князівства Литовського назбиралося «множство козаковъ», вісім сот або й більше, під проводом Карпа, Андрушка, Лесуна й Яцька Білоуса, і, розложившися в степу за Брацлавом, робили відти напади, громили купецькі каравани і т. д. Їхнім ділом мало бути погромлення великого турецько-татарського каравану на Саяжарові, що йшов до Москви і врешті-решт дуже сильно дався взнаки литовському скарбові. Провинників, здається, знайти не вдалося: за наказом правительства адміністрація наловила козаків і прислала їх на двір королівський, але сі козаки були мало що винні: вони займалися різним промислом на уходах хорольських і ворсклинських, і караванщики самі зачіпали їх, били й забирали тих уходників, і вони тільки віддячилися дечим потім караванщикам, а розбили караван козаки з московської України. Врешті-решт виходили найбільше винні самі купці, що, обминаючи законну дорогу й митні побори, з нею зв'язані, пішли «яловими степами», а головними грабителями — московські піддані, «которыи з замковъ украинъныхъ с Путивли, с Чернигова, с Новагорода Северскаго завжды тамъ подъ замки и улусы приходячи, тыи збытки починають и шкоды чинять, и то все на е(го) м(илости) козаков (литовських) укладають и во всемъ ихъ винують». Так представляло справу литовське правительство перед ханом, але раді своїй великий князь

висловив своє переконання, що ті козаки були не тільки домашні, в й вчинили свій погром не без участі місцевої адміністрації — «не одно сами своволие, але сиять и за выправою и посланьемъ некоторыхъ самихъ державецъ украинныхъ на поле ходили и въ томъ тые корованы громили». І рада з великим князем постановила, що ті гроші, які скарб Великого князівства Литовського мусив виплатити пограбленим купцям, мусять йому покрити ті, що «були причиною выправы оных козаковъ, такъ тежъ и користи тое причастниками», чи то самі державці, чи їх урядники — ротмістри, десятники і всякі люди». Було се, одначе, розуміється, бажання цілком платонічне.

Другим таким голосніщим епізодом було пограблення Очакова в тім же 1545 році, вище вже згадуване. Козаки на 32-х чайках уночі напали на замок, здобули його, кількох убили, кількадесят душ взяли в неволю і випустили потім на окуп, та побрали, що знайшли, добичі і коней. І тут правительство складало головну вину на московських підданих, на різку вільну степову козаччину, над якою воно не мав ні власті, ні контролю, але знов-таки мусило заплатити шкоди з державного, сим разом польського скарбу. Само для себе правительство і сим разом знало, що наброїли козаки свої. Провідники були ті ж, що в санжарівській історії: Карпо Масло з Черкас (очевидно, той самий Карпо, що зветься одним з провідників козацьких у попередній історії), Яцко з Переяслава — мабуть, одна особа з Яцком Білоусом, Сидрушко з Брацлава. (З Карпа Масла польська канцелярія по співзвучності зробила «Карпа Москвитина»: Karp Moscum — все та ж тенденція зложити справу на Москву; Яцко раз зветься Брацлавцем, другий — Переяславцем — теж плутали, видно, по співзвучності, Андрушко раз зветься Євдрушко, другим разом з нього зробився Jan Devsko. — М. Г.) Досить сильно скомпрометований був щодо участі в сих козацьких нападах староста брацлавський Сангушко, а підозріний був і Претвич, і Происький.

І знову завертілося колесо. Правительство литовсько-польське нарікало на те, що, незважаючи на велику данину, рік-річно плачену ханові, татари грабують українські землі й забирають людей в неволю. Хан звертав, що всьому винні козаки: вони своїми нападами на Лівобережжі не дають татарам можливості ходити на московські землі й позбавляють їх сього легального джерела поживи; вони нападають на турецькі й татарські улуси й викликають тим напади на Україну. Нема що говорити про спокій, поки діються зачіпки й напади від козаків: «Естли же ты, братъ нашъ, козаков своихъ украинныхъ, которые водою Днепромъ подходячи под замки и улусы наши шкоду чинять, воимоняти не будешъ — татарове мои своее шкоды терпети не будуть». Такі самі нарікання й претензії йшли й від турецького султана. Вимовляння своєвільним козакам московськими підданими нічого не помагали. Татари й турки зовсім категорично винуватили по-давньому пограничних старост. Коли в 1550-х пограблено на Тавані караван турецького купця «Адрахмана», хан зовсім недвозначно заявив, що се черкаський староста князь Дмитро Сангушкович, приставивши для безпечності нібіть свого чоловіка, потім казав козакам його пограбити. Кілька років пізніше, повідомляючи, що «перекопський князь Алъклычъ» за наїзди на Україну взявжений «у твердое везенье», хан жадав, аби великий князь з свого боку покарав своїх старост і «врядниковъ украинныхъ», що позволяють козакам нападати на улуси татарські, і виразно вказував при тім на київського воєводу і старосту черкаського: «съ ведомостью и дозволеньемъ» їх нападають козаки з їхніх замків на татар. З турецького боку особливо скаржилися на Претвича.

Великий князь розсилав все нові й нові листи до пограничних старост, наказуючи їм «козаковъ повстегати и шкодниковъ каратк», робити слідства разом з відпоручниками ханськими, ставити до очей підозрілих, а винних горлом карати; скомпрометованих старост кликав на оправдання й навіть скидав з уряду або переносив на інші місця (як Претвича з Бару, а Дмитра Сангушка з Черкас — хоч Сангушка біда спіткала не так за татарські шкоди, як за його аферу з княжною Острозькою). Але все се нічого не помагало. Старости оправдувалися тим, що вони тільки відбивалися від татарських нападів або стереглися від них, як Претвич у своїй не раз цитованій «апології», а пограблені купці далі виходили самі собі винними тому, що їздили «своволье небезпечными дорогами». Провинників найчастіше не знаходилось, а як і випукували часом якихось жертвених козлів, то се нікого не стримувало. Пограничний спорт розвивався все більше, погранична

війна приймала все ширші розміри. Козацькі напади ставали явищем повсякчасним, звичайним; козаччина вповні опановувала низ дніпровий, степи; доходило до того, що сам король мусив посилати своїх посланців в Орду обходом на Волощину, тому що Дніпром їхати було небезпечно від козаків, «которыс намалымъ почътомъ поля на тотъ часъ наполнили и вси переязды залегли», як писав король весною 1558 року під час афери Вишневецького.

Всі степові відносини, в життя козаччини в тих 1550-х роках Вишневецький, безперечно, вніс багато нового ферменту. Його коротка, переривчаста, блискуча діяльність варта з сього боку всякої уваги. Тільки на жаль, ми бачимо самі верхні моменти, і то тільки декотрі, поодинокі, відірвані, і мусимо відгадувати цілість, провідну гадку сеї діяльності. А се тим тяжче, що не завсіди можна бути певним такої провідної гадки, якогось глибшого плану в тих киданнях сього степового короля, що не лишив нам ніякого автентичного коментаря до них, ніякого власного пояснення. Попереднім дослідникам його вчинки здавалися переважно безцільними киданнями неспокійного духу, неврівноваженої енергії. Але навіть в найгіршім разі, хоч би се було справедливо, все-таки се явище на тлі нерухливого, шаблонного життя нашого українського магнатства настільки незвичайне, блискуче, що мусить притягнути до себе увагу кожного дослідника тодішнього життя. Є безперечна сміливість гадки, безгранична відвага в розмаху сеї енергії — те, що так цінне в чоловіку всіх часів, і я певний, що ся авантурнича, неспокійна енергія не минула безслідно, а запліднила певними ідеями, певними конкретними прикладами життя українського пограниччя. Я бачу виразні аналогії, певні ідейні зв'язки з діяльністю Вишневецького не тільки в самій ідеї Запорожжя як постійної твердині серед степового моря, але і в політиці пізніших козацьких ватажків — в їхніх змаганнях грати певну міжнародну роль, опираючись на сусідні держави, котрих інтереси сходилися тут, в степах. Перед тим ми сього не бачили, і я добачаю тут не тільки post hoc, а й propter hoc. Сей степовий авантурник мав наслідників своїх ідей, хоч і дрібніших, скромніших, більш здержливих і урівноваженіших. З попередників він нагадує не в одному Дашковича, тільки все-таки більше нездержливий, невгамований, широкий. І тому, коли Дашкович врешті-решт скінчив роллю державного мужа, Staatsmann'a, Вишневецький скінчив авантюристом.

На публічну арену виходить Дмитро Вишневецький в 1540-х роках. Знаємо його як заможного магната, властителя кількох сіл в полудневій Волині. Але замість розширяти й збільшувати свою «фортуну», він віддається пограничному, модному тоді спорту — боротьбі з татарами. З сього боку, як одного з найвизначніших репрезентантів боротьби з татарами, рекомендує його в своїй записці з 1550 року Претвич. Але Вишневецький не вдоволився тою, більше оборонною боротьбою, яку вели пограничні старости й магнати. Він береться здійснити гадку, яка носилася перед очима, очевидно, не одного з тодішніх людей, але не була реалізована досі — хоче заложити замки на дніпрових островах як твердині проти татар. На початках 1550-х років «на острові Хортиці, против Конських вод, коло кримських кочовищ», ставить він замок і громадить навколо себе козаччину. Серед сих заходів удається він до турків. Не знати — чи вчинив він се тільки тому, що литовське правительство не давало йому досить енергійної помочі, чи се було в його таки планах — опертися на Туреччину проти Криму. Досить того, що десь літом 1553 року він їде в Туреччину. Про се Жигимонту-Августу писав князь Острозький, що Вишневецький, «з усею своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке тримав коло себе», з'їхав до турків — вислав наперед свою козацьку роту, а потім і сам з своїми козаками потягнув до Туреччини. Се викликало страшенну тривогу в двірських колах та й на Україні: боялися, що Вишневецький наведе турків на Україну. Але страхи були безпідставні: з початком 1554 року Вишневецький приїхав з Туреччини, представлявся королеві з початком марта в товаристві воєводи Миколи Сенявського, свого давнього товариша з пограничної війни, що тепер взяв на себе роль посередника і заступника перед королем. Його пояснення врешті-решт були прийняті, і Вишневецький дістає від великого князя поручення тримати сторожу на Хортиці проти татар. Отже, у Вишневецького се була ідея союзу на два фронти: опираючись на литовсько-польську державу і підтримуючи добрі відносини з Туреччиною, держати в руках Крим.

Але сміливі плани Вишневецького й безоглядність в їх виконанні страшили

короля. «Під сі часи таких слуг потрібно найбільше, тільки не з такими мислями»,— писав він Радзивиллу кілька літ пізніше. Супроти татар литовсько-польське правительство старалося держатися можливо обережно: формально Крим був союзником Литви проти Москви. Правительство боялося, щоб Вишневецький не зачепив татар якось нетактовно і великий князь носився з гадкою «звести» його з границі й вислати з козаками на війну в Лівонію, навіть хитрощами якось звабити його з Низу або вислати на заступство котрогось з його братів. Але Вишневецький не давав себе звести, й правительству зоставалося тільки пильно уникати всякого вияву солідарності з небезпечним своїм слугою. Пізніше (в 1557 р.) Жигимонт-Август на татарські скарги на Вишневецького писав хану, що Вишневецький вів свої плани на власну руку: він, Жигимонт, його на Дніпро не посилав, а потім поручив йому степову сторожу, головно покладаючися на добрі відносини Вишневецького з Туреччиною й ханом. «Можете міркувати з того, що і до його милості цісаря турецького він ходив против волі нашої, а як там його прийнято, самі знаєте: він, вернувшися до держави нашої, розповідав, що там дістав дарунки (жалованьемъ осмотрен былъ), і у тебе, брата нашого, ласку мав, і з тих причин ми головно й поручали йому степову сторожу в тім переконанні, що він буде підтримувати відносини з вашими людьми, зазнавши від вас ласки». І Жигимонт-Август старався представити ханові, який то корисний може бути для нього самого і для Туреччини хортицький замок: він буде боронити татарські й турецькі володіння, улуси їхні і чабанів їхніх від всяких зачіпок і прикростей, особливо з московської сторони, бо якраз, мовляв, то московські козаки чинять ті зачіпки.

Але ся традиційна полохлива політика литовська Вишневецькому була не по мислі. Тим часом як литовське правительство силкувалося затримати добрі відносини з кримцями й звернути їх проти Москви, Вишневецький якраз звернувся в московський бік. Правдоподібно се був його власний план, зовсім натуральний і логічний: ігноруючи державне суперництво Литви й Москви, свою степову політику вести, опираючися на обидві сі держави, що рівно терпіли від Орди і з українських пограничних земель своїх протиставили козацьку оборону сим руїнним атакам Криму. Сама ся політика не була нова. Уже в 1530-х роках хан скаржився великому князю литовському, що черкаські старости, ігноруючи ворожнечу Литви й Москви і союз Литви з Кримом, уживають на свою службу путивльських козаків (себто з українських земель Великого князівства Московського), насилають їх на татарські улуси разом з козаками черкаськими й канівськими). Цілком природно, що й Вишневецький задумав притягнути Московську державу до спільної боротьби з Кримом й суперництво інтересів, з традиційним нацьковуванням Орди одних на одних, заступити спільною боротьбою з сим спільним ворогом. Але Вишневецький мав усі причини не хвалитися передчасно такими планами з огляду на офіційний союз Литви з Кримом проти Москви, а в московських колах, з свого боку, не мали причини признавати ініціативу сього ефектного плану чужинцеві Вишневецькому. Офіціальний московський літопис говорить про перші стадії боротьби з Кримом як про діло самих московських воєвод, зовсім ігноруючи Вишневецького. Але він був, без сумніву, правдивим ініціатором сих планів, які в московських колах також скоро опадають потім, як нагло виникли з його виступом.

В марті 1556 року московське правительство заповіло похід на Крим Дніпром вниз, під улуси кримські. Провід дано дяку Ржевському; вихідною точкою мав служити Путивль. Ржевський мав побудувати човни на верхів'ях Пела і з путивльськими козаками йти «добувати язиків», провідувати «про царя» (хана). Офіційним приводом служили вісті, що хан збирається походом на московські землі. В дійсності, очевидно, спонукали до того московське правительство ради й представлення, зроблені Вишневецьким через путивльських козаків, учасників його нових заходів і планів. І при великій обережності і неособливій скоросплішності московської бюрократії, мусимо думати, що свої заходи коло спільної акції з Москвою Вишневецький мусив зачати задовго перед тим — десь слідом по своєму візиту в Туреччину. В червні Ржевський доносив уже про свої успіхи. Він писав, що на Дніпрі приступили до нього козаки черкаські і канівські, в числі 300, під проводом своїх отаманів Млинського і Михайла Єськовича. З ними і з своїми путивльськими козаками Ржевський пішов під кримський город Іслам-Кермен

(на долішнім Дніпрі коло перевозів, де тепер Каховка), але татари мали вісті про них і заминулися в зимну. Козаки звійнили тільки коней і худобу й пішли під Очаків. Тут здобули «острог» (місто), побили турків і татар, забрали багато «языків» (полонянників) і пішли з тим назад. За ними погналися санджаки (турецькі коменданти) з Очакова й Тягині з великим військом, але козаки в дніпрових очеретах зробили засідку, побили з рушниць багато людей і змусили їх вернутися. Потім під Іслам-Керменом догонив їх калга з великою ордою («съ нимъ весь Крымъ, князи и мирзы»,— як писав хвалькуватий дяк). Козаки заложилися на дніпровім острові й почали відбиватися від орди, відстрілюючись з рушниць. Шість день добували їх татари, але добути не могли й відступили кінець кінцем. А козаки, зайнявши вночі кінські стада, забрали їх на острів і, перебравшися з річного війська в кінне, пішли навпростець через степи.

В усій тій реляції нема найменшої згадки про Вишневецького, фігурує тільки сам дак Ржевський. Думаю, що се трудно зложити на саму хвалькуватість сього московитина, і що Вишневецький старався передчасно не відкривати своїх карт перед ханом, не розривати відносин з ним, і для того не висувався наперед з своєю участю в протитатарських заходах, а навіть ховав її. В литовських колах його зносини з Москвою в тім часі не були тайною — московські посли, бувши у Жигимонта літом 1556 року, чули там, що Вишневецький «отъѣхалъ къ Москвѣ», хоч формальне посольство до московського царя від Вишневецького в московському офіційному літопису записане тільки в вересні 1556 року. На литовськім дворі його сміливі плани викликали заразом і тривогу перед можливими політичними клопотами від його акції, й живі симпатії для сих планів організації широкої боротьби з Кримом спільними силами християнських держав. Як з одного боку, в московських колах, так з другого — в литовсько-польських Вишневецький ширив сю ідею спільної боротьби своїми зносинами, своїм прикладом, і його гадки викликали співчуття. Його зносини з Москвою не будили невдоволення в литовсько-польських колах з огляду на поставлені ним завдання, принаймні се невдоволення в значній мірі нейтралізувалося свідомістю тих користей, які мали з того вийти, якби удалося справді організувати таку спільну боротьбу. На жалі хана з причини козацького нападу 1556 року литовське правительство відповідало, можливо заспокоюючи його. Запевняло, що сей напад був ділом козаків московських, Вишневецький в нім участі не брав і ні в які спільні заходи з тими московськими козаками вступати не хотів: московські люди заохочували його служити Москві й помагати їй збудувати замок для великого князя московського на Хортиці, але Вишневецький на се не здався, держить хортицький замок на великого князя литовського і тримається козаків низових, а з московськими не заходить (се була офіційна заявка, свідомо, мабуть, надана литовським правительством акції Вишневецького з минулого року).

Жигимонт-Август представляв ханові всю небезпечність московського плану — посунутися московськими замками над Низ дніпровий, пригадував аналогічну тактику Москви супроти Казані й лякав виключними перспективами Крим,— поставивши свої замки під Перекопом, Москва буде пильнувати того, щоб взяти й Крим в свої руки. Тому радив поки що, в таких тривожних обставинах, не зачінатися з Вишневецьким: пізніше, як сі обставини проминуть, великий князь розбере справу, й коли б Вишневецький був виноватий, він його укарає й забере з Хортиці, в поки що він там дуже потрібний супроти московських планів. Москва, можливо, навіть буде старатися силоміць забрати Хортицю собі, а якби Вишневецького звідти вивести, то вона зараз би захопила його замок. Татарам і туркам литовський замок на Хортиці дуже буде корисний, хоронячи їх від московських козаків, а щоб сам Вишневецький не зачіпався з татарами, про се він, Жигимонт, йому накаже, і певний, що Вишневецький покаже ханові свою зичливість.

Але хан не міг слухати сих намов, бо Вишневецький, навпаки, виступав проти Криму все більше ворожо. Восени 1556 року (десь в жовтні) він сам чи, може, його козаки напали знову на Іслам-Кермен, здобули сей замок, забрали з нього гармати й перевезли до хортицького замку. Розгніваний хан, здається, спочатку хотів звабити до себе Вишневецького: присилав йому дарунки й лист, закликаючи до себе на службу. Але Вишневецький на те не здався, і тоді хан, як тільки став Дніпро, вибрався походом на небезпечного сусіда. В січні 1557 року він приступив під хортицький замок з великими силами — «з сином і з усіми людьми кримськи-

Князь Дмитро Вишневецький-Байда

ми», й силкувався його добути. Більше трьох тижнів (24 дні) тягнулася отся облога, але кінець кінцем здобути замку не вдалося, й хан вернувся з великими стратами. Вишневецький спішив сповістити великого князя про сю огняну пробу своїх хортицьких укріплень і планів і просив заразом «посилити його замок людьми й стрільбою», щоб дальше боронитися від Криму. Але литовське правительство так маніфестувати свою солідарність з Вишневецьким супроти Криму не відважувалося. Великий князь у відповідь на донесення Вишневецького висловив своє вдоволення за «сталость і мужну оборону», обіцяв прислати «жалованьє», але заразом рекомендував йому не загострювати відносин до Криму, пильнувати, щоб козаки не зачіпали татар і турків і т. д.

Сі ради були не на часі. Відносини до Криму у Вишневецького стали на вістрі меча, і про якесь злагодження їх не було мови. За зимовим походом 1557 року прийшов новий, ще більший, десь літом: хан приступив знову з ордою під Хортицю, разом з ним турецьке військо на човнах і поміч волоська, і сим разом взято Вишневецького в блокаду. Подробиць, на жаль, не маємо. Врешті-решт не стало на Хортиці провіанту, козаки стали розбігатися від Вишневецького, і він нарешті мусив уступити з дніпрового Низу далі на Україну, в Черкаси. Тут знов таки, очевидно, не знайшов він ніякої реальної помочі для своїх планів боротьби з Кримом і рішається нарешті йти в Московщину, шукати там нових засобів, реальнішої помочі для своїх планів, бо Москва стояла на воєнній позі з Кримом.

Далі буде

ЮРІЙ П'ЯДИК

ФОТОГРАФІЯ З БАГАТЬМА НЕВІДОМИМИ

Фотографія, яку ми пропонуємо,
була зроблена
1 вересня 1903 р. (за ст. стилем) у Полтаві —
на святі з нагоди відкриття пам'ятника
Іванові Котляревському.

Ця важлива подія назавжди увійшла в нашу історію як акт громадянської зрілості не лише української інтелігенції, а й усього народу, розмежованого кордоном двох імперій. Тож не випадково, що вона привернула увагу культурної громадськості Росії, стала відомою і в інших країнах. Хвилю обурення викликала скандальна поведінка царського уряду, який заборонив проголошувати промови й зачитувати адреси і телеграми українською мовою. Виняток було зроблено тільки для закордонних українців... Яка нісенітниця — заборонити мову, що нею творив письменник, на вшануванні його ж пам'яті! І хоч згодом сенат скасував заборону, цей факт, набувши розголосу, став викривальним актом щодо самого ж самодержавства і його злочинної політики. Адже в особі учасників свята було ще раз зневажено весь український народ... Але повернімося до фотографії.

Вона дуже поширена: є в багатьох музеях, зустрічається і по архівах та інститутах, зберігається і в приватних збірках та колекціях. У літературі, присвяченій цьому святу і вшануванню пам'яті І. П. Котляревського, також трапляються згадки про неї. Але, на жаль, у нашій пресі вона майже не друкувалася. Нам відомий лише один випадок — у книжці Л. Кауфмана «Микола Аркас», але й там без називання сфотографованих осіб. Чому? Причин кілька. По-перше, багатьох потрібно було «впізнати», ретельно перевіривши висновки, яких дійшли О. Лотоцький («Сторінки минулого», 1933 р., ч. II) та В. Сімович («Тридцять років відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві»).

По-друге, присутність «небажаних», надовго закреслених з історії осіб. І справді, на цьому фото, наче у своєрідному ракурсі,— культурне та громадське життя тогочасної України, представлене людьми славетними і маловідомими, друзями й недругами, однодумцями й дискутантами, шляхи яких у майбутньому то перетиналися, то розбігалися (у декого назавжди). Отож ця фотографія може правити нам за зразок тої толерантності та поваги до чужої думки, яких так бракує нашим сучасникам.

Докладне вивчення фотографії допоможе прочитати не одну цікаву сторінку з історії культурного та громадського життя на Україні. Але поки що ми обмежимося лише проблемою розшифрування складу сфотографованої групи.

Відомо кілька спроб з'ясувати, хто є хто на цьому фото. А запитання залишаються... І залишаються більші чи менші сумніви: я чи та це людина? Адже в одних випадках маємо лише прізвище, іноді ще й ім'я чи ініціали, а цього замало — знаємо-бо, як часто трапляються збіги. В інших взагалі називаються особи, які й на святі не були. Якщо ж і були, то не фотографувалися... Одне слово, автору цих рядків довелося, починаючи в пошук, зіставити силу-силенну документальних відомостей, гіпотез і навіть аж надто довільних припущень, щоби потвердити чи заперечити висновки своїх попередників. То була дуже цікава, але й копітка робота. Прагнув дізнатися про кожного, хто є на цьому фото, якомога більше, в ще — розшукати інші фотографії, які б засвідчили, що ідентифікація точна. Потрібно було не тільки назвати (а в деяких випадках встановити) прізвище, ім'я та по батькові сфотографованого та його рік народження, фах чи коло інтересів, а й перевірити, чи був він на святі, якщо ж і був, то чи фотографувався. Брати на віру висновки попередників не можна, тому довелося шукати додаткових доказів на користь висловлених досі припущень і тверджень. Зрозуміло, що найбільше сумнівів довелося перебороювати щодо осіб маловідомих чи й зовсім забутих... Ось лише кілька найскладніших випадків.

Один із 68-ми сфотографованих — Коваленко. Але який? Дехто уточнював: О. Коваленко. Але хіба ж це уточнення? Адже то міг бути і Олексій Васильович, і Олексій Кузьмич, і, нарешті, Олександр Михайлович. То котрий з них? Виявилося, що жоден. Таки ж був Коваленко, але з іншими ініціалами і стояв на іншому місці. Багатьох дослідників підвела зовнішня подібність двох осіб, сфотографованих у різний час. Так, наприклад, особу 12 вважали за А. Ю. Кримського, а виявилося, що він не був на святі. Особу 19 вважали за Панаса Мирного, а з'ясувалося, що це був Степан Іванович Ерастов...

Складність ідентифікації та перевірки виявилась тим більшою, що «служба інформації» та зберігання документів у наших архівах і наукових установах вкрай незадовільна. Тому доводилося відволікатись і на спеціальні пошуки. Деякі з них не справдили сподівань і не допомогли встановити ймовірного кандидата, але, гадаю, мали цілком самостійне значення.

При уважному вивченні фотографії можна помітити, що на ній чимало осіб, присутність яких несподівана. Про намір сфотографуватися знало небагато людей — він тримався в таємниці. Отож то мали бути люди, зв'язані спільними інтересами та довір'ям. Чого ж тоді ми бачимо на фотографії Левка Мацієвича (49), Владислава Козиненка (58), Юрія Колларда (27), Аркадія Слатова (17), Степана Ерастова (19), Пилькевича (13)? Відомо, що дехто з названих і неназваних осіб був близький до РУПу (Революційної української партії) чи навіть організовував її (як, наприклад, Левко Мацієвич). Природно, що в дослідника виникла думка про можливість організації з'їзду партії під прикриттям свята. Незабаром з'ясувалося, що й жандармерія припускала таку можливість. Маємо її розпорядження, в якому попереджається про можливість з'їзду або здійснення рупівцями небажаних для уряду акцій. Дано розпорядження про негласний нагляд за деякими учасниками свята, а тому числі С. І. Ерастовим. Але жандармерія ще не знала членів партії, тому нагляд не дав наслідків — жодний з членів партії не був заарештований.

Отож на місці 49 — Левко Мацієвич. Але на це місце пропонувалися й інші кандидатури, зокрема котрийсь із трьох О. Коваленків. Наявність фотографій Олексія Кузьмовича і Олексія Васильовича, а також їхніх біографій дала можливість нам заперечити присутність їх на святі, а отже, й на фотографії. Складніше було з Олександром Михайловичем. Теж, як і Л. Мацієвич, морський офіцер, інженер-механік панцерника «Потьомкін», він приєднався до повстанців, жив деякий

чвс у Женеві, а згодом у Пврнжі. Вннлвдва у російсьному ліцеї та був анховвтелем снна Максима Горьного. Він, ян і Л. Мвцієвич, був одним із організаторів РУПу. Обидва були однодумцями в багатьох громадських та політичних справах. І — обидва були на святі! Тут, звичайно, вирішальне значення мусили б мати фотографії, але... Фотографії Л. Мацієвича пощастило знайти досить швидко — у виданій 1912 рону збірці матеріалів, присвячених його пам'яті. Хоч подібність незаперечна, але ми не наважувалися все-таки дати перевагу Л. Мацієвичу перед О. Коваленком. На жаль, індивідуальну фотографію останнього вдалося дістати лише після того, ян іншими фактами було доведено, що на груповому фото саме Лев Мацієвич. Які ж то факти? Л. Мацієвич був старший за О. Коваленка. На нашій фотографії він у військовій формі, а О. Коваленко у своїх спогадах пише, що, звінчивши Харнівсьний технологічний інститут, одержав призначення на Чорноморський флот, заїхав додому на Полтавщину, побував на святі І. Котляревсьного і тоді вже поїхав за призначенням. Отже, він не міг бути у військовій формі. Формальне посилання на свідчення О. Лотоцького та В. Сімовича не давало нам права вважати ймовірність розшифровки за стовідсотнову. Адже при всій досконалості розшифровка О. Лотоцького також не безпомильна.

До речі, в сучасній літературі Л. Мацієвич вище й згадується, то тільки ян технік-інженер-суднобудівник, винахідник в царині підводних човнів, а ще організатор військової авіації. Важко цим пояснити його присутність на фотографії та участь у святі. Але відомо, що він, крім організації РУПу, листувався з М. М. Коцюбинським і постачав його літературою з історії та життя Криму. Перебуваючи в Криму, Л. Мацієвич намагався організувати видання українського журналу.

Крім згаданих фотографій із збірки «Памяти Л. М. Мацневича», є надзвичайно цінна групова фотографія, зроблена біля бюста Т. Г. Шевченка роботи В. Беклемішева. Цей бюст стояв на подвір'ї Алчевських у Харкові. (Тепер це власність Київського музею Т. Г. Шевченка). На цьому знімку є ще два учасники нашої фотографії — С. Павлнівський та М. Міхновський. Всі троє і на нашій фотографії поруч, що, звичайно ж, не було випадковим. На місці 19-му нашої фотографії — Степан Іванович Ерастов. Але, як згадувалося, переважна більшість дослідників твердили, що то Панас Мирний. Полтавські краєзнавці, посилаючись на незафіксовані свідчення сина Панаса Мирного — Михайла Рудченка, заперечували присутність Панаса Мирного на фотографії. Водночас подібність відомих фотографій Панаса Мирного з особою 19 на нашім фото велика. Тобто свідчень О. Лотоцького та В. Сімовича не досить. Про те, що С. І. Ерастов був на святі, свідчень багато — і учасників свята, і жандармерії, яка організувала за ним «негласний» нагляд. В. Кравченко у своєму щоденнику пише, що розмовляв із Ерастовим у день фотографування в приміщенні фотосалону. Вже це робить припущення, що на місці 19 був С. Ерастов, досить імовірним. Для остаточного ствердження потрібна фотографія С. Ерастова. Наші пошуки цієї фотографії були марні. Кілька групових фотографій у приватних колекціях та репродукованих у збірці творів М. Лисенка у 30-х роках були такі нечіткі (та й аннонімні задовго до свята), що аж ніяк не могли правити за доказ позитивний чи негативний. Нічим не зміг допомогти і Краснодарський архів, у якому зберігаються матеріали С. Ерастова, звідти надіслали деякі цікаві матеріали і навіть фотопортрет його батька, але портрета С. Ерастова не було. Наше листування з архівом, врешті-решт, таки дало наслідки. Минуло якихось п'ять років, і рідна внучка С. Ерастова, звернувшись з якогось приводу до Краснодарського архіву, довідалася, що я також збираю матеріали про її діда. Внаслідок нашого листування я одержав фотознімок С. І. Ерастова, який остаточно усунув будь-який сумнів у тому, що на фотографії саме він, Степан Іванович Ерастов. До речі, ті, хто цікавиться цією особою, мусять знати, що внучка передала архів свого діда (власне україніку) до Краснодарського архіву.

Однією з найбільш загадкових була особа на місці 5. На це місце претендувало аж чотири кандидати: Долгополов Нифонт Іванович, Кононенко Мусій Степанович, Демченко Іван Олександрович і Гнилько Михайло Петрович.

Наявність фотографій Н. Долгополова та М. Кононенка дали підставу відхилити обох. Треба сказати, що обидва претенденти мали всі шанси бути на цьому місці. М. Кононенко — український письменник, а Н. Долгополов — лікар за фахом — виявився надзвичайно щирим прихильником українського руху (будучи послом Державної думи, він очолював там українську делегацію).

Щодо двох інших — Демченка Івана та Гнилька Михайла — ми не мали в своєму розпорядженні ані фотографій, ані будь-яких відомостей (крім того, що М. Гнилько був на святі). Незважаючи на це, ми свої пошуки спрямували на Івана Демченка, оскільки його кандидатуру висунув О. Лотоцький, якому ми більше довіряли. Але що це за Іван Демченко? Крім імені та прізвища, О. Лотоцький не подав нічого. Демченко та Іван — це такі прізвище та ім'я, що їм «несть числа». Ми знали Івана Демченка, який року 1905 видав книжку «Українське весілля з голосами», яка ще згодом перевидавалася неодноразово. Це свідчило, що І. Демченко справді міг бути на святі, хоч у 1903 році він не був ще відомий як автор «Українського весілля з голосами». Запис «Весілля» був виконаний в м. Монастирищі Липовецького повіту, а підписаний уже в м. Ліпцях того ж повіту Київської губернії. Щоб довести, що на місці 5 Іван Демченко, треба було знайти біографічні відомості та фотографію. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії таких матеріалів не мав. Це при тому, що запис весілля І. Демченка вважається класичним і ним користуються як еталоном, порівнюючи з іншими записами, що він був перевиданий і в радянський час! Жодна людина не змогла дати хоч би якоїсь інформації про автора. Цей убивчий факт — ілюстрація до висловленої нами думки про вкрай незадовільне становище інформаційної служби або, може, й байдужість до нашого минулого, про неповагу до культурної спадщини.

В. Стефаник. В. Кравченко, В. Боровик. М. Корчинський з родинами

Родина Казиненків. Зліва направо: Володислав Олексійович, Олексій, Зінаїда Олексіївна, Лідія Олексіївна, Клавдій Олексійович, Клавдія Іванівна

Врешті у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР було знайдено два листи Ісаака Демченка з Монастириц до П. Стебницького про стан просвітянської справи в Липовецькому повіті. З листа ми довідуємося, що його автор-лікар був у Петербурзі, де зустрічався з П. Я. Стебницьким. Адреса: Монастирищі, Іван Олександрович Демченко. Малоймовірно, щоб у Монастирищах було два Івани Демченки, обидва досить культурні люди: один — лікар, а другий здатний виконати досить кваліфікований запис весілля з нотами. Найімовірніше це була одна людина. Цілком можливо, що О. Лотоцький, який тоді був у Петербурзі, познайомився з І. Демченком у П. Стебницького. Другий лист адресовано до Б. Грінченка — це переказ на виплату книжок Б. Грінченка. Ці листи свідчать про такі інтереси Івана Олександровича Демченка, які могли привести його на свято І. Котляревського в Полтаву. Згодом ми знайшли лист І. Демченка в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка. Лист адресований до Олени Пчілки — він просить порадити йому, де можна надрукувати його збірку «Українське весілля з голосами». Отож не викликає сумніву, що автор цієї збірки — Іван Олександрович Демченко. Вірогідно, що І. Демченко вчився у Київському університеті на медичному факультеті. Ця версія потвердилась, але, на жаль, якихось нових докладніших відомостей виявити не пощастило. Залишилося ще пошукати відомостей в «Российском медицинском списке» та в «Памятной книге Киевской губернии». Як не дивно, але київські бібліотеки не мають повного комплекту «Российского медицинского списка», більше того — вони не мають і повного комплекту «Памятной книги Киевской губернии»...

Довелося їхати в Ленінград і попрацювати в бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна. Треба сказати, що «Российский медицинский список», який видавався з 1836 по 1917 рік, подавав таку докладну інформацію про кожного лікаря, що за ним можна скласти «трудову книжку». Якщо згадати, що до революції багато українських письменників, музик та й інших діячів культури були лікарі, то переоцінити довідкову вагомість цього довідника неможливо. У ньому ми й дізналися про трудову діяльність І. О. Демченка до 1910 року. Далі сліди перебування його губляться. У 1910—1911 роках у Київській губернії лютували холера й тиф, тож цілком можливо, що І. Демченко, перебуваючи у центрі цієї епідемії, сам загинув. М. Биковець у своєму «Словнику діячів української культури», неповний машинопис якого зберігається в ЦНБ АН УРСР, подає рік смерті І. Демченка — 1923, але це дуже сумнівно. 13 років десь працював і жив він,— і жодних слідів не залишив? «Памятная книга Киевской губернии» в основних рисах повторює відомості «Списка», але в ній є відомості про священика Олександра Іоаковича Демченка з м. Россоші Липовецького повіту Київської губернії, тобто у тому повіті, де працював І. Демченко. Виникає, природно, думка, що це батько І. О. Демченка. Знаючи рік народження І. Демченка, можна було б спробувати знайти його в метричних книгах м. Россоші. Метричні книги дуже постраждали, але, на наше щастя, метричні книги за цей рік по м. Россоші збереглися в Центральному державному історичному архіві УРСР. Тут знайдено запис про народження І. Демченка. З «Памятной книги Киевской епархии» за 1910 рік ми дізнаємось, що в О. І. був єдиний син «устроенный», тобто мав засоби до існування.

Тільки таким довгим і складним шляхом пощастило виявити основні біографічні відомості про забутого українського етнографа. Але цього було ще не досить для ідентифікації його особи з особою на нашій фотографії. Потрібна фотографія І. Демченка, а її нема... Відомо, що М. А. Сумцов у свій час заснував при Харківському університеті етнографічний музей. Для цього музею він збирав портрети українських етнографів та фольклористів. Там, цілком природно, мав бути й портрет І. Демченка. Досі, проте, ми не знайшли слідів ні цієї колекції портретів, ні всього музею.

Отож у нас нема абсолютної певності, що на місці 5 нашої фотографії саме Демченко Іван Олександрович — етнограф, автор «Українського весілля з голосами». Але ми знаємо, хто він був, і незалежно від того, він це чи ні, ще одна біла пляма в історії нашої культури зникла.

Чимало клопоту завдала автору Олександра Іванівна Коханівська. Річ у тім, що свого часу на аркуші Михайло Панасович Рудченко написав російською мовою: «А. И. Кохановская». І от майже всі дослідники (за винятком О. Лотоцького та В. Сімовича) на цім місці називали Коханівську Августу Йосипівну — художницю з Західної України. Коли я починав пошуки, то мені ще не були відомі розшифровки Лотоцького та Сімовича. Але з тогочасної преси про це свято я знав, що серед делегації на святі від Західної України художниці Августи Йосипівни не було. Її фотокартка, яку ми знайшли в музеї-архіві літератури та мистецтва, цілком заперечила цю версію, бо надто не подібна вона була до особи на місці 32. З «Памятной книги Полтавской губернии», комплектність якої у бібліотеках міста Києва ще гірша, ніж Київської губернії, нам пощастило довідатися, що справді в Полтаві працювала в земстві Олександра Іванівна Коханівська. Але, звичайно, цього було замало. Біографічних даних не знали, як не знали і того, чим її привабило свято. Не було й фотографії. Шукаючи матеріали про іншого учасника — Осмяловського Олександра Матвійовича (33), я знайшов його дочок. Вони показали мені групове фото полтавського «Бояна» і назвали декого, зокрема й Коханівську, але не пам'ятали її імені та по батькові. Можна було думати, що це наша О. І. Коханівська. На жаль, я не зумів налагодити контакт з Осмяловськими — вони одмовили дати мені цей знімок навіть для того, щоб зробити копію, а на свою пам'ять я не мав права покладатись. Але головне — я знаю, що існує така фотокартка і що на ній є Коханівська Олександра Іванівна. Згодом у Полтаві я зміг зробити копію з оригіналу, який зберігався у М. Фісуна — організатора музичного музею при Полтавському музичному технікумі. Подібність особи на фотографії «Бояна» до тієї, що на нашій фотографії, незаперечна. Проте й досі ми не знайшли якихось докладніших відомостей про неї, крім того,

Родина М. Н. Мороза. Зліва направо: М. Н. Мороз, Т. М. Мороз-Стрілець, М. Н. Мороз, Улита — няня, О. М. Мороз, О. Мороз

С. І. Ерастов

Делегація із Західної України. Стоять зліва направо: Є. Левицький, В. Стефаник, М. Кордуба, Л. Лопатинський; сидять зліва направо: К. Паньківський, Л. Кульчицький, О. Паньківська, Ю. Романчук, Стебельська, К. Студинський, М. Губчак; сидить унизу Я. Грушкевич

що вона працювала в Полтавському земстві, мала гарний голос і співала у полтавському «Бояні». Згодом, познайомившись із розшифровками О. Лотоцького та В. Сімовича, автор дізнався, що, можливо, її дівоче прізвище було Яновська (або це її прізвище по чоловікові).

Ще одна з багатьох загадкових постатей на нашій фотографії — це Козиненко Владислав Олексійович. Власне, основні біографічні відомості були виявлені до нас. Проте залишалося й чимало нез'ясованих. Ця особа згодом уже після свята виконала перший переклад російською мовою оповідання Василя Стефаника. Але не тільки цей факт нас цікавив. Чого він був на святі? Як перекладач української літератури він тоді був зовсім не відомий. Ми знали, що якийсь Володимир Козиненко деякий час був на чолі РУПу. Але не Владислав, а Володимир. Я познайомився з його небожем, від якого дістав родинну фотографію. Порівняння цієї фотографії з нашою не залишало якихось сумнівів — це був він. Небіж В. Козиненка не пригадував, щоб він провадив якусь політичну діяльність. Я особисто трохи знав В. Козиненка, знав про його переклади зі шведської мови на російську, й він на мене теж не справив враження політичного діяча. Але... Д. Дорошенко у своїх спогадах про це свято згадує виступ Козиненка на Ворсклі. Цю сходку на Ворсклі влаштували рупівці. Очевидно, версія про те, що рупівцем був не Володимир, а Владислав, вірогідна.

Цей пошук сприяв ще одній знахідці, яка, щоправда, не мала стосунку до нашої фотографії. Виявилося, що небіж В. О. Козиненка був писинком В. Г. Ярошенка — відомого в свій час філолога, несправедливо забутого нашими сучасниками. За допомогою його писинка пощастило скласти біографію В. Г. Ярошенка та визначити його творчий доробок. Ще одну людину пощастило вернути з небуття. Коротку довідку про нього можна тепер знайти у другому виданні УРЕ. На 29-му місці фотографії — Мороз Михайло Наумович. Багато дослідників, як і я, вважали, що це М. Ф. Чернявський. Переглядаючи розшифровану фотографію, що зберігається в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР, я побачив, що проти особи на цьому місці закреслено «Чернявський» і написано «Мороз». Співробітники рукописного відділу розповіли, що цю помітку зробила дочка М. Н. Мороза, дружина Григорія Косинки — Т. М. Мороз-Стрілець. Знайомство з нею було надзвичайно плідним. Одержана від неї родинна фотографія Морозів не залишала жодних сумнівів у тому, що на нашій фотографії саме М. М. Мороз, а не М. Ф. Чернявський. На інших групових фотографіях Полтавського земства також був М. Н. Мороз і, крім того, ще кілька учасників фотографування на святі І. П. Котляревського, а саме — О. Осмяловський, Г. Ротмистров, В. Кошовий, М. Коханівський. Як з'ясувалося згодом, це єдина відома нам фотографія, на якій є В. Кошовий та М. Коханівський.

Випадок з Мартином Івановичем Корчинським застеріг мене від того, щоби беззастережно приставати до думки навіть таких обізнаних авторів, якими були і О. Лотоцький, і В. Сімович.

Василь Кравченко в своєму щоденнику, який зберігається у відділі рукописів ІМФЕ ім. М. Рильського, пише, що він їхав на свято в Полтаву разом з Мартином Корчинським та Віталієм Боровиком (відповідні — 67 та 8). Мартин Іванович Корчинсь-

Музично драматичний гурток «Боян» у Полтаві
У другому ряду знизу: перший О. М. Осмяловський, шостий Г. Маркевич, восьма О. Герцик; у третьому ряду знизу: п'ятий Г. Коваленко; у четвертому ряду знизу: третя О. Коханівська

ний, адвокат із Житомира, трохи причетний до літератури, писав у житомирській газеті «Волынь» про свято в Полтаві (підписи Корчинский, М. Кор-ский). У Житомирі 1902 року була видана його книжка «Богдан Залесский. К столетней годовщине рождения». Поляк за національністю, він співчутливо ставився до українського руху, що й привело його на свято І. Котляревського у Полтаві. Деякі біографічні відомості про нього можна було одержати в архіві Київського університету та в «Памятной книге Волынской губернии». О. Лотоцький вважає, що на місці 67 був Корчинський, але Михайло Агафонович, теж адвокат, з Москви. Згодом він брав активну участь у революції 1917 року на боці Центральної ради. Проте наявність його індивідуальної фотографії, запозиченої зі спогадів О. Лотоцького, та вік (Мартинові було тоді 44 роки, а Михайлові всього 18) спростовують версію О. Лотоцького. Однак це ще не доводило того, що це був Мартин Іванович. Знову допомогла фотографія. 13 вересня (за старим стилем) того ж року Василь Стефаник, повертаючись додому на Буковину, заїхав до своїх житомирських друзів. Тут вони всі і сфотографувалися з родинами Боровика та Кравченка. Подібність М. І. Корчинського до особи 67 на нашій фотографії не залишає жодних сумнівів.

Дуже допомогла автору і відома фотографія, на якій група українських письменників: Михайло Коцюбинський, Василь Стефаник, Олена Пчілка, Леся Українка, Михайло Старицький, Володимир Самійленко і Гнат Хоткевич. Усі вони були й на нашій фотографії, і там теж не виникали якихось заперечень. І все-таки ця фотографія стала нам у великій пригоді — допомогла заперечити присутність деяких осіб на нашій фотографії.

Адже виникає природне запитання: якщо це фотографія українських письменників, то чому на ній нема таких письменників, як Борис Грінченко, Микола Вороний, Спиридон Черкасенко, Наталя Кобринська і, нарешті, Дніпрова Чайка та Ганна Барвінок? Адже деякі дослідники нашої фотографії вважали, що ці особи були на ній (виняток можна зробити для Ганни Барвінок, а решта?). Обидві фотографії виконувались майже одночасно і в тому ж фотосалоні. У спогадах про Коцюбинського В. Сімович пише, що письменники фотографувалися до загальної фотографії, а в листуванні Лесі Українки з И. Маковеєм твердиться, що після.

Як же було насправді? В. Кравченко у своєму «Щоденнику» пише, що Ганна Барвінок та Пилип Немоловський запізнилися на загальне фотографування. Через це довелося пересідати, щоб дати місце Ганні Барвінок, і, зрештою, Віталій Боровик завалив лаву, на якій стояли учасники. Чи ж імовірно, щоб М. Старицький та й інші не запросили до свого гурту Ганну Барвінок? Ні! Отож фото письменників виконувалося до загальної фотографії. Але з письменників запізнилася лише Ганна Барвінок — так свідчить В. Кравченко. Виходить, що вони вже були в приміщенні фотосалону. Але невже ж Вороного, Грінченка чи Дніпрову Чайку не запросили? Неймовірно. Висновок один: їх не було в залі, отже, нема їх і на нашій фотографії. Але ми дотримуємося такої думки, що один доказ чи факт, яким би він не був переконливим, не може бути достатнім — треба неодмінно мати принаймні ще один і незалежний від першого. Такі факти ми маємо. Так, наприклад,

галицьна преса ніде не свідчить про перебування на святі Н. Кобринської та И. Маковея. А. Кримський у цей час відпочивав на Кавназі, Черкасенко Спиридон не подібний до жодної особи на нашій фотографії, проти присутності П. Мирного на фотографії заперечував його син. І. Коцюбинська натегорично заперечувала присутність М. Чернявського. В. Винниченко сидів у цей час у в'язниці. І так далі...

Всього про цю роботу, яна дала можливість з'ясувати цілу низну фантів про український нультурний та громадський рух і про окремих діячів, маловідомих і зовсім невідомих нашим сучасникам, не розповісти. Серед цих діячів — Г. Г. Ротмистров, А. В. Верзилов, О. М. Пильневич, З. І. Кравовецький, О. М. Осмяловський, М. Ф. Федоровський, П. І. Немоловський, І. Л. Шраг, А. П. Шелухін та ін. Плідними виявилися і пошуки тих осіб, яних, як з'ясувалося, на фотографії нема. Це і Н. І. Долгополов, і І. П. Немоловський, і О. М. Коваленко, і багато інших. Різна в них доля, життєва і політична, але був у їхньому житті день, нола пам'ять про І. Котляревського звела всіх до тісного гурту, що й засвідчила фотографія. Об'єктив — він об'єктивний. Він робить об'єктивнішою навіть історію. Пам'ятаймо про це, вдивляючись у добре знані, забуті і зовсім не відомі обличчя.

1. ЦИМБАЛ Василь Павлович, рік народження невідомий, імовірний автор поетичної збірки «Квіточка», виданої 1893 року в Лубнах.— його особу додатково потверджує індивідуальне фото 1893 року.

2. ЄФРЕМОВ Сергій Олександрович, 1876 р. н., літературознавець.— потверджується груповими фотографіями редакцій «Ради» й видавництва «Вік».

3. КОШОВИЙ Василь Петрович, 1870 р. н., статистик і громадський діяч,— груповою фотографією Полтавського земства.

4. КОХАНІВСЬКИЙ Микола, рік народження невідомий, громадський діяч,— фотографією Полтавського земства.

5. ДЕМЧЕНКО Іван Олександрович, 1856 р. н., лікар, етнограф.

6. ЛИПА Іван Львович, 1865 р. н., лікар, письменник,— фотографією Наукових курсів у Львові.

7. СТЕШЕНКО Іван Матвійович, 1873 р. н., письменник.

8. БОРОВИК Віталій Гаврилович, 1864 р. н., хімік, письменник.

9. КОРДУБА Мирон Михайлович, 1876 р. н., історик,— фотографією делегації галичан на святі.

10. ЛУЦЕНКО Іван Митрофанович, 1863 р. н., лікар, громадський діяч.

11. ВЕРЗИЛОВ Аркадій Васильович, 1867 р. н., службовець, історик.

12. НЕВІДОМА ОСОБА.

13. ШИЛЬКЕВИЧ Олександр Меркурійович, 1877 р. н., військовий.

14. ЛОПАТИНСЬКИЙ Лев Васильович, 1868 р. н., актор,— фотографією делегації галичан на святі.

15. ЛЕОНТОВИЧ Володимир Миколайович, 1866 р. н., письменник.

16. АРКАС Микола Миколайович, 1853 р. н., композитор, історик, військовий.

17. СЛАТОВ Аркадій Григорович, рік народження невідомий, військовий.

18. ЛЕВИТСЬКИЙ Микола Васильович, 1859 р. н., кооператор, письменник,— фотографією Московської студентської громади.

19. ЕРАСТОВ Степан Іванович, 1857 р. н., громадський діяч.

20. НЕВІДОМА ОСОБА.

21. АЛЧЕВСЬКА Христина Олексіївна, 1882 р. н., поетеса.

22. КРАВЧЕНКО Василь Григорович, 1862 р. н., письменник, етнограф,— фотографією групи в Житомирі.

23. ЖЕБУНЬОВ Леонід Миколайович, 1851 р. н., літератор, громадський діяч.

24. РОТМИСТРОВ Григорій Григорович, 1864 р. н., статистик, громадський діяч,— фотографією Полтавського земства.

25. КОЦЮБИНСЬКА Віра Устимівна, 1863 р. н., дружина М. М. Коцюбинського,— фотографією Чернігівської громади.

26. КРАКОВЕЦЬКИЙ Захар Іванович, рік народження невідомий, котар, громадський діяч.

27. КОЛЛАРД Юрій (Георгій) Жерардович, 1875 р. н., студент, згодом інженер, громадський діяч.

28. ВОРОНА́ Віра Миколаївна, 1882 р. н., дружина М. Вороного.

29. МОРОЗ Михайло Наумович, 1876 р. н., статистик, громадський діяч,— фотографією родини, Полтавського земства.

30. ШЕМЕТ Сергій Михайлович, 1878 р. н., інженер, громадський діяч

31. САХАРІВ Микола Матвійович, 1881 р. н., тоді студент, громадський діяч.

32. КОХАНІВСЬКА (Яковська) Олександра Іванівна, рік народження невідомий, службовець, учасниця хору «Боян».— фотографією полтавського «Бояна».

33. ОСМЯЛОВСЬКИЙ Олександр Матвійович, 1873 р. н., статистик, актор.— фотографією полтавського «Бояна».

34. ДМИТРІЇВ Микола Андрійович, 1867 р. н., правник, громадський діяч.— фотографією редакції «Рідного краю»

35. ГУБЧАК Михайло, 1866 р. н., актор,— фотографією делегації галичан.
36. СТАРИЦЬКИЙ Михайло Петрович, 1840 р. н., письменник,— фотографією письменників на святі.
37. ФЕДОРОВСЬКИЙ Микола Федорович, 1838 р. н., генерал, громадський діяч.
38. БАРВІНОК Ганна, 1828 р. н., письменниця.
39. РОМАНЧУК Юліан Семенович, 1842 р. н., громадський діяч,— фотографією делегації галичан.
40. ОЛЕНА ПЧІЛКА, 1849 р. н., письменниця,— фотографією письменників на святі.
41. СТУДИНСЬКИЙ Кирило Йосипович, 1868 р. н., літературознавець,— фотографією делегації галичан.
42. ЛЕСЯ УКРАЇНКА, 1871 р. н., поетеса,— фотографією письменників на святі.
43. СТЕФАНИК Василь Семенович, 1871 р. н., письменник,— фотографією делегації галичан.
44. КОМАРОВ Михайло Федорович, 1844 р. н., бібліограф.
45. КУЛЬЧИЦЬКИЙ Лесь Григорович, 1859 р. н., літератор,— фотографією делегації галичан.
46 НЕМОЛОВСЬКИЙ Пилип Іринейович, 1857 р. н., лікар.
47. ЧИКАЛЕНКО Євген Харламович, 1861 р. н., поміщик меценат,— фотографією редакції «Ради».
48. МІХНОВСЬКИЙ Микола Іванович, 1873 р. н., правник, громадський діяч,— фотографією коло пам'ятника Т. Г. Шевченкові.
49. МАЦІЄВИЧ Левко Макарович, 1877 р. н., інженер, громадський діяч,— фотографією коло пам'ятника Т. Г. Шевченкові.
50. ПАНЬКІВСЬКИЙ Северин Макарович, 1872 р. н., актор,— фотографією коло пам'ятника Т. Г. Шевченкові.
51. ГРУШКЕВИЧ Ярослав Теофілович, 1874 р. н., лікар,— фотографією делегації галичан.
52. РОЗТОРГУЄВ Володимир Андрійович, рік народження невідомий, правник, громадський діяч.
53. КОВАЛЕНКО Григорій Олексійович, 1868 р. н., фельдшер, письменник,— фотографією полтавського «Бояна».
54. РОЗТОРГУЄВА (Шаверніана) Настя.
55. СТЕШЕНКО Оксана Михайлівна, 1875 р. н., письменниця.
56. СУЛИМОВСЬКА Катря, 1878 р. н.
57. КИБАЛЬЧИЧ Надія Костівна, 1878 р. н., поетеса,— фотографією родини.
58. КОЗИЦЕНКО Володислав Олексійович, 1881 р. н., громадський діяч, хімік, перекладач,— фотографією родини.
59. ХОТКЕВИЧ Гнат Мартинович, 1877 р. н., письменник, музика,— фотографією письменників на святі.
60. КОЦЮБИНСЬКИЙ Михайло Михайлович, 1864 р. н., письменник,— фотографією письменників на святі.
61. ЛЕВИЦЬКИЙ Євген, 1870 р. н.,— фотографією делегації галичан.
62. САМІЙЛЕНКО Володимир Іванович, 1864 р. н., поет, — фотографією письменників на святі.
63. РОЗОВ Петро.
64. СОКОЛЬСЬКИЙ (Калістрат) Іван.
65. ШРАГ Ілля Людвигович, 1847 р. н., правник, громадський діяч,— фотографією делегації до Вітте.
66. ШЕЛУХІН Андрій Павлович, 1871 р. н., музейний працівник.
67. КОРЧИНСЬКИЙ Мартин Іванович, 1859 р. н., правник, журналіст,— фотографією групи в Житомирі.
68. СІМОВИЧ Василь Іванович, 1880 р. н., мовознавець, тоді студент,— фотографією з'їзду граматиків.

Крім того, більшість осіб потверджуються індивідуальними картками.

Отже, на давній фотографії майже не лишається таємниць...

Віктор Малинка. Ілюстрація до російської народної казки «Золоті руки»

КАЗКОВІСТЬ ТА РЕАЛЬНІСТЬ

Віктор Малинка. Талісман. Із серії «Вологодщина»

Персональна виставка художника Віктора Малинки охопила тридцятилітній період його творчості. Він представив як суто реалістичні живописні полотна і рисунки першопочатку, так і образно-пластичні стилізації періоду свого творчого ствердження. Сьогодні він своєрідно сполучає в своїх творах традиційну образотворчість і сучасне переосмислення традицій.

В. Малинка, одержавши прекрасну школу живопису й рисунка в Ростовському художньому училищі та Київському художньому інституті на факультеті книжкової графіки, про що виразно промовляють його портрети і пейзажі, в яких виявились такі необхідні для митця якості, як відчуття кольору та форми, досяг художницької професійності й заразом розвинув ці якості не лише в традиційному для нашого мистецтва розумінні, але пішов далі, знаходячи свої еквіваленти світосприймання та самовираження, свій шлях до серця глядача.

Виставка показала нелегкий шлях художника до ствердження своєї особистості, свого стилю творення. Знаючи В. Малинку як досвідченого художника дитячої книжки, відкриваємо ще один суттєвий дар митця — лірика станкових живописних композицій, акварелей, закоханого в життя та сьогодення

Віктор Малинка. Політ. Із серії «Таймир 83»

Внутрішню доброту його знаходимо в серіях «Північ» (1972), «По Удмуртії» (1975), «Башкирія» (1978), «Вологодщина» (1979), які говорять про бажання автора побачити більше світу і життя, оновлювати свої уявлення про оточення і творчість.

Можна сказати, що в таких програмних живописних сюїтах, як «Фантазії земні і космічні», «Парад планет», «Космічні мрії», «Мрійники», художник помітно прагне поєднати ідеальне та реальне. Вони приваблюють образністю, композиційною винахідливістю, контрастами або гармонією кольору, демократичною простотою стилю. І все це разом виражає саме нашу часову категорію, наш ідеал, нашу мрію. Атмосфера землі та космосу — це світ художника, в якому він відкриває для себе і глядача невичерпні можливості для злету людини, її думки, мрії. І тому нереальність змальованих ситуацій (наприклад, «Літає») стають переконливими і реальними тому, що завжди лишаються реальними духовність людська, устремління людини до незвіданого. В таких творах органічно поєднується авторське мислення й образно-пластичний лад композиції.

Космос, земля, люди — це у В. Малинки всі, конкретні форми, пластично вивірені рисунком, інтенсивністю кольору. В стилізаціях, лаконізмі, але не спрощеності, закладено професіоналізм та майстерність художника. Колір у тематичних композиціях художника — найперший засіб виразності. Він визначає емоційний лад картини, насичуючи простір композицій декоративною звучністю, окреслюючи формальну ясність предметів.

Якщо в космічних сюїтах панує дух мрії, людського злету, то в серіях «географічних» присутнє поглиблене проникнення в сутність зображеного.

«Бабуся і онука» — це роздум автора над вічною темою людяності, змін всього сущого молодим, новим. Дві натури виражені настільки тепло, настільки художньо,

Віктор Малинка. Літає
Із сюїти «Фантазії земні і космічні»

Віктор Малинка. Автопортрет

коли щирість переростає у філософське узагальнення.

У кожній із серій, виконаних художником, можна побачити характерність ситуацій, ліризм і задушевність, які стають виразними завдяки гострій пластичній формі: «Комарі», «Квіти тундри», «Метелики», «П'є кумис», «Сонячне затемнення», «День народження».

У станковій і книжковій графіці, живописних полотнах рисунок природно грає функцію фіксування майбутніх закінченних композицій. Але яким формальним багатством лінії і тону зазвучить рисунок (олівець, пастель), коли художник використовує його як самостійний матеріал!

В творах останнього десятиріччя, ускладнюючи завдання рисунка, художник приходить до цікавого декоративно-пластичного рішення, приділяє увагу ритмічній побудові аркуша. Ці риси особливо виразні у ліричних жіночих портретах художника.

Отже, простежуючи широту образних асоціацій і мистецьких інтересів В. Малинки, можна говорити про те, що в українському образотворчому мистецтві інтенсивно працює цікавий художник із своїми проблемами, які ніби перебувають між двома полюсами: казковістю і реальністю.

Його тридцять творчих років — коротка напружена мить, коли художник відчув у собі певність, достатність культурного і технічного досвіду для вияву нових вражень, нових образотворчих засобів, нових зв'язків із життям.

ІРИНА ВОЗІЯНОВА

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.
Рукописи обсягом до одного аркуша не рецензуються і не повертаються.

«Вітчизна» («Отчизна» — «Витчызна») № 2, 1989 (на украинском языке).
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины.
Издается с 1933 года.
Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кирова, 34.

Издательство «Радянськый пысьмэнnык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 23.11.88. Підписано до друку 18.01.89. БФ 39050. 70×108 1/16. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 22,28 обл. вид. арк. Тираж 10093 прим. Зам. 05976.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

В. Малкина. Жаркий пар. Із серії «Полтавщина»

